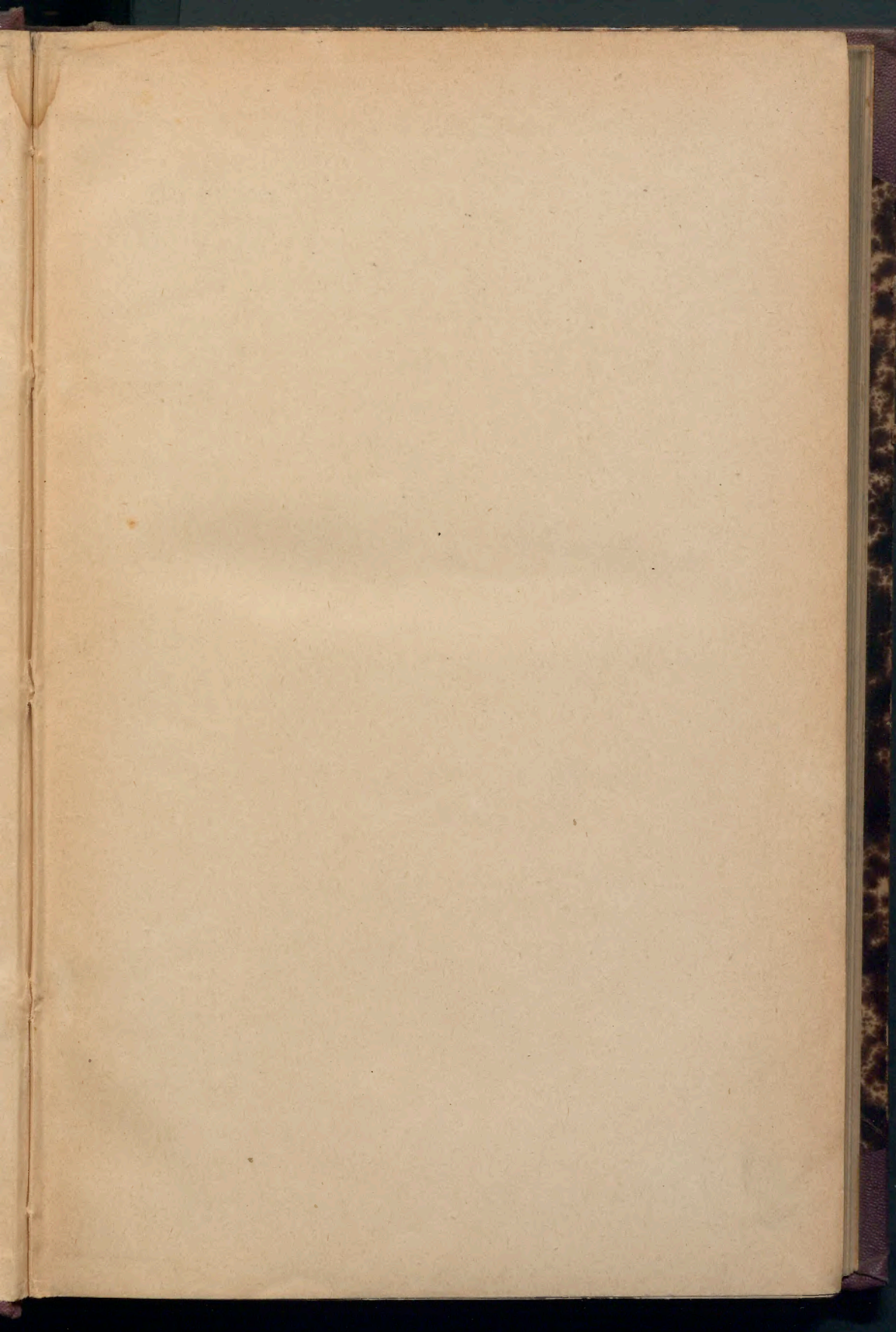

1008

L

II.6

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Պետրոս Հանչեանց, կենս. Մեքքիսեղեկ եպս. Մուրատեան	1
Անդրէաս երէց, պատմ. վիպակ. Մուրացան	60
Յասմիկ, բանաստ. Ա. Կայծունի	145
Մշոյ աշխարհ, տեղագր.	147
Զփողը, պատկեր. Ստեփանն Աւետիքեան Բանանցեցի.	161
Վրէժ, Փօն-Վիլգէնբրուի, թարգմ. Մուշէ վարդապետ.	191
Վարակիչ հիւանդութիւններ, գերմ. թրգմ. բժշկ. Ս. Մայ-սուրեանց	237
Հրահանգ հայ քահանաներին, Գիւտ ա. քահ. Աղանեանց	252

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

Մեծամեծ կայսերաց թուղթ	261
Բերդի մեծ եկեղեցի	265
Նիւթեր դպրոցական պատմութեան	267
Ս. Նաղարհանի նամակներ	268
Մի դաշն	271

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Խ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

Խ. Մրովեանի երկերը, Դս. Յարութիւնեան	273
--------------------------------------	-----

Ժ Ո Ղ Ո Վ Դ Դ Ա Կ Ա Ն

Վարագայ այգեպանի այծը	321
Սիրերգ	324
Գաւառաբաւեր	325

Ա Յ Լ Ե Ի Ա Յ Լ Ք

Կանոն ոսկերիչ արհեստաւորաց Գ. ա. ք. Ա.	328
Իքս ճառագայթների նոր գործադրութիւն, Ա. Ս.	334
Երեք քարոզ	335
Ստացուած գրքեր	337

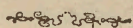
Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Յ

Մօրէի իշխան, թարգմ. Վահան ծ. վ. Բախտամեան	1—48
---	------

Յ Ա Յ Տ Ա Ր Ա Ր Ո Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ՇԲՐԱՐԻ ՏԱՐԻ

ԳԻՐԻՔ Ա.

1898

ՅՈՒՆՈՒԱՐ

Տ Փ Խ Ի Մ

Տպարան Ս. Շարանձի և ընկ. Նիկ. 21.

Тип. М. Шарадзе и К°,

1898

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 31-го Декабря 1897 г.

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԻԿԸ ԹԻՓԼԻՍՈՒՄ

Երկայ մեծ տօներն առանձին քաղցր
նշանակութիւն են ստանալով թիֆլիսի հայ
ժողովրդի համար, որովհետեւ նա տօնում
է իւր սիրեցեայ ՀԱՅՐԻԿԻ հետ միասին
եւ անշուշտ ժողովուրդը կզգայ այն հոգե-
կան նրջանկութիւնը, ինչ որ զգում է
իւրաքանչիւր զաւակ այս նուիրական օրե-
րին, երբ թաթախուելուց առաջ ջերմ համ-
քոյրով մերձենում է իւր ծնողի աջին:

Երջանիկ է „Լոռ մայ“–ի խմբագրու-
թիւնը, որ նոյն զգացմունքները տաժելով,
ինչ որ ամեն մի հարսգատ զաւակ, քաղտ
ունի ներկայ համարը ձօնել Հայոց սիրելի
Հայրիկին:

Ազգիս Վեհափառ և Սրբազնագոյն
Հայրապետ Տ. Տ. ՄԿՐՏԻՉ Ա. ամ-
սոյս 24-ին մեկնելով ս. Էջմիածնից՝ հա-
ճեց ժամանել Տփլիս՝ դեկտեմբերի 30-ին,
երեկոյեան 7 ժ. 10 ըոպէին:

Նորին Օծուլթեան ուղեկցում էին իւր
դիւանապետ բարձր. Կորիւն վարդապետը
և սովորական շքախումբը մինչեւ Թիֆլիս,
իսկ մինչեւ Դիլիջան՝ Երեւանի փոխ թէ-
մակալ Գեր. Տ. Ներսէս Արքեպիսկոպոսը
եւ երկու վարդապետ: Թիֆլիսից դիմաւո-
րելու ընդ առաջել էին մինչեւ Դիլիջան, թէ-
սիս Առաջնորդ Գեր. Գէորգ Արքեպիսկո-
պոս Սուրէնեանը և մինչև Աղստե—հայ
հոգևորականներ, նշանաւոր հայազգիք և
տեղական հայ և ռուս մամուլի ներկայա-
ցուցիչներ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Պետրոս Շանշեանց, կենս. ՄԵԼՔԻՍԵՂԵՆԻ ԵՊՍ.

ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ	1
Անդրէաս երէց. պատմ. վիպակ. ՄՈՒՐԱՅԱՆ . . .	60
Յասմիկ. քանաստ. ԱՐՇԱԿ ԿԱՅԺՈՒՆԻ . . .	145
Մշոյ աշխարհ. տեղագր.	147
Զփողը. պատկ. ՍՏ. ԱՌԵՏԻՔԵԱՆ-ԲԱՆԱՆՅԵՑԻ. . .	161
Վրէժ. Փօն-Վիլդէնբրուխի թարգ. ՄՈՒՇԷ ՎԱՐԴ. . .	191
Վարակիչ հիւանդութիւններ. գերմ. թարգ. քժշ. . .	
Ս. ՄԱՅՍՈՒՐԵԱՆՑ.	237
Հրահանգ հայ քահանաներին. ԳԻՒՏ Ա. ԶԱՀ. . .	
ԱՂԱՏԵԱՆՑ	252

ՊԵՏՄԱԿԱՆ

Մեծամեծ կայսերաց թուղթ	261
Բերդի մեծ եկեղեցի	265
Նիւթեր դպրոցական պատմութեան	267
Ս. Նազարեանի նամակներ	268
Մի դաշն	271

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԵԿԱՆ

Խ. Աբովեանի երկերը. ԻՍ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ . . .	273
--	-----

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ

Վարազայ այգեպանի այծը	321
Սիրերգ.	324
Գաւառաբառեր	325

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Կանոն ոսկերիչ արհեստաւորաց. Գ. ա. ք. Ա. .	328
Իքս Ճառագայթների նոր գործադրութիւն. Ա. Ս. .	334
Երեք քարոզ.	325
Ստացուած զրքեր	337

ՏԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՏԱԻԵԼՈՒԱԺ

Մօրէի իշխան. Թարգմ. Վ. ծ. վ. ԲԱՍՏԱՄԵԱՆ	1—48
--	------

ՊԵՏՐՈՍ ԶԱՆԶԵԱՆՑ *)

Ը.

ՈՐՊԷՍ ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ ԵՒ ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ՍԻՐՈՎ ՎԱՌՈՒԱԾ
ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ

Պ. Շանշեանց, ինչպէս որ մի գեղատիպար էր մարդկային ընկերականութեան, նոյնպէս մի հոգեշունչ ներկայացուցիչ քրիստոնէական բարեպաշտութեան: Արտաքին աստուածաշտութիւնն, առանց ներքին հոգեկանին, փարիսականութիւն էր, յորմէ սոսկում էր: Նախ հոգեկանն, ապա արտաքինն իբրև ծնունդ: Նա շատ անգամ լեզլեղում էր Օգոստինոսի խօսքն. «մարդոյ սիրտն ստեղծուած է Աստուծոյ համար», և կը հանգըստանայ միայն Աստուծոյ մէջ կեանքի պատերազմէն զկնի, երբ պատերազմած է արդարութեան համար՝ անարդարութեան դէմ, սիրոյ համար՝ ատելութեան դէմ, ճշմարտութեան համար՝ ստութեան և մոլորութեան դէմ: Պատերազմով է, կրկնում էր նա, որ մարդ կը մեծանայ և կը զործակցի իւր Արարչին՝ իւր հոգւոյ նորոգութեամբ:

Ներսիսեան դպրանոցի սանուց յաճախած եկեղեցին Բջմոյէնց կոչուած եկեղեցին էր, որ միայն մի քահանայ ունէր, որովհետև յատուկ ծուխ կամ ժամուոր չունէր: Աշակերտաց յաճախելով բազմացաւ ժողովուրդն: Աշակերտք մասնակից էին բովանդակ ժամերգութեան—իրենք էին դպրապետն ու դպիրն, իրենք

*) Տե՛ս „Լումայ“ 1897 Բ. չիւրք.

էին սարկաւազն ու ըուրվառակիրն, իրենք էին մինչև անգամ քահանայի գանձանակն շրջեցնողն: Կարգաւորութիւն ու պատկառանքն տիրում էր դասերուն մէջ, սեղանին վրայ, թափորի ժամանակ: Շարական երգողներն սակաւութիւ էին, բայց ս. Պատարագի արարողութեան ժամանակ երգակցութիւնն ընդհանուր էր:

Ազնիւ Տեսչի ներկայութիւնն մի մեծ քաջակերութիւն էր աշակերտաց աղօթասիրութեան: Նա կանգնում էր ժողովրդեան մէջ, աչքերն յառած սեղանին: Ս. պատարագին յատուկ սովորականներէն զատ՝ չօքում էր նոյնպէս ամեն «սուրբ Աստուած» երգուած ժամանակ: Հարկ չկայ բացատրել թէ՛ Տեսչի քրիստոնէական օրինակելի կեանքն և աշակերտաց եկեղեցասէր ու բարեպաշտ կրթութիւնն խոր տպաւորութիւն ունեցան ժողովրդեան վրայ: Սկսան հետզհետէ հնչիլ ամեն բերանէ, հռչակուիլ ամեն գրչէ այս սուրբ բառերն—Ազգ եւ եկեղեցի: Այսպէս, Ներսէս Հայրապետի հիմնած նիւթական Դպրանոցէն հիմնեցաւ այն բարոյական մեծ դպրանոցն, որ կարելի է անուանել քրիստոնէական հոգւոյ զարթուցման, ազգային հոգւոյ սթափութեան զըպրանոց և սորա հիմնադիրն եղաւ մի մեծախորհուրդ դաստիարակ, մի ամբիժ հայրենասէր, մի ճշմարիտ քրիստոնեայ՝ խօսքով ու կեանքով—Պետրոս Շանչեանց:

Այս ամեն կրթական բարիքներու հանդէպ չարութեան ոգին քնացած չէր, տակաւին Ս. Հայրապետի կենդանութեան ժամանակ սկսած էր որոմներ սերմանել՝ իբր թէ՛ դպրանոցի մէջ ազատութեան երգեր են երգւում, իբր թէ՛ կառավարութեան հակառակ դասեր են աւանդւում և այլն և այլն. ¹⁾ Բայց վերադիտող սրա-

¹⁾ Մի գիշեր ուսումնարան գալով երեք հոգաբարձուներն և բարձրագոյն դասարանի սաներն 'ի խորհրդարան

տես Հայրապետն դիտում էր ամեն բան և իրմէն սարսափում էր չար ոգին: Միայն Ս. Հայրապետի մահն էր ուրեմն չար ոգւոյն փափաքն, որպէս զի ազատ գործէ: Եւ արդարեւ այսպէս իսկ եղաւ. Երանաշնորհի յանկարծական մահէն զկնի, չար ոգին կրօնասիրութեան կերպարան մտաւ, սկսաւ կասկած սփռել ուսումնարանի կրօնական դասուց նկատմամբ: Բայց ժողովուրդն ճանաչում էր իւր ուսումնարանն և բնաւ կասկած չ'ուներ:

Ս. Հիմնադրի մահէն զկնի՝ Զալալեանց Սարգիս Արքեպիսկոպոսն, մի կողմէն փափաքում է 'ի սրտէ համակերպիլ Տեսչի հրաժարականին, միւս կողմէն երկնչում է ժողովրդէն: Հոգաբարձուաց և աւագ ուսուցչաց հետ խորհուրդ կազմելով մի գրաւոր յայտարարութիւն է ղրկում պ. Շանշեանցին, ըստ այնմ շարունակել իւր պաշտօնն, յայտնելով թէ՝ Ս. Հայրապետի 'ի կենդանութեան ունեցած կամքն է, որ հաղորդում է: Պ. Շանշեանց նկատելով որ շատ հեռի է այդ յայտարարութիւնն Ս. կաթողիկոսի կամքէն՝ չէ ընդունում, մանաւանդ նշմարելով՝ որ մի անյայտ անձն պիտի ներկայ գտնուի ամեն դպրոցական խորհրդակցութեան և գիտութեանց դասախօսութիւններն, փոխանակ հայերէն լեզուաւ աւանդուելու, կիսով չափ պիտի աւանդուին ռուսերէն և ֆրանսերէն: Իսկոյն մի այլ յայտարարու-

կոչելով՝ սկսան հարցաբննել թէ՝ ի՞նչ երգեր են երգում: Երբ տեղեկացան ամեն բանի, ուրախութեամբ վերադարձան: Բնառոյ իմացանք, որ գաղտնի ուստիկանութիւնն, մի չար ոգւոյ մատնութեան վրայ հիմնուելով՝ ազդարարութիւն արած է Հայրապետին և նա Տեսչի դիւրադգածութեանն չը դիպչելու համար՝ ուղղակի Հոգաբարձուաց հրամայած է քննել և տեղեկութիւն հաղորդել իրեն:

թիւն ¹⁾ է շրկուում իրեն, իւր նկատած կէտերն փոխուած և ըստ այնմ շարունակուում է իւր պաշտօնն մինչև նոյն տարուայ (1857) 7-ն դեկ.:

Սակայն Ս. Զալալեանց միշտ անհանգիստ է լինում և հնար է որոնում տեսուչն հեռացնելու: Մի օր խորհուրդ է կազմում իւր մօտ, ուր հոգաբարձուներէն զատ գտնուում են Եջմիածնի պրոկուրօր Յովհաննէս Մերաքեանցն, ինքն տեսուչն, աւագ ուսուցիչներն Կարինեանց և Պատկանեանց, և լայտնում է, որ զպրօցի տնօրէնութիւնն իրեն է պատկանում իբրև Առաջնորդի և մտադիր է նոր կարգադրութիւններ մուծանել: Պ. Տեսուչն իսկոյն գլխարկն առնլով և հրաժեշտ տալով, իւր հրաժարագիրն ուղղակի շրկում է լանուն Տեղապահին Ս. Եջմիածնի:

Շատ անցքեր են անցնում թէ զպրանոցի և թէ ժողովրդեան մէջ ընդ. ս. Արքեպիսկոպոսի: Պ. Շանշեանց արդէն Պետերբուրգ գնացած է: Աշակերտներն դիմում են ս. Առաջնորդին իւր կարգած Տեսուչն (Արզանով) փոխելու. յուսադրւում զպրանոցն են դառնում և սակայն գիշերուան ժամանակ ոստիկաններու միջոցաւ բանտն են տարւում: Առաւօտեան քաղաքն դղրդում է սոյն լրոյն վրայ, խռնւում են յԱռաջնորդարան և իսկոյն ազատել տալի բանտարկուածներն: Ժողովրդեան դժգոհութիւնն ու զայրոյթն հետզհետէ աւելանում է Զալալեանի դէմ. Տ. Մատթէոս ս. կաթողիկոսի ընտրութիւնն կատարւում է և հազարաւոր ստորագրութիւն կրող բողոքագրով Առաջնորդն հանւում է պաշտօնէ, այլևս պաշտպանութիւն չըգտնելով նաև կառա-

¹⁾ Երկու իրար հերքող Յայտարարութիւններն կըրւում են միևնոյն թուական. 16 Յուն. 1856:

վարութեան կողմէն, որուն վրայ դրած էր իւր բոլոր յայտն և այնպէս էր գործում:

Տ. Սարգիս Արքեպիսկոպոս մի գիր է գրում Վեհ. կաթողիկոսին, ջանալով արդարացնել իւր արարքն և իւր դէմ եղած ժողովրդային յուզումն վերագրել Պ. Շանշեանցին, որոյ ձեռքն է անցնում այդ գիրն և պարտաւորում է ուղղել ս. կաթողիկոսին իւր սքանչելի պատասխանն, որ արժան եմ համարում ամբողջովին յառաջ բերել այստեղ, իբրև մի պատմական ճշգրիտ և սրտաշարժ համառօտագրութիւն, որուն մէջ պատկերացած է թէ՛ դպրոցի նկարագիրն, և թէ՛ թշնամեաց սեւաթոյր խորհրդներն:

«Զերդ վեհափառութիւն.

Ես հաստատ հաւատում եմ, որ ճշմարտութիւնն աւելի զօրաւոր է քան ստութիւնն: Ահա երեք տարի է, որ հեռու հայրենիքից, հանգիստ մնում եմ խորին լռութեան մէջ, թոյլ տալով, որ անցնին Հայոց ուսումնարանի վրայ բարձրացած կրքերի մրրիկներն: Եւ այժմ ես չէի ընդհատել այս իմ լռութիւնը, եթէ ձեռս չըհասնէր Սարգիս Արքեպիսկոպոսի նամակի պատճէնը, որ ուղարկած էր Զերդ Վեհափառութեան ի 4-ն յուլիսի 1861 ամի, ընդ համարաւ 133, որոյ մէջ նազարեանցի գրեանց արգիւման պատճառն Եջմիածնի Սինօգից, գրում է ս. եպիսկոպոսն այս հետեւեալ խօսքերով. «Շանշեանցի տեսչութեան ժամանակ, նա ինքը տեսուչը դաս էր տալի կրօնագիտութիւն և աստուածաբանութիւն: Ես հաւատալով, որ այս առարկայի դասատուութիւնը վնասակար է ի ձեռն Շանշեանցի, եւ աշակերտները մոլորվել են և մոլորվում են, իսկոյն շտապեցի դադարեցնել նորա դասատուութիւնները, որոց պատճառաւ առաջարկեցի նրան միայն տեսուչ լինել. իսկ այս առարկայի դասատուութիւնը ես ինձ վերայ առայ: Իմ այս-

պիսի բարենպատակ առաջարկութիւնը, համաձայն չը-
գտնելով իրան ցանկութեանը և նպատակին, չը կամե-
ցաւ տեսուչ մնալ և թողեց ուսումնարանը: Այն ժա-
մանակ սկսան յարձակիլ ինձ վերայ զանազան անստորա-
գիւր նամակներով նորա խորհրդակիցները զանազան տե-
ղերից, ինչպէս և Զեզ վերայ, նեղացնելով Զերդ Վե-
հափսուութիւնը: Սորանից դուք կարող էք եզրակացնել,
որ ես չը դադարեցայ հոգալուց և վերջացնելուց այս
օտար հոգևով վարդապետութիւնը, և որ ես հազիւ հազ
կարողացայ ցրել Շանչեանցի աշակերտացը, որոց նա
դաստիարակել էր մոլորութեան հոգևով: Սրանից ահա
ծագեցան այսչափ անհամաձայնութիւններ, ապա թէ
ո՛չ՝ ուրիշ պատճառ չկար բացի Շանչեանցից»:

Այս նամակի մէջ, բոլորովին առանց պատճառի,
ս. եպիսկոպոսը յիշում է իմ անունը. անուանելով իմ
դասերը և կրօնագիտութիւնը հերետիկոսութիւն, և հա-
սարակութեան դատողութիւնն իրան դէմ՝ անուանում
է Շանչեանցի կուսակցութիւն, և այս բանս ամենի
վերջումը յաւելացնելով՝ ուղիղ չէ պատմում իմ ուսում-
նարանը թողնելու պատճառը: Այս նամակը զրպար-
տում է իմ դուրս գալը ուսումնարանից, հասարակաց
կարծիքը, որ ծագել էր նորին սրբազնութեան դէմ,
Ներսիսի յանկարծական մահուանից յետոյ, և իմ կրօ-
նագիտութեան դասերը, ուստի ճշմարտութիւնը պարտք
է դնում ինձ վերայ և հրամայում ձայն բառնալ հա-
սարակաց դատաստանի առաջ, վասն զի այս նամակը
շատ սաստիկ է տարածուել Սոսկվայի մէջ, որից պէտք
է եզրակացնել, որ Տփլիսումը և ուրիշ կովկասեան Հա-
յերի մէջ վաղուց արդէն դարձել է մի հասարակաց
խօսք:

Ես չեմ կամենում խօսիլ, նորին բարձր սրբազնու-
թեան և իմ գործերի մասին Հայոց ուսումնարանի լու-

սաւորութեան համար. այս գործի դատաստանը ո՛չ ինձ է տուած և ո՛չ նրան, վասնզի 'մենք երկուսս ևս ենթարկուած ենք դատաստանի և ապա հասարակաց դատողութեանը: Ահա՛ ես ճշմարիտ փաստերով կը պատմեմ իմ հրաժարման պատճառն ուսումնարանից, որ սրբազան Սարգիսն կամեցել է աղաւաղել:

Ինչպէս Սարգիս Արքեպիսկոպոսին, նոյնպէս և բոլոր ուսումնարանի հետ յարակցութիւն ունեցող անձանց յայտնի է, որ ես Ներսէս կաթողիկոսի մահից յետոյ, տեսնելով ուսումնարանի և եկեղեցւոյ դէմ վեր կացած մրրիկը, ուսումնարանը թողնելու ցանկութիւնս ցոյց տուի, վասնզի Ներսէս կաթողիկոսի մահուամբ, որոյ կամքով ես իրաւունք էի ստացած ուսումնարանական մասը կառավարել, վերջացաւ և իմ իրաւունքս: Երբ կամենում էի ես ուսումնարանից հեռանալ, հոգաբարձուքը ուղարկեցին ինձ մօտ. ըստ տնօրէնութեան ն. բարձր սրբազնութեան, պատուելի աւագ ուսուցիչ Կարինեանցի ձեռօք իրանց օրագրի պատճէնը ¹⁾: Երկու փաստ այս թղթի մէջ ինձ շատ զարմացրին, նախ, որ ուսումնարանի խորհրդի մէջ երեսնցաւ որ եւ է նորր եւ անձանօթ անձն խորհրդակցութեան համար: Երկրորդ, որ առարկայից դասատուութիւնը, որք միշտ եղել էին հայոց լեզուաւ, այժմ բաժանվեցան երկու մասըն, մէկ մասն այս առարկաների նշանակվեցաւ դաս տալ հայոց լեզուաւ, մէկ երկրորդ մասինցն երկու երրորդ մասն ռուսաց լեզուաւ, և մէկ երրորդ մասը գաղղիացւոց լեզուաւ, և այս բոլորը յանձնուեցաւ ինձ, ընդդէմ խղճմտանաց, որպէս թէ Ներսէս կաթողիկոսի

1) Հարկ չը տեսայ Հոգաբարձուաց երկու օրագրութեանց օրինակներն յառաջ բերել, վասն զի կարևորն միայն դիտողութեան ենթարկուած կէտն է:

Հրամանն է, որոյ մշտական ցանկութիւնը, ինչպէս բոլորեցունց յայտնի է, եղել է այն, որ բոլոր առարկայից զաստուութիւնը լինի հայոց լեզուաւ: Միւս օրը ես խնդրեցի պատուելի Կարինեանցից յետ տալ այն պատճէնը հոգաբարձուաց և ասել նրանց և ն. բարձր սրբազնութեանը, որ առաջին զաստուութեան ձևափոխելը նախատինք է հանգուցեալ Ներսէս կաթողիկոսի յիշատակին: Երբորդ օրը պատուելի Կարինեանցը բերեց միւս պատճէն հոգաբարձուաց օրագրութեան, նման առաջնոյն, բայց սրանից հանած էին վերոյիշեալ երկու յօդուածը, այսինքն մի անյայտ անձին խորհրդի մէջ լինելն, և ոռուսաց լեզուաւ առարկայից ղասատուութիւնը: Այս վերջին պատճէնի մէջ հոգաբարձութիւնը և նորին սրբազնութիւնը առաջարկել էին ինձ, որպէս վերջին կամք կաթողիկոսի, լինիլ Տեսուչ և ըստ առաջնոյն կառավարել ուսումնական մասը: Տեսնելով որ իմ մնալը, թէև ժամանակաւոր, բայց օգտակար կարող է լինիլ ուսումնարանին, ես խոնարհեցալ հոգաբարձութիւնից և ն. բարձր սրբազնութիւնից ինձ յանձնած Կաթողիկոսի վերջին կամքին, և սկսալ շարունակել ուսման ընթացքը 1857 ամի փետրվարից՝ մինչև 7 հոկտեմբեր նոյն տարուայ: Երբոր նորին բարձր սրբազնութիւնը թեմական առաջնորդութիւն ընդունեց, ես լսեցի, որ հարեանցի պատմում է, որ մտադրութիւն ունի ուսումնարանումը նոր կարգադրութիւն առնել: Բայց որովհետև ուսումնարանի առաջին կարգադրութիւնը այս բոլոր դէպքերումը մնացել էր անխախտ, վասնորոյ ես համաձայն իմ ուղղութեան, այս հարեանցի լուրերին չըտուեցի ոչինչ նշանակութիւն, վասն զի ուղղակի և անձամբ անձին նոր Առաջնորդն չ'էր հաղորդում ինձ. նորին բարձր սրբազնութիւնը, կարծես, տեսնելով, որ նշանակութիւն չ'եմ տալի նրա հա-

րեանցի ասածներին ուսումնարանի փոփոխութեանց մասին, հոկտեմբեր 7-ին խորհրդակցութեան կոչեց իր մօտ յայտարարութեամբ էջմիածնայ սինօզի պրօկուրօր պատուելի Միրաքեանցին, ինձ, հոգաբարձուաց և աւագ վարժապետաց: Այս խորհրդի մէջ ուսումնարանի նախասահմանեալ կարգաց փոփոխութեանց համար, ես նրան յայտնեցի, որ իմ կարծիքով պէտք է հետևիլ ուսումնարանի մէջ եղած կանոններին, որ տուել էին ինձ հոգաբարձութեան օրագրութեան պատճէնով, որպէս վերջին կամք հանգուցեալ կաթողիկոսի՝ մինչև նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը: Նա կարծես թէ, մոռացել էր, ինչ որ ասել էր ինձ այս բանի համար: Ձէ, նորին բարձր սրբազնութիւնը չ'է կարող մոռանալ, ինչ որ ինձ պատասխանեց պրօկուրօրի, հոգաբարձուաց և աւագ վարժապետաց ներկայութեանը, այնպիսի խօսքերը չ'են մոռացուիլ, որպէս մէկ քար ընկած են նորա հոգւոյ վերայ: Նա ինձ ասաց «այն կարգադրութիւնները, որ նա հոգաբարձուաց հետ, օրագրութեան պատճէնի մէջ տուել է ինձ, որպէս վերջին կամք հանգուցեալ կաթողիկոսի, ո՛չ թէ նրա կամքն է, այլ սուտ»: Չըհաւատալով իմ ականջներս՝ նրան հարցրի. Սարգիս եպիսկոպոս, մի՞թէ այն թուղթը, որ տուիք ինձ հոգաբարձուաց հետ՝ որպէս վերջին կամք կաթողիկոսի, սո՛ւտ էր. Այո՛, պատասխանեց նա սաստիկ գունափոխուելով. «Այո՛. նա ո՛չ թէ կաթողիկոսի կամքն էր, այլ սուտ»: Յետոյ նա յանդիմանութեամբ դարձաւ դէպի հոգաբարձուքը. «Ահա ի՛նչ կընշանակէ առանց հեռատեսութեան բան բռնել»: Ի հարկէ, նա նրանցից պատասխան չըստացաւ, ինչպէս պատից: Բայց թէ եպիսկոպոսի խօսքերը յանդիմանեցին արդեօք հոգաբարձուներին, թէ հոգաբարձուաց լուրթիւնը եպիսկոպոսին. այս բանի քննութիւնը ինձ չէ վերաբերում: Սրանից յետոյ առա-

ջարկեցի ես նորին բարձր սրբազնութեան՝ առնել ուսումնարանի մէջ, ինչ որ իրա կամքը կըտայ, ինչպիսի կարգադրութիւն էլ կամենայ թող մտցնէ, և մնաս բարի ասելով, դուրս եկայ նրա մօտիցը: Իմ դուրս գալուց յետոյ, միւս օրը, պրօկուրօրն ինձ ասաց, որ նորին բարձր սրբազնութեան սիրտը շատ նեղացաւ՝ ձեր դուրս գալուց յետոյ: Ի հարկէ պէտք է երկաթէ մարդ լինէր, որ չըկոտրուէր այս խօսքերը ասելուց յետոյ — հանգուցեալ կաթողիկոսի կամքը սուտ էր:

Այսպիսի ծանր խօսքերից յետոյ, ինձ համար մէկ միջոց էր մնում միայն, այսինքն թողնել ուսումնարանը, որտեղ իմ երկար մնալը ոչ թէ օգտակար կը լինէր, այլ վնասակար, վասն զի կը ծածկէր Սարգիս եպիսկոպոսի արած փոփոխութիւնները:

Միւս օրը պատուելի աւագ վարժապետ Պատկանեանցին յանձնեցի յայտնել նորին սրբազնութեանը, որ ես մեր երեկեան խորհրդի մէջ արած խօսակցութիւնից յետոյ, թողնում եմ ուսումնարանը: Մեր խօսակցութեան միւս օրը ես փոխուեցայ իմ վարձած տունը, և երեք ամսից յետոյ ցաւելով թողեցի իմ Հայրենիքը, որ աւելի արձակ իրաւունք տամ նորին բարձր սրբազնութեան գործ դնել իր նոր գաղափարները, Հայոց մանուկների լուսաւորութեան համար և հասարակութեանը կարողութիւն տալ, ճանաչել իր հոգևոր և բարոյական օգուտների բարեկամներին և թշնամիներին: Նախ քան իմ Թիֆլիսից դուրս գնալը ես գրեցի Էջմիածնայ Սինօգին այս հետեւեալ յայտարարութիւնը ¹⁾:

1) «Ի Սինօգն Հայոց Ս. Էջմիածնի
'ի նախկին Տեսչէն Տփիսիայ Հայոց Հոգևոր ուսումնարանի.
Եայտարարութիւն
Տփիսիսու Հայոց Հոգևոր ուսումնարանի Հոգաբար-

Նորին բարձր սրբազնութիւնն կարող էր տեսնել, որ ես չեմ լիջել այն խօսքերը, որ նա ինձ ասաց խորհրդի մէջ 7 Հոկտեմբերի: Այժմ ես չէի գրելու, եթէ

ձուքն 1851-ին ինձ համակով յայտնեցին, որ Նորին Վեհափառութիւն, Վաթողիկոսն ամենայն Հայոց Ներսէս, Տրամաշէյ էր իրանց, Տրաւիրել ինձ Պետերբուրգից և յանձնել Տեսչութիւնը, տալով ինձ լիովին իշխանութիւն ուսումնարանի ուսումնական մասին մէջ, և այս պատճառաւ իսկ Տրաւիրեցին ինձ գալ Տփլիս և կատարել Տեսչի պաշտօն: 1853 և 1854 թուի ուսումնական հարցաքննութեանց մէջ Ն. Վեհափառութիւնը ներկայ գտնուեցաւ և ցոյց տուաւ իր լիովին բաւականութիւնը:

Սրանից յետոյ Ն. Վեհափառութիւնը կամեցաւ աւելացնել դաս տալու առարկաները. բայց Նրա կամքը մնաց անկատար մինչև իրան մահը: Նորին Վեհափառութեան մահուանից յետոյ, ես կամեցայ թողնել Տեսչութեան պաշտօնը, բայց Հոգաբարձուքը ուղարկեցին ինձ իրանց օրագրութեան պատճէնը, փետրվար ամսին 1857 ամի, որոյ մէջ նշանակել էին դաս տալու առարկաները և Տեսչի իրաւունքը, և յիշած էր, որ սորա մէջն էր կայանում կաթողիկոսի վերջին կամքը, որն որ Նորին Վեհափառութիւնը անձամբ յայտնեց ինձ 'ի ներկայութեան Ն. Բարձր Սրբազնութեան Սարգիս Արքեպիսկոպոսի: Տեսնելով որ այս վերջին կարգադրութիւնը համաձայն է վերոյիշեալ Հոգաբարձուաց ժամանակի հետ և օգտաւէտ ուսումնարանի համար, կրկին սկսեցի շարունակել իմ աշխատանքները և նոյն իսկ օրից կատարում էի Տեսչի պաշտօն, մինչև Հոկտեմբեր 7-ն նոյն տարուայ: Սարգիս եպիսկոպոսը կաղմեց իր մօտ խորհուրդ, Տրաւիրեց Հոգաբարձուաց, աւագ ուսուցչաց, Էջմիածնայ պրօկուրօր պատուելի Յովհաննէս Եսայեան Միաբեանցին, և ինձ, և յայտնեց, որ ներկայ ժամանակումս ուսումնարանի տէրն ինքն է, վասնորոյ ցանկանում է մըտցնել Նրա մէջ Նոր կարգ: Ն. բարձր սրբազնութեան առաջարկութեանը ես պատասխանեցի ասելով, ինչ որ վերաբերւում է ուսումնական մասին, դրա համար արդէն կանոն

որ նրա նամակը ուղիղ պատմել էր իմ հրաժարումն ուսումնարանից, և չստիպէր ինձ պատասխանել: Ահա այս է ճշմարիտ պատճառ իմ հրաժարման ուսումնարանից և ոչ թէ ս. Եպիսկոպոսի առաջարկութիւնը, որպէս թէ նա ինքն է կամեցել կրօնագիտութիւնն ուսուցանել, և ես այս բանին չը համաձայնելով, թողել եմ ուսումնարանը. նորին բարձր սրբազնութիւնը սխալվել է, կարելի է նա այս բանս ուրիշին է ասել, բայց ինձ բան չէ ասած: Ն. Բարձր Սրբազնութիւնը ձեռքը սրտին դրած՝ չէ կարող շանշիական կուսակցութիւն անուանել հասարակութեան ընդդիմութիւնն իր դէմ, որ բարձրացաւ Ներսէս կաթողիկոսի լանկարծահաս մահուամբ: Իրաւունք չունի Ս. Եպիսկոպոսն հասարակութեան ընդդիմութիւնը և տրտունջը յայսպէս մեկնել, ասելով «ուրիշ պատճառ չը կար, բացի Շանշեանցից»:

Կայ սահմանած, որն որ ինչպէս յայտնի է Ն. բարձր սրբազնութեանը, նոյնպէս և Հոգաբարձուաց. բայց նա չը համաձայնեցաւ և սկսեց կարգաւ իրա գրած նոր կարգադրութիւնը: Արովհետեւ ինձ յայտնի էր հոգին և ուղղութիւնն նոր կարգադրութեան, ես այլ ևս օգտաւէտ չը համարելով իմ Տեսչութիւնն ուսումնարանին, միւս օրը աւագ ուսուցիչ Միքայէլ Պատկանեանցի միջնորդութեամբ յայտնեցի նրան, որ ես թողնում եմ ուսումնարանը:

Արովհետեւ վախճանած է կաթողիկոսն, որի հետ ես ունէի հաղորդակցութիւն ուսումնական մասին վերաբերուած գործերի համար, վասն որոյ պատիւ ունիմ այս ամենը ի գիտութիւն Սինօդիդ հասուցանել և սրա հետ ուղարկելով մի պատճէն ¹⁾ որ տրուած է ինձ հոգաբարձութիւնից, խընդրում եմ ստանալուց յետոյ վերադարձնել ինձ ի Տփլիս իմ բնակած տեղը:

1857 ամի.

Պ. Շանշեանց

¹⁾. -- Ակնարկութիւն է առաջին Հրաւիրագրին, որ արդէն զետեղուած է իւր պատշաճ տեղին:

Վերցնենք, օրինակի համար, նոյն իսկ նրա վարմունքը Թիֆլիզու հասարակութեան հետ, որն որ ներկայացաւ նրան ինչպէս մէկ թեմական վիճակաւորի, խնդրելով նրանից՝ հաշիւ պահանջել ուսումնարանի Հոգաբարձութենէն: Ի՞նչպէս վարուեցաւ նա այս գործի մէջ: Նա փոխանակ վարուելու ինչպէս Հովիւ բոլոր ժողովրդեան, ինչպէս մէկ ճշմարտասէր անձն, ըստ պահանջման հասարակութեան, սկսեց վարուիլ իբրեւ մի կուսակցութեան անդամ: Նա պէտք էր համաձայն օրինաց և կամաց հասարակութեան, պահանջէր, ժողովրդից ընտրած մարդկանց հետ, Հոգաբարձուներից կատարեալ հաշիւ նրանց կառավարութեան համեմատ, և ո՛չ թէ զանազան պատճառներով պաշտպանէր նրանց իշխանութիւնը, որն որ, բոլոր աշխարհքի օրէնքով պէտք էր վերջանար մահուամբ իրանց յանձնող ներսէս Կաթողիկոսի: Հոգաբարձուները իրանց կողմից պարտական էին հաշիւ տալ նրան, և հասարակութիւնից ընտրեալ մարդկերանց, իրանց կառավարութեան համար, և ինչպէս պատուաւոր քաղաքացիք, վերցնել իրանցից այն կոչումը և յանձնել ժողովրդեան միւս անդամներին, և այս կերպով ազգային անվարձ ծառայութեան ծանրութիւնը չէր ընկնիլ միայն մի քանիսի վերայ, այլ բոլորեցունց: Եւ այսպէս իր Հոգաբարձուաց հետ ունեցած սաստիկ կողմնապահութեամբը, ո՛չ հասարակութեան ձայնին ուշ դարձրեց և ո՛չ օրինաց: Ն. սրբազնութիւնը ամենատեսակ խորամանկութեամբ աշխատեց յարատեւելու Հոգաբարձուաց իշխանութիւնը, ընդդէմ Էջմիածնայ Սինոդի շարունակ հրամաններին, որ պահանջում էր, առնել նրանից կատարեալ հաշիւ կառավարութեան և հրաժարեցնել Հոգաբարձութենէ: Ի՞նչպէս չը հասկեցաւ, որ հասարակութիւնը չէր կարող չը նեղանալ նրա կողմնասէր վարմունքից և ցոյց տալ

իրան անբաւականութիւնը, որն որ իզուր անուանում է շանշիական կուսակցութիւն:

Քաւ լիցի մեկնել նրա այս արարմունքը շահասիրութեամբ. ոչ. այսպիսի միտքը շատ հեռի է թէ ինձանից, թէ նորանից. ոչ. ն. սրբազնութիւնը կարօտանում էր հասարակաց կարծիքին, որն որ, վեր կացաւ նրա դէմ ներսիս յոնկարծական մահուանից յետոյ զարհուրելի տեսեամբ: Նա կամենում էր Հոգաբարձուաց միջոցաւ գրաւել հասարակութեան սիրտը, բայց սաստիկ սխալվեցաւ. նորա կողմնասիրութիւնը առ Հոգաբարձուս, իրան առաւել ցածացրին հասարակաց կարծեաց մէջ: Շատ կարելի է, որ իմ ուսումնարանից դուրս գալս ևս ազդեցութիւն ունեցաւ հասարակաց կարծեաց վերայ, որ յարուցուած էր նրա դէմ. բայց միայն դրա մէջ չէր պատճառը, այդ պատճառը շատ հեռի տեղ պէտք է որոնած, խորը պէտք է թափանցած ներսէս կաթողիկոսի կենաց վերջին օրերի փոփոխութեան մէջ առ Սարգիս եպիսկոպոսն:

Այժմ ներեցէք հարցնելու ն. բարձր սրբազնութեան, թէ այդ ո՛ւմ անունով է թեթեամաբար անուանում իմ կրօնագիտութեան դասերը հերետիկոսութիւն: Աւետարանի՞ անուամբ արդեօք, նա չի կարող գտնել նրա մէջ և ոչ մի խօսք, որ չը քարոզէ մեր Փրկչին Աստուածային յաւիտենականութիւնը և սրբութիւնը: Հայոց եկեղեցւոյ անուամբ արդեօք, ինչո՞վ է կարծում ինքն իրան աւելի հարազատ քան ինձ և ուրիշներին: Ինչպէս հոգեւոր անձն արդեօք: Նա պէտք է լիշէ այն լատինացւոց իմաստալից առածը, թէ «վեղարը վարդապետ չէ շինում»: Իմ դասախօսութիւններս յայտնի էին և բացարձակ, նրանց ունկնդիր էին ոչ թէ միայն աշակերտները, այլ և ուրիշ աշխարհական և հոգեւորական այցելու անձինք, իմ դասախօսութիւններս

յայտնի էին և Ներսէս կաթողիկոսին, որ երկու անգամ ներկայ գտնուեցաւ Հրապարակական Հարցաքննութեանց և ծանօթացաւ նրանց բովանդակութեանցը: Այս դասախօսութեանց Հոգևով դաստիարակուած էին այն աշակերտները, որոնք իւրեանց քարոզներով ուրախացնում էին Ներսէս Կաթողիկոսին և Ազգին: Այս աշակերտաց կենաց և յառաջդիմութեան համար էր, որ Ներսէս կաթողիկոսը բարձրացրեց շամպանեայ գինւոյ լի բաժակը և օրհնեց նրանց ի ներկայութեան Հոգաբարձուաց, աւագ ուսուցչաց և օտար անձանց ասելով. «Ազգի համար շատ մեծ մարդիկ կը լինին»: Միւս անգամին երբ լսեց այս աշակերտաց քարոզները, ասաց Վեհապետեան Գէորգ եպիսկոպոսին. «Նուրը թափուենք, Գէորգ եպիսկոպոս, ի՞նչ են ասում այս փոքրիկ տղերքը»: «Ա՛խ, Պետրէ, ասաց նա նոյնպէս ինձ, աշակերտաց քարոզը վերջանալից յետոյ, եթէ երեսուն տարի առաջ սկսել էինք այս բանս, որչափ յառաջ գնացած պէտք է լինէր մեր Ազգը»: Ահա այս աշակերտաց և սրանց նմանների համար է, որ Սարգիս Արքեպիսկոպոսը ասում է իր նամակի մէջ, «հազիւ հազ կարողացայ ցրել նրանց»:

Քրիստոնէական ճշմարտութիւնն էր միշտ հիմն այն դաստիարակութեան, որ ես մտցրի ուսումնարանի մէջ: Դաստիարակութեան դրօշն է մարդոյն հասցնել իր կոչմանը և կատարելագործել նրա կեանքը: Սրա համար էլ և իմ բոլոր ուշադրութիւնս զարձրած էր դէպի աշակերտաց հոգևոր բարոյական կողմը, միտք բերելով այն ասածը, թէ «Առողջ դատողութիւնը՝ առողջ մարմնոյ մէջ»: Այս բարձր նպատակին հասնելու համար ես ընտրեցի այն ճանապարհը, որն որ միայն տանում է դէպի մեր Փրկիչը: Այս այն սիրոյ ճանապարհն էր, որ հաւասարում էր ինձ նրանց հետ, և ես, որպէս ընկեր, որպէս նրանց մեծ եղբայր, գնում էի

Նրանց հետ դէպի լոյսը, դէպի ճշմարտութիւնը և յաւիտենական կեանքը, ունելով միշտ իմ աչքիս առջև այն Խաչը, որոյ վերայ մեր Փրկիչը՝ մօտ 19 դար է, գիրկը բացած, կանչում է աշխարհիս որդւոցը գրկելու, ինչպէս Աստուածային որդւոցը: Այս աշակերտաց համար է, որոնք կրթուած էին մեր Փրկչի ուսման հոգւոյ զօրութեամբ, որ Սարգիս եպիսկոպոսն ասում է, «մոլորեալ և խմորեալ են և որոնց հազիւ հազ կարողացայ ցրել»:

Հայոց եկեղեցին, որպէս Քրիստոսի եկեղեցի, ազատ է և սուրբ, ու պահւում է և պահպանւում այդ խղճի ազատութեամբ և իր որդւոց կենաց սրբութեամբ: Եթէ մէկը, որւիցէ կողմից, կարողանայ սպառնալ մեր եկեղեցւոյն վտանգ, այս այն մարդկանց կողմից կարող է լինիլ, որոնք կամենում են նրան իրանց կարճատուութեանը մասնակից առնել: Եթէ կարողանայ սպառնալ մեր եկեղեցւոյն վտանգ, այս այն մարդկանց կողմիցն է, որոնք փառքերի պատճառաւ մոռանում են նրա ազատ հոգին, նրանք ո՛չ տեսնում են, ո՛չ լսում Պօղոս Առաքելոյ փրկարար խօսքերը. «Գիրն սպանանէ և հոգին կեցուցանէ»:

Իրաւ, որ մեր եկեցեցւոյն սպառնում է վտանգ այսպիսի մարդկանցից, որոնք լուսոյ, ճշմարտութեան և գիտութեան ամեն մէկ ճառագայթները թափանցելիս ժողովրդեան կեանքի մէջ, վեր են կենում նրա դէմ, և առանց խղճմտանաց, մեր եկեղեցւոյ անուամբ հալածում են լոյսը, համարելով իրանց կարճատուութիւնը հաւասար յաւիտենական ճշմարտութեան, որ հաստատուած է Աստուածային յայտնութեան վերայ: Զէ, Հայոց եկեղեցին, այս մեր Ազգի հոգւոյ Հայրենիքը, պահւել է և պահպանվել աչքովին, հոգևորականք և աշխարհականք կանգնել են մէկը մէկի մօտ, ուսուցել են

իրանց փոքրիկ եղբարցը, և մեռել են եկեղեցւոյ յաւի-
տենական ճշմարտութեան համար: Վարդանները և
Ղևոնդները մէկտեղ են մխիթարել և քաջալերել ժո-
ղովրդեան Աստուածային բանիւ և պատմել նրա յաւի-
տենական և սուրբ փառքը: Թողնենք անցեալները,
նայեցէք, լսեցէք, ինչ աղաղակ է վեր կացել ամենայն
կողմից. Եւրոպիոյ և Ասիոյ քաղաքներից, գիւղերից և
խրճիթներից: Տարածուեցաւ սարսափելի ձայն այս մո-
տիկ ժամանակներս, որ մեր եկեղեցւոյ անկախութիւնը
վտանգի մէջ է: Այս աղաղակը ցոյց է տալիս, որ ժողո-
վրդեան մէջ կայ մի բարձր բան, փողոցի շահից թան-
կագին, նրա շահասէր նպատակիցը բարձր, նրա կեան-
քից վսեմ, այս նրա համոզմունքն է, նրա եկեղեցին:
Ի՞նչպէս գեղեցիկ է ժողովրդեան այս արթննալը. ի՞նչ-
պէս մեծ է այս տեսարանը, որ բոլոր ժողովուրդը թըր-
թռում է մի պարզ կրօնական հարցման համար: Ի՞նչ-
քան բաղդաւոր է այն ժողովուրդը, որոյ համար այս-
քան թանկ է կրօնական համոզմունքը, որ ըստ բանի
Փրկչին, չէ ապրում միայն հացով: Ժողովրդեան այս
հսկողութիւնը ցոյց է տալի, որ Հայաստանումը ամե-
նայն փորձ, ամենայն ցոյց ի վնաս եկեղեցւոյն՝ սաստիկ
կըյանդիմանուի մեր բոլոր Ազգէն: Մինչդեռ օրագիր-
ները կանչում են զգուշացնելով, լսի՛ր, վտանգ է գալի
եկեղեցւոյ անկախութեան համար, կարծես թէ մեր հո-
գեւորականութիւնը ուխտ է դրել լուռ մնալու. սուս է
կենում: Բայց եթէ հաւատանք Փարիզի և Տաճկաստանի
լրագիրներին, մեր հոգեւորականութիւնը, ո՛չ առանց
երևելի բացառութեան, օգնում է եկեղեցւոյ թշնա-
մեաց, այս կրօնական լեզափոփութեանց մէջ: Թո՛ղ լու-
ն. բարձր սրբազնութիւնը՝ այս սեպհական իրաւունքը,
այս արտօնութիւնը պաշտպանելու համար: Եկեղեցին
ժողովրդինն է. Ազգն է պաշտպանել միշտ եկեղեցին,

Թէ անցեալումը և թէ ներկայումս, և միշտ պատրաստ է նա պահպանել իր բանիւ և կեանքով նորա սրբութիւնը և ազատութիւնը: Եկեղեցւոյ պաշտպան կարծեցեալները լաւ կ'անէին, եթէ ընտելացնէին իրանց աչքերը լուսոյ հետ, և չըլինէին ամենայն ժամանակ արգելք մեր Ազգի լուսաւորութեանը՝ իրանց կարծեցեալ հարազատութեամբ: Թողնենք այս չնչին հարցմունքը, թէ ո՞վ պէտք է պաշտպանէ եկեղեցին, ո՞վ պէտք է լուսաւորէ ժողովուրդը. այս իմ կարծիքով փոքր հասարակութեան գործն է, և ո՛չ թէ մէկ որեւիցէ հոգևորական կամ աշխարհական դասի: Միայն գիտութեան և ճշմարտութեան լոյսը. գիտութիւն և ճշմարտութիւն տարածելու իրաւունք տուողը նրանք են, որոնք ունին այն լոյսը, որք միայն կանչուած են լուսաւորելու և իրանց չորս կողմը տարածելու ճշմարտութեան և գիտութեան բարութիւնը: Այս պատճառաւ էլ վէճերը, որ բացվել են մեր օրագիրների մէջ, թէ ումն է պատկանում ժողովուրդը լուսաւորելու իրաւունքը, հոգևորականին, թէ աշխարհականին, այ՞. կարծեմ, օտար վէճ է, և ո՛չ հայկական: Այս վէճը մեր վէճ չէ, նա ծնած է Արևմուտքումը պատմական անցքերի զօրութեամբ, որն օրօրաժանեց հոգևորական օգուտը աշխարհական օգտից: Այսպիսի հոգևորականաց և հասարակաց շահերի միմեանց հակառակութիւնը, ի պատիւ մեր Ազգի, երբէք չէ պատահած մեր պատմութեան մէջ:

Շատ գեղեցիկ կ'անէ Սարգիս Արքեպիսկոպոսը, եթէ թողնի այս անարժան ճանապարհը, բամբասանքը, անաթէման և անէծքը. այդ մեր եկեղեցւոյ հոգին չէ, հապա ուրիշ հեռու եկեղեցւոյ, որն որ բաժանեց իր շահը ազգի շահից և թշնամացաւ նորա հետ: Այս անաթէմաները և անէծքները մեր ժողովրդի ձայնի պատասխանը չեն, որ խնդրում է գիտութեան և ճշմար-

տուութեան լոյս, մեր Փրկչի ձայնի պատասխանը չեն, որ խնդրում է սիրել իւր թշնամեացը, օրհնել անիծողներին. բարի առնել ատելեաց, և աղօթք անել նեղացնողների և հալածողների համար. լինիլ կատարեալ որպէս կատարեալ է Հայրն մեր երկնաւոր: Հոգեւորականութիւնը պէտք է լցուի մեր Փրկչի հոգւով, ապրի նորա կեանքով, տարածէ նորա սիրոյ խօսքը: Ահա ճշմարիտ ճանապարհը, որով գնացել է և պէտք է գնայ հոգեւորականութիւնը, որ կարողանայ հաստատել մեր Փրկչի հետ աշխարհումս Աստուածային թագաւորութիւնը:

Եւ այսպէս, կ'ասեմ իմ դատաւորիս, Պօղոս Առաքելոյ խօսքերը. «Այլ ինձ և այս անարգանք են, եթէ ի ձէնջ դատեցայց կամ բնաւ իսկ ի մարդկանէ, նաև զանձն իմ ո՛չ քննեմ: Զի ոչինչ գիտեմ անձին իմոյ, այլ ո՛չ եթէ այսու արդարանամ, զի որ քննէ զիս՝ Տէր է, որ լուսաւոր առնիցէ զգաղտնիս խաւարի, և յայտնիցէ զխորհուրդս սրտից, և ապա իւրաքանչիւրոյ գոհութիւն եղիցի յԱստուծոյ»:

Զերում Վեհափառ Հայրութեան
խոնարհ որդի

Պետրոս Սամուէլեան Շանշեանց

21 հոկտ. 1861 թմի

Ս. Պետերբուրգ:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ա.

Պ. ՇԱՆՇԵԱՆՑ Դ ՂԱՐԱԲԱՂ. — ՄԱՐԻԱՄԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱ-
ՆԻ ԲԱՑՈՒՄՆ. ՂԱՐԱԲԱՂՑԻՈՑ ՈԳԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆ. — ԻՄ
ՊԱՇՏՈՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆ Պ. ՇԱՆՇԵԱՆՑԻՆ. ԿՈՆԴԱԿ ԵՒ
ՊԱՏԱՌՈՒԱՆ:

Պ. Շանշեանց, ինչպէս տեսնում ենք իւր գրու-
թիւններէն առ ս. սինօղն և առ Վեհ. Կաթողիկոսն,
արդէն հրաժարուած Տեսչութեան պաշտօնէն, հեռացած
Թիֆլիսէն, բնակում էր 1861-ին ի ս. Պետերբուրգ:

Այս ժամանակն էր, որ Ղարաբաղի հայերն դի-
մում են Մատթէոս Կաթողիկոսին և Պ. Շանշեանցն
իրենց Եղիշեան վարժարանի համար Տեսուչ են խընդ-
րում: Ս. Կաթողիկոսն պսակում է նոցա փափաքն և
Պ. Շանշեանց չհրաւիրում է ի պաշտօն տեսչութեան
և հաստատում Կաթողիկոսական յատուկ կոնդակաւ,
յորում, ի միջի այլոց, կան սոյն խօսքերն. — Թէև ի լրոյ
և եթ հաւաստի եղեալ էաք ազգասիրական և հոգեկան
ազնուութեան Յարգելոյն Պետրոսի Շանշեանց, որ եր-
բմն բաւական համօք, ի միջոցս կենդանութեան ար-
ժանալիչատակ Նախորդին մերոյ Տեառն Ներսիսի, ծա-
ռայեալ է ազգասիրական եռանդուն անձնանուիրու-
թեամբ, որ յետ կենազրաւ լինելոյ հանգուցելոյն ի Տէր,
ելեալ ի պաշտամանէն բնակէր ի Պետերբուրգ լի ազ-

գասիրութեան ոգւով, սոյն սիրելին մեր ի Տէր, արժանին գովութեան, ներկայացեալ առաջի մեր՝ Հասու ազնուութեան հոգւոյ նորա եղաք», և այլն: 19 սեպ. 1863. Թուահամար 452. Ի ս. Էջմիածին:

Պ. Շանշեանց հպատակելով եղած հրաւերին, Պետերբուրգէն Թիֆլիս գալով և աստէն ուղևորելով ի ս. Էջմիածին և անտի յիշեալ հաստատութեան կոնդակաւ ուղղակի գնում է ի Շուշի իւր պաշտօնն վարելու:

Պետերբուրգեան համալսարանի իրաւագէտ ուսանողն, Փարիզեան Սորբոնի աստուածաբանական և փիլիսոփայական մասնաճիւղի հետևողն, Հելլենտեան և Իտալեան կրթական բարձրագոյն հաստատութեանց ուսումնասիրողն և Ներսիսեան դպրանոցի մեծահամբաւ Տեսուչն այժմ գտնուում է Ղարաբաղի լեռանց վերայ: Ղարաբաղցիք մնացած են յափշտակուած, մնացած են զմայլած, տեսնելով ամեն շնորհքներով զարդարուած մի Հայ, որ եկած է իրենց վարժարանին Տեսուչ լինելու, իրենց զաւակներն դաստիարակելու: Իրենց դպրոցին, իրենց խօխքոնց (մանկանց) համար շատ բարձր էր երևում եկած Տեսուչն: Ի հարկէ նոքա չէին կարող ըմբռնել՝ թէ սէրն, մատաղ սերնդի կրթութեան սէրն, ի՞նչ հրաշքներ կարող է գործել, ի՞նչ բարձրութիւններ կարող է խոնարհեցնել, ի՞նչ գիտնականներ կարող է մօտեցնել մանուկներուն և հրապուրել դէպի անշուք վարժարաններն:

Ղարաբաղցիք վերջը տեսան (ինչպէս որ իւր տեղն պիտի պատմեմ) որ այդ Մելիքներու երկրին մէջ, ո՛չ միայն ամենէն իմաստունն, այլ և ամենէն հեզն ու խոնարհն է իրենց Տեսուչն: Տեսան որ փափկակեաց չէ, անձնասէր չէ, իրենցմէն աւելի քաջասիրտ է, իրենցմէն աւելի վարժ է ոտքով քայլելու, ձի հեծնելու: Տեսան որ սիրում է իրենց մանուկներն, որոց շատերն երկրա-

գործներու և խաշնարածներու զաւակներ էին, հոտա-
ղութենէ, գառնարածութենէ ու հորդարածութենէ ե-
կած: Աստուած զրկած է, ասացին, այս մարդն մեր երկ-
րին համար և սկսան սիրով կատարել իւր բոլոր առա-
ջարկներն, զպրոցի հասոյթներն բազմապատկել իւր
խորհրդով, և ի տօնի Աւետման ս. Աստուածածնի,
աղջկանց վարժարան իսկ բանալ Մարիամեան անուամբ:

Սոյն վարժարանի բացման յաջողութեան մէջ յայտ-
նապէս բացափայլում է այն հզօր ազդեցութիւնն, որ
յատուկ է միայն Շանշեանցի պէս Աստուածսիրութեան
և ժողովրդասիրութեան բարձր հոգևով զինուած գոր-
ծիչներուն: Իւր կինն տակաւին ծածկութի տակ պահ-
պանող Ղարաբաղցին, իւր աղջիկն իւր ընտանեկան սե-
մէն չքեռացնող Ղարաբաղցին, ուսումն՝ կանանց սե-
ռին վնասակար համարող Ղարաբաղցին՝ հպատակում է
Շանշեանցի աւետարանահայտչիւն ձայնին, կնոջ կոչումն
բացատրող ու բարձրացնող բարբառոյն:

Քառասուն ազնիւ տիկիներ մի մի աղջիկներ են
որդեգրում չքաւոր ընտանիքներէն, հագուստի և դա-
սական պիտոյից ամեն ծախքերն հոգալու խնամակա-
լութեամբ, ինչպէս որ երկու աղջիկ ևս որդեգրում է
նոյն ժամանակի Առաջնորդ Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոս:
Պ. Համբ. Հախումեանց և իւր տիկին Մարիամ, գուս-
տրը Մելիք Շահնազարեանի, այս հայրենանուէր ա-
մուլքն, իրենց ընդարձակ տունն իբր վարժարան դնում
են Տեսչի և խնամակալութեաց տրամադրութեան ներ-
քոյ: Ամեն ինչ կազմ և պատրաստ, ոգևորութիւնն ընդ-
հանուր և խանդավառ և ահա բացման հանդիսի նշա-
նաւոր օրն, առաջի բազմաթիւ հանդիսականաց, հնչում
է այն քաղցրալուր և աւետաւոր բարբառն, այն սքան-
չելի Ատենախօսութիւնն, որ ոչ միայն Ղարաբաղի,
այլ ամեն երկրի Հայոց աղջկանց համար կարող է լի-

նիլ յաւերժական հիմն և աստուածազդեցիկ ծրագիր կրթութեան ¹⁾:

Սի տարի էր որ Պ. Շանշեանց ի Շուշի էր և ես ի Թիֆլիս՝ Տեսչի պաշտօնակատար Ներսիսեան զպրանոցին: Պ. Շանշեանց, Թիֆլիսէն անցնելու և ի Ղարաբաղ երթալու ժամանակ քանի մի ուսուցիչներ տարաւ իրեն հետ: Նա չըկամեցաւ ինձ ևս առաջարկել իրեն հետ երթալու: Վասնզի հոգաբարձութիւնն արդէն յայտնած էր իրեն թէ՛ Մուրատեանց կարևոր է զպրանոցին, ոչ միայն իբր Տեսչի պաշտօնակատար, այլև իբրև ուսուցիչ:

Սակայն, չընայելով իմ պաշտօնական և նիւթական նախանձելի կացութեանս, մեծ փափաքս էր Շանշեանցի մօտ լինիլ և սպասում էի պատեհ ժամուն: 1864 թուականի արձակուրդին էր, որ կանխաւ լուր տալով Պ. Շանշեանցին, համոզելով նաև հոգաբարձուներն, որ մեծ մասամբ Շանշեանցի բարեկամներն էին, հրաժարեցայ պաշտօններէս և մեկնեցայ Թիֆլիսէն Շուշի երթալու համար: Ուղևորութեանս երկրորդ օրն, դաշտային ճանապարհէն նշմարում էի իմ ծննդավայրի՝ Շամշադիի սքանչելի լեռներն, ուր ամառներն անցած էին մանկական օրերս անուշաբոյր ծաղիկներու և գեղուղէշ անտառներու մէջ, սառնորակ աղբիւրներու և կարկաչուն առուակներու ցողաւէտ ափանց վրայ: Սիրտս թրութռում էր ամեն նայելով, աչքերս տամկանում էին արտասուքով, բայց ժամանակ չըկար ճանա-

¹⁾ — Այս Ատենախօսութիւնն նոյն թուականին հրատարակուած է Մեղու Հայաստանի լրագրում և ապա՝ երուսաղէմի Սիօն Ամսագրում (1871 ղեկ.). և այժմ վերջինէն առնելով պիտի արտատպեմ կենսագրականիս վերջն: Այսպիսի կենսական գրուածներն պէտք է՛ որ մոռցուին. պէտք է միշտ ի յուշ ածել, միշտ կրկնել ժողովրդին:

պարհս փոխելու դէպի հայրենի գիւղս և գէթ քանի մի օր մնալու: Աճապարում էի օր առաջ Շուշի հասնիլ, որպէսզի յառաջ քան դպրանոցի վերաբացումն կատարուին ամեն նոր կարգադրութիւնք:

Հասայ պաշտօնատեղիս, ուրախութիւնս անպատում էր: Շանշեանցի հետ պիտի բնակէի. նորան օգնական պիտի լինէի. նորա հետ պաշտօն պիտի վարէի. նորա խորհրդէն պիտի օգտէի: Ամեն նոր կարգադրութիւնք շուտով և խնամով պատրաստուեցան. երջանկալիշատակ Բաղդասար մետրոպօլիտի կառուցած ընդարձակ և պարտիզաշատ Առաջնորդարանն՝ դպրանոցի վերաճուեցաւ. իսկ Թովխանէի իբր վարժարան վարձուած շէնքն՝ Առաջնորդարանի: Դասախօսութիւնք սկսան, աշակերտաց և աշակերտուհեաց թիւն բազմանում էր օր առօր: Բովանդակ Ղարաբաղ ցնծում էր և իւր դպրոցաց համբաւն հուշակում էր բոլոր Կովկասի մէջ, չասեմ հեռաւոր տեղեր: Պ. Շանշեանց ո՛չ միայն ուսուցչական մարմնոյ հոգին էր, այլև Շուշեցոց ամենէն սիրելի անձնաւորութիւնն՝ իւր պատկառանքով, իւր առաքինի կեանքով, իւր եկեղեցասիրութեամբ:

Երբ պ. Շանշեանց, ուսուցչական խմբով, հրաւիրւում էր հացկերութներու և հարսանեկան հանդէսներու, չէր մերժում և այս կերպիւ շատերն առիթ էին ունենում՝ իրեն հետ տեսնուելու, իրեն հետ խօսելու: Խոր տպաւորութեան տակ էին մնում ամեն տեսակցողներն և զարմանալով ասում էին իրարու—Այս մարդը միս ու ոսկր չունի. այս մարդը հոգի է ¹⁾:

Այս ազդեցութիւնն այնքան խօսքէն չէր, որքան

1) — Դպրանոցի հոգաբարձուներէն միս (Կեափի ապերն) մի օր սենեակս գալով ասաց. «Վարժապետ, Տեսուչն մի հոգեւոր մարդ է. ծեծն վերցրած է, Աստուած սիրէք, դուք այնպէս մի՛ վարուիք, մեր Ղարաբաղի խօսէքն, առանց

իւր բարի կեանքէն, որով միշտ զարթուցանում էր իւր շրջապատողներուն մէջ Աստուծոյ ներկայութեան զգացումն: Գողգես բարձունքէն իջած մաքուր օդ էր սրփռում իւր շուրջ: Կոյր և ծեր նահապետն Իսահակ ճանաչում էր իւր Եսաւ որդին դաշտային հոտէն ¹⁾, որով թաթաւուած էր լինում նորա հագուստն: Շանչեանց ևս հրաշապէս ազդուած ու թաթաւուած Աստուծոյ ներկայութեամբ, ազդում էր ամենուն վրայ, ինչպէս ազդում են առհասարակ յԱստուծոյ օծուած և առաջնորդուած քրիստոնեայք:

Կարճ ասեմ, Ղարաբաղի Հայութիւնն ոգևորուած էր իւր ներկայի և ապագայի համար: Ամեն մարդ ջանադիր էր որ և իցէ կերպիւ աջակցիլ վարժարաններու յառաջադիմութեան, թէ՛ նիւթապէս և թէ՛ բարոյապէս: Համբաւաւոր նկարիչն պ. Ներսէս Ներսիսեանց, այն աղնիւ Հայն, Խանքէնտիէն, ² ժամ հեռաւորութենէ, առանց տաքի և ցրտի նայելու, ոտքով գալիս էր Շու-

ծեծելու, առանց թխելու (զարկելու) մարդ չեն դառնայ:

Պ. Շանչեանց, առանց սակարկելու, մի դերձակի հագուստ ապսպրած էր: Երբ դերձակն պատրաստած հագուստըն բերաւ, ինչ որ պահանջեց, Շանչեանց տուաւ հաճութեամբ: Դերձակն կանգ առաւ, վրան նայեցաւ և ասաց — վարժապետ, ներեցէք, շատ ուզեցի, այս մի քանի ուրբին աւելի է, յետ առէք: — Ո՛չ, ո՛չ պատասխանեց Շանչեանց, այդ աւելին էլ թո՛ղ քեզ լինի՝ այժմ ճշմարիտ խօսելուդ համար: — Դէ՛, ի՛նչ ասեմ. Աստուծո՛ւ մարդ ես էլի, ամօթ մեզ, որ փչացած ենք. սուտ խօսիլը փեշակ (արուեստ) է դառել մեզանում:

Այսպիսի դէպքեր խիստ շատ են յիշում Շանչեանցի կենաց մէջ, բայց մի քանի հատն իսկ բաւ է խելամուռութեան համար:

¹⁾ Հոտ որդւոյ իմոյ, իբրեւ զհոտ անդոյ լիոյ, զոր օրհնեաց Տէր: Ծննդոց Ի. 28:

շի և ձրիաբար գծագրութիւն էր ուսուցանում աշակերտուհիներուն, և ծախք չը պատճառելու համար, ձեռագործութեան օրինակներն իսկ ինքն էր գծագրում իրենց երկրի բնական ծաղիկներէն, ծառերէն, տերևներէն և կամ՝ գեղեցիկ տեսարաններէն:

Ո՛չ ազնիւ Տեսուչն և ո՛չ ես բնաւ տեղեկութիւն չունէինք թէ՛ չար ոգին ևս, ոսոխն ճշմարտութեան, խաւարի մէջ անքուն աշխատած է և պատրելով Ս. Կաթողիկոսն յաջողած է կոնդակ կորգել առ Հոգաբարձութիւն վարժարանաց՝ հեռացնել Տեսուչն իբրև վնասակար ազգային կրթութեան: Հոգաբարձուք պատկառելով յերևան հանել կոնդակն, պատասխանում են այնպիսի ընդարձակ և բացարձակ գրով, որ պատիւ է Ղաւաբաղցուոց, ինչպէս պիտի նշմարեն ընթերցողք մեր յառաջ բերած ինչ ինչ քաղուածներէն:

«Ո՛չ կարեմք թաքուցանել, աղաղակում են Հոգաբարձուք, 'ի Զերդ Վեհափառութենէ թէ՛ յ'ընթեռնուլ մեր զսուրբ կոնդակն զայն՝ սիրտք մեր վիրաւորեցան 'ի խոր խոցեալ և լցան յիրաւի դժգոհութեամբ առ այն անձինս, որք ոտնակոխեալ զպատիւ ազգային և զխղճմտանս և մոռանալով իսպառ զՀայ անուն՝ համարձակեցան զրպարտել զանձն, որոյ նմանն, 'ի դժբաղդութենէ մերմէ, կամ բոլորովին չիք յազգի մերում, և կամ են, այլ յոյժ սակաւք, այն է զպարոն Շանշեանց և այս ո՛չ միայն ուղղակի ստգտանք առ այնպիսի անձն յանբարեմտութիւն, այլ և զմտաւ ածելն, կամ սակաւ իւրիք երկմտելն վասն նորա է միանգամայն *սրբապաշտ* ծովիւն. նոյնպէս և մեծ անիրաւութիւն առ մարդ, զարդարեալ ճշմարիտ քրիստոնէական բարոյականութեամբ և առաքինութեամբ, որպիսի է Շանշեանց, վասնորոյ մեք հարկադրեալ գտաք զայս թախճեալ անցս մեղադրանաց նորա պահել 'ի խորին զանխլութեան,

վասն զի յայտ ածումն այդպիսի զրպարտութեան (իբր բողոքականամիտ) կարէ բերել միայն ամօթ և անպատուութիւն բոլոր բարեմիտ Հայոց, նա մանաւանդ Ղարաբաղցւոց, ուսումնասէր Ղարաբաղցւոց:

«Մեք պարտ անձին համարիմք ներկայացուցանել առաջի Ձերդ Վեհափառութեան թէ՛ բոլոր հաւատարիմ որդիք Ձեր բաղդաւոր զինքեանս համարին և պարծին, զի ունին 'ի միջի իւրեանց զայնպիսի անձն, որպէս է Շանշեանց, որ է կատարեալ դիմառնութիւն (մարմնացումն) առաքինութեան, և բարձր զնա դասեն քան զսեպհական երջանկութիւն իւրեանց: Եթէ հարկ է դաստիարակել զմտերիմ որդիս եկեղեցւոյ և հայրենեաց, եթէ հարկ է տալ նոցա զհոգի գիտութեան և զիմաստութեան, եթէ հարկ է ճշգրիտ լուսաւորութիւն, միով բանիւ, եթէ հարկ է կրթել Հայ մարդիկ, պատրաստս յանձնագոհութիւն 'ի սէր Ազգի և Եկեղեցւոյ, վստահաբար կարեմք ասել՝ վասն այդր նպատակի չիք այլ ոք բաց ի Շանշեանցէ, գտանիլն որոյ աստ, որքան յայտ է մեզ, է անձնագոհութիւն 'ի կողմանէ նորա:

«Բայց եթէ հարկ է յանդունդս արկանել զթանկագինն Ձերդ Վեհափառութեան և մեր սրտի զԴպրոցն, ընդ նմին և զյոյս մեր, և արկանել զՂարաբաղցիս 'ի յաւիտենական խաւար և 'ի ստրկութիւն, յիրաւի պարտ է հեռացուցանել աստէն փութանակի զՇանշեանց, վասն զի գտանիլն նորա աստ, թէ և առանց պաշտօնի, է լոյս՝ 'ի փարատ տգիտութեան, կամ լաւ ևս ասել՝ մաքառումն լուսոյ ընդ խաւարի. : Որպէս հաւատացեալք (ընտրեալք) 'ի Հասարակութենէ և գործակատարք նորա՝ մեք քննելով՝ զամենայն պարագայս և հայեցեալ շուրջանակի՝ պարտիմք ասել, թէ Շանշեանց և լուսաւորութիւն, կամ Շանշեանց և ու-

սուսմնարան համանունը են և մին առանց միւսոյ ոչ կարէ կեալ, քանզի Շանշեանց է անփոխարինելի. ապա ուրեմն 'ի հեռանալն նորա՝ պարտիմք հեռանալ և մեք, զի յայնժամ ուսումնարանն փակեսցի և մեզ ոչինչ մնալ գործել և ոչ իմիք ծառայել. . . . զի Շանշեանց ունի զայնպիսի կարգ հեղինակական առաջի Հայազգի ուսումնականաց և բարեխոհ մարդկան և յայտ է առաքինի վարուք իւրովք, զի 'ի հեռանալն նորա աստէն մեք բոլորովին կորուսանեմք զհամարումն և զհաւատ, և չիցէ մարթ մեզ գտանել զսակաւ ինչ արժանաւոր վերատեսուչ, որ յօժարեսցի գալ առ մեզ 'ի նոյն պէտս»¹⁾։

Հոգաբարձուք — Բաշա բեգ Մելիք Ղարաբեօղեան
Համբարձում բեգ Սարոսյանեան
Սարգիս բեգ Քալանթարեան
Դաքրիէ Աղամալեան
Համբարձում Խաչատրեան

10 Յունիսի 1864

Բ.

ՅՈՒՋՈՒՄՆ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ. — ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ՓԱԽՈՒՍՏ ԱՌԱՋ-
ՆՈՐԴԻՆ. — ՊԸՏԳԱՄԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ Ի Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ։

Վեհափառ կաթողիկոսն, 'փոխանակ Հոգաբարձութեան գրոյն պատասխանելու, նոր կոնդակ է ղրկում յանուն Առաջնորդին, և սա փոխանակ Հոգաբարձութեան յանձնելու՝ յայտնում է մի քանի ստահակներու, որոնք հրապարակի վրայ ծեծում են երաժշտութեան ուսուցիչն, գոչելով—կոնդակ է եկել, 'ինչո՞ւ չէք հեռանում կորչում ուսումնարանէն։ Սոյն դէպքին վրայ

¹⁾ Տես եղծ բանբարդութեանց Զամուրձեան Պատուելոյն. Կ. Պոլիս. 1866. Տպագր. Արամեան։

քաղաքն վրդովում է, բազմաթիւ երևելի անձինք հաւաքւում են Առաջնորդի մօտ, պահանջում են յանցաւորն յատեան կոչել և պատժել. բայց սա, Գէորգ վ. Արամեան, ընդդիմանում է և իւր գլուխն ազատելու համար՝ հանում է կոնդակն և յանձնում Հոգաբարձութեան:

Ժողովականք, նշմարելով որ Առաջնորդն գործիք է դաւադրութեան և մատն ունի գործոյն մէջ, քանի մի հանրագրեր են պատրաստում յանուն ս. կաթողիկոսին՝ թէ ժողովրդեան կողմէն, թէ Հոգաբարձութեան և թէ քաղաքական դէպուտատի (հասարակութեան գլխոյ) կողմէն, մանրամասն նկարագրելով ամեն բան, մերկացնելով խռովայուզութեան զաղտնի շարժառիթներն, պահանջելով յետս կոչել Գէորգ վարդապետն և նոր Առաջնորդ ղրկել, յիշելով ի միջի ալլոց՝ թէ երբ Էջմիածնի միաբանից շրջաբերական բողոքի օրինակն Շուշի հասաւ կաթողիկոսն գահընկէց անելու համար, Շանչեանցն էր, որ պաշտպանեց Հայրապետութիւնն իւր իմաստուն գրով, որ հրատարակուելով ունայնացոյց բողոքն ու գահընկեցութեան ծանր հետեւանքներն և Թիֆլիսէն պատգամաւորութիւն անգամ գնաց ի ս. Էջմիածին ազգավնաս շարժման առաջն առնելոյ համար ¹⁾:

Հայ հասարակութիւնն պատգամաւորներ է ընտրում

¹⁾ Հատ ցաւում եմ, որ չունիմ Մկրտ. Հայաստանի լրագրէ 1864 թուականի այն համարն, որոյ մէջ հրատարակուած է Հանչեանցի պաշտպանողականն, որ մի պերճախօս վկայութիւն է այն վեհանձն հայրենասիրութեան, որով Հանչեանց, կաթողիկոսէն հալածուած ժամանակն իսկ պաշտպանում է հալածչի պատիւն, որ Ազգէն շնորհուած է. . . . Ա՛հ, որչափ շուք պիտի ստանար անշուք կենսագրականս, եթէ նոյն նշանաւոր գիրն պարունակէր իւր մէջ:

մոյօր Եսայի քէգ Դուլուխանեանց, Համբարձում Հախումեանց ¹⁾, Համբ. Խաչատրեանց, Մեսրոպ Թառումեանց, Բաքաջան Աւան-Իզքաշեանց. յանձնում է սոցա իւր Հանրագրերն և պարտք է դնում նոյն իսկ պ. Շանշեանցի և իմ վրայ, առնուլ երեք աշակերտներ, առնուլ նաև կրօնագիտութեան դասատետրն և պատգամաւորաց ընկերանալով՝ երթալ ի ս. Էջմիածին:

Շուտով կատարւում են ուղևորութեան ամեն պատրաստութիւնք և նոյեմ. ամսոյն մէջ ճանապարհ ենք ընկնում, անցնելով է որ տղմուտներու մէջէն, է որ բքաբեր հոսանքներէն, է որ սառնապատներէն, շատ տեղ հետիոտս, զգուշանալով կառքերու խրուէլէն կամ սահելէն ²⁾ և ինն օրէն զկնի հազիւ հասնում Էջմիա-

¹⁾ — Ձեմ մոռցած բնաւ և սուրբ պարտք եմ համարում նաև արձանագրել այստեղ պ. Հախումեանցի ազնիւ տիկնոջ՝ Մարիամի խօսքերն: Մենք կասկածում էինք՝ թէ նա արգելք կըլինի ամուսնոյն ուղևորութեան, որովհետև հիւանդ պառկած էր: Սակայն ուսումնասէր և քաջասիրտ Հայուհին, երբ խնդիրն իրեն յայտնեցաւ, այսպէս պատասխանեց. — Եթէ պէտք կայ կին պատգամաւորի, ես ևս կ'ուղևորիմ, հիւանդութենէս և մեռնելէս վախ չունիմ, միայն թէ ուսումնարանի գործն յաջողուի:

²⁾ — Մի երեկոյ տակաւին կայարան չըհասած՝ մըթնացաւ: Ձիւնով ծածկուած էր բոլոր ճանապարհն, մեր կառքն գլորեցաւ և միջնափայտն կոտրեցաւ: Շուտով հասան երկրորդ կառքով եկողներն, կառքն դարձուցին և մենք ելանք: Հարցուցինք իրարու թէ՛ վնասուող կայ, ամէն կողմէն ոչ պատասխանուեցաւ, ուստի և կառքն թողլով մի ժամ ժանապարհ ոտքով քալեցինք մինչև կայարան: Պ. Շանշեանց ասաց ինձ՝ գնա խանութպանէն երկու հաւկիթ գնէ, բեր: Գնացի և շուտով բերի, չըհարցնելով թէ ինչո՞ւ համար է ուզում: Սպեղանի շինեց, ճակատն բացաւ, որուն վրայ ձիւն դնելով՝ թաշկինակով կապած էր: Կառքի գլորման ժամանակ՝ բեւեռն ճակատն մխուած էր, սակայն ինքն,

ծին, ուր արդէն երկու օր յառաջ հասած էր փախած Առաջնորդն: Ընդունուած ենք Ղազարապատի հիւրանոցում, ներկայանում ենք Վեհ. Կաթողիկոսին, յանձնում ենք հանրագրերն, յանձնում ենք կրօնագիտութեան դասատետրն, ներկայացնում ենք աշակերտներն և թախանձում ենք նշանաւոր միաբաններէն ատեան կազմել, քննութեան ենթարկել թէ՛ դասատետրն և թէ՛ աշակերտներն, խոստովան է լինում, սպասում ենք քանի մի օր, դիմում ենք առաջաւոր եպիսկոպոսներուն խնդիրն փութացնելու, սակայն ամենայն ինչ մնում է անկատար: Մի անգամ ևս ներկայանում ենք ս. կաթողիկոսին բոլոր պատգամաւորներով և Շանշեանցն սկսում է խօսիլ. «Վեհափառ Տէր, չը հաճեցաք քննել դասատետրս, քննել աշակերտներս, ահա՛ ես, ուրախ կըլինիմ և յաւիտեան շնորհապարտ կըմնամ Զեզ, եթէ ուզողէք իմ որեւիցէ սխալս, եթէ երբէք նշմարած էք, Աւետարանի դէմ, լուսաւորիչներու և Շնորհալիներու դէմ: Ես ուսանող եմ, Վեհ. Տէր, ով որ, Քրիստոնէական կրօնի նկատմամբ, ինձ մի անգիտացած ճշմարտութիւն ուսուցանէ, ես նորա ձեռքն կըհամբուրեմ, թէ՛ եկեղեցական լինի և թէ՛ աշխարհական»:— Դուք լեզուագէտ էք, պատասխանեց ս. կաթողիկոսն, դուք գիտնական էք, ես կարող չեմ ձեզ հետ խօսիլ. ահա՛ կըտեսնէք որ հիւանդ եմ, բողոքականութեան հակառակ եմ, ևայլն ևայլն:— Հեզահամբոյր Շանշեանցն կարծես թէ՛ Սինէական լեռան պատգամա-

առանց ձայն հանելու՝ ձիւնով կապած էր, որ արիւնն չը հոսի: Այս բացուածն բաւական ուշ փակուեցաւ, նոյն իսկ Էջմիածնէն Թիֆլիս վերադառնալէն զկնի: Շանշեանցի բաւաւորական յատկանիշներէն մին էր՝ իւր ցաւով ուրիշն չը ցաւեցնել: Շատ պատահումներու մէջ տեսած ենք այս հաստատամտութեան օրինակներն, բայց մի առ մի յառաջ բերելու հարկ չըկայ:

բեր Մովսիսի զայրոյթն զգեցաւ, մօտեցաւ կաթողիկոսական գրասեղանին և կայծակի որոտմամբ ասաց. «Վեհափառ Տէր, Հայաստանեայց եկեղեցին՝ ո՛չ բողոքական է, ո՛չ յունական, և ո՛չ հռոմէական: Հայաստանեայց եկեղեցին՝ քրիստոնէական նախնի և առաքելական եկեղեցի է, որ զԺբաղճաբար դժբ չէք ճանաչում և խառնում էք ուրիշներու հետ, որոնք իրենց յատուկ պատմութիւնն ունին: Թո՛ղ Աստուած ինքն պահպանէ Հայոց եկեղեցին, բնաւ Զեր գործն չէ նորա պաշտպանութիւնն»:

Ելանք Վեհարանէն, եկանք Ղազարապատ, ուր պ. Շանշեանց այս խօսքերն արտասանեց արտասուելով. «Ներսէս մեռաւ և կաթողիկոսութիւնն իւր հետ տարաւ. պատրաստուեցէք երթանք»:

Սոյն միջոցին ներկայացաւ փախած Առաջնորդն. պատգամաւորներն պատրաստուեցան ծանր խօսքեր ասել. պ. Շանշեանց արգիլեց—«իւր խղճին պատիժն բաւական է իրեն, քնչ պէտք է ծանր խօսքեր»: Առանց նստելու և առանց խօսելու հեռացաւ Առաջնորդն ¹⁾:

1) — Մի բանի ամսէն յետոյ Գեորգ վարդապետն վերադառնում է Ղարաբաղ և այստեղ իւր առաջնորդական վիճակէն գոհ չըլինելով՝ գնում է Ճալէթու վանքն, Ուտի գաւառին մէջ, Վարդաշէնի մօտ: Մի առաւօտ միաբաններն տեսնում են, որ ընկուզենիէն կախուած խեղդուած է: Արդեօք չէ՞ր մատնուած սա արդէն խղճահարութեան, երբ ի ս. Էջմիածին, վաղում էր սենեկէ ի սենեակ, այլայլած, ապշած: Զը համարձակեցաւ երկու խօսք խօսիլ: Ղարաբաղի դէպքի Ֆամանակ պ. Շանշեանց յատկապէս իւր մօտ կոչելով շատ բան խօսած էր իրեն: «Զարմանալի է, ասած էր, որ կարծում ես թէ՛ աւելի հաւատարիմ ես Հայոց եկեղեցւոյն քան Շանշեանցն: Դու մոլորուած ես, դու խաբուած ես, դու վարդապետի անուն ունիս, բայց բռնած ճանապարհդ Մեծ Վարդապետի ուսուցած ճանապարհն չէ:

Մանկութենէս ի վեր ճանաչում էի պ. Շանշեանցն և երբէք չէի տեսած այնքան տխուր, ինչպէս էր Եղմիածին գտնուած ժամանակ: Ի՞նչն էր ճմլում արդեօք այդ ազնիւ Հայուն, այդ իմաստուն քրիստոնէին սիրտն. ո՞վ կարող էր լիովին իմանալ: Նա այսպէս տխուր չէր մինչև անգամ այն ժամուն, երբ Շուշիի հրապարակին վրայ ուսուցիչն ծեծուեցաւ և երբ ես, սաստիկ յուզուած այս անիրաւութեան դէմ, լաց էի լինում պատշգամի վրայ, մօտս եկաւ, լանդիմանեց ասելով. «Առաջուց պէտք է իմանայիր, որ ճշմարտութիւնն միշտ թշնամիներ ունի և այսպիսի դէպքեր կարող են պատահիլ. Ի՞նչ հարկ ուրեմն լալու, գնա սենեակդ աշխատէ»:

Պատրաստուեցանք, լուսարարապետէն խնդրեցինք, Աւագ սեղանի վրայ եկեղեցւոյ քաջ Հովիւներու և Նահատակներու մասունքներն համբուրեցինք, աղօթեցինք և հրաժեշտ տալով մեկնեցանք Եղմիածնէն: Երբ հասանք Աղստեի կայարանն, պ. Շանշեանց և Հախումեանց բաժնուեցան դէպի Թիֆլիս, իսկ մենք միւս պատգամաւորներով և աշակերտներով՝ ի Ղարաբաղ:

Աննկարագրելի կերպիւ սրտաշարժ էր մեր մուտն ի Շուշի: Կտնխաւ լուր հասած էր քաղաքն. աշակերտք խումբ խումբ շարուած էին ճանապարհի երկու կողմն: Իրենց սուր սուր աչքերով Շանշեանց էին որոնում կռքերու վրայ: Հարցումներ էին անում և պատասխան էին ընդունում պատգամաւորներէն՝ թէ յետոյ պիտի գայ: Ես լուռ էի և հազիւ զսպում էի արտասուքներս:

Պատգամաւորներն և մեզ հետ գտնուած աշակերտներն գնացին իրենց տներն. իսկ ես գնացի ի վարժա-

Մտածէ՛, դու գիտես. . . »: Նա զո՛հ էր Սարգիս եպիսկոպոս Զաչալեանի, որ յաջողեցաւ այս միջոցաւ առաջնորդ լինիլ ի Ղարաբաղ:

րան, որ քաղաքի վերին ծայրն էր: Հաւաքեցի իմ և Տեսչի գրքերն ու գոյքերն, ղրկեցի ի Թիֆլիս, ինչպէս որ ապսպրուած էի և իւր տրտմութեամբ համակուած անցած դարձածներու վրայ՝ քաշուեցայ ի Խանքենդի Աղնիւ Հախումեանցի տունն, ուր փոխադրուած էր իւր ընտանիքն օղոյն սակաւ ինչ մեղմութեան առթիւ: Այստեղ մնացի մինչև 1865 թուականի մայիսն, երբ եկաւ Հախումեանց ¹⁾ և միասին դարձանք ի Թիֆլիս:

¹⁾ Հինգ ամսէն աւելի մնացի 'ի տան աղնիւ Հախումեանցի, վայելելով նահապետական հիւրասիրութեան ամեն բարիքներն ու սփոփանքներն, սեղանակից ունենալով նաև հայրենասէր նկարիչ Ներսէս Ներսիսեանցն: Այստեղան ջօրանոցի լեհազգի բժշկապետ Ադամովիչն բերում էր ինձ զանազան գրքեր կարդալու համար: Իբրև մտաւորական զբօսանք, ոչ միայն ուսումնասիրեցի նշանաւոր հեղինակաց գրքեր, այլ և թարգմանեցի (ընդարձակ) Շիլլերի Վիլհելմ Թել թատերական քերթուածը: Այս միջոցին լսուեցաւ, որ մի եպիսկոպոս եկած է Էջմիածնէն, կոնդակ բերած է, դպրոցական և առաջնորդական խնդիրն կարգադրելու համար. մի կոնդակ ևս բերած է ինձ դէմ, որպէս թէ վարժարան բացած եմ ի Խանքենդի. ուր երկու հայ ընտանիք միայն կային և Հախումեանցն էր միայն, որ երկու զաւակ ունէր 4—5 տարեկան: Ինչպէս վերջինս, նոյնպէս և առաջին կոնդակներն ստութեան խախուտ աւազոյն վրայ հիմնուած էին, և ժողովրդականը, Ծննդեան պահոց մէջ, զըզուանօք ունկնդրած էին կոնդակներու ընթերցման, ցաւելով որ պարունակուած ստութիւններն կաթողիկոսի ստորագրութիւն են կրում: Վիլհելմ Թելի թարգմանութեան վրայ խօսելու առթիւ, զարթնեցաւ մի սուրբ յիշատակ: Ուսման ընթացքս աւարտելէն զկնի բնակում էի Ներսիսեան վարժարանի հոգաբարձութեան կողմէն ինձ շնորհուած մի մասնաւոր սենեկի մէջ, ունկնդիր լինելով Շանշեանցի դասախօսութեանց և պարապելով ընթերցանութեամբ: Մի օր Շանշեանց սենեակս մտաւ և տեսաւ գրասեղանիս վրայ ֆրանսերէն Գաղտնիք Փարիզին, որ տակաւին սկսած չէի կար-

Այսպիսի տխուր վախճան ունեցաւ Ղարաբաղի դպրոցական խնդիրն, որ շքեղ հանդէսներով և լուսավառութիւններով սկսուած և տօնուած էր: Ի դերեւ եւլան ամեն ծրագիրներ, որոնք պատրաստուած էին, ո՛չ միայն Ղարաբաղի, այլև թեմական դպրոցաց համար: Ես արդէն սկսած էի քննութեան առնուլ Ղարաբաղի մասնաւոր վարժոցներն, որոնք գտնուում էին ոմանց քահանաներու, տիրացուներու կամ խալֆաներու խնամոց տակ և պատրաստուած էի երթալ նաև ի Նուխի և այլ թեմեր, քննութիւններ կատարելու և տեղեկադիր բերելու: Ամենայն ինչ ունայնացաւ լուսաւորութեան հակառակ խաւարասէրներէն: Թեմական դպրոցաց տեսչութեան ծրագիրն Շանշեանց յղացաւ և պատրաստեց. շատ ցաւում եմ, որ օրինակն չունիմ ի ձեռին՝ հրատարակելու համար:

Երբ վերադարձայ ի Թիֆլիս, տեսայ որ պ. Շանշեանցն ջերմօրէն թախանձում է քաղաքի ունեւոր դասէն մասնաւոր վարժարան բանալ իրենց զաւակաց կրթութեան համար: Տեսայ որ կատարուում են հարցաքննութիւններն Ներսիսեան Դպրանոցի, որ գրեթէ հայրական տուն էր ինձ համար, ուր շուրջ 16 տարիներ բնակած էի, իբրև նախկին գիշերօթիկ սան, իբրև ուսուցիչ և աւագ վերակացու, իբրև պաշտօնակատար տեսչի, և ուր ծանօթ էին ինձ նոյն իսկ քննութեան ենթարկուած աշակերտներն, որոնք անպատմելի սիրով նայում էին ինձ վրայ, կարծելով թէ վերստին պիտի

դալ, ինչպէս իրեն ևս յայտնեցի: Փարիզի յայտնին ինչ է, որ զաղտնիքն ինչ լինի, ասաց, շրկէ՛ իւր տիրոջն, և ինքն իւր բնակարանն երթալով շրկեց ինձ Օգոստինոսի խոստովանութեան գիրքն, որ ո՛չ միայն կարդացի, այլև թարգմանեցի և ձեռագիրս անշուշտ գտնուում է մեր ընտանեկան գրադարանին մէջ ի Տաւուշ:

սկսիմ պաշտօններս: Սակայն ես այլ մտախոհութեան մէջ էի, ոչ մի բան չէր գրաւում սիրտս. ոչ պ. Շանշեանցի մտադրած վարժարանի և ոչ Ներսիսեան դպրանոցի վերստին պաշտօնավարութիւնն: Արձակուրդի օրերէն էին արդէն, մի օր սիրտս բացի իմ սիրելի դաստիարակին և ասացի թէ՝ փափաք ունիմ վեց ամսուան համար ուսումնասիրական ճանապարհորդութիւն կատարել ի Թուրքիա և յայլ տեղիս: Զարմացայ, որ հաւանութիւն տուաւ մտադրութեանս և ասաց՝ աւելորդ ծախք մի աներ, ա՛ռ կաշէ արկղս, չէրքեղի հագուստս ամեն պիտոյիւք: Հանեցի անցազիրս, առի կարևոր թղթերս և հրաժեշտ տալով եղբարցս, ընկերակիցներուս և բարեկամներուս՝ մեկնեցայ Թիֆլիսէն:

Դէպքերն (մանաւանդ 1865 թուականի սոսկալի խօլերան) այնպէս բերին, որ մնացի ի Թուրքիա 1865 — 1879.¹⁾ և սոյն թուականին էր, որ արժանացայ տեսնել սիրելի ուսուցիչս, թէ եպիսկոպոսական աստիճան ընդունելու առթիւ յիշմիածին երթալու և թէ վերադառնալու ժամանակ:

¹⁾ — Սոյն շրջանին մէջ շատ սակաւ ծանօթութիւն ունեցած եմ Շանշեանցի մասին: Այսչափ միայն գիտէի, որ մասնաւոր վարժարան բացած է. իւր Ուսումն Կարսում և Նշանաւոր հեղինակութիւնն զրկած է ինձ տպագրելու և այլն: Իսկ իմ ի Պօլիս մնալուս, յերուսաղէմ երթալուս, տեսչական պաշտօն վարելուս, վարդապետանալուս, հովուական այցելութիւն կատարելուս, յառաջնորդութիւն կոչուելուս ի Զմիւռնիա, և այլ այսպիսի իրողութեանց նկատմամբ, հարկ չեմ տեսնում խօսիլ, զի կապ չունին կենսագրականին հետ:

Գ.

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ Պ. ՀԱՆՇԵԱՆՑԻ ՀԵՏ Ի ԹԻՓԼԻՍ. — ԻՒՐ
ԽՈՐՀՈՒՐԴԻՆ ՍՍՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՆԿԱՏՄԱՄԲ. — ԻՄ
ՀՐԱԺԵՇՏԻ ՕՐՆ:

Երբ Թիֆլիս մտայ, երեկոյեան մութն արդէն կո-
խած էր, սակայն չըկարացի համբերել, հետո առի ազ-
նուասիրտ հիւրընկալս պ. Յով. Շահինեանց և անմո-
ռանալի ընկերս՝ Գրիգոր Տ. Յարութիւնեանց, գնացի
այցելութեան պ. Շանշեանցին, որ բնակում էր քաղա-
քի մի ծայրն՝ առանձնացած: Կանխաւ իմանալով, որ
այն երեկոյին քաղաք պիտի մտնեմ, քնացած չէր, ըս-
պասում էր այցելութեանս: Իրարու փաթթուեցանք,
իրար համբուրեցինք, ես միտքս դրած էի ձեռքն համ-
բուրել, չըթողաւ: Անպատմելի էր սիրոյ այս վայրկեանն,
մեզ մօտ գտնուողներն անգամ զգածուեցան և արտա-
սուեցին: Նստանք, ինքն թէյ պատրաստած էր, իւր
ձեռքովն թէյ տուաւ ինձ անզուգական դաստիարակս:
Ես կարօտ էի իւր խորհրդներուն, նա կարօտ էր իմ
պատմութիւններուն: Խօսեցանք անցելոյն վրայ, խօսե-
ցանք ներկային և ապագային վրայ և արդէն կէս գի-
շերն անցած էր, երբ իրարմէ բաժնուեցանք: Յաջորդ-
օրն կանուխ ինքն եկաւ և վերստին տեսակցեցանք:
Եկան հետզհետէ նաև բազմաթիւ այցելուք—դասըն-
կերք, աշակերտք, պաշտօնակիցք, բարեկամք և այլն:

Սոյն տեսակցական խանդավառ տպաւորութեան
ներքոյ քանի մի օր մնալէն զկնի՝ շարունակեցի իմ
ուղևորութիւնն ի ս. Էջմիածին, խոստանալով ի վերա-
դարձին գէթ մի շաբաթ մնալ ի Թիֆլիս:

Եպիսկոպոսական ձեռնադրութենէ զկնի, պարտա-
ւորեցայ, ս. կաթողիկոսի պատուէրին համեմատ, վերա-

դարձս յետաձգել և ճեմարանի հարցաքննութեանց ներկայ լինել, որ արդէն սկսուած էր: Ս. Էջմիածնէն մեկնելէն զկնի, սրտատրոփ բաղձանքներէս մին էր նաև իմ հայրենի գիւղն՝ Տաւուշն տեսնել, որ շատ հեռի չէր Աղստևի կայարանէն, և պանդխտութեանս կարօտն առնուլ, գգուելով արենակիցներս, օրհնելով ծնողացս գերեզմաններն և մխիթարելով գիւղացիներն:

Կենսագրութեանս ձեռնարկէն շատ հեռի կը լինի նկարագրել գիւղական այցելութեանս տպաւորութիւնն, զի Շանշեանցի կեանքն է որ պիտի պատկերացնեմ և ոչ իմս: Ուստի զսպելով սիրտս ու գրիչս, այսքան միայն յայտնում եմ, թէ երբ ծննդավայրէս բաժնուելով հասայ ի Թիֆլիս, իմացայ որ պ. Շանշեանց քաշուած է ի Վէձիս գիւղն: Գալստեանս լուրն առնլով իջաւ քաղաք այն օրն, երբ ես հրաւէր ստացած էի վիճակաւոր Առաջնորդ, Այվազեան Գեր. Տ. Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոսէն և մայր եկեղեցւոյ երեսփոխան Յարութիւն Շահազիզեանցէն պատարագ մատուցանել ի մխիթարութիւն ժողովրդեան: Պ. Շանշեանց ուրախացաւ ս. պատարագ մատուցանելու հրաւէրին համար, բայց խորհուրդ տուաւ քարոզ չըխօսիլ, թերևս գգուշանալով քաղաքական մեկնութիւններէ: Սիրտս լցուած էր քարոզելու եռանդով, եկեղեցին լցուած էր խուռն բազմութեամբ՝ քարոզ լսելու փափաքով, բայց ես հետևեցայ տրուած խորհրդին. զի հաւատացած էի թէ՛ պ. Շանշեանց աւելի լաւ կարող է խորհիլ քան թէ ես, որ արդէն յափշտակուած էի զանազան մտածումներով և գոհցէ թէ մոռնայի թէ ո՛ր եմ և ի՞նչ կըխօսիմ: Խանդավառ էր ժողովուրդն, որուն վաղուց ծանօթ էի ես, բայց շատացաւ միայն պատարագս տեսնելով, պատարագ, որ մատուցի արտասուօք այն սեղանին վրայ, որոյ բարձրութենէն, աշակերտութեանս ժամանակ քարոզ խօսած էի, քաջալե-

ըուելով Ներսէս Երաշնորհ Հայրապետէն, որ հայրական գորովանօք ունկնդրում էր մեր թոթովանքներուն:

Պ. Շանշեանց ապսպրած էր իմ մի սիրելի ընկերիս և ժամադիր եղած տեսակցիլ, քաղաքէն բաւական հեռի, Աւագ-խանի ալգւոյն մէջ: Նշանակած ժամին նըստած էինք ծառերու տակ և կարծելով թէ իսպառ առանձնացած ենք, և սակայն տեսանք որ ոստիկանութեան մի հայ պաշտօնեայ հեռուէն դիտելով անցաւ: Չը վրդովեցանք բնաւ: Մեր տեսակցութեան նիւթն էր Սսոյ կաթողիկոսութիւնն, որուն համար պ. Շանշեանց կարևոր դատած էր համառօտիւ աւանդել ինձ իւր համոզումն և պարտաւորել, որ աշխատիմ այդ մասին:

Սուրբ պարտք եմ համարում նոյնութեամբ արձանագրել այստեղ իւր աւանդածն, որ է միանգամայն նաև իմ համոզումս, ինչպէս որ շատ տարիներ առաջ յայտնած եմ նկնդեցական պատմութեանս մէջ:

Ահա՛ պ. Շանշեանցի աւանդն. —

«Հայոց եկեղեցին գլխից մինչև ոտք ժողովրդական եկեղեցի է: Նա իւր շահն չէ բաժնած երբէք ժողովրդեան շահէն: Նորա յատկանիշն է՝ լալ ընդ լացողս և խնդալ՝ ընդ խնդացողս: Նորա վիճակն կապուած է Ազգի պատմական վիճակի հետ: Բաժանուեցաւ Հայոց տէրութիւնն, բաժանուեցաւ և Հայոց կաթողիկոսական իշխանութիւնն: Մարմնաւոր իշխանութեան անկեդրոնութիւնն ծնաւ անկեդրոնութիւն: Հոգևոր իշխանութեան: Այս տեղէն ծագեցան զանազան կաթողիկոսութիւններ՝ Սսոյ, Աղթամարայ ևայլն: Սսոյ կաթողիկոսին անկախութիւնն անցեալումն վնասակար չէր հայոց եկեղեցւոյն, իսկ նորա անկախութիւնն ներկայումս ամենակարևոր է Ազգի արդեան վիճակի վերանորոգութեան ժամանակ: Անկախութիւնն այն ժամանակ միայն վնասակար է որեւիցէ Աթոռոյ, երբ կաթողիկոսական իշխա-

նութիւնն գործ է ղնուում մասնաւոր նպատակաւ և ոչ քրիստոնէական սիրոյ տարածման համար: Հայոց աթոռների կաթողիկոսներն միշտ յարաբերութիւն ունեցած են իրար հետ, իբրեւ եղբայր՝ եղբօր հետ և ոչ իբրեւ հրամայողներ ստորադասելոց հետ: Հոգեւոր իշխանութեան կեդրոնացումն միշտ յառաջ եկած է բարեպաշտութեան նուազութենէն և լոկ արտաքին անուանական քրիստոնէութեան մօտ գտնելէն: Այս ժամանակումն է, որ միշտ միակերպութիւնն շփոթում են միութեան հետ: Այլ է ներքին միութիւնն, այլ է արտաքին միակերպութիւնն, որուն զոհում են առաջինն:

Ամեն կաթողիկոս հայրական և եղբայրական սիրոյ միջնորդ է միայն և ոչ երբէք իշխան որեւիցէ փոփոխութեան եկեղեցւոյ մէջ, զի ամենայն փոփոխութիւն կորստական հետեանք ունի, և տանում է Ազգն դէպ ի կործանումն: Վասն զի ամենէն աննշան փոփոխութիւնն իսկ դառնում է ծանրակշիռ իւր հետեանքներով, ինչպէս է Գէորգ կաթողիկոսի փոփոխութիւն մսւճանելն եպիսկոպոսական երգման մէջ ¹⁾: Հայոց կաթողիկոսն ընտրւում է Ազգէն, միմիայն պահելու և պաշտպանելու ամեն ծէս և արարողութիւն և ոչ երբէք փոփոխութիւն մուծանելու առանց՝ գիտութեան համօրէն Ազգին: Եպիսկոպոսի երգման փոփոխութիւնն կարող է առաջնորդել՝ քահանայի երգման փոփոխմանն և ուր կը հասնի վերջն: Ամեն կաթողիկոսի պէտք է որ յայտնի լինին այն դարաններն, որ թշնամիներն լարած են և լարում են հայոց եկեղեցւոյ կործանման համար: Զարմանում ենք

1) — Անարկութիւն է այն նորահար եպիսկոպոսական երգման, որուն մէջ Սոյ Մթռն նկատուած էր հետեւեալ եւ հերձեալ. և բարեբաղդաբար մահացաւ ս. կաթողիկոսի մահուան հետ: Ճեմարանն բաւական է իւր յիշատակի անմահութեան համար:

Գէորգ կաթողիկոսի և իւր հետևողաց վրայ, որ աշխատում են Սոյ կաթողիկոսութիւնն ոչնչացնել:

Անհասկանալի է նոյնպէս Պօլսոյ Ազգային ժողովոյ անտարբերութիւնն և անմեկնելի իւր բռնած ճանապարհն այս մասին: Այս խնդրոյն համար եղած անտարբերութիւնն սպառնում է բոլոր ազգային շահերուն և ազգայնութիւնն ջնջելու: Եթէ չունենայինք Սոյ կաթողիկոսական Աթոռ, ներկայումս պարագաներն կը պահանջէին ստեղծել այդպիսի Աթոռ, որ ներկայ բարեփոխութեան ժամանակ անկախ լինէր գործելու մեր բարոյական վերակենդանութեան համար:

Վէձիս ¹⁾ գիւղի մենաւորութեան մէջ սոյն բարձր

¹⁾ — Քանիցս յիշուած է սոյն գիւղն կենսագրականիս մէջ, ուստի հարկ եմ տեսնում մի քանի խօսք ասել իւր մասին: Այս գիւղն Վրաստանի ազնուական Շանշեանցի հօր կալուածն էր և բնակիչներն ճորտ էին, ստրուկ: Հետևապէս հօր մահէն զկնի՝ Պ. Շանշեանցի ժառանգութիւնն էր, որովհետև իւր եղբարքն ուրիշ բաժիններ ունէին իրենց համար: Թիֆլիսէն 15 վերստ հեռիէ այս գիւղն: Պ. Շանշեանց, երբ առաջին անգամ այցելում է այդ գիւղն, Պետերբուրգէն եկած ժամանակ, բնակիչներն շատ ուրախանում և պատում են: Գիւղացիներն (քանզի բնակչաց մէջ մահմետականներ ևս կան) դիմում է Պ. Շանշեանցին և հրաման է խնդրում մի ամուսնութեան (նիքեահի) համար. վասնզի այս իրաւունքն ընդհանուր էր ամեն ճորտատէրներու համար: Գօլլան բերած է լինում նաև նիքեահի տուրքն: Պ. Շանշեանց, ոչ միայն տուրքն չէ ընդունում, այլ յայտնում է թէ՛ արդարև ամենքս Աստուծոյ որդի ենք, բայց ես աշխարհական եմ, ձեր հոգևորականն միայն իրաւունք ունի այդ բանին մէջ: Այս դէպքէն զկնի ազատագրում է նա իւր ճորտերն, կալուածական իրաւունքն միայն իրեն վերապահելով: Այս է որ գովում են ամեն կենսագրիչներն, վասնզի ռուսական պետութեան Ազատարար կոչուած Աղէքսանդր կայսեր հրամանաւ կատարուած ճորտերու ազատագրութիւնն

խնդիրներով զբաղուած էր Պ. Շանշեանցն. իսկ թէ քնչ արին և քնչ են անում ցարդ մեր պատրիարքներն ու վարչութիւններն Սոյ կարեւոր Աթոռոյն նկատմամբ՝ սարսուռ է զգում մարդ խօսիլ այն ազգասպան կարճ-մտութեան վրայ, որով զինուած ուխտեալներ կան պարզ վանահայրութեան վերածել Սոյ կաթողիկոսութիւնն, այսինքն իսպառ կործանել:

Պ. Շանշեանց, իբրեւ Քրիստոնէական եկեղեցւոյ պատմութեան քաջահմուտ գիտնական և հայոց եկեղեցւոյ սիրով վառուած ընտիր զաւակ, իւր դատտիրա-կութեան պաշտօնէն զատ, յատկապէս իւր մտախոհու-թեան առարկայ արած էր մայրենի եկեղեցւոյ կրօնա-կան ազատութիւնն և Հայրապետութեան անկախու-թիւնն: Այս նպատակաւ զործակցած է նա այն *կանո-նագրութեան* խմբագրութեանն, որ Մատթէոս ս. կա-թողիկոսն առաջարկած է կառավարութեան ի հաս-տատութիւն, ինչպէս յիշում է նաև Իզմիրեանց իւր խօսած դամբանականին մէջ: Այս նպատակաւ ուսեսբէն

շատ տարիներ յետոյ է Շանշեանցի շնորհած ազատագրու-թենէն: Այս գիւղականաց նկատմամբ այսպէս է գրում պ. Եւանգուլեանց: «Պ. Շանշեանց, վերջին տարիներս առանձ-նացած, ապրում էր սոյն գիւղին չափաւոր եկամուտովն, որոյ մի մասն ևս բաշխում էր տեղւոյն կարօտեւոց: Վէ-ձիսի շրջականերէն շատ հեռի ևս հնչում էր Շանշեանցի անունն և ամեն օր անպակաս էին նորա բնակարանէն մօ-տաւոր և հեռաւոր գիւղացիներն, որոնք դիմում էին բժըշ-կական օգնութիւն խնդրելու, որոց օգնում էր Շանշեանց իւր օմէօպատեան դեղարանով և ձրի գեղերուն հետ ա-ռողջապահական անգին խրատներ ևս տալով վերադար-ձնում էր: Նա գիւղացւոց բարերարն, բժիշկն, խորհրդա-տուն և դատաւորն էր: Սիրում և յարգում էին. պատկա-ռում էին նորա առաջ և ամենքն նորա դատաստանին դի-մելով, անպայման կերպիւ ընդունում էին նորա վճիռն»:

Թարգմանած է Եղիշէի պատմութիւնն ¹⁾ յաղագս նահատակութեան Վարդանանց: Այս ժողովրդասիրական ոգով պաշտպանած է նա համարուեստաւորաց նահապետական իրաւունքներն իւր ռուսերէն Համբար ²⁾ անուն հրատարակութեամբ: Սոյն նպատակին նուիրուած են իւր ընտիր հեղինակութիւններն — Զրիստոնէական ոձսումն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, ուսումն պարտուց: Թողունք իւր ինչ ինչ հրատարակութիւններն հայ և ռուս պարբերականաց մէջ:

Ակներև է ահա, որ Պ. Շանշեանց քրիստոնէական ճշմարիտ զարգացման և մայրենի եկեղեցւոյ կրօնական ազատութեան և անկախութեան մէջ էր տեսնում ամեն տարերք ազգային ինքնուրոյն գոյութեան և յառաջագիւծութեան: Նորա համար ինչ որ կարևոր էր եկեղեցւոյ՝ կարևոր էր Ազգի: Նորա միտքն համակուած էր ազգային վիճակի մտածութեամբ: Ինչ որ չէին տեսնում հայ պաշտօնական մարմիններն՝ նա տեսնում էր, և տեսնում էր շատ հեռուէն: Ինչ որ չէին խորհում Աթոռներու վրայ նստողներն, նա խորհում էր իւր գիւղական մենաւորութեան մէջ: Նա շատ բան աւանդած էր յաշակերտութեանս, շատ բան աւանդեց նաև եպիսկոպոսութեանս ժամանակ, որոց կարգէն է Սսոյ կաթողիկոսականն: Թիֆլիսէն մեկնելու օրս կայարան եկած էր, եկած էին և շատերն, բայց նորա գալն ուրիշ տրպաւորութիւն ունէր ինձ վրայ: Ինչպէս եղաւ և բաժանումն ջերմ գգուանքով և հոգեշունչ խօսքերով:

¹⁾ — Եղիշէի Թարգմանութեան ընդարձակ յառաջաբանն մի սբանչելի նկարագիր է նոյն դարու քրիստոնէութեան վիճակի, թէ՛ ընդհանրապէս և թէ՛ մասնաւորապէս հայոց նկատմամբ: Աւելի կարող էի խօսիլ այս մասին, եթէ ռուսերէն Թարգմանութիւնն մօտս ունենայի:

²⁾ — Պ. Պաօշեանցի հայերէն Թարգմանութեամբ ևս հրատարակուած է:

Դ.

Պ. ՇԱՆՇԵԱՆՑ ՎԵՉԻՍ ԳԻՒՂՈՒՄ. — ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆ. — ՄԱՀՆ ԵՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆ. — ԻՄ ՎՇՏԱԿՑԱԿԱՆՆ. ԽՈՐՀՈՒՐԴ ՄԱՀԱՐՁԱՆ ԿԱՆԳՆԵԼՈՒ ԵՒ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼՈՒ. — ԻՄ ՎԵՐՋԻՆ ԽՕՍԲՆ. — ԻՒՐ ԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆ Ի ՂԱՐԱԲԱՂ

Սոյն բաժանումէն զկնի անցան տարիներ, անցան շատ անցքեր, կատարուեցան կաթողիկոսական ընտրութիւններ, վերջին Ազգային ընտրութիւնն մեր վրայ մնաց, չբայց յետոյ Տ. Մակար Սրբազանն կոչեցաւ ի կաթողիկոսութիւն: Թէ քնչ էր խորհում Շանշեանց այս անցքերու նկատմամբ, որոշակի տեղեկութիւն չունէի, վասն զի ինքն սովորութիւն չունէր գրելու, իսկ թղթակիցներս շատ սակաւ բան էին գրում իւր մասին: Միայն հաղորդում էին թէ՛ բոլորովին առանձնական կեանք է վարում Վէձիս գիւղում, փոխած է իւր սնունդառութեան եղանակն. կաթն ու մածուէն, իւղն ու պանիրն, սիսեռն ու լուբիան ընտրած է իրեն համար կերակուր: Փայտ շատ ունի ձմրան համար, բայց վառում չէ, զի աւելի ախորժում է ցրտէն: Գրում էին թէ՛ մի օր գողերն իւր տան վրայ, փոքրիկ զնդակներով լցուած ատրճանակ են պարպում, բայց նա անվերջով խօսում է իրենց թէ՛ քնչ պէտք է այդպիսի վարմունք. անշուշտ ձեր ուզածն փող է (դրամ). ահա՛ ձեզ փող ասելով՝ տալիս է իւր մօտ գտնուած թղթադրամներն: Աւագակներն անգամ շուարած՝ իրարու հարցնում են՝ քնչ տեսակ մարդ է այս մարդն: Այս դէպքն է, որ հարևանցի յիշում է պ. Իզմիրեանց դամբանականին մէջ. «նա մինչև անգամ քաղցրութեամբ հանգիպում էր իւր տուն մտած գողերին, ներողամիտ լինելով նրանց պակասութեան»:

Այսպիսի մենաւորական կենաց մէջ հիւանդանում է նա, գիւղէն բերւում է Թիֆլիս ի տուն Սահակեանց Տ. Սահակի, որ ի Գերմանիա մանկավարժութիւն ուսած էր, բայց սիրում էր ուսանիլ նաև Շանշեանցէն, որ շատ անգամ այցելում էր այս քահանայի տունն, ինչպէս մեր Երկնաւոր Վարդապետն այցելում էր Ղազարոսի ընտանեաց: Տ. Սահակի տան մէջ սփոփանք է գտնում Շանշեանց իւր կենաց վերջին օրերում. դարմանւում Մայսուբեանց բժշկապետէն, որ իւր աշակերտն էր, հոգացւում է իւր միւս երախտագէտ աշակերտէն և իմ ընկերակցէս՝ Գրիգոր Տ. Յարութիւնեանցէն:

Տ. Սահակի յարկին տակ կնքում է Շանշեանց իւր երկրաւոր կեանքն, խաղաղ հոգւով, գոգցեն քնացած (ինչպէս զրում էր ինձ քահանայն), երեկոյեան ժամն 2-ին, մարտի 9-ին 1889 և նոյն ամսոյ 12-ին, կիւրակի օրն, զկնի ս. պատարագին թաղւում է Վանքի Մայր եկեղեցւոյ գաւթում:

Յուզուած բազմութիւնն ունկնդրում է ս. առաջնորդի, Գ. Իզմիրեանցի դամբանականներուն և նոյն իսկ օրն բարեմիտ անձինք խորհուրդ են յղանում հանգանակութեան դիմել, սրձան կանգնել և նորա կենսագրութիւնն հրատարակել՝ ներկայ և ապագայ սերնդի սրտումն նորա յիշատակն յաւերժացնել, որոյ նոյն իսկ դադարն սոյն խօսքերով է կնքւում.— Առաքինութեան միակ աստղն մեր փճացած ժամանակում,—բարի, հաւատարիմ, որոշ համոզմունքի տէր, վերին աստիճանի քարոյական մարդ,—յարգում ենք տաղանդն, վիպասանն, սիրում ենք ըսնաստեղծութիւնն, բայց խոնարհում ենք մեր գլուխն մարդու առաջ, Ճշմարիտ, անկեղծ, համոզմունքի տէր եւ բարի մարդու առաջ.—նրա հոգին ներշնչուած էր մի առանձին ա-

առաժային շնորհքով. — առանց սովորական պսակներու, նա ինքն ըստ ինքեան պսակ էր մեզ համար եւ անթառամ պսակ էլ մնալու է մեր սերնդների համար. — իբրեւ քարի, առաքինի հայ քրիստոնեայ ասուրեց եւ գործեց պ. Շանշեանց, միշտ եւ հանապազ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ դրօշակն քարձր պահելով, նոյն հաւատովն, նոյն համոզմունքներին հաւատարիմ հոգւով՝ կնքեց նա իւր երկրաւորն:

Պ. Շանշեանցի մահուան լուրն և յուզարկաւորութեան ու թաղման նկարագիրներն հասան ինձ այն ժամուն, երբ լուսամտի առջև նստած նայում էի ձիւնով ծածկուած ծառերին: Կարդացի ու լացի. շատ լացի և ապա հետեւեալն գրեցի պ. Իզմիրեանցին. —

«Սիրոս վշտահար, աչքս յարտասուս, գրիչ կառնում ձեռքս շնորհակալութիւն մատուցանել Զեղ՝ թէ Զեր խօսած դամբանականին համար և թէ այն վսեմախոհ արթնութեան, որով հոգացած էք մեր անմահ և ամենասիրելի Պետրոսի Շանշեանց երկրաւոր մնացորդն ամփոփել Վանքի Մայր եկեղեցւոյ գաւթում:

Ապրին ամեն հեղինակներն և մասնակիցներն այդ արժանավայել տնօրէնութեան:

Գիտէք արդէն, սիրելի, որ պ. Շանշեանց իւր հոգւոյն մէջ կը կրէր Հայոց բազմադարեան և բազմաչարչար եկեղեցին. այդ եկեղեցւոյ սիրովն կը վառէր, այդ եկեղեցւոյ շրջովն կը շնչէր: Նա մի կենդանի զոհ, մի կենդանի նահատակ էր այդ եկեղեցւոյն և ի հարկէ՝ ինչպէս որ մահն ոչինչ էր նորա համար, նոյնպէս և ո՛ր մեռնիլն կամ ո՛ր թաղուիլն. սակայն անհրաժեշտ պէտք էր մի այդպիսի ժողովրդային գնահատութիւն, որ իւր մեծ կարևորութիւնն ունի:

Աստուածասէրն և մարդասէրն Շանշեանց արդարեւ երկար ժամանակէն ի վեր մեկուսացած էր, բայց նոյն իսկ այդ մենաւորութեան մէջ նորա քրիստոնէա-

կան խաղաղ հոգին, նորա անաշխարհասէր բարձրախոհ կեանքն, մի երկնատիպ օրինակ էր իւր բոլոր բարեկամներուն համար, նա մանաւանդ աշակերտներուն, որոնք կը տեսնէին և կը զգային թէ՛ իրենց դաստիարակն մի հասարակ մահկանացու չէ, այլ «Այր մի, առաքեալ յԱստուծոյ», որ կոչուած է արծարծել Հայ պատանեկութեան սրտին մէջ այն սիրոյ հուրն, որով վառուած էին երկնաւոր Վարդապետի աշակերտներն, վառուած էին Ղևոնդներն ու Վարդաններն:

Մենք կը հաւատանք անշուշտ, որ դարուց ի դարս անջինջ պիտի մնան ազնիւ Շանշեանցի անունն ու յիշատակն Հայոց տարեգրութեան մէջ, ինչպէս որ անմահ են այն Փրկչի դպրութեան մէջ, որոյ ճշմարիտ խաչակիրներէն մին էր ինքն հեզն, խոնարհն և մաքրակենցաղն Շանշեանց: Գիտենք որ ներկայ և ապագայ սերունդն միշտ պիտի լայ, միշտ պիտի մորմոքի, երբ յիշէ թէ՛ ինչ էր Պ. Շանշեանցն իւր ժամանակի հայութեան համար և ինչ կարող էր լինիլ, եթէ չըստիպուէր իւր կենաց մի մեծ մասն առանձնութեան մէջ անցնել, ուր սահեցան, սրացան իւր տարիներն ի յաւիտենականութիւն՝ նման այն մենաւոր և ականակիտ վտակին, որոյ խոխոջանաց մրմունջն միայն կը բարձրանայ երկինք, որոյ զուարթարար ջուրն կը հոսի ի ծով և հազիւ ուրեմն անցորդներ պատահամբ կը զովացնեն իրենց պասուքն:

Ո՛հ, այսպէս սահեցաւ անցաւ այն լուսասփիւռ կեանքն, այն լուսատու ճրագն, զոր Նախախնամութեան ձեռքն դրած էր հայոց կրթական աշտանակներու կամ ամբիոններու վրայ, բայց հիւանդոտ աչքով խաւարասէրներն չըկարացին տանիլ և անմեղ սերունդն լուսէ զրկեցին:

Դարերն պիտի ծնին արդեօք հայ պատանեկութեան ու հասարակութեան համար նոյնպիսի իմաստուն

և առաքինի դաստիարակներ ու առաջնորդներ:—Աղօթենք, որ գթայ Աստուած Հայ ազգին: Արտասուած թոր աշօք. Մ. Ե. Մ.: (Նոր-դար 1889 ապրիլ 26.):

Սոյն վշտակցականն զրկելէն զկնի՝ գիր առի Թիֆլիսէն թէ՛ Պ. Շանշեանցի յարգողներն՝ նորա յիշատակն յաւերժացնելու համար, իբրև տիպար ճշմարիտ քրիստոնէի և հասարակութեան ազնիւ և ընտիր գործիչի, ընտրած են մի մասնաժողով, որ պիտի հոգայ հանգուցելոյն շիրմին վրայ մի շքեղ և վայելուչ մահարձան կանսեցնել և կենսագրութիւնն հրատարակել:

Այս առթիւ մասնաժողովի ազնիւ նախագահն պ. Մարկոս Եսայեան Դոլուխանեանց, մեր Ղարաբաղցի անմոռանալի բարեկամն՝ յատկապէս գրած էր ինձ թէ՛ կարևոր դատուած է, որ կենսագրութիւնն ես պատրաստեմ: Շատ ցաւում եմ, որ թերի գտնուեցայ՝ ինձ բաժին ընկած սուրբ պարտքն ժամանակին կատարելու: Մինչդեռ բարեխորհուրդ մասնաժողովն վաղուց կանգնած է մահարձանն, ¹⁾ ես տակաւին նոր պատրաստեցի կենսագրութիւնն: Ինչ արձանագրուած է արդեօք յիշատակարանին վրայ. չըզիտեմ, որ այստեղ օրինակեմ: Սակայն անսպառ երախտագիտութեանս զգացումն բռնադատում է, չըշատանալ միայն կենսագրականան,

1) — Արաանի բացման օրն պատարագում է սիրելի աշակերտս Տ. Սահակ եպիս. Խապայենց, լուսարարապետ Առաքելական Աթոռոյ ս. Երուսաղէմի և խօսում է մի սըրտաշարժ արձանական, շեշտելով իմ բացակայութիւնն և իւր անակնկալ ներկայութիւնն, Էջմիածնէն վերադարձին:

Ցաւում եմ, որ թղթակիցներս միայն յիշած էին և ո՛չ հաղորդած արձանականին գէթ համառօտագրութիւնն, որ շատ պատշաճ կըլինէր այժմ կենսագրականին մէջ ամփոփել:

այլ սրտիս խորքէն քանի մի խօսք ուղղել սիրելի դաստիարակիս, որ ինձ համար միշտ կենդանի է, ոչ միայն հոգւով, այլև իւր բարեհամբոյր պատկերով, որ միշտ տեսած եմ ընդ լուսով արեգական և ոչ ի ծածկիլն ընդ հողով:

«Մարգասէր դաստիարակ. սիրեցիր աշակերտներդ Յիսուսի նման, ինչ որ խօսքով ուսուցիր, կեանքովդ հաստատեցիր: Սիրեցիր եկեղեցիդ Մեսրոպի և Սահակի նման՝ Աստուածաշունչ Դրոյ անմահ հոգւոյն մէջ հըռչակելով եկեղեցւոյ կենդանութիւնն ու անմահութիւնն: Սիրեցիր ազգդ՝ Վարդաններու նման՝ խոստովանելով ճշմարտութեան յաղթանակն՝ Աստուածային օրինաց համար նահատակութեան մէջ, իսկ ազգաց ազատութիւնն՝ ճշմարտութեան սիրոյն մէջ:

Աստուածասէր դաստիարակ, շարունակ կրկնեցիր թէ՛ մարդոյ երջանկութիւնն Աստուծոյ մէջ է. աշխարհըս պատերազմն և առաքինի մարդն՝ միշտ պատերազմի մէջ, ծանր զոհողութեամբ է ձեռք բերում թանկագին յաղթանակն: Այո՛, դու զոհուեցար այս պատերազմին մէջ, բայց միշտ յաղթական մնացիր:

Հեզահամբոյր դաստիարակ, միշտ քարոզեցիր թէ՛ երբ մարդ կատարելութեան է դիմում, չէ նախանձում բնաւ այլոց բաղաւորութեան, մեծութեան և արտօնաւորութեան, այլ ճշմարիտ հաւասարութիւնն տեսնում է միայն առաքինութեան մէջ: Այո՛, կեանքովդ վկայեցիր, որ բուն փառասիրութեան միակ նպատակն է՝ բարձրանալ բարոյականութեամբ, զօրաւոր լինիլ ճշմարտութեամբ, սրտի բարութեամբ, հաւատով, սըրբութեամբ և առաքինութեամբ:

Իմաստասէր դաստիարակ, երբէք չըլափշտակուեցար մարդկային ձեռակերտներէն, շքեղապանծ ասպարանքներէն, բարձրաբերձ բուրգերէն, և մի օր չեմ մոռցած

ասացիր նոյն իսկ եղբօրդ, երբ քանի մի յարկով տուն էր շինում, «Զաքարիա, քո շինածէդ աւելի շատ ու շատ բարձր լեռներ կան, ինչ է այդքան ունայնասէր մտատանջութիւնդ»:

Բարոյախօս դաստիարակ, բացարձակ հռչակեցիր թէ՛ ճշմարիտ մարդոյ որոնած և փափաքած իշխանութիւնն է՝ իշխանութիւն բարոյական օրինաց, իշխանութիւն իւր անձին և կրից վրայ: Այո՛. իրօք հաստատեցիր, թէ՛ անհնարին է քեզ՝ սոյն բարոյական իշխանութիւնն փոխել աշխարհիս բոլոր իշխանութեանց հետ:

Լուսասէր դաստիարակ. ուրախութեամբ նուիրեցիր անձնդ ժողովրդի լուսաւորութեան, ջանացիր տարածել ճշմարիտ լուսաւորութիւն, հաստատել սրտերու մէջ՝ առաքինութեան կանոններ և բարոյական օրէնքներ: Այո՛, դու պատրաստ գտնուեցար մինչև տնգամ կեանքդ զոհելու և այս ամենամեծ օրէնքն թագաւորեցնելու համար, այն է ՍԷՐ ԱՌԱՍՏՈՒԱԾ և ՍԷՐ ԱՌ ՄԱՐԴ:

Դո՛ւ, ուսուցիչ սիրոյ, դո՛ւ, ուսուցիչ ճշմարտութեան, դո՛ւ, ուսուցիչ լուսոյ: Օրհնուած է յիշատակդ՝ Աստուծոյ սիրելիներու դպրութեան մէջ, օրհնուած է հայ ազգի դաստիարակութեան տարեգրութեան մէջ. օրհնուած է աշակերտացդ բերանով ու սրտով. օրհնուած է նոցա ծնողաց երախտագէտ բարեառով: Ա՛խ, միշտ յիշում եմ, երբ մի օր, այցելութեանդ ժամուն ¹⁾,

¹⁾ — Պ. Շանշեանց հրաժարուած էր 'սերսիսեան դպրանոցի տեսչութենէն. իսկ ես ուսումնարանի սննեակս թողած՝ առանձին բնակարան վարձած էի և նոր մտած էի ուսուցչութեան ասպարէզն: Մայրս եկած էր գիւղէն երկու կրտսեր եղբարցս հետ, իմ կրթական խնամոց յանձնելու համար: Ազնիւ դաստիարակս լսելով մօրս և եղբարցս գալուստն՝ եկած էր այցելութեան: Իսկ արդէն մօրս շատ բան պատմած էի և երախտագէտ զգացումներով լցուած էր:

գոգցես, մօրս ամօթիած լեզուն բացուեցաւ և ասաց.
«վարժապետ, միշտ Աստուծոյ լուսի ու շնորհքի մէջ
թաթաղուած մնաս, որ Աստուծոյ շնորհքով զարդարում
ես աշակերտներդ»:

Քանի, քանի մայրեր այսպէս օրհնած են քեզ,
ազնիւ հայ, քանի քանիներ միշտ պիտի օրհնեն, քանի
որ կարգան կանոնց սեռին ուղղուած Ատենախօսու-
թիւնը, որով պիտի կնքեմ այժմ կենսագրականդ, իմ
հաւաքած ծաղիկներուս հետ պսակ հիւսելով և կապելով
անմահ ճակատիդ, որ միշտ փայլեցաւ փառօք խաչին,
սիրով մարդկութեան, լուսով ճշմարտութեան և յուսով
անմահութեան:

«Սրբազան Հայր,

Պարոնայք,

Տիկնայք

«Թոյլ տու՛ք ինձ այսօր՝ հրաւիրել Ձեր ուշադրու-
թիւնն մի առարկայի վրայ, որ կենդանի կապուած է
կանանց լուսաւորութեան այս հոգևոր տաճարի հետ,
զոր Իուք այսօր գումարուած էք հիմնարկելու: Թոյլ
տու՛ք ինձ այսօր խօսիլ այն ազդեցութեան վրայ, զոր
ունին կանայք մեր կենաց վրայ և որոց ձեռքն է, ո՛չ
միայն երեխայից ապագայն, ինչպէս ասաց Մեծն Նա-
պօլէօն, այլ և բոլոր մարդկութեան:

Կանանց ազդեցութիւնն կը սկսի մեր մանկութե-
նէն և կը շարունակուի մեր բովանդակ կենաց մէջ:
Որո՞ւն կը յանձնէ բնութիւնն մեր կեանքն, եթէ ոչ
մայրական սիրոյն: Մարդն, որ Աստուածային Արարչու-
թեան զարդն է, յաշխարհ կուգայ՝ ամենատկար քան
համօրէն արարածները: Հազիւ թէ շունչ կառնու նա,
կը սկսի լալու ձայն հանել: Կարծես թէ վայր ընկած
է նա մի ամենամեծ բարձրութենէ: Նա կը ճնշուի
երկրիս օդէն, շնչառութենէն և իւր նոր վիճակէն: Լա-

լով կաւետէ նա իւր զալուստն յաշխարհ, կը զարթու-
ցանէ կարեկցութիւն՝ բայց նա միայն կարող է սփո-
փել և հանդարտեցնել, ով որ ծնած է ցաւով և հե-
ծութեամբ: Ո՞վ կարող է քաղցր ժպիտ զարթուցանել
երեխային մէջ, եթէ ոչ մայրական ուրախութիւնն, գո-
րովն և բարեսրտութիւնն: Ո՞վ կարող է գուշակել ե-
րեխայի հոգւոյ զարմանքն. ով կարող է գգուել և լու-
սաւորել նորա խիղճն. եթէ ոչ մայրն:

Նայեցէք, թէ ինչպէս մայրն առ ինքն կը քարշէ
երեխայն՝ իւր գեղեցկութեամբն, աւուրցութեամբն և
առաւել քան զամենայն իւր սրտովն: Մայրական համ-
բերութիւնը կը գոհացնէ, կը լցուցանէ երեխայի ան-
սահման հետաքրքրութիւնն: Մայրական սէրն կը պա-
հէ, կը պահպանէ մանուկն ամեն վնասակար բաներէ:
Մայրական սիրով կը թեթևնայ մանկան վրայ ունեցած
անչափ հոգացողութեան ծանրութիւնն. կամաց կամաց
մանկան և մօր իրարու հետ ունեցած խաղալու և խըն-
դալու ցանկութիւնը մի գեղեցիկ կապ կը լինի ման-
կան և մօր մէջ: Ամեն բանով կը կապուին նոքա իրա-
րու հետ, ինչպէս համաձայնութեամբ, նոյնպէս և
ընդդիմութեամբ: Եւ սոյն մայրական ձիրքովն, որ է
համբերութիւն և հսկողութիւն, բնութիւնն ինքնին
ցոյց կը տայ մեզ յայտնապէս, թէ՛ որո՞ւ հաւատացած
է մեր մանկութիւնը և ով է մեր երջանկութեան պատ-
ճառն:

Այո՛, Տեառք և Տիկնայք. մայրական ազդեցութիւ-
նը կը գրոշմէ իւր կնիքը մեր սրտի զգացմանց վրայ,
մեր մտաց վրայ, մեր կենաց վրայ: Մեր հոգւոյ վրայ
եղած այս մայրական ազդեցութիւնը մեր նախասահ-
մանութիւնն է, ինչպէս ասաց Մեծն Նապօլէօն. «երե-
խայի ապագայն մօր ձեռքն է»: Շատ անգամ կասէր
Նապօլէօն, աւելի իւր մօրն է պարտական, որ իւր կե-

նաց մէջ այնքան մեծութեան հասաւ: Մայրական ազգեցութեան տակ զարգացած բացուած են բանաստեղծական երևելի ոգիներ և հանճարներ—Բայրըն, Լամարթին, Անդրէ Շէնիէ, Հիւգօ, Շիլլէր և այլք: «Իմ մայրս տուաւ ինձ, իւր կենդանի ուրախութեամբ, ճաշակ գրութեան, ճաշակ զգացողութեան, ճաշակ բանաստեղծութեան» ասում է Գերմանացի երևելի բանաստեղծն Գէօթէ:

Այո՛, Տեանք և Տիկնայք, միայն մայրն կարող է տալ մեզ բանաստեղծութիւն և հոգի բարեպաշտութեան: Միայն նա կարող է տպաւորել մեր մէջ առաքինութիւն, և ուսուցանել մեզ, որ բարի անունը նախապատիւ համարինք գանձէ և հարստութենէ, Ազգի երջանկութիւնն՝ մեր անձի երջանկութենէն: սիրենք մեր ընկերներն, օգնենք տարաբաղդներուն, բարձրացնենք մեր հոգին առ Աստուած, որ է աղբիւր ամենայն գեղեցկութեան և բարութեան:

Ասացէք ինձ, ո՞վ դարձոյց զսուրբն Օգոստինոս առ ճշմարիտն Աստուած, եթէ ոչ իւր մայրն՝ սրբուհին Մոնիկ: Ո՞վ դաստիարակեց զսուրբն Ոսկեբերան, եթէ ոչ իւր մայրն: Ո՞վ հաստատեց զկեսարացին Բարսեղ փրկութեան ճանապարհի վրայ, եթէ ոչ իւր մայրն: Ո՞վ երեխայութեան ժամանակ եկեղեցի բերաւ զԱստուածաբանն Գրիգոր և Աւետարանը ձեռքը տուաւ՝ շօշափելու, նայելու և սիրելու, եթէ ոչ իւր մայրն, որ կարծես թէ կը փափաքէր, կը ցանկար, որ շօշափելով ու նայելով՝ աստուածային հոգին թափանցէ իւր զաւակի շիղերն, երակներն ու սիրտն: Ո՞վ ծնաւ ու զարգացոյց այն վեհ ու փափուկ Հայրենեաց զաւակներն, այն առիւծի նման հզօր և գառան նման հեղձ՝ Վարդանանց նահատակներն, եթէ ոչ մայրերն: Այս փափկասիրտ և փափկասուն մայրերն են, որոց զոհա-

բերութեան հոգին կը նկարագրէ մեզ քաղցրախօս Եղիշէն: Այսպիսի մայրերն են, որոնք կը ներշնչեն ո՛չ թէ այն անձուկ հայրենասիրութիւնն, որ միայն օտարն ատելու մէջ կը սահմանափակի, այլ սէրն անսահման, որ կը ծնանի մեր մէջ այն աստուածային զգացումն, այն եղբայրական համակամութիւնն, որ ազգի բոլոր անդամներուն կը տայ մի սիրտ, մի հոգի, մի միտք, մի կամք:

Միայն այսպիսի մայրերն կարող են ուսուցանել մեզ, որ մեր բնական աշխարհէն բարձրագոյն՝ կայ մի այլ աշխարհ, մեր հայրենիքէն բարձրագոյն՝ կայ մարդկութիւն և մարդկութենէն գերագոյն՝ մեր պաշտելու Առաջին և սուրբ Էակն՝ Աստուած: Ով որ իւր մանկութեան ժամանակ՝ դաստիարակ չէ ունեցած իւր մայրն, կարող է նա, այո՛, սրտի բնական շարժումով բարեպաշտութեան հասնիլ, բայց նորա առ Արարիչն ունեցած յարաբերութեանց մէջ կը պակսի, կարծես թէ, տեսակ մի ընտանեկան կապ, որ հիմն է քաղցր զգացմանց, վասն զի մայրական փափուկ զգացմունքն չէ զարթուցած նորա մէջ սէր առ Աստուած:

Եթէ աշխարհիս մէջ մի ճշմարիտ բան կայ, այն կանանց ազդեցութիւնն է մեր բոլոր կենաց վրայ: Այս ազդեցութիւնն կերևի որդեական սիրոյ և ամուսնական կապի մէջ: Մարդն կը խորհրդակցի իւր կնոջ հետ. կը հնազանդի իւր մօր կամքին, երկար ժամանակ կը կատարէ նորա կամքն, ևս և նորա մահէն զկնի, և իւր մօրէն ստացած համոզումներն այնպէս կարմատաւորն իւր սրտի մէջ, որ շատ անգամ կիրքերն ևս անկարող կը լինին յաղթել նոյն համոզումներուն:

Այո՛, Տեառք և Տիկնայք, մի երկիր կարող է փոխել իւր օրէնքները, իւր կարգ ու կանոններն, բայց մի բան կայ, որ միշտ անփոփոխ կը մնայ կենաց մէջ,

այն է կանանց հզօր ազդեցութիւնն մարդկանց բարուց վրայ: Կինը, թէ ազատ և թէ փակուած, միշտ կը պահպանէ իւր իշխանութիւնը մարդոյ վրայ: Վասնզի, նա՝ իւր սոյն իշխանութիւնն կըստանայ մեր սրտէն և մեր կիրքերէն: Կանանց սոյն ազդեցութիւնն, իրենց լուսաւորութեան աստիճանին համեմատ, կըլինի շատ կամ սակաւ օգտակար, աւելի կամ նուազ արգիւնաւոր, նայելով թէ՛ որչափ յարգանք կըտան նոցա մարդիկ: Կիներն, թէ ամուսին լինին և թէ ստրուկ, միշտ իրենց կընմանեցնեն զմեզ, կամ ազատ, կամ ստրուկ: Կարծես թէ՛ բնութիւնը կապած է ո՛չ միայն մեր լուսաւորութիւնը՝ նոցա լուսաւորութեան հետ, այլ և մեր յարգանքը՝ նոցա յարգանաց հետ, ինչպէս և մենք կըկապենք մեր երջանկութիւնը նոցա առաքինութեան հետ: Այս է յաւիտեանական արդար օրէնքն, ուր կինն անարգուած է, այնտեղ մարդն ևս կընկնի անարգութեան վհի մէջ. իսկ ուր կինն կընթանայ լուսոյ և ճշմարտութեան ճանապարհաւ, այնտեղ մարդն ևս իւր նշանակութիւնն կըստանայ:

Այս խոսքերս ճշմարտելու համար դարձնենք մեր աչքերն դէպի քրիստոնեայ և ոչ քրիստոնեայ ազգերն: Ո՛ւր պահած է մարդն իւր պատիւն: Ո՛ւր ծաղկած և զարգացած են հասարակութիւնք գիտութեամբ և արուեստիւ, եթէ ո՛չ այնտեղ, ուր կինն ամուսին է և ո՛չ թէ գերի կամ ստրուկ. ուր հաստատուած է գերդաստան և ո՛չ կանանոց. ուր կինը՝ մայր է, ուր ամուսնութիւնը՝ սուրբ կապ է և ո՛չ թէ ստրուկներու առուտուր:

Մարդ դ՛ու, որչափ կամիս օտարաց մօտ արդար ձեւացիր, և աղքատաց մօտ՝ ողորմած. եթէ չես սեպհականեր քո կնոջ իրեն վայելուչ յարգանքը, կարող չես հոգեկան սէր պահանջել քո կնոջմէն քեզ՝ և քո որդւոց համար:

Զրկայ այնպիսի ազգ, որ ունենայ ճշմարիտ կրօնք ու սիրէ զայն և չխոստովանի կանանց ազդեցութեան մեծ նշանակութիւնն: Զճմարիտ կրօնքը կը տարածէ լուսաւորութիւն, կը հաստատէ ամուսնութիւն, կը հաստատէ ընտանեկան կեանք, յորմէ կախեալ է ընկերական, միաբանական ու ազգային կեանքը: Վասն զի գերդաստանի մէջ միայն կը ծնին և կաճին բարոյակոսնութիւն, համոզմունք, առաքինութիւնք, միով բանիւ ամենայն մեծաձնութիւնք և արժանաւորութիւնք մարդկային ազգի: Իսկ ընդհակառակն, ուր չըկայ ընտանեկան կեանք, ուր չըկայ ամուսնական սրբութիւն, ուր չըկայ կնոջ սուրբ ազատութիւն, ուր տիրած են բազմակնութիւն և ամուսնական անհաւատարմութիւն, այնտեղ թշուառ և անլոյս է ազգի վիճակն, այնտեղ անբարոյականութիւնը ճարակած է մարդոյ բնականոնին մէջ, այնտեղ մեռած է մարդոյ հոգեկան կեանքը, մեռած են քաղցր զգացմունք, մեռած են խիղճն ու բանականութիւնն ու թագաւորած են միայն մարմնական հեշտախտութիւնք: Միայն ամուսնութիւնն, քրիստոնէական սուրբ ամուսնութիւնն է, որ կը հալածէ մեղքերը և կը լուսաւորէ քրիստոնէի տունը:

Կըցանկա՞ք և կամի՞ք, Տեա՛րք և Տիկնայ՞ք, իմանալ թէ ամենէն աւելի ի՞նչ է պակաս մեր հայրենեացն ու ազգին. — հոգի զոհաբերութեան, հոգի մեծանձնութեան, հոգի ազգասիրութեան: Մենք ունինք վաճառականներ և գրագէտներ, ունինք իշխաններ և աստիճանաւորներ. բայց *մարդիկ* շատ սակաւ. և աւելի սակաւ՝ *հայրենասէրներ*: Այս բանիս, եթէ ո՛չ միակ, գէթ գլխաւոր պատճառն այն է, որ չունինք *մայրեր*: Ո՛չ. կան մայրեր, բայց ճնշուած են նոքա նիւթական հոգսերով, խեղդուած են նիւթապաշտ կեանքով: Զրկան այն մայրերն, որք կարողանային դաստիարակել իրենց զաւակ-

ներն՝ Քրիստոսի հոգևով, զոհաբերութեան և անձնուրութեան հոգևով, սիրով առ Աստուած և առ ընկերն: Զրկան այն մայրերն, որք կարողանային իրենց հոգևոր ծննդեամբ բազմացնել Աստուծոյ և հայրենեաց զաւակներ, ինչպէս իրենց մարմնաւոր ծննդեամբ կրբազմացնեն մարդկային ազգը: Մայր և կին լինելու համար՝ բաւական չէ միայն լինիլ տնտես, հրամաններ տալ ծառաներուն և աղախիններուն և հոգալ միայն նիւթական բարօրութեան համար: Պէտք են այս ամենն, բայց միայն սոցա մէջ չէ կայացած հոգա կոչումն: Կանանց գլխաւոր կոչումն է՝ սիրել, աղօթել, մխիթարել: Նոցա կոչումն է՝ կրթել և առաջնորդ լինել իրենց զաւակներուն, և այս շնորհքը յատկապէս կանայք միայն ունին և նոքա կարող են լիովին կատարել:

Իւր մեծ կոչումն արժանապէս կատարելու և իւր ամենազօր ազդեցութիւնն ազգի բարուց վրայ պտղաբեր և շահաւետ գործելու համար՝ երեք բան հարկաւոր է կնոջ — առաջին՝ լուսաւորութիւն, երկրորդ՝ լուսաւորութիւն, և երրորդ՝ դարձեալ լուսաւորութիւն: Հարկաւոր է կնոջ միտքը զարգացնել գիտութեանց մէջ և պատրաստել իւր ամուսնոյ խորհրդներուն և զաւակաց ուսման մասնակից լինելու: Լուսաւորութիւնն կապ է ամուսիններու մէջ, իսկ տգիտութիւնն՝ արգելք: Լուսաւորութիւնն մխիթարութիւն է, իսկ տգիտութիւնն՝ հալածիչ մխիթարութեան: Տգիտութիւնն կրճանի հազար տեսակ պակասութիւններ և հազար տեսակ մոլութիւններ, ու մոլութիւններ կանանց համար:

Ասացէք, ինչո՞ւ համար այս ինչ կինը կրմեռնի ձանձրութենէ ու սրտնեղութենէ. — վասնզի զուրկ է լուսաւորութենէ: Ինչո՞ւ համար այն ինչ կինն պճնամոլ է և ունայնասէր. — վասնզի զուրկ է լուսաւորութենէ: Ինչո՞ւ այն ինչ կինը, ունայն և չնչին բաներ գնելու հա-

մար, չըխնայեր իւր ամուսնոյն ամսական աշխատանքն. — վասնզի զուրկ է լուսաւորութենէ, օտար է մտաւոր և բարոյական աշխարհի համար, զուրկ է իւր պարտուց ճանաչողութենէն, որպէս մարդ, որպէս անդամ ազգի, որպէս անդամ եկեղեցւոյ: Կանանց կրթութեան անհոգութիւնը մեր հայրերու համար աններելի էր, իսկ մեզ համար՝ անշուշտ դատապարտելի, մեզ համար, որ կըզգանք թէ իգական սեռի լուսաւորութիւնն աւելի նշանաւոր է քան արականինն: Վասնզի օրօրոցէն մինչև ի գերեզման, կանանց ազդեցութեան տակն ենք մենք, վասնզի կըզգանք, որ կանանց լուսաւորութեան համար հոգալով՝ կըհոգանք մեր սեպհական լուսաւորութեան համար: Ով որ փրկարար և արժանաւոր մտքեր կըներշնչէ կանանց, նա մի հարուածով կոչնչացնէ մեր չնչին կիրքերն ու կորստական ցանկութիւններն: Կանայք որքան գերազանց լինին, այնքան արժանաւոր կըլինինք և մենք, և երբ նոքա մեզ կերջանկացնեն, ինքեանք ևս յայնժամ երջանիկ կըլինին:

Տիկնայք, դուք որ պատճառ էք կանանց լուսաւորութեան այս մեծ գործին, դուք, որ այսպէս համեստութեամբ սկսաք այսքան նշանաւոր գործը, կըզգաք արդե՞օք, որ դուք կուտաք ազգին նոր հոգի և նոր կեանք. այն ազգին, որ անշուշտ անջինջ կըպահպանէ իւր սրտի խորոց մէջ ձեր անուներն ու յիշատակն: Վասնզի, Աստուածածնի Աւետման այս մեծ աւուր մէջ, աւետեցիք հայրենի երկնին՝ Ղարաբաղին և Հայաստանին, թէ այս օրէն բացուած է հայ աղջկանց համար՝ ճանապարհ լուսաւորութեան, որ կըտանի առ Աստուած, առ ազգն և առ ապագայ կեանքն, ցոյց կըտայ կենաց նպատակն և դէպ ի նոյն նպատակն դիմելու անմոլար ուղին:

Տիկնայք, դուք ևս օրհնեալ լինիք այս օրէն կա-

նանց մէջ: Այս օրէն Տէրն Ձեզ հետ է, լուսոյ և ճշմարտութեան ճանապարհի վրայ, ուր ցանկացաք դուք հրաւիրել այս փոքրիկ աղջիկները և որ պէտք է տանի նրանց առ մարդասէր Փրկիչն, որ իւր քաղցր ձայնով, տասն և ութ դար է, կրկոյց մանուկներն ասելով, «Թոյլ տո՛ւք մանկտուոյդ գալ առ իս և մի արգելուք զգոսա, զի այդպիսեացդ է արքայութիւն երկնից»:

Սրբազան հայր ¹⁾, դուք, որ արթուն և անդադար ջանքով կաշխատիք մեր լուսաւորութեան համար, դուք, որ առաջին անգամ օրհնեցիք այս լուսաւորութեան գործը, ընդունելով զայն Ձեր հովանաւորութեան տակ, դուք նոյնպէս՝ առաջին անգամ բացիք լուսաւորութեան ճանապարհ խղճալի որբոց համար, զորս այնքան սիրեց մեր վարդապետն, որ զինքն ներկայացուցիչներ ընտրեց երկրիս վրայ, դուք ևս երկու որբ աղջիկներ Ձեզ որդեգիր ընտրեցիք յանուն Ձեր վարդապետին, որ ասաց. «որ ոք ընկալցի զմանուկ մի այսպիսի յանուն իմ՝ զիս ընդունի»:

Քոյրեր, Ձեր առաջ բացուած է այսօր նոր ճանապարհ լուսաւորութեան, որ պիտի առաջնորդէ ձեզ՝ ձեր պարտաւորութիւնը ճանաչել և ձեր սիրտն ու միտքըն դարձնել այս օրէն առ Աստուած, առ ազգն և առ ճշմարիտ կեանքն, որոյ լոյսն խաղաղ է և անանց: Դուք պարտիք ձեր աչաց առջև ունենալ այն բարեպաշտ կանանց պատկերներն, որոց համար Փրկիչն ասաց. «Մարթա, Մարթա, դու հոգաս և զբաղում իւրիք ըզբաղեալ ես, բայց սակաւ ինչ պիտոյ է, Մարիամ մասն բարի ընտրեաց, որ ո՛չ բարձցի ի նմանէ»:

ՄԵԼՔԻՍԵՅԵԿ ԵՊ. ՄՈՒՐԱՑԵԱՆՑ

¹⁾ — Ժամանակին Առաջնորդն՝ Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոս.

Ա Ն Դ Ր Է Ա Ս Ե Ր Է Յ *)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԻՊԱԿ

(1617)

ԺԳ.

Թէպէտ Զահրուխ-բէկը գոհ չեղաւ արքայի դէպի հայերն ունեցած ներողամտութիւնից, այսու ամենայնիւ, նա քաջալերուեցաւ այն դէպքից, որն առիթ տուաւ Զահին՝ երկրորդ անգամ հայերի դէմ զայրանալու, ըստ որում այդ նշանակում էր թէ կրակն արդէն պատրաստ է. մնում էր միայն փչել վրան և հրդէհն ինքնիրեն կը բորբորի:

Այս պատճառով, ահա, օգտուելով Զահի՝ «գերծած գլուխների» գործը հետադօտելու մասին իրեն տուած իրաւունքից, Զահրուխ-բէկն սկսաւ մի կարի խիստ և բազմակողմանի քննութիւն: Նրա նպատակն ոչ այնքան գործի պատճառները հետազոտելը և ճշդութիւնը երևան հանելն էր, որքան հայոց վրայ նոր յանցանքների բարդելը: Եւ այդ նպատակին հասնելու համար՝ նա գործ դրեց ամեն հնարաւոր միջոց:

Երկու օրից յետ Զահուխը ներկայացաւ Զահին և հետեւեալն ասաց.

— «Հայերի յանդգնութիւնը, Տէր, անցել է ամեն

*) Տե՛ս Լուսալ Բ. տ. գիրք Բ.

չափ ու սահման։ Քո արեափայլ մեծութեան նրանք հասցրել են այնպիսի անարգանք, որի նմանը մինչև այսօր չէ հասել Իրանի ոչ մի գահակալին...»։

Թագաւորը կատաղեց։

— Կարճիր լեզուդ, [ժառառական, ո՛վ է այն ապերասանը, որ համարձակուի երազել՝ անարգանք հասցնել ահաւոր Չահաբասին, գոչեց նա տեղից վեր թռչելով և իւր մեծմեծ աշրերում վայրենի հուր ցողացնելով։

— Աւա՛յ, Տէր իմ, կատարուած քննութիւնն ապացուցեց որ հայերը ոչ միայն կարողացել են երազել՝ այլ և գործադրել։ Ներքի բո ծառային, որ գժբազդութիւն ունի այս օրինակ մի անախորժ լուր Քո մեծութեան հազարդելու, պատասխանեց Չահուլսը կեղծ ակնածութեամբ։

— Դու իրաւունք չունիս ոչինչ թաղցնելու։ Խօսիր, ինչ որ գիտես, հրամայեց Թագաւորը՝ հրացայտ աչքերը պաշտօնեայի վրայ սկսեցնելով։

— Ես պտտել եմ Իրանի շատ գաւառները. գտնուել եմ Չահնշահի հովանին վայելող ամենահեռաւոր երկիրներում, և ամեն տեղ, տէր իմ, տեսել եմ ժողովրդին քեզ սիրող ու անձնուէր. քո անուան երկրպագու։ Ընդարձակածաւալ Իրանի մէջ ես չեմ պատահել մի մարդու, որ երջանիկ չհամարէր իրեն, եթէ վերցնէին նրանից ոչ միայն իւր գոյքն ու հարստութիւնը այլ և բոլոր զաւակները՝ Մեծափառ Չահին նուիրելու համար։ Ամեն մի ուղղափառ սիրով կխոնարհէր գլուխը այդ օրի։ Նախ հրամանի առաջ՝ հաւատալով թէ զրանով պիտի արժանանայ Չահի գէթ մի ողորմած հայեացքին...։

— Ինչո՞ւ համար է այդ նախաբանը, ընդհատեց Չահն անհամբերութեամբ։

— Համեմատելու համար մեր ուղղափառներին այս բրիտոնեայ հայերի հետ, որոնց դու իրաւամբ «թարս»

անուանեցիր: Երբէք չէի կարող կարծել, կամ նոյն իսկ երևակայել թէ՛ այս ագուկեցի հայերը իրենց մանուկների գլուխները կգերծէին՝ արհեստական կերպով նրանց տգեղացնելու համար, որպէս զի Մեծափառ Զահր նրանցից ոչ ոքին գեղեցիկ չգտնելով, չտանէ իւր հետ Սպահան:

—Անկարելի է... ճշմարտութիւնը խօսիր, Զահուլս, ապա թէ ոչ, այս բոլորն մեխել կտամ գլուխդ դարբասի պատի վրայ, գոչեց թագաւորը այնպիսի սրտմտութեամբ, որից ամեն ոք կարող էր գողգալ: Բայց Շահուլսը, որ լաւ էր ճանաչում իւր վեհապետին, խաղաղ ձայնով պատասխանեց:

—Ինչպէս կյանդգնեմ ստել քո տհաւոր մեծութեան առաջ, Տէր իմ:

—Թշուառական, ես ինքս տեսայ որ այդ մանուկները վարակուած էին գոնջով. անշուշտ նրանց գլուխները գերծել են՝ գոնջը դարմանելու համար:

—Հենց գլխաւորն այն է՝ որ այդ գոնջն էլ կեղծ է:

—Ի՞նչպէս, դու չե՞ս դառանցում:

—Ոչ, Տէր իմ. ես ճշմարտութիւն եմ խօսում. հայ ծնողներն այդ գոնջը առաջացրել են մանուկների գլխերի վրայ արհեստական եղանակով: Այդպէս է վկայում քո բժշկապետը:

—Ուղուրլու-բէկը.

—Այո, Տէր իմ.

—Կանչեցէր նրան այստեղ, հրամայեց Զահր շա-
թիրներին:

Բժշկապետը ներս եկաւ և հաստատեց այն ամենը, ինչ որ հաղորդել էր Զահուլսը. այլ և աւելացրեց թէ՛ ինքն այդ գոնջի նմանող վէրքերը կարող է բուժել երկու օրուայ մէջ՝ ամենահասարակ օժանելիքով. մինչդեռ գոնջը, ինչպէս յայտնի է, հազիւ է բուժւում մի քանի ամիսների եւ երբեմն, ամբողջ տարուայ ընթացքում:

Թափառորը թէպէտ սաստիկ զայրացաւ, բայց չկամենալով իսկոյն և եթ պատժել յանցաւորներին, հրամայեց հետեանքն օրը կազմել բազմամարդ ատեան, բերել այդտեղ, նա և, մանուկների ծնողներին և իւր ներկայութեամբ հարցափորձել նրանց: Եւ որպէս զի յանցաւորները ժամանակ չունենային միմեանց հետ տեսնուելու և արդարացման պատճառներ յերկրելու, Շահը պատուիրեց չյայտնել ոչ որին թէ՛ ինչո՞ւ համար է ատեան հրաւիրում:

Եւ հետեանք օրը մունետիկները հնչեցրին քաղաքում Ջահի հրամանը: Իսկոյն աւագանին շտապեց ապարանքի սրահը: Եկան այդտեղ հայ ու պարսիկ մեծամեծները, մելիքները, բէյերը, խօջանները, դատաւորները. հայոց առաջնորդը և բահանաները, ունիթոռների կարգապետն ու պապի նուիրակը և վերջապէս Տէր Անդրէասի վաթսուն աշակերտների ծնողները, որոնք գուշակելով թէ՛ ինչի՞ համար են հրաւիրուած, մտնում էին սրահը իբրև մահապարտներ: Նրանց դէմքերի վրայ նկարուած էր երկիւղ և սարսափ:

Երբ ատեանը բոլորեց, ներս մտաւ Ջահաբասը, հագած հանդիսաւոր զգեստ և շրջապատուած գրանիկներով ու շաթիրներով:

Նստելով գահաբազարդ գահի վրայ, նա հրամայեց դպրապետին կարգաւ մեղադրականը:

Եւ վերջինս կարդաց:

Ապա Ջահը հրամայեց խօջայ Նաղարին բացատրել մեղադրականի բովանդակութիւնը այն հայերին, որոնք անծանօթ էին պարսկական լեզուին:

Այդ հրամանը նոյնպէս կատարուեցաւ: Ապա թափառորը դառնալով հայոց առաջնորդին՝ բարձր ու ցասկոտ ձայնով հարցրեց.

— Զջմարիտը խոստովանիր, մահրասայ, քո գիտու-

Թեամբն է կատարուել այս յանցանքը թէ ոչ:

—Աստուած մի արասցէ, Տէր, ինչպէս կհամարձակուէի թերանալ իմ պարտաւորութեան մէջ, որ է երկրպագել իմ Թագաւորին ուղիւ սրտով և ծառայել նրան հաւատարմութեամբ, պատասխանեց վարդապետը խոնարհելով մինչև գետին:

—Ո՛վ է ուրեմն առաջին անգամ այս գոխային կատակը մտածել, թող առաջ գայ և խոստովանէ, գոչեց Թագաւորը նորէն և իւր հրացայտ հայեացքը սեռեց ծնողների վրայ, որոնց զէմքերը այլագունել էին արգէն անից:

Եւ սակայն ոչ որ չշարժուեց տեղից և ոչ իսկ ձայն հանել համարձակուեցաւ:

—Առաջ արի և խոստովանիր. երբ և ինչպէս գերծեցիր քո որդու գլուխը, կամ ո՞վ խորհուրդ տուաւ քեզ այդ, դարձաւ Չահր ծնողներից մինին:

Վերջինս մօտեցաւ գողզացող ծնիներով և ասաց աւելի ևս գողացող ձայնով.

—Ես ոչինչ չգիտեմ... իմ որդու գլուխը տեսել եմ գերծած և չգիտեմ թէ ո՞վ է արել...:

—Թշուառական. եթէ քո որդւոյ գլուխը գերծելու փոխարէն կտրէին, միթէ չի պիտի իմանայիր թէ ո՞վ է արել:

Մարդը լուռ էր:

Թագաւորը դարձաւ երկրորդին, երրորդին, չորրորդին, բայց ամենքն, համարեա, նոյն պատասխանը տուին. ոչ որ նրանցից չկամեցաւ խոստովանել իւր մասնակցութիւնը այդ գործի մէջ: Ահն ու սարսափը այնպէս էր տիրել խեղճերին որ նոյն իսկ խօսածները չէին հասկանում. «չգիտեմ», «չեմ արել», «տեղեկութիւն չունիմ» այս էր նրանց միակ պատասխանը:

Թագաւորի կատաղութիւնը հասաւ իւր պագագթին:

Նա գոռում, գոչում էր և երգում իւր գլխով որ բոլորին միասին գլխատել կտայ իսկոյն, եթէ չեն խոստովանիլ իրենց յանցանքը: Բայց ոչ դի բերանից խոստովանութեան խօսք չլսուեցաւ:

Այն ժամանակ թագաւորը հրամայեց ատեան բերել բոլոր վաթսուն տղաներին և նրանց բերանից իմանալ ճշմարտութիւնը:

Սոսկումը կալաւ ծնողներին. էլ ազատութեան յոյս չէր մնում. տղաները միամտաբար պիտի մատնէին նրանց. այդ մասին բնաւ չէին մտածել և ոչ իսկ կանխաւ մի բան հոգացել: Ի՞նչ անէին ուրեմն: Նրանք շուրած նայեցին իրար վրայ և ապա դէպի երկիրք: Այգտեղից էին այժմ օգնութիւն սպասում:

--Ես պիտի գլխատեմ ոչ միայն ձեզ, այլ և ձեր զաւակներին, ձեր իսկ աչքերի առաջ, որպէս զի աշխարհն իմանայ թէ՛ ի՞նչ պատիժ են կրում խաբեբաները, գոչեց նորէն Չահաբասը և նրա որոտացող ձայնը զարնուրեցրեց ամենքին:

Բայց հազիւ բռնաւորն իւր վերջին խօսքն արտասանեց և ահա սրահի խորքից լսուեցաւ մի անակնկալ ձայն.

—Մեծափառ Արքայ. թոյլ տուր քո խոնարհ ծառային՝ յայտնել Ատեանի առաջ ան յանցաւորի անունը, որի պատճառով սպառնում ես դու կոտորել այս անմեղներին:

—Ո՛վ է խօսողը, թող առաջ գայ. հրամայեց թագաւորը:

Քահանաների խմբից ելնելով սկսաւ դէպի ատեանն առաջանալ Անդրէաս երէցը:

Բոլորի վրայ տիրեց ահ և՛ զարմացում. Ի՞նչ պիտի յայտնէր արդեօք նա ատենի առաջ. որի՞ն պիտի մատնէր. ի՞նչ տեղեկութիւններ պիտի տար: Գործուած

յանցանքի մէջ, այն, նա ինքը մաս չունէր. ուրեմն և կարող էր անուանել յանցաւորներին... բայց միթէ Տէր-Անդրէասը կգործէր այդպիսի ոճիւր. միթէ նա ժողովրդին կգաւաճանէր... անկարելի էր. ոչ որ չէր հաւատում. մանաւանդ նրանք, որոնք ճանաչում էին երէցին: Բայց միևնոյն ժամանակ ամենքը վախենում էին նրա ճշմարտախօսութիւնից: Իսկ ինչ վերաբերում է առաջնորդին, նա ահից ու սարսափից արդէն սառել էր: 25-րդ վերջին օրերում նա անպատուել էր այդ քահանային և նախատել նրան ժողովի առաջ: Ահա, ուրեմն, հասել էր ժամանակը որ Տէր Անդրէասը վրէժխնդիր լինէր առաջնորդին: Եւ զրա համար նա ունէր զօրաւոր միջոց. «գլուխներ գերծելու» խորհուրդը առաջին անգամ յղացուել էր առաջնորդարանում, իսկ այդ բանը յայտնի էր երիտասարդ երէցին....:

Այսպէս էր մտածում առաջնորդը և սոսկալով նա-յում Տէր Անդրէասի վրայ, որ հաղաղ քայլերով առաջանում էր դէպի ատենանը:

Բայց քահանայի դէմքի վրայ չէր նշմարւում մատնչի մաղձ և նախանձ, ոչ էլ աչքերում չարութեան կրակ: Նրա դէմքն, ընդհակառակը, վեհ էր այդ վայրկեանին և յոյժ պատկառելի. հայեացքը վճիտ և հրեշտակային. կեցուածքը սեգ և գեղեցիկ: Երբ նա կանգ առաւ ատենի առաջ, թագաւորն ակամայից յառեց աչքերը նրա վրայ և սկսաւ դիտել երէցի աննման գեղեցկութիւնը, որ մի առանձին շուր ու վեհութիւն էր տալիս նրա քահանայական տխուր սրեմին:

—Ո՞վ ես դու և ինչ դիտես այստեղ քննուող գործի մասին, խօսիր ճշմարտութեամբ և դու կարժանանաս իմ բարեհաճ ուշադրութեան, գարձաւ չահը երէցին.

—Ես, Տէր արքայ, վարժապետ ու դաստիարակ եմ այն վաթսուն աշակերտների, որոց գերծած գլուխները

այս ատենի քննութեան առարկան են դարձել, պատասխանեց երէցը խաղաղ ձայնով:

— Դու նրանց վարժապետն ես, հարցրեց շահր տաքրբրութեամբ:

— Այո տէր:

— Բարի, ուրեմն ամենից առաջ քեզ պէտք էր հարցնել: Ասա այժմ ինձ, ովքեր են գերծել քո աշակերտների գլուխները, և ով է հնարել արհեստական գոնջը: Անշուշտ դու ամենից աւելի տեղեակ ես այդ բանին:

— Թէ գլուխներ գերծելու և թէ արհեստական գոնջ առաջացնելու հեղինակը մէկն է, տէր, խօսեց քահանան:

— Այստեղ է այդ յանդուգն հոգին, գոչեց թագաւորը բարկութեամբ:

— Այո տէր. նա կանգնած է Քո առաջ:

— Տուր շուտով նրա անունը, հրամայեց թագաւորը:

— Ես ինքս եմ, տէր արքայ:

— Դու...:

— Այո, տէր:

Թագաւորն աչքերը սկեռեց քահանայի վրայ և ըսկաւ դիտել նրան քննական հայեացքով: Նրան թւում էր թէ՛ երէցը խելագարին մէկն է, որ մի ամբողջ ժողովրդի գործած յանցանքը առնոււ է իւր վրայ: Մնացին ապշած նոյնպէս ատենականները, պարսիկ իշխանները և, նամանաւանդ, ունիթոռ կարգապետները: Վերջիններս բոլէ առ բոլէ սպասում էին շահի՝ յանցաւորները կոտորելու մասին տրուելիք հրամանին, որպէսզի իրենք, յանուն հռովմայ գահին միջամտելով՝ արգիլեն կոտորածը, իսկ դրա փոխարէն իրենց կողմը դարձնեն մի բանի հարիւր հայ ընտանիք: Եւ սակայն տէր Անդրէասի խոստովանութիւնը ոչնչացնում էր նրանց յոյսը:

Չարմացողների թուին պատկանում էին նաև, տէր Անդրէասի հակառակորդները և նրանց հետ միասին ինքն

առաջնորդը, որ մինչ այդ այնքան աննպաստ կարծիք ունէր երիտասարդ երէցի մասին, որին և այդ պատճառով վշտացրել էր յանիրաւի:

Չ'զարմացան միայն հայ ծնողները և երէցին կուսակից քահանաները, որոնք քաջապէս ճանաչում էին նրան և գիտէին թէ՛ որպիսի գեղեցիկ համարձակութեան տէր և ի՛նչ անօրինակ անձնութիւն ընդունակ պաշտօնեայ է նա: Երբ վերջինս յանցանքն առաւ իւր վրայ, ամենքի համար պարզուեցաւ այն միտքը թէ՛ հայրենասէր երէցը իւր անձը զոհ է բերում ժողովրդին, աւելի լաւ համարելով որ ինքը զոհուի միայնակ, քան շատերը միասին: Այդ պատճառով նրա վրայ բարեկամներն սկսան նայիլ սրտայոյզ արգահատութեամբ, իսկ հակառակորդները՝ ամօթով և խղճահարութեամբ:

— Ուրեմն դու ես գերծել տղաների գլուխները, հարցրեց շահը առժամանակեայ լուծիւնից յետ:

— Այո, տէր. պատասխանեց քահանան:

— Իսկ գոն ռով առաջացրեց:

— Այն էլ ես արի, իմ պատրաստած գեղով:

— Նպատակդ ի՛նչ էր, բացատրիր տեսնեմ, հարցրեց շահը առանց բարկանալու, որովհետեւ քահանայի խոստովանութիւնը իջեցրել էր արդէն նրա զայրոյթը:

— Որպէս զի իմ նպատակը բացատրեմ, շահը պիտի հաճի լսել ինձ համբերութեամբ:

— Խօսիր, ես կ'լսեմ քեզ, ասաց վերջինս մեղմով և միևնոյն ժամանակ հետաքրքրուելով թէ՛ ի՛նչ պիտի ասէ քահանան:

— Մեր օրէնքը, տէր արքայ, հրամայում է մեզ՝ Աստծունը տալ Աստծուն և թագաւորինը՝ թագաւորին....

— Այդ լաւ օրէնք է, ընդհատեց շահը:

— Այդ միևնոյն օրէնքը շարունակեց երէցը, ամբարիշտ է համարում նրան, ով արգիլում է մեզ առ Աս-

տուած ունեցած մեր պարտքը կատարել։ Եւ այդ իսկ պատճառով հրամայում է մեզ՝ դիմադրել ամբարիշտների ձգտումներին՝ թագաւորներ լինին նրանք թէ հասարակ մարդիկ։

— Ճանաչում ես արդեօք այդպիսի մի մարդու, որ արգիլում է ձեզ տալ Աստծունը Աստծուն. հարցրեց շահը անհամբերութեամբ։

— Այո, տէր.

— Արտասանիր անունը, ես գլխատել կտամ նրան։

— Նա կոչւում է Իրանի մեծ պահակալ, Խուալէնդի որդի՝ հօր Շահաբաս։

— Դահճապետ, խլիր այդ թշուառականի լեզուն, գոչեց թագաւորը այնպիսի մի ձայնով, որից սրահը դողդաց։

Սուսերամերկ դահիճը մօտ վազեց իսկոյն. սարսափը պատեց բոլորին, բայց երէցն անվրդով էր։

— Դու չես զարհուրում, յանդուգն արարած, գոչեց թագաւորը զայրաւին։

— Երկու անյաղթելի ոյժեր կան աշխարհում տէր. մինը պատկանում է նրան՝ որ որոշել է մեռնել. միւսը նրան՝ որ խօսում է ճշմարտութիւնը։ Այդ երկուսն էլ այժմ գտնւում են իմ մէջ...։

— Իսկ երրորդը մոռացար, նա գտնւում է անհաճապետի ձեռքում, որ պիտի լռեցնէ քեզ, ընդհատեց թագաւորը։

— Ոչ, տէր իմ, երրորդ անյաղթելի ոյժը գտնւում է այն թագաւորի սրտում, որ իրեն անհաճոյ եզոզ ճշմարտութիւնը կարողանում է համբերութեամբ լսել, յարեց երէցը մեղմօրէն։

— Այս մարդը, Խան, կարի յանդուգն է, բայց զուրկ չէ խելքից. լսենք նրան մինչև վերջը, դարձաւ շահը Ամիրգիւնէին։

— Մեծափառ շահի ցանկութիւնը վեր է մեր բոլորի իմաստութիւնից, պատասխանեց խանը:

— Ես քեզ սպանել կտայի խսկոյն, եթէ այդ ինձ համար մի խօսքից աւելի արժենար, դարձաւ շահը երէցին. ապրիւր ուրեմն և ասելիքդ շարունակիր: Ես արդէն խոստացել եմ և կլսեմ քեզ համբերութեամբ:

Չահաբասի մէջ այդ վայրկենին խօսում էր ոչ թէ արքայական մեծանձնութիւնը, այլ մի կասկածոտ հետաքրքրութիւն: Նրան թւում էր թէ՛ ժողովուրդն ունի որոշ գաղտնիքներ կամ դիտաւորութիւններ, որոնք կապ ունին, անշուշտ, մեծ յանցանքների կամ, գուցէ, դաւադրութեանց հետ, որոց մասին, սակայն, ինքը տեղեկութիւն չունի: Այդ պատճառաւ նա յանցաւորին չէր զրկում կեանքից, որպէսզի ինքն ևս զուրկ չմնայ երեակայած գաղտնիքների ծանօթութիւնից:

Այն գահակալը, որ յաճախ ծպտեալ մտնում էր հպատակների տունը, ընկերանում էր անցորդներին կամ ուղեկցում գիւղացւոց՝ որպէսզի նրանց հետ խօսակցելով՝ կարողանայ հասու լինել իրենից ծածկուող ճշմարտութեանց, և կամ ստուգէ թէ՛ ժողովուրդն ի՞նչ չափով սէր կամ ատելութիւն է տածում դէպի իրեն, բնական է որ այժմ ձեռքից չթողներ տէր Անդրէասին, յուսալով թէ՛ նրա խոստովանութիւնը գաղտնիքների մեծ աշխարհ պիտի բանայ իւր առաջ:

Եւ երիտասարդ երէցը անվրդով սկսաւ իւր խօսքը շարունակել:

— Առաջի որ մեր օրէնքը ուսուցանում է մեզ՝ դիմադրել նրանց, որոնք արգիլում են մեզ՝ դէպի Աստուած ունեցած մեր պարտքը կատարել...:

— Եւ թէ՛ ես ինքս եմ, որ այդպիսի արգելք եմ դնում ձեր առաջ, ընդհատեց շահը:

— Այո, տէր:

—Թուիր, ուրեմն, այդ արգելքները:

—Այն մանկաժողովը, տէր, որ քո հրամանով պիտի կատարուի այս քաղաքում, մինն է այդ արգելքներից:

—Մանկաժողովը: Մի՞թէ նա արգելում է ձեզ՝ առ Աստուած ունեցած ձեր պարտքը կատարել:

—Նա արգելում է շատ ծնողների՝ հայրենի հաւատով մեծացնել իրենց որդիներին: Իսկ ամեն մի այդպիսի արգելքին մինք ղիմադրում ենք, որովհետեւ...

—Ոճիր էք գործում թշուառականեր, ընդհատեց թագաւորը: մի՞թէ չգիտէք որ երկրի ամենալաւ ծաղիկները նախ թագաւորի արբունիքը պիտի զարդարեն:

—Այո, այն ծաղիկները, որոց թուփերը չեն արտասուում՝ հրը գրկում ես նրանց իրենց զարդերից: Բայց այն ծաղիկները, որոնց «մանկաժողովն» է փնջում, լաց ու կոծով լցնում են այն պարտէզները, որոց մէջ նրանք ծնուել ու սնունդ են առել:

—Ո՞ր ծնողն է դժգոհ մնում այն բանից, որ իւր որդին աննշան անկիւնից ելնելով՝ ապրում է արբունիքում և ամեն օր արքայի երեսը տեսնելու և խօսքը լսելու բաղձին արժանանում:

—Ընդհանրապէս բոլոր հայ ծնողները:

Թագաւորը մի անհանգիստ շարժում արաւ և դէմքը խոժոռեց: Բայց նորէն զսպելով իրեն՝ հարցրեց:

—Ի՞նչ է պատճառը:

—Այն, որ նրանց որդիքը քո արբունիքը մտնելուց յետ՝ դադարում են այլ ևս քրիստոնեայ լինելուց. կորչում են հոգևով և մարմնով: Իսկ հայ ծնողի համար՝ աւելի լաւ է հայ թաղել իւր որդուն, քան տեսնել նրան կեանքի մէջ փառաւորեալ և սակայն՝ մահմեղական:

—Ո՞վ տէր, հրամայիր ինձ ելնել այս ատենից, զի ականջներս չեն հանդուրժում լսել այս օրինակ հայ-հոյանքներ մի պիղծ քրիստոնէի բերանից, բացազանչեց

պարսիկ կրօնապետը՝ տեղից վեր թռչելով:

— Նրանք, որոնք չեն կամենում համբերութիւն սովորել իրենց թագաւորից, պիտի գնան Բաղդադ՝ չորքոտանիներից այդ բանը սովորելու, գոռաց շահը միջամտող կրօնապետի վրայ և վերջինս այլապէս չլինելով իւր տեղը կծկուեցաւ: Ապա շահը դառնալով քահանային, նոյն ցասկոտ ձայնով հրամայեց:

— Չարունակիր, քաշիշ, ես կամենում եմ տեսնել թէ՛ հայը ո՞ր աստիճան կարող է լրբանալ՝ եթէ նրա գլխից զսպող սանձը հանուի:

— Ես կշարունակեմ, Տէր, հզօր շահնշահին ցոյց տալու համար թէ՛ արժանաւոր քրիստոնեան ո՞ր աստիճան աներկիւ կարող է ճշմարտութիւնը խօսել, երբ հարկը պահանջէ, պատասխանեց քահանան և ապա յարեց. — Որովհետեւ, տէր իմ, ես արդէն գիտէի թէ կատարուելիք «մանկաժողովը» մեծ վիշտ պիտի պատճառէ իմ ազգակիցներին, ուստի մտածեցի, կարեացս չափով, մեղմել հարուածի ծանրութիւնը, այսինքն՝ ազատել այդ պատուհասից գէթ իմ աշակերտներին, որոց վրայ ես մեծ աշխատանք ունէի. որոց հետ միասին տարիներ էի անցուցել՝ ուսուցանելով նրանց ճշմարտութեան և առաքինութեան ճանապարհները... Բայց ի՞նչ կարող էի անել այդ դէպքում: Արքայի հրամանին անսաստել անհնար էր. մնում էր ուրեմն խորամանկել: Այդ, արդարեւ, մի յանցանք էր. քրիստոնէական օրէնքը արգելում է ձեզ դմանօրինակ գործ: Բայց որովհետեւ այդ օրէնքից առաջ Նախախնամութիւնը դրել է մեր սրտում և մի ուրիշ մեծ օրէնք, որ կոչւում է *Եղբայրսիրութիւն*, ուստի ես հնազանդուեցի այդ անդրանիկ օրէնքին. ես խորամանկեցի, այո՛, բայց խորամանկեցի նրա համար, որովհետեւ յայտնապէս դիմադրել չէի կարող: Եւ գիտցիր, ո՞վ արքայ, որ չկայ աշխարհում աւելի մեծ պատուհաս՝

քան հնազանդիլը բռնաւորին, որ ոտիպում է մարդկանց ստել, կեղծել և խորամանկել՝ բռնութեան զրկանքներից ազատուելու համար...: Խոստովանում եմ յանցանքս. ես ինքս գերծեցի աշակերտների գլուխները. վարակեցի նրանց արհեստական գոնջով՝ միայն և եթ լինելիք «մանկաժողով»-ից նրանց ազատելու համար, եւ միթէ յանցաւոր էի, կամ յանցաւոր կլինէին նրանք, որոնք կհետեւէին իմ օրինակին: Երբ որսորդի բարակը հալածում է էրէին, սա փախչում, թաղնում է անտառի խորքերում, կամ թռչում է ահաւոր անդունդների վրայից և այրերն ու խորշերը ապաւէն առնում իրեն... միթէ յանցաւոր է թշուառ կենդանին, որ խոյս է տալիս բռնութեան երեսից, որ ճգնում է իւր կեանքն ու ազատութիւնն ապահովել...:

— Յանցաւոր է, քաշիշ, որովհետեւ նա ծնուել է մարդ արարածին կերակուր լինելու համար, ընդհատեց շահը զայրագին:

— Յանցաւոր է, որովհետեւ թոյլ է և տկար...:

— Կամ այդպէս ընդունիր. իսկ թոյլերը միշտ կուր պիտի լինին զօրեղին. այդպէս է սահմանել ինքը նախախնամութիւնը: Միթէ չգիտես որ առիւծը պատառում է գիշախանձ բորենուն, իսկ վերջինս ցրում է գայլերի վոհմակները: Եթէ ոչխարն էլ ժանիք ունենար, անշուշտ իւր հերթում կհալածէր եղջերուին. բայց այդպիսի զէնքից զուրկ լինելուն համար՝ ինքն է գայլերին կերակուր դառնում:

— Եւ հէնց այդ պատճառով մենք խոնարհում ենք նախախնամութեան սուրբ կամքի առաջ:

— Բայց ո՞ւր է այդ խոնարհութիւնը, հարցրեց շահը զայրագին:

— Այդ դու տեսնում ես ակներև: Մենք ծառայում ենք քեզ հաւատարմութեամբ և նոյնը ուռուցանում մեր

որդւոց. մենք կատարում ենք դէպի բո մեծ իշխանութիւնն ունեցած մեր օրինական պարտաւորութիւնները. զոհում ենք բո գահին մեր մարմնական ու ստացական բարիքները և այդ բոլորի փոխարէն՝ ժտում ենք միայն պահպանել մի բան—մեր հոգեկան բարիքը, այն է հայրենի կրօնը պաշտելու, հայրենի լեզուով աղօթելու մեր միակ իրաւունքը...

—Ո՛վ է արգիլում ձեզ այդ, աղօթեցէք, որքան կարող էք:

—Մենք աղօթում ենք. մեզ ոչ ոք չէ արգիլում, բայց զրկանքը հասնում է մանուկներին. «մանկաժողովի» ցանցում բռնուողները զրկում են հայրենական լեզուից և հաւատից:

—Ծնողներին չէ՞ն արգիլում. գոհ եղէք դրանով. ի՞նչ էք մանուկների մասին մտածում:

—Օ՛, տէր իմ, երանի՜ թէ միայն ծնողներին արգիլէիք... ի՞նչ հոգ երբ կացինը տապալում է այդու շորացող ծառերը: Բայց այգին, անաղ, աւերակ է դառնում, երբ նրա միջից հանում են ծաղկածին ծառերը, մատղաշ տունկերը... և այդ դէպքում մի դայրանար երբ խեղճ այգեպանը կուռն է աւերող ձեռքի կամ ոյժի դէմ...:

—Ես ուրեմն աւերող ձեռքն եմ, իսկ դու այգեպանը, որ կուռն ես իմ դէմ... Թշուառական, մի՞թէ մուկերն էլ պիտի երազեն թէ՛ կարող են կուռել առւիծի դէմ...: Երբ Շահաբասը ցանկանում է որ ձեր որդիքը հայ չմնան, մի՞թէ դուք կարողէք դիմադրել այդ ցանկութեան: Ինչո՞ւ գոհ չէք լինում որ չեմ փակում ձեր եկեղեցիները և չեմ մահմետականացնում ձեզ սմենիդ. կա՞յ մի՞թէ աշխարհում մի ոյժ, որ համարձակուի իմ արքայական հրամանին դիմադրել...:

Սյո խօսքերն արտասանուեցան այնպիսի մի եղա-

Նակով, որ ներկայ ելող բրիտոնեաները սարսափեցան։ Նրանց թւում էր թէ՛ ահա, ուր որ է, թագաւորը կը հրամայէ եկեղեցիները փակել և իրենց ամենքին բռնի մահմեղականացնել... 2^է որ Իրանի գահակալները կատարել էին նմանօրինակ բռնութիւններ, իսկ Չահաբասը ահաւորագոյնն էր նրանց մէջ։

Բայց թագաւորի զայրոյթը երիտասարդ քահանայի դէմ էր։ Մի վայրկեան լռելուց և իւր բարկացայտ հայեացքը ատենի վրայ շրջեցնելուց յետ՝ նա նորէն դարձաւ երէցին։

— Դու պիտի գիտենաս, ի՞նչ սինլքոր, որ չնչին մի որդը իւր նմանների ազատարարը լինել չէ կարող։ Նա միայն չարիք կրերէ իւր գլխին՝ եթէ համարձակուի որդն լինելուց զատ մի ուրիշ բան լինել... Դու ցանկանում էիր բրիտոնեայ պահել քո աշակերտներին. իսկ ես այժմ հրամայում եմ որ ինքդ թողնես բրիտոնէութիւնը և դաւանես այն հաւատը, որը քո թագաւորը և հօր Իրանի գահակալն է դաւանում։ Քո ամենափոքր ընդդիմութիւնը կարող է կենազուրկ անել քեզ։

Տէր Անդրէասը չպատասխանեց և միայն արհամարհական մի ժպիտ խաղացրեց շրթունքների վրայ։

— Այդ բանի համար քեզ տալիս եմ միայն մի օր ժամանակ, յարեց թագաւորը։

— Իմ պատասխանը, Տէր արքայ, կարող ես լսել այս վայրկենին։

— Ասա։

— Ես կարող եմ մեռնել, բայց քո հաւատը դաւանել՝ երբէք։

— Քեզ հրամայում է Չահաբասը, գոռաց թագաւորը։

— Եթէ ինձ հրամայէին տասը Չահաբասներ միասին՝ դարձեալ չէի սասանիլ իմ հաւատից, պատասխանեց երէցը համարձակօրէն։

— Գու յանդգնում ես մինչև այդտեղ... որոտաց Չահր. դահճապետ. քարշիր այս թշուառականին դէպի մահապարտների բանտը. չգլթայիր ոտները ամենաժանր չղթաներով. պրկիր ձեռները գելարանի մէջ, իսկ պարանոցը անցցրու ծանր օղակներ, որոնք շարունակ դէպի գետին խոնարհեն սրա յիմար և հպարտ գլուխը: Թող նա տանջուի այդտեղ ամենաժանր տանջանքներով և ապա պատրաստուի անարգագոյն մահուան համար:

Այս ասելով՝ Չահր բարձրացաւ տեղից զայրագին և հետևորդների հետ միասին հեռացաւ դէպի իւր հանդըստարանը:

Իսկ դահճապետը մօտենալով բռնեց Տէր Անդրէասի թևից և կոպտաբար քարշելով՝ դուրս հանեց նրան դահլճից:

ԺԴ.

Տէր Անդրէասի կալանաւորութեան լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուեց աւանի մէջ և ամենքին էլ, մեծ թէ փոքր, համակեց տխրութեամբ: Երբ մանաւանդ յայտնի եղաւ այն՝ թէ երիտասարդ երէցը Չահր ցասումը ժողովրդի վրայից հեռացնելու նպատակաւ է մատնել իրեն, էլ չկար մի հայ որ խոր սրտից չվշտանար նրա համար: Գրեթէ այն վայրկեանից որ երէցին բանտը տարին, նա ժողովրդի համար դարձաւ պաշտելի սուրբ: Տղամարդիկ ու կանայք, ծերեր և երիտասարդներ գոռաբանելով դիմում էին դէպի զնդանը՝ անձնուէր հովուին տեսնելու համար: Այդտեղ եկան, նաև, հայոց մեծամեծները—մելիքներ և իշխաններ՝ կալանաւոր երէցին մխլթարելու կամ նրան քաջալերական խօսքեր ասելու: Բայց քահանային շտապել, փակել էին ամենա-

խուլ գետնափորներից մինում և Չահուխի հրամանով թոյլ չէին տալիս ոչ որի տեսնուիլ նրա հետ։ Նոյն իսկ Տէր Անդրէասի ծնողներն, որոնք իրենց որդու գլխին հասած դժբաղդութիւնը լսելով՝ լաց ու կոծով և մազերնին փետտելով բանտն էին վազել՝ չկարողացան սիրելոյ գէթ երեսը տեսնել։ Պահապանները նրանց ևս միւսների նման հեռացրին զնւանի դռներից։

Եւ սակայն այս ամենը չէր արգելում Ագուլեաց ժողովրդին շարունակ գալ և խռնուիլ բանտի շուրջը, կանգնել այգտեղ ժամերով և սիրեցեալ հովուի վիճակն աւաղել։ Թէպէտ այդպիսով երէցի դրութիւնը չէր թեթեւանում, այսու ամենայնիւ, ամեն մի հայ իւր նպարտքն էր համարում այցելել այն տեղին, ուր բանտարկուած էր քահանան և լսել նրա մասին մի որ և է նորութիւն։ Այդպիսի նորութիւններ, ի հարկէ, չկային, որովհետեւ դեռ ոչ որ չէր յաջողիլ տեսնել բանտարկեալին, կամ տեղեկութիւն առնել նրա դրութեան մասին։ Սակայն ամեն մի այցելու դո՛հ էր լինում և այն լուրերով, որոնք հետզհետէ ստեղծուում էին ամբոխի մէջ և տարածուում իբրեւ ճշմարտութիւն։

Երբ երէցի կալանաւորութեան առթիւ տիրող երկիւղը մի փոքր թուլացաւ, հայոց մեծամեծները մտածեցին դիմել շահի գթութեան և ներումն հայցել բանտարկեալի համար։ Սա թէպէտ յանդուգն մի հայցուած էր և խնդրարկուները դրանով կարող էին իրենց վտանգի ենթարկել, այսուամենայնիւ, արժանաւոր հովուին նեղութիւնից ազատելու ցանկութիւնը այնքան էր մեծ, որ նրանք այդ որոշումը կայացրին։ Նոյն իսկ այս անգամ գործի գլուխ անցաւ ինքն առաջնորդը, որի մէջ Տէր-Անդրէասի անձնուիրութիւնը զարթուցել էր նախանձաւորութեան գեղեցիկ զգացում։ Այն մարդը, որ սովոր էր հանգստութեան, որին մինչև այդ հետաքրքրել

էին միայն անձնական հաշիւները, պաշտօնի շահը և իշխանական իրաւունքը, այժմ կերպարանափոխուել, նոր մարդ էր դարձել: Նա աներկիւղ ձեռնարկում էր վտանգաւոր գործի, որպիսին էր զայրացած Ջահաբասին միջնորդելը. և այդ անում էր՝ բռնաւորի երեսը մի անգամ տեսնելուց, նրա ահաւոր ձայնը սարսափով լսելուց յետ: Անձնուիրութեան լաւագոյն մի օրինակը դարձել էր վարակիչ. եւ առաջնորդը չէր քաշւում սովորել առաջնորդեալից հոգևոր պաշտօնին արժանապէս ծառայելու դժուարին արհեստը:

— «Քաջ հովիւը կատարեց իւր պարտքը՝ հօտն ազատելու համար. այժմ էլ հօտի վրայ է պարտք մնում հոգալ իւր հովուի ազատութեան համար...», ասում էր նա հայոց մեծամեծներին, որոնց ժողովել էր իւր մօտ՝ մտադրեալ միջնորդութեան մասին խորհրդակցելու:

Ժողովականներն առաջնորդի խօսքերը լսում էին սիրով և պատրաստակամութիւն յայտնում՝ չխնայել ու չինչ՝ տարապարտ զոհին ազատելու համար: Եւ այդ իսկ նպատակով հարուստը բերում էր դրամական նուէրներ՝ շահի մերձաւորներին գրաւելու համար, իսկ արքայի առաջ յարգ ունեցողը՝ խոստանում էր իւր բարոյական աջակցութիւնը:

Մինչդեռ հայերը այս պատրաստութեան մէջ էին, Ջահուլս բէկն աշխատում էր ուրիշ գործի համար: Նա մօտեցաւ թագաւորին և իրաւունք խնդրեց նրանից ըստիպել բանտարկեալին կատարել արքայի հրամանը, այն է՝ ընդունել փութով մահմեդականութիւն, կամ ենթարկուիլ տանջանքների. «հակառակ դէպքում, ասում էր բէկը, երէցի անհնազանդութիւնը իբր օրինակ կծառայէ տեղացի քրիստոնեաներին և ըմբոստութիւնը հեղուկեմէ աճելով նրանց մէջ՝ մեծ հոգսեր կպատճառէ արքայից արքային»:

Ջահը բանաւոր գտաւ սենեկապետի խորհուրդը և հրաման տուաւ նրան վարուիլ բանտարկեալի հետ ըստ իւր ցանկութեան:

Ջահուին, առանց ժամանակ կորցնելու, շտապեց դէպի զնդանը:

Կամենալով հասու լինել թէ՛ ճրարան ճշգրտութեամբ են կատարել իւր հրամանը, նա անձամբ իջաւ այն դետ-նափորը, ուր փակուած էր քահանան:

Խուլ ու խաւարչտին մի նկուղ էր այն, բորբոսնած պատերով ու խորշերով. յատակը թաց. օդը՝ տոպորուած գարշահոտութեամբ: Մի նուազ լոյս, որ թափանցում էր այդ գուրը պատուհանի տեղ ծառայող խողովակի միջով՝ հաղիւ նշմարելի էր կացուցանում թշուառ բնակարանի թշուառագոյն բնակչին: Նա ընկած էր գետնի վրայ՝ ինչպէս անշնչացած մի դիակ. ոտքերը կապուած շղթաներով. ձեռքերը պրկուած կոճղի մէջ, իսկ պարանոցը անց-ցրած երկաթեայ օղակ, որի ժանգոտած շղթայի ծայրը ամրացած էր բորբոսնած պատի մէջ: Այս գրութեամբ կապեալը չէր կարողանում ոչ նստել, ոչ կանգնել և ոչ իսկ պառկել ցանկացած ուղղութեամբ. դի անարի կոճ-ղը արգիլում էր նրա ամեն մի շարժումն, իսկ ծանր օղակը պարանոցը ճնշելով թոյլ չէր տալիս գէթ գլուխը բարձրացնել: Խեղճն ստիպուած էր կծկուել շարունակ մի կողի վրայ. գարշահոտ ցեխի մէջ... և անկարող օգ-տուելու այն մի կտոր ճաթից (կորեկահաց) ու դաւաթ ջրից, որ դրել էին նրա առաջ իրրեւ կերակուր:

Եւ ահա բորբոսնած խորշերի կողմը լսուեցաւ ոտ-նատրոփ. փականքը շարժեցին և ժանկահար դուռը բա-ցուեցաւ: Երէցը փորձեց գլուխը վեր առնել, բայց չկա-րողացաւ միայն մարմնի շարժուելով ոտքերի և օղակի շղթաները շաշեցին:

— Հա, քնիշ, ինչպէս է քէֆդ. հնչեց յանկարծ նկուղի մէջ Չահուլիսի ծագրող ձայնը:

Կապեալը չպատասխանեց: Նրան մինչև անգամ, չյուզեց այցելուի ծաղրը:

— Անշուշտ, գոհ ես քո վիճակից և շարունակ աղօթում ես. այնպէս չէ, հեգնեց բէկը նորէն և մի քայլ առաջ անցաւ:

— Գոհ եմ և ալօթում եմ... պատասխանեց երէցը կիսաձայն:

— 2եմ զարմանում, հայ չեմ յարեց բէկը և ապա դառնալով իրեն հետևող բանտապետին՝ ասաց. — Այստեղ անկարելի է շնչել. վերև հանիր սրան:

Այս ասելով Շահուլիսը դուրս գնաց և բանտապետը մօտենալով երէցին՝ արձակեց ձեռները գելարանից. հանեց օդակը պարանոցից և թողնելով միայն ոտքերի շղթաները՝ առաջնորդեց նրան դէպի վեր:

Մտնելով բանդապետի սենեակը, Չահուլիսը սպասում էր երէցին և միևնոյն ժամանակ մտածում թէ՛ ի՞նչ եղանակով սկսէ զրոյցը, որպէսզի յաջողութիւն ունենայ. — Արդեօք բարկութեամբ ու սպառնալիքով, թէ՛ քաղցրութեամբ և համոզիչ խօսքերով, չշնչում էր նա ինքնիրեն:

Մինչև երէցի տեսնելն, այո, նա այն կարծիքին էր թէ՛ կապանքների խստութիւնը ճնշած կլինի կապեալի կամակորութիւնը և, հետեապէս, մի քանի նոր սպառնալիքներ կյալթահարեն նրան բոլորովին: Բայց երբ իւր արած ծաղրական հարցի պատասխանը լսեց, նա համոզուեցաւ որ քահանայի մէջ տակաւին չէ ընկճուել հոգեկան արիւթիւնը: Ուստի որոշում էր խօսել նրա հետ կարելոյն չափ մեղմ և ամօր եղանակով:

Բայց ի՞նչ յաջողութիւն էր սպասում բէկը: Մի՞թէ, արդարև, նա հետարբբրւում էր քահանայի կրօնափոխութեամբ, կամ մտածում էր այն մասին թէ՛ չահին ան-

պատուողը անպատճառ պիտի պատժուի: Ի հարկէ, ոչ: Նա իբրեւ միւր ընութեան ան պլանդակութիւններից, որոնք ապրում և վայելում են կեանքը միշտ ուրիշների կենաց և արեան գնով՝ մտածում էր միայն իւր հաճոյքների, իւր զգայական զուարճութեանց մասին: Նա չէր մոռանում ան պատուութիւնը, որ կրել էր նրա պատճառով: Եւ ան աշտ, երբ բազմա յաջողում էր իրեն, նա կամենում էր օգտուիլ այդ յաջողութիւնից: Նա տեսնում էր հակառակորդին իւր ճանկերում, ուրեմն և պիտի ճնշէր նրան որքան ոյժերը կ'թոյլատրէին, մինչև որ կ'զարձնէր իւր հին կորուստը, մինչև որ կ'լուծէր իւր պատուի վրէժը...

Երբ երէցը ներս մտաւ՝ Չահուխը հրամայեց բանտապետին հեռանալ: Սպա դառնալով քահանային, որ հիւժուած դէմքով և տխուր աչքերով կանգնել էր իւր առաջ, հարցրեց:

— Ծանաչում ես դու ինձ:

Երէցը նայեց նրա վրայ դէմքի խաղաղ արտայայտութեամբ, հազիւ նշմարելի արհամարհանքով և ապա հայեացքը դարձրեց ուրիշ կողմ:

— Զե՛ս պատասխանում ինձ, հարցրեց Չահուխը կրկին:

— Ծանաչում եմ. պատասխանեց երէցը անփոյթ և դանակով:

— Ի հարկէ, կճանաչես: Բայց ի՞նչ կարծիք ունիս այժմ իմ մասին:

— Քաջ ես և հզօր, պատասխանեց երէցը հեպտորէն:

— Այդքան միայն:

— Եւ ամենակարող:

— Այդ է ճիշդ պատասխանը, յարեց Չահուխը ժղպ-

տալով. ապա, կարծես, համոզուած որ երէցը խօսում է լըր-
ջութեամբ, աւելացրեց. — Այժմ ես կ'յայտնեմ քեզ իմ այ-
ցելութեան պատճառը: Քո յանցանքը, բարեկամ, ամե-
նածանրն է և աններելին: Ուստի արքայի հրամանը պիտի
համարես անդառնալի: Դու կամ պիտի մեռնես և կամ մահ-
մեղականութիւն ընդունես: Ազատութեան ուրիշ ելք
չունիս:

— Կմեռնեմ, պատասխանեց երէցը:

— Բայց ես կամենում եմ փրկել քեզ. ես խնայում
եմ քո երիտասարդութիւնը:

— Հնորհակալ եմ:

— Ես խնայում եմ քեզ, նա և, իբրև իմ հայրենակ-
ցին, դու պիտանի մարդ ես և ափսոս է որ մեռնես:

— Եթէ Աստուած մահ է սահմանել ինձ համար,
մարդիկ չեն կարող այդ մահն արգելել:

— Բայց դու ասացիր որ ես ամենակարող եմ. ու-
րիմն հաւատն որ պիտի փրկեմ քեզ:

Երէցը զարմացած նայում էր Չահուլիսին և չէր կա-
րողանում հասկանալ թէ՛ ինչ տարօրինակ հոգածութիւն
է այս որ իւր նախկին հակառակորդը ցոյց է տալիս
այժմ իրեն:

— Այո, պիտի փրկեմ, կրկնեց Չահուլիսը, բայց դրա
համար կպահանջեմ քեզնից մի թեթև վարձատրութիւն:

— Այսինքն:

— Այնպիսի վարձատրութիւն, որը քո մեռնելուց
յետ, անկասկած, պիտի հասնէ ինձ, բայց ես կամենում
եմ որ քո ձեռքով լինի տրուած:

— Ես, ինչպէս գիտէք, մի աղքատ քահանայ եմ և
գանձեր չունիմ, պատասխանեց երէցը. կարծելով թէ
բէկը, իբրև արծաթասէր պարսիկ, կաշառքի համար է
խօսում:

— Օ՛, դու ունիս մի գանձ, որ ինձ կարող է լիուլի

գոհացնել, յարեց Չահուլին աշխուժով:

— Ի՞նչ գանձ է այդ:

— Եւ որը, գուցէ, կորցրել է իւր յարգը քո աշ-
քում: Այդպէս է աշխարհում առ հասարակ: Ամենալաւ
բանն իսկ ձանձրացնում է մարդուն, երբ նա այդ լաւը
շարունակ իւր ձեռքում, իւր մօտն է ունենում...:

— Բայց ի՞նչ գանձի մասին է քո խօսքը, ընդհա-
տեց երէցը մի առանձին հետաքրքրութեամբ:

— Եւ երբ մի բարիք իւր յարգը կորուսած է,
կամ, գոնէ, սիրելի չէ այնքան, որքան էր ա-
ռաջ, լաւ է որ այդ բարիքը տալով կեանքդ ազատես,
բան պահպանելով նրան՝ մեռնես: Մարդու մահուանից
յետ, հօ գիտես, նրա ունեցածը ուրիշներն են վայելում:

— Բայց ասան վերջապէս, ի՞նչ բարիքի մասին է
խօսքդ:

— Այն, որն ըստ օրինի ինձ պիտի պատկանէր,
բայց դու խիցիր:

Երէցը հասկացաւ չար պարսկի միտքը և վրդովուե-
ցաւ: Նրա դալկահար դէմքը շառագունեց և չրթունքները
յուզմունքից դողացին:

— Անշուշտ գուշակեցիր որ Վարդիթերի մասին է
խօսքս, շարունակեց բէկը. այո՛, նա է քո փրկութեան
գինը. նրան ինձ տալով՝ դու կազատուիս կախաղանից:

— Բէկ... բացազանչեց երէցը խուլ ձայնով և, կար-
ծես, զայրոյթից խելդուելով:

— Ի՞նչ, դու համաձայն չե՞ս. դու, մինչև անգամ
յուզւում ես. յարեց Չահուլին այնպիսի մի եղանակով
որ կարծես խօսում էր հասարակ մի վաճառքի մասին:

— Հրամայիր որ ինձ նորէն իմ արգելարանը տա-
նեն, խնդրեց քահանան:

— Ես քեզ հետ խօսում եմ, իսկ դու արգելարանդ
ես վերադառնում:

Ես չեմ կարող քեզ լսել:

— Թշուառական, գու չես կամենում մեծափառ շահնահի սենեկապետին լսել... գոչեց Շահուլսը բարկութեամբ:

— Հաճիր հրամայել որ ինձ հեռացնեն այստեղից, կրկնեց քահանան աւելի հաստատ ձայնով:

— Խորհուրդ եմ տալիս քեզ՝ լսել ինձ. ես քո բարեկամն եմ. խօսեց բէկը՝ նորէն խաղաղելով. — հակառակութեամբ ոչինչ չես շահիլ. որովհետեւ գու անգոր ես, իսկ ես՝ գորաւոր. գու գերի ես, իսկ ես՝ հրամայող: Այն վայրկենից որ այդ շղթաները ոտքերիդ զարկեցին, քո գոյքն ու հարստութիւնը դարձաւ իմ սեպհականութիւն: Ուրեմն այն, ինչ որ ես պահանջում եմ, կըստանամ և առանց քեզ, միայն թէ՛ ինչպէս առաջ էլ ասացի, ցանկանում եմ որ այդ լինի քո կամքով և հաճութեամբ, որպէս զի դրա փոխարէն՝ ես էլ քո կեանքն ազատեմ և իմ խղճի տուաջ պարտապան չմնամ քեզ ոչնչով:

— Քեզ մինչև վերջը լսեցի, բէկ, և մեծ ոյժ գործ դրի լսել կարողանալու համար... այժմ աղաչում եմ վերջին անգամ. հրամայիր հեռացնել ինձ այս տեղից. ես չեմ կամենում աւելին խօսել:

— Ապուշ, էհս քեզ խօսք եմ ասում, իսկ գու քոնն ես կրկնում: Իմացիր որ քո առաջ երկու ճանապարհ կայ միայն. կամ նամակ պիտի գրես ծնողներիդ՝ և պատուիրես՝ որ Վարդիթերը զրկեն ինձ մօտ, (իբր թէ քո գործի առթիւ հարցափորձուելու), և ինքդ սպասես ազատութեան և կամ դահիճների հետ պիտի քարշ գաս մինչև Չահի դուռը՝ այնտեղ հրապարակով մեր սուրբ կրօնն ընդունելու: Ընտրիր այդ երկուսից որն էլ կկամենաս. բայց ընտրիր շուտով. առանց ժամանակ կորցնելու:

Երէցի յուզմունքը հետզհետէ աճում էր. նա խուլ

հառաչում և ծանր շունչ էր քաշում. կարծես թէ սիրտը պատրաստում էր պայթելու:

— Եո քեզ խորհուրդ եմ տալիս ընտրել փրկութեան ճանապարհը, շարունակեց բէկը տեղից վեր կենալով և երէցին մօտենալով. — Խնչ բան է կինը, արժէ միթէ նրա պատճառով մեռնել կամ կախուել... նա փոխադրական մի ստացուածք է, այսօր բոնն է, վաղը ուրիշինը... գրիւ որ զրկեն նրան ինձ մօտ և թող զրկեն հէնց այս երեկոյ, իսկ վաղը դու ազատուած կլինիս....

— Գարշելի սրիկայ, պիտի լռես թէ ոչ. գոչեց երէցը զայրութից դողդալով և այլագունելով:

— Ի՞նչ, «գարշելի, սրիկայ», այդ դու ասացիր, անհաւատ շուն, դու մինչև այդտեղ լրբացար... այս ասելով բէկը մի գօրաւոր ապտակ իջեցրեց խեղճ կալանաւորի դէմքին: Երէցն, որ արգէն ուժագուրկ էր, երերաց, և որովհետև ոտքերը կապուած էին, կորցրեց հաւասարակշռութիւնը և գլորուեցաւ յատակի վրայ:

— Այստեղ եկէք, դուրս հանեցէք այս անզգամին, քարշեցէք նրան շահի դուռը. թող նա այնտեղ, դահճի հարուածների տակ փչէ իւր պիղծ հոգին... գոռաց Ջահուլսն աղմկարար ձայնով և բանտապետն ու պահապանները ներս թափուեցան իսկոյն:

— Այս անհաւատ շունը ոչ միայն չի ուզում մեծափառ շահի հրամանը կատարել, այլև հայհոյում է Կըրէյը. Ալէմին և մեր սուրբ ու մեծ Մարգարէին... դուրս հանեցէք սրան, դահիճներ կանչեցէք, վարոցներ պատրաստեցէք, թող այսօր և եթ շանսատակ լինի սա, շարունակում էր Ջահուլսն գոռալով ու փրփրալով:

Պահապանները վեր քաշեցին երէցին կոպտաբար և անողորմ հարուածներ իջեցնելով նրա դէմքին, կըրծքին ու թիկունքին, սկսան նորից ձեռքերը չղթայել և պարանոցն՝ անուրներ անցցնել: Ապա դուրս հա-

նելով բանտի բակը, յանձնեցին նրան դահիճների ձեռքը:

Վերջիններս, Չահուլիսի հրամանի համաձայն, առաջ-
նորդեցին զսին դէպի շահի դուռը: Իսկ ինքը, բէկը,
ձին աշտանակելով՝ շտապեց արքայի մօտ, իւր այցելու-
թեան արդիւնքը նրան յայտնելու համար:

ԺԵ.

Այն միջոցին որ դահիճները Տէր-Անդրէասին շահի
դուռը բերին, հայոց երեւելիները, իրենց առաջնորդի և
քահանաների հետ միասին, զտնուում էին արքայական ա-
պարանքի սրահում: Նրանք եկել էին թողութիւն խնդ-
րելու, թշուառ կալանաւորի համար: Բայց մինչև նրանց
թագաւորին տեսնելը՝ Չահուլիսն արդէն ներկայացել էր
վերջինիս և յայտնել նրան թէ՛ կալանաւորը ոչ միայն
արքայի հրամանը չէ կատարում և մահմեդականութիւն
չէ ընդունում, այլև հայհոյում է վեհափառ շահին և մեծ
փէյգամբարին. և թէ այդ պատճառով ինքն յանձնել է
նրան դահիճների ձեռքը՝ թագաւորի դուռը բերելու
համար:

Այդ յայտնութեան հետ միասին բէկը բարդեց քա-
հանայի վրայ, նաև, այնպիսի զրպարտութիւններ, որոնք
շահի գայրոյթը սաստիկ գրգռեցին: Նա դուրս ելաւ ան-
միջապէս յանդուգն կալանաւորին տեսնելու և անձամբ
հրամայելու՝ որ գանակոծեն նրան իւր իսկ աչքի առաջ:

Պատահելով սրահում հայոց երեւելիներին՝ շահը
բարկութեամբ հարցրեց թէ՛ ինչո՞ւ համար են ժողո-
վուել:

— Եկել ենք Մեծափառ Վեհապետիդ ոտքերը համ-
բուրելու և համայն Սիսականի ժողովրդեան կողմից թո-

ղութիւն խնդրելու այն քահանայի համար, որ անմտա-
նալով՝ արեւափայլ Ջահնշահիդ արդար զայրոյթը գրգռեց:

Այս խօսքերով մօտեցաւ թագաւորին առաջնորդ
վարդապետը և ծունկ չոգելով նրա առաջ՝ կամեցաւ ոտ-
քերը համբուրել:

Նոյն ձևով գետին խոնարհեցին, նաև, առաջնորդի
հետևորդները:

Ջահը զայրոյթից կատաղեց:

—Թշուառականներ, ինչպէս էք համարձակուում թո-
ղութիւն խնդրել մի սրիկայի համար, որ յանդգնել է
անարգել Իրանի հզօր գահալիւին, ձեր թագաւորին և
վհնապետին, գողաց նա վարդապետի վրայ:

—Երիտասարդական անփորձութիւնը, տէր, մոլո-
րեցրել է նրան. եթէ մեծափառ շահը հաճի այս անգամ
արժանացնել յանցաւորին իւր մարդասէր զթութեան,
այնուհետև նա Ջահնշահի ջերմեռանդ երկրպագուն կը
դառնայ:

—Կարճիր լեզուդ, ապուշ, Ջահնշահը ունի բիւրա-
ւոր երկրպագուներ, նա կարօտ չէ մի սինլըոր սևա-
զգեստի երկրպագութեան:

—Բայց խեղճ սևազգեստը, նրա զառամեալ ծնող-
ները և անմխիթար ամուսինը կարօտելով կարօտում են
մեծափառ Ջահնշահի զթութեան...:

—Եթէ կհամարձակիս երկրորդել խնդիրդ, քեզ կա-
խել կտամ իսկոյն, գոչեց թագաւորը զայրագին:

Վարդապետն յետ կասեց՝ երկիւղից այլազունելով:

Բայց նրա հետևորդներից մի քանիսը, որոնք յայտ-
նի մեկըներ և աղնուականներ էին, առաջ անցնելով՝
ծունկ խոնարհեցին թագաւորի առաջ և աղաչեցին՝ որ
շահը հաճի փոխել յանցաւորի պատիժը դրամական տու-
գանքի, (ինչպէս նա անում էր յաճախ), և այդ տուգան-
քը յանձն էին առնում վճարել իրենց սեպհականութիւնից:

Նոյնը խնդրեցին, նաև, հարուստ խոջաները:

Չնայելով որ դմանօրինակ խնդիրներ լսելը և այնոնց կատարելը սովորական էր շահի համար, (ըստ որում նա շատ անգամ բանտարկում ու պատուհասում էր՝ միայն և եթ տուգանքներ կորզելու նպատակով), այսու ամենայնիւ մեղիքների խնդիրը նա անտես արաւ այս անգամ:

Յանցաւորը պիտի պատժուի, տուգանքը չի փրկիլ նրան, գոչեց շահը բարկութեամբ. և ապա սպառնալով՝ որ նոր խնդիր առաջարկողը անմիջապէս կպատժուի, հրամայեց որ ամենքը իջնեն ապարանքի առաջ բացուող հրապարակը՝ մեղապարտի կրելիք պատժին ներկայելու համար:

Իհնչ նոր պատիժ պիտի կրէր երէցը, խնդրարկու հայերը չգիտէին. բայց և այնպէս, նրանցից ոչ ոք ձայն հանել չիչխեց: Թագաւորն իւր հետևորդներով դուրս ելաւ պատշգամբ, որ նայում էր յիշեալ հրապարակի վրայ, իսկ հայ երևելիները իջան նոյն տեղը՝ իրենց անուան հասնելիք նախատիկքը տեսնելու:

Այն միջոցին որ շահը երեսաց դրսում, հրապարակն ամբողջապէս լցուած էր ժողովուրդով: Որովհետև Ագուլեցիք տեսնելով Տէր-Անդրէասին շահի դուռը բերելիս, հետևել էին նրան գունդագունդ: Չատերն էլ առաջուց ժողովուած այլտեղ՝ սպասում էին պատգամաւոր հայերի միջնորդութեան հետևանքին:

Չահը գոհ եղաւ այդ բազմութիւնը տեսնելով, որովհետև ցանկանում էր որ տրուելիք պատիժը երկիւղ ազդէ շատերին: Բայց ժողովուրդը ուրիշ նորութեան էր սպասում: Նա կարծում էր թէ՛ շահը յարգելով հայ մեծամեծների միջնորդութիւնը, բերել է տուել երէցին՝ որպէս զի նրան ներումն չնորհէ հրապարակով:

Եւ անա՛ պատշգամից շահի ձայնը լսուեցաւ: Նա հրամայեց մօտ բերել յանցաւորին:

Տէր-Անդրէասն առաջ անցաւ: Նրա տխուր, դալկահար դէմքը և չղթաներից ճնշուող բալուածքը ծանր տպաւորութիւն արաւ շրջապատողների վրայ, ուստի և շատերի կրծքից հառաչանքներ թռան: Այդ երեկ յանցանք էր: Փարրաշները յետ մղեցին հառաչել համարձակուողներին և ոմանց էլ հարուածներ հասցրին: Բայց երբ թազաւորի ձայնը նորից հնչեց, ամեն մի շարժում իւր տեղը սառեցաւ:

— Կատարեցիր դու իմ հրամանը, հարցրեց շահր երէցին:

— Ես բանտարկուեցայ խաւարտչին զնդանում և կրեցի այն բոլոր տանջանքները, ինչ որ Շահնշահի հրամանը որոշեց... նուազած ձայնով պատասխանեց քահանան:

— Այս մասին չէր իմ հարցը. պատրաստուեցա՞ր արդեօր դաւանածդ կրօնը թողնելու:

— Իմ կրօնը թողնելով... այդ մասին չեմ էլ մտածել:

— Բայց ես հրամայեցի քեզ:

— Իսկ ես պատասխանեցի թէ՛ չեմ կարող այդ հրամանը կատարել:

— Եւ պնդում ես դու բո պատասխանի վրայ:

— Պնդում եմ:

— Եւ չի՞ պիտի դառնաս այդ որոշումից:

— Երբէք:

— Դահիճներ, մերկացրէք այդ անդգամին, գոչեց թագաւորը, և ապա դառնալով հայոց մեծամեծներին դայրացած հարցրեց:

— Սրա համար էիք միջնորդում...:

Ոչ որ չպատասխանեց:

— Դո՞նէ խոստովանում էք յանցաւոր լինելնիդ... հարցրեց նորէն շահր, բայց այս անգամ այնպիսի եղա-

նակով, որից կարելի էր գուշակել թէ՛ ի՞նչ փո՛ծորիկ պիտի բարձրանայ՝ եթէ հայերից մինը համարձակուի արդարացնել իրեն։

— Յանցաւոր ենք, տէր, ձայն տուին վերջիններս, գրեթէ միաբերան։

— Թող ուրեմն ձեր յանցանքն եւ քաւէ այս կամակորը, յարեց թագաւորը և ապա դառնալով դահիճներին՝ որոնք երէցին մերկացրել էին կիսով չափ, հրամայեց, — պառկեցրէ՛ք դրան գետնի վրայ և հարուածեցէ՛ք։ Թող գաւազանները հասկացնեն դրան այն, ինչ որ Չահնշահը անկարող եղաւ հասկացնել։

Բռնաւորի հրամանը կատարուեցաւ։ Դահիճները գլորեցին երէցին գետնի վրայ և սկսան ձաղկել գաւազաններով։ Սկզբում խեղճ զոհը աշխատեց տոկալ. կամեցաւ կրել տարապարտ պատիժը եկեղեցւոյ նահատակին վայել համբերութեամբ. բայց երբ անգուլթ հարուածները սաստկացան, ուժաղուրկ մարմինը անկարող եղաւ այլ ևս հանդուրժել։ Նա սկսաւ հեծել և մռնչալ նախ խուլ և ապա բարձր ու աղիողորմ ձայնով...։ Եւ այդ ձայները, որոնք կրկնուում էին ամեն մի հարուած իջնելու ժամանակ, կարծես իբր շանթեր մխուում էին շրջապատող հայերի սրտերը և կեղեքում նրանց։ Երէցի հետ միասին հեծում ու հռաչում էին հարիւրաւոր մարդիկ. և զրանցից իւրաքանչիւրն՝ հարուածի պատճառած մորմորիչ ցաւը զգում էր իւր վրայ։

Փոքր մի ևս, և ահա, ամբոխի մէջ սկսաւ խլրտում։ Մարդիկ բարձրաձայն գոռում ու գոչում էին. ոմանք խնդրում էին Շահին պատիժը դադարեցնել. իսկ ուրիշները հայհոյում ու անիծում էին դահիճներին։ Կային և այնպիսիք, մանաւանդ անժոյժ երիտասարդներից, որոնք ձգտում էին բեկանել զինուորների շղթան և առաջ վազելով՝ յափշտակել զոհը դահիճների ձեռքից։ Սակայն

մտրակների հարուածներն, որոնք տեղում էին աջ ու ձախ, յետ էին կասեցնում յանդուգն ձեռներէցներին:

Այն միջոցին որ Չահը իւր ուշադրութիւնը դարձուց խլրտող կողմի վրայ և պատրաստուում էր հրամայել հալածել աղմկարարներին, ամբոխի միջից դուրս վազեց մի սպիտակահեր ծերունի և դողդոջուն բազուկները դէպի վեր տարածած՝ աղաչում էր Փարրաշներին թոյլ տալ իրեն մօտենալ Չահին:

Թագաւորը տեսաւ ծերունուն և հրամայեց մօտ բերել նրան:

— Ո՛վ ես դու և ի՞նչ ես կամենում, հարյրեց նա, երբ ծերուկը չողեց պատշգամի առաջ:

— Ես այս դժբաղդ քահանայի հայրն եմ, տէր արքայ, պատասխանեց ծերունին լալաձայն, Աստուած չէ զրկել քեզ որդիներից և դու կարող ես չափել մի թրշուառ հօր կսկիծը, երբ նա տեսնում է իւր առաջ սիրած որդուն գետնատարած, անպութ հարուածների տակ հեծելիս... Գլթա՛, տէր արքայ, ապաբաղդ հօր արտասունքներին. ապատիր որդուս դահիճների ձեռքից. բաւ համարիր նրան իւր տառապանքները և Աստուած կօրհնէ քեզ քո զթասրտութեան համար...:

— Դտղարեցրէ՛ք. հրամայեց Չահը դահիճներին. ապա դառնալով ծերունուն՝ ասաց. — կամակոր որդի ես ծնել և անհնազանդութեան վարժեցրել. արժանի ես, ուրեմն, այն կսկիծին, որ կրում ես ահա ծերութեանդ օրերում...: Բայց եթէ, արդարեւ, ծանր է քո կսկիծը, գնա՛, մօտեցիր որդուդ և խրատէ նրան իմ հրամանը կատարել. թող նա էլ իւր մոլար կրօնը թողնելով՝ դառնայ Մահմեդի ուղիդ հաւատին: Այն ժամանակ ես նորան ոչ միայն կրելիք պատիժներից կազատեմ, այլ և կհասցնեմ մեծ պատուի ու փառքի. իմ իշխաններից մեծագունին կփեսայացնեմ և իմ արքունիքում պաշտօնատար կկարգեմ:

Ծերունին գլուխը խոնարհեց:

— Հնա, ի՞նչ ես ասում. ընդունում ես պայմանս թէ՞ ոչ:

— Տէր արքայ. խնայիր իմ ծերութեանը, աղաչում եմ. խնայիր անգոր ծնողին. թախանձեց ծերունին արտասուքը զառամած այտերի վրայ ծորելով:

— Չլսեցիր ի՞նչ ասացի, ծերուկ, բարկացաւ Չահր:

— Լսեցի, տէր իմ, բայց....

— Ի՞նչ:

— Անհնարին պայման է առաջարկածդ...

— Թշուառական. ի՞նչպէս ես ուրեմն համարձակուում եմ անում հայցել:

— Աստուած, որ զրկել է մեզ ամեն իրաւունքներից, թողել է գէթ մի մխիթարութիւն, տէր արքայ. այդ խնդրելու և հայցելու իրաւունքն է. մի կապտիր այն մեղանից. մի զրկիր մեզ այդ միակ...

— Չատախօսում ես, ծերուկ, ընդհատեց թագաւորը. գնա, համոզիր որդուդ կատարել իմ հրամանը. ես խնայում եմ նրա երիտասարդութեանն և առնական գեղեցկութեանը, թող ինքն ես խնայէ իրեն, թող արքունիքը գերադասէ բանտից և արքայական շնորհները՝ անարգ դանակոծութիւնից:

Ծերունին լուռ էր, բայց հայեացքը սեւեռած թագաւորի վրայ:

— Գնա և համոզիր որդուդ, հրամայում եմ քեզ:

Ծերունին անշարժ էր:

— Եթէ մի վայրկեան աւելի դանդաղես՝ կհրամայեմ քեզ ևս ձաղկել, գոչեց թագաւորը:

— Չեմ դանդաղիլ, տէր իմ, ասաց ծերունին և շուռ գալով դէպի սրդին բարձր ձայնով գոչեց:

— Անդրէ, իմ սիրեցեալ զաւակ. թող դահիճների փոխարէն՝ դեեր կոչեն դժողքից. թող փայտի փոխարէն՝

վարոց բերեն երկաթից. թող հարուածեն քեզ անխնայ. դու մի սասանիր. կրիր քո Խաչը. կրիր անտրտունջ. հային վայել համբերութեամբ. մեռիր, որդեակ, բայց մի ուրանար մեր լոյս հաւատը. մեր Լուսաւորչին...

Ծերունին դեռ խօսում էր, երբ Չահը որոտաց.

— Լռեցրէք այդ անզգամին:

Հսկահասակ մի սարվազ յարձակուեց ծերունու վրայ և բռնեցրի շէշտակի հարուածով գետին գլորեց նրան:

— 2է, չի ուրանալ... մեր սուրբ հաւատը... մեր լոյս հաւատը... միմնջում էր դեռ ծերունին մինչ կատաղի սարվազը անզլթաբար հարուածում ու կոխկրտում էր նրան:

Դահիճներն այս տեսնելով՝ իրենք էլ երէցի պատի-
ժը նորոգեցին: Բայց հազիւ թէ մի քանի հարուածներ իջեցրին և ահա ամբոխի մէջ քրդեց մի խուլ աղմուկ, որ հետզհետէ սպառնական կերպարանք առաւ. Յանկարծ զինուորների չլթան կտրուեցաւ, ֆարրաշների շարքը խանգարուեց և ամբոխն աղաղակով յորդան տուաւ դէպի առաջ:

Ինչի՞ էր ձգտում յուսահատ ժողովուրդը. ո՞ւմ դէմ էր խիզախում. ո՞ւմ հետ պիտի կռուէր. ինքն էլ չգիտէր. նա այդ վայրկեանին չէր էլ մտածում, նա յուզուել, զըր-
գըռուել էր անօրէն բռնութեան դէմ և կամենում էր անպատճառ սիրած հովուին ազատել: Բայց ո՞ւմ ճանկե-
րից. չէ՞ որ հակառակորդը հզօր Չահաբասն էր... Մի քանի վայրկեան ժողովուրդն ու զինուորները խառնուե-
ցան իրար. հարուածներ տեղացին, մարդիկ գլորուեցան, մինչև անգամ, դահիճներից մի քանիսը փախան:

Բայց շուտով թագաւորի ահարկու ձայնը որոտաց. հլումանատարները ներքև վազեցին և մի գունդ սարվազ-
ներ արշաւասոյք ու սուսերամերկ հրապարակը մտան:

Այդքանն արդէն բաւական էր որ յուզումը դադա-

րէր: Յարձակուողներն, արդարեւ, յետ կասեցան. զինուորները հրապարակը գրաւեցին և շահատակութեան գործը վերջացաւ նրանով՝ որ մի քանի հոգի ծանր հարուածներ առին, մի քանի տաք-զլուխներ ձերբակալուեցան իսկ գանակոծուած երէցին, կիսամեռ վիճակի մեջ, նորէն բանտը տարին:

ԺԶ.

Օրը երեկոյացաւ. հայոց թաղերը հետզհետէ խաւարում էին: Ոչ ոք այլ ևս չէր մտածում թէ՛ շահը դեռ ևս հիւր է Ագուլիսում. թէ ամեն ոք պարտաւոր է լուսաւորել իւր տունը, կտուրն ու սարաւոյթը, թէ պէտք է բակերում խարոյկներ բորբոքել և ընկեր, հարեան դրանց շուրջը ժողոված՝ մինչև կէս դիշեր խրախութիւններ անել. թէ ժողովուրդը խմրերով փողոցները պիտի պտըտէր և փողերով ու թմբուկներով օդը թնդացնէր. թէ՛ միով բանիւ, ամեն ոք պարտաւոր էր մասնակցել որ և է հրապարակական զուարճութեան և չի պիտի գտնուէր մի անկիւն ուր մարդիկ տխրէին, թէկու՞ղ այդ անկիւնը լինէր սգաւորի տուն:

Այդպէս էին արել Ագուլեցիք մինչև այդ օրը. և շահն ամեն անգամ իւր ապարանքի ապակեզարդ փենջարէից նրանց հրապարակական խրախութիւնները տեսնելով՝ ուրախացել էր և իւր գոհունակութիւնը յայտնել շրջապատող իշխաններին:

Բայց այսօր քաղաքը կարծես սուգի մէջ է. հայոց թաղերը խաւար, փողոցները դատարկ, երաժշտութեան ձայները լռած և միայն թուրքերի ու ֆռանկ կոչուած հայերի աննշան թաղերն էին, որոնք իրենց ազօտ լուսաւո-

լուծեամբ յիշեցնում է շահին թէ՛ բուն հայերն, սւրեմն, չեն կամենում ուրախանալ:

—Այս ի՞նչ է, խան, հայերը կարծես կոտորուել են. նրանց թաղերում կենդանութեան նշոյլ չէ երևում. հարցրեց Շահն Ամիրգիւնէին, որ եկել էր թագաւորին «բարի երեկոյ» մաղթելու:

Խանը նայեց ապակեղարփ փենջարէի միջով և այնպէս ձևացրեց իբր թէ նոր է այդ բանը նկատում: Բայց և այնպէս չկարողացաւ մի յարմար բացատրութիւն՝ գրտնել հայերին արդարացնելու համար:

—Գուցէ կրօնական սուգի՛ օր է, խան, հարցրեց Ջահը հեգնելով:

—2գիտեմ, տէր իմ, բայց եթէ հաճիս հրամայել, իսկոյն կիմանամ, պատասխանեց Ամիրգիւնէն, ընդ նմին պատրաստուելով դուրս գնալ և հրաման արձակել որ կատարուող անկարգութեան առաջն առնուի:

—Եթէ Ջահը հաճի լսել, ես կբացատրեմ պատճառը, խօսեց Ջահուլսը, որ կանգնած էր իշխանների հետ:

—Բացատրի՛ր, հրամայեց թագաւորը:

—Հայերը չեն ուրախանում այն պատճառով՝ որ Ջահը ձաղկել տուաւ ըմբոստ քահանային: Այդ ցոյցով նրանք ցանկանում են վրէժխնդիր լինել մեծափառ արքային:

—Հաւանական չէ՞ս գտնում այս բացատրութիւնը, հարցրեց Ջահը Ամիրգիւնէին:

—Եթէ իմ արեգակնափայլ տէրը հաւանական է գտնում...

—Բոլորովին հաւանական, ընդհատեց Ջահը զայրագին. և ապա դառնալով Շահուլսին ասաց. —այս յանդուգն ժողովուրդը մի նժարի մէջ է դրել թէ մեղապարտ քահանային և թէ իւր թագաւորին. քեզ եմ յանձնում, բէկ, սանձահարել դրանց... վաղն և եթ շտապիր բան-

տարկեալի մօտ և աշխատիր խոստովանել տալ նրան թէ
 ուրբեր են եղել իւր մեղսակիցները: Անշուշտ, վաթսուն
 աշակերտների գլուխները նա միայնակ չէ գերծել: Բրա-
 ծեծն ուտելուց յետ՝ երէցն այժմ հեշտութեամբ կխոս-
 տովանէ ճշմարտութիւնը: Ապա անմիջապէս կալանաւո-
 րել տուր ցոյց տուած մարդկանց և հրամայիր գանակոծել
 նրանց հրապարակով: Թող այնուհետև հայերը մի մարդու
 փոխարէն՝ շատերի սուգը պահեն:

— Իսկ թէ չխոստովանէ, տէր իմ, հարցրեց բէկը:

— Ծաղիկը կտաս նրան ամեն օր, մինչև որ նա կըս-
 տիպուի կամ ճշմարտութիւնը խոստովանել, կամ հաւատն
 ուրանալ և կամ, վերջապէս, հարուածների տակ կմեռնի:

Գողին մութ գիշեր էր հարկաւոր և տրուեցաւ: Հե-
 տիկալ առաւօտ Ջահուլին շտապեց դէպի բանտ. նա
 դուրս հանեց երէցին գնդանի հրապարակը, ուր պատրաստ
 կեցած էին ոչ միայն վարսցաւոր դահիճներն այլ և մի
 վաշտ զօրք, որ պաշտօն ունէր ամբոխի խառնակութեան
 առաջն առնելու, եթէ այն տեղի ունենար:

— Եկայ րեզ յայտնելու շահի բարի կամքը, ասաց
 Ջահուլիսը երէցին, երբ կանգնեցրին նրան իւր առաջ. —
 նա գլծացաւ րեզ վրայ և կամենում է որ դու անպատ-
 ճառ ազատուիս թէ կապանքներից և թէ գնդանից:

— Ընորհակալ եմ, թող Աստուած երկար կեանք
 պարգևէ նրան, պատասխանեց երէցը կիսաձայն:

— Բայց նա ցանկանում է որ կապանքներից ազա-
 տուելուցդ առաջ յայտնես նրան այն մարդկանց անուն-
 ները, որոնք գործակից եղան քեզ աշակերտների գլուխ-
 ները գերծելու գործում:

Երէցի գունատ շրթունքները շարժուեցան և նրա
 դալկահար դէմքի վրայ խաղաց մի սառն ու արհամարհա-
 կան ժպիտ:

— Մյս անգամ, անշուշտ դու խելօք կլինիս և ու-

րիչների պատճառով չես մատնիլ քեզ նոր տանջանքների, յարեց Չահուովսը:

— Հրամայիր, բէկ, որ նորէն տանջին ինձ... ես իմ ասելիքը ասել եմ արդէն շահի առաջ: Ես գործակիցներ չունիմ: Մի յուսաբ բնաւ թէ մատնութեան գնով կյօժարիմ երբ և իցէ ազատել ինձ տանջանքներից:

— Եթէ գործակիցներդ քո բարեկամներն են և դու խնայում ես նրանց, դու ազատութեան ուրիշ ճանապարհ ունիս. թողիր կրօնդ և դարձիր մեր հաւատին: Այդ քայլը կբախտաւորեցնէ քեզ:

— Մի խօսիր այդ մասին, բէգ. եթէ տասն անգամ աւելի երկարացնէիք իմ կեանքը, քան որքան վիճակուած է ինձ ապրել և ընդ նմին շրջապատէք ինձ այն արքայական բարիքներով, որ վայելում է Իրանի հզօր գահակալը, ես դարձեալ իմ հաւատը չի պիտի ուրանամ, անարգանաց այդ աստիճանին ոտք չի պիտի դնեմ:

— Քեզ մնում է վերջապէս, մի երրորդ ճանապարհ... այս ասելով Չահուովսը մօտեցաւ երէցին և կամացուկ ձայնով շնչաց նրա ականջում. — Խեղօք եղիր. մի յամառիր. տուր ինձ նրան, գոհիր նրան և դու կփրկուիս...:

— Հեռացիր բէկ, դու քո թագաւորի ամենաանարժան ծառան ես... ես աւելի սիրով իմ տանջանքները կտանեմ՝ քան քո պիղծ շունչը, որ մօտենում է ինձ... բացազանչեց երէցը և երեսը զգուանքով դարձուց նրանից:

— Գետին գլորեցէք և ջարդեցէք այդ անզգամի յամառ ոսկորները. ով չէ ուզում մարդու պէս ասլրել նա շան պէս պիտի սատակի, գոչեց Չահուովսը կատաղութեամբ և դահիճները գետին տարածելով թշուառ երէցին, սկսան գանակոծել նրան անզթաւար:

Հնայելով որ բանտը գտնուում էր աւանի մի հեռաւոր անկիւնում, այսուամենայնիւ, այդ օրն էլ ժողովուած էր այդտեղ մեծ բազմութիւն, որ ներկայ եղաւ երէցի

տանջանքներին, լսեց նրա արձակած աղիողորմ ձայները, սիրտ կտրատող մռնչիւնը, յուզուեցաւ, արտասուեց և սակայն իւր ցասումը արտայայտել չհամարձակեցաւ, որովհետեւ տեսաւ որ սուսերամերկ զինուորները փոքրիկ առթի են սպասում իւր վրայ յարձակուելու:

Եւ երէցին գանակոծելուց դադարեցին այն ժամանակ, երբ խեղճի ձայնը բոլորովին կտրուեցաւ: Ապա նորէն շղթայի զարնելով՝ կիսամեռ վիճակի մէջ՝ բանտը տարին նրան:

Իսկ այնուհետեւ, գրեթէ ամեն օր դուրս էին բերում նրան նոյն հրապարակը և միևնոյն ձևով ստիպում որ իւր գործակիցների անունները յայտնէ, կամ քրիստոնէական հաւատը ուրանայ: Երէցն, ինչպէս միշտ, մնում էր անյողգողդ: Ուստի եւ նորէն գանակոծում ու նորէն բանտն էին տանում: Նրա մարմինը թէպէտ արդէն ծիրուել, ուժազուրկ էր եղել և մի զօրեղ հարուածից կարող էր անշնչանալ, բայց նրա հոգին տակաւին զօրեղ և արիութիւնն՝ անպարտելի էր: Նոյն իսկ իւր տանջանքների մէջ նա գտնում էր սփոփանք, այն մտածութեամբ թէ՛ համայն Սիսականի ժողովուրդը ցաւում է իւր համար և համակում իւր վշտերով: Թէ դահիճների ամեն մի հարուածն՝ իւր մարմնին ցաւ պատճառելուց առաջ մորմորում ու կսկծեցնում էր իւր տանջանքները զիտող հայ մարդկանց սրտերը... Նա մխիթարւում էր, մանաւանդ, այն հաւատով որ իւր տանջանքների գնով փրկել է դահիճների ձեռքից հարիւրաւոր հայ մարդիկ և արգելք եղել «մանկաժողովին», որ ամեն հայի տուն լաց ու կոծով պիտի լցնէր: Եւ այս ամենը այնքան էր զօրացնում հայրենասէր երէցի հոգին, որ նա մոռանում էր իւր տանջանքները և յաճախ անզգայանում դէպի կապանքների խստութիւնը:

Եւ սակայն իւրմով բարերարեալ հայերն ևս պարապ

չէին նստած: Երբ նրանք տեսան թէ հայ մեծամեծները միջնորդութիւնը ապարդիւն անցաւ, մտածեցին դիմել շահի նախարարների և աւագանու բարեխօսութեան: Դրա համար ի հարկէ, հարկաւոր էր մեծաքանակ գումար. որպէսզի կարողանային իշխաններից իւրաքանչիւրին գոհացնել ըստ արժանւոյն: Այդ նպատակաւ առաջաւոր հայերը դիմեցին ժողովարարութեան, որի արդիւնքը եղաւ սպասածից աւելի: Որովհետեւ ազբատը չխնայեց իւր լուման, հարուստը՝ իւր ոսկիները իսկ կանայք և աղջկունք՝ իրենց զարդերը:

Աւագանին, ի հարկէ, չկարողացաւ մերժել հայերից առաջարկուած նուէրները, զի ըստ արժանեացն ու բանակին կարի գրաւիչ էին նրանք. ուստի և յանձն առաւ բարեխօսել երէցի ազատութեան համար: Բայց երբ նըրանք միահամուռ ներկայացան թագաւորին և իրենց խոնարհ խնդիրն առաջարկեցին, վերջինս զայրացաւ, որովհետեւ գուշակեց որ այդ իշխանները դիմել են իրեն ոչ թէ կարեկցութեան զգացմունքից դրդուած, այլ գրաւուած հայոց առատ ոսկիներից: Այդ պատճառով ոչ միայն նրանց խնդիրը չընդունեց և աղաչանքներին չզիջաւ, այլ և երգուեց իւր զլխով՝ որ երբէք չի ներիլ ըստահակ քահանային մինչև նա սրտանց չի ուրանալ հաւատը և թլպատուելով՝ մահմեդական չի դառնալ:

Հայերի յոյսը բոլորովին կտրուեցաւ: Այլ ևս միջնորդելու ճանապարհ չէր մնում: Այդ պատճառաւ դորժող անձինք աշխատելուց դադարեցին և թշուառ քահանայի վիճակը թողեցին բազդի կամբին:

Եւ սակայն հէնց այդ յուսահատութեան միջոցին՝ երևան եկաւ մի ուրիշ ոյժ, որ յոյս ներշնչեց լքուած սրտերին: — Դա հայ կինն էր, որ գալիս էր իւր ժառանգական պարտքը կատարելու. այն է՝ տաղնապի բոպէին այր մարդուն օգնութեան հասնելու: Եւ նա ասպարէզ

եկաւ ի դէմս Խօջայ Անձրեւի կնոջ—Սառա խաթունի, որն այդ միջոցին գտնուում էր Ագուլիսում և որին ոչ միայն ճանաչում էր Շահաբասը, այլ և յարգում իբր արժանաւոր կնոջ և նրան իրեն «մայր» էր անուանում:

—Դուք արդէն ձեր պարտքը լիովի կատարեցիք, թոյլ տուէք որ մենք էլ մերը կատարենք, ասաց Սառան ամուսնուն, երբ վերջինս յայտնեց նրան նախարարների միջնորդութեան անյաջողութիւնը:

—Ի՞նչ կարող էք անել, հարցրեց Անձրեւ:

—Այն՝ ինչ որ դուք արիք, պատասխանեց Սառան. մենք ևս կերթանք միջնորդելու:

—Եւ ոչինչ չէք շահիլ, յարեց Խօջան:

—Բայց չենք էլ կորցնիլ աւելի՝ քան ինչ որ կորուսել ենք. եթէ չահը, մինչև անգամ, անտես անէ մեր խնդիրը, գէթ մեզ կմնայ այն մխիթարութիւնը թէ՛ մենք անգործ չնստեցինք, երբ այլ մարդիկ գործում էին:

Խօջայ Անձրեւ չհակառակեց, բայց ցանկացաւ այդ մասին առաջնորդ վարդապետի և հայձմեծամեծների կարծիքը հարցնել:

Վերջիններս ոչ միայն յուսադրական գտան խաթունի առաջարկութիւնը, այլ և, չգովեցին նրան՝ այդպիսի յաջող՝ միտք յղանալուն համար:

Եւ Սառան մտաւ հայ ընտանիքները՝ հրաւէր կարգալու իւր սեռի ներկայացուցիչներին:

ԺԷ.

Կալանաւոր երէցի հաստատակամութիւնը տեսնելով՝ Չահն իւր համբերութիւնը կորցրել էր արդէն. Ուստի երբ Չահուլսը խորհուրդ տուաւ նրան արձակել իւր վերջին վճիռը, այն է՝ կամ բռնի մահմեղականացնել, կամ

գլխատել քահանային, նա սիրով ընդունեց այդ խորհուրդը և հրաման տուաւ բէկին՝ մունետիկ շրջեցնել քաղաքում և յայտնել բոլորին թէ՛ յանցապարտ երէցին երկու օր ժամանակ է տրոււմ իսլամի ուղղափառ հաւատն ընդունելու և թլլատուելու. հակառակ դէպքում նա պիտի գլխատուի:

Երբ մունետիկները արքայի հրամանը յայտարարեցին, հայերը երկիւղից սարսափեցան: Բայց հայուհիները, որոնք Սառա-խաթունի հրաւէրը ընդունել էին սիրով, յոյս տածեցին թէ՛ պիտի յաջողին Չահաբասի ներողամտութիւնը վաստակելու: Ուստի նոյն օրն և եթ, ահագին բազմութեամբ գիմեցին Չահի ապարանքը, առաջնորդ ունենալով իրենց Խօջայ-Անձրևի Եահից յարգուած կնոջը:

Թագաւորն, որ փէնջարէի առաջ նստած խօսում էր իւր իշխանների հետ և, ընդ նմին, աւանի ձորալանջերը դիտում, զարմացաւ երբ յանկարծ ապարանքի բակը կանանցով լցուած տեսաւ:

— Այս ինչ է, ուրեք են. ինչ են ուզում, հարցրեց նա իրար ետիից, առանց սակայն իւր աչքերը բակը խոնուող կանանցից հեռացնելու:

Իշխաններից մինը դուրս թռաւ իսկոյն պատճառն իմանալու և վերադառնալով յայտնեց թագաւորին հայուհիների գալստեան նպատակը:

— Յայտնիր նրանց թէ՛ իմ վերջին հրամանը յայտարարուած է արդէն. թող ոչ ոք չյանդգնի յանցաւորի մասին իմ առաջ խօսելու, հրամայեց թագաւորը:

Բայց հազիւ բանքերը շուռ եկաւ դուրս գնալով՝ Չահը կանգնեցրեց նրան.

— Զէ, խնդրարկու կանանց չալտը է այդ ձեռով վերադարձնել իմ չէմքից. նրանք իրաւունք ունին նոյն իսկ այս դահլիճը խուժելու հաւատալով որ այր մարդիկ չի

պիտի վճարեն նրանց... Ինքդ գուրս գնա, խան, դարձաւ Շահն Ամիրգիւնէին, և հասկացրու նրանց բաղցրութեամբ՝ որ ես իմ վերջին ու անդարձ հրամանը արձակել եմ արդէն:

Ամիրգիւնէն խալոյն տեղից ելնելով իջաւ խնդրարկունների մօտ. սկսաւ խօսել և համոզել նրանց. բայց կանայք այդտեղից հեռանալ չկամեցան:

— Բարի խանի հովանին թող անպակաս լինի մեր գլխից, դարձաւ Սառան Ամիրգիւնէին. Չահի հրամանը յայտնի է մեզ. բայց մենք ցանկանում ենք որ մեր խնդիրը ևս յայտնի լինի նրան: Յայտնիր Չահին թէ՛ նրան կամենում է տեսնել իւր մայրը... ասա՛ որ ոչ մի որդի իւր դրան չէմքից չի հեռացնիլ մօրը, առանց նրա խնդիրը լսելու:

Ամիրգիւնէն կանգ առաւ մի վայրկեան. և որովհետեւ ինքը ևս ցանկանում էր որ Չահն ընդունէ խնդրարկուններին, ուստի իւր յորդորը չշարունակեց. այլ վերադառնալով թագաւորի մօտ՝ հաղորդեց նրան Խոջա-Անձրևի կնոջ խօսքերը:

— Իմ մայրը... ով է իմ մայրը, խան. ես նրան վաղուց եմ թաղել. մի գուցէ զառանցում ես դու, հարցրեց Չահը զարմանալով:

— Ոչ, տէր իմ. այդտեղ մի կին քեզ իւր որդին է անուանում և պահանջում է որ դու չհեռացնես նրան քո տան շէմքից առանց իւր խնդիրը լսելու, ասաց խանը. ձեռացնելով իբր թէ, չէ ճանաչում Անձրևի կնոջը:

— Կանչիր նրան այստեղ. հրամայեց Չահը շաթիրին և վերջինս դուրս վազեց:

Մի քանի վայրկեանից յետ ներս մտաւ Սառան, հետն ունենալով մի խումբ աւսարդ (տարիքաւոր) կանայք և մի նորատի գեղեցկուհի. նրանք ամենքն էլ հագած էին հարուստ զգեստներ և ազատ էին բոլորից.

ըստ որում Չահր չէր սիրում որ կանայք իւր դէմը ելնեն քողարկուած:

— Սառա-խաթունը... այդպէս էլ գուշակում էի... իսկ դու, խան, միթէ չճանաչեցիր նրան, հարցրեց թագաւորը:

— Վաղուց է չէի տեսել, շնչաց Ամիրգիւնէն:

— Քանի վեհափառ Չահր հիւր է մեր երկրում, խանի աչքերը չեն կարող հասարակ մարդկանց նշմարիլ. Չահնշահի փառքը ստուերի մէջ է թողնում նրա ծառաներին ու աղախիններին, յարեց իսկոյն Սառան՝ առաջանալով դէպի թագաւորը և երկրպագելով նրան:

— Բայց խանի աչքերը պիտի նշմարէին Չահնշահի մօրը, նկատեց թագաւորը ժպտալով:

— Եթէ խանը հաւաստի լինէր թէ շահը չի մոռացել այդ մօրը... վրայ բերաւ Սառան:

— Մոռանալ. երբէք. շահը չի մոռանում արժանիք ունեցողներին: Ես լաւ յիշում եմ թէ՛ մրպիսի հոգածութեամբ էիր հսկում՝ դու Զուղայում ինձ համար պատրաստուող խրախուժեանց վրայ. թէ ինչպէս էիր հոգում որ քո եղբօր, Խօջայ-Խաչիկի տանը ամեն ինչ իմ աչքերը տեսնեն քաղցր և հաճոյական: Ես չեմ մոռացել թէ՛ ինչպէս քո մի խելօք ու աղղու խօսքով դու զրկանք պատճառեցիր ինձ... և սակայն այդ զրկանքը փոխանակ ատելի անելու՝ սիրելի դարձրեց քեզ իմ աչքում... — Ո՛վ է ձեզանից այդ դէպքը յիշում, դարձաւ Չահն իշխաններին:

— Ես չեմ մոռացել, տէր իմ, յառաջեց Ամիրգիւնէն:

— Պատմիր: Թող իշխանները լսեն, ասաց թագաւորը ժպտալով:

— Երբ ես ու Զիլֆըզար խանը առաջին անգամ մրտանք Զուղայ՝ որպէս զի այդտեղ ընդունելութիւն պատրաստենք քեզ համար. տեսանք որ տեղացի հայերը ամեն

ինչ պատրաստել էին մեր ցանկացածից աւելի: Բայց երբ ուշադրութեամբ դիտում էինք այդ պատրաստութիւնները՝ տեսնելու համար թէ՛ չկայ արդեօք դրանց մէջ արքայիդ անհաճոյ մի թերութիւն, Զելֆրզար խանը նկատեց:

—Այս չքեղ պատրաստութիւններին պակասում են մի քանի հատ գեղեցկութիւններ, որոնց հայ ժողովուրդը նուէր պիտի բերէ շահին...:

Հայոց համար, ըստ երևութին, ծանր ու անսովոր ընծայաբերութիւն էր այդ: Այսուամենայնիւ, նրանք մեր պահանջը մերժելու փորձ անգամ չարին: Ամենալաւ ընտանիքներից ընտրուեցան եօթ գեղանի օրիորդներ, որոնց և, ինչպէս կ'իշես, ներկայացրին արքայիդ խօջայ-խաչիկի ապարանքում...:

—Այժմ ես կ'շարունակեմ, ընդհատեց թագաւորը. — բոլոր ընծաներից աւելի թանկագինն այդ գեղեցկուհիներն էին: Բայց երկու զօրաւոր խաների պատրաստածը, այս տկար կ'ինը յետ խլեց մի խօսքով: Աղջիկները ներկայացել էին ինձ քօղերով: Երբ ես հրամայեցի բանալ դէմքերը, իսկ նրանք դժուարանում էին, Սառա-խաթունը բացականչեց. — «Բացէք երեսներդ. ձեզ հրամայում է թագաւորը և ձեր *նղըայրը*»: Երևակայիր խան, այդ *նղըայր* բառը զինաթափ արաւ ինձ. սիրտս այդ ժամանակ քնքոյշ էր և դիւրազգաց: Երբ աղջիկներն իրենց քօղերը բացին, տեսայ որ չքնաղ են հիւրիների չափ: Բայց ես որոշեցի չժառանգել ոչ մէկին: Իմ հիւրընկալ տիրուհին նրանց ինձ «քոյրեր» անուանեց. ինչպէս կարող էի խալամի համար նուիրական այդ անուններն անարգել... —Այո, խաթուն, դրանք իմ *քոյրերն* են, իսկ դու այսօրուանից կրկոշուիս ինձ *մայր*, ասացի ես հանդիսաբար, և այդ օրից. ահա. այս հայուհին իմ մայրն է:

—Աւաղ, տէր իմ, եթէ իմ վարմունքով զրկանք եմ

պատճառել քեզ, ապա ուրեմն ի դուր եմ պարծենում թէ քո մայրն եմ ես, ասաց Սառան:

— Զրկանք. ոչ. լաւ է եօթ քոյր ունենալ քան եօթ կին: Եօթ քոյրերից սիրուիլը երջանկութիւն է, իսկ եօթ կանանց զգուանքը՝ դժոխք: Քոյրն իւր սիրոյ համար վարձ չի պահանջում, մինչդեռ կինը կթունաւորէ սիրտդ, եթէ անվարձ թողնես իւր մի աւելորդ զգուանքը:

— Եթէ այդպէս է, ապա քո մայրն աղաչում է քեզ ծնկաչոզ....

Այս ասելով Սառան ծնկան իջաւ թաղաւորի առաջ. նոյնն արին և իւր հետևորդները:

— Եթէ յանցաւորի համար է խնդիրդ, չի պիտի լսեմ. ընդհատեց յանկարծ թաղաւորը:

— Քեզ խնդրում են այժմ հաղարաւոր մայրեր. քեզ պաղատում են հաղարաւոր քոյրեր. լսիր նրանց, տէր իմ, նայիր նրանց արտասուքներին, բացազանչեց Սառան՝ ձեռքերը կողկողազին դէպի թաղաւորը տարածելով:

— Լսիր, կին դու. խօսել սկսաւ շահը մեղմով, — անցեալի յիշատակները ինձ մի փոքր զբաղեցրին և ես մոռացայ թէ՛ ինչո՞ւ համար ես դու այստեղ: Ես քեզ յարգում եմ, իբրև մի կնոջ, որին մի անգամ «մայր» անունն եմ տուել. ուստի և չեմ կամենում խօսել քեզ հետ խրատութեամբ: Բայց գիտցիր որ ես չէի խնայիլ նոյն իսկ իմ հարազատ մօրը, եթէ նա ժտէր ներումն խնդրել ինձանից մի ապիրատի համար. որ իւր թաղաւոր որդուն անարգել է հրապարակով....:

— Աստուած, որ թաղաւորների թաղաւորն է և համայն տիեզերքի Արարիչը, ներում է յանցաւորին երբ նա զղջում է և բաւում իւր մեղքերը: Կալանաւոր բահանան վաղուց զղջացել է իւր արածի համար. իսկ նրա կրած շարշարանքները քաւել են արդէն նրա յանցանքը: Ես համարձակում եմ ներումն խնդրել, որովհետև հաւատում

եմ թէ՛ իմ թագաւոր որդին կցանկանայ հեանել իւր Արարիչ Աստծուն:

Չահր մի վայրկեան լռեց և աչքերը շուրջ յածելով՝ կարծես, կամենում էր իշխանների ցանկութիւնը գուշակել:

Յանկարծ Չահուխն առաջ գալով՝ կեղծ կարեկցութեամբ ասաց:

— Որքան ցաւալի է, տէր իմ, որ յաբգարժան խաթունը իւր խնդիրն առաջարկում է քո երգումից յետոյ: Եթէ նա վաղ ներկայանար...:

— Օ՛, անհնարին է, մայր իմ, բացաւանչեց շահր, կարծես քնից վեր թռչելով. անհնարին է. ես երգուել եմ Աստուծոյ և իմ իշխանների առաջ: Ես չեմ ներիլ յանցաւորին, մինչև որ նա իւր հաւատը չուրանայ:

— Աստուած կներէ երգմանդ՝ բարի գործ կատարելուդ համար, ասաց խաթունը:

— Անհնարին է, ես երգուել եմ իմ զխով:

— Հաղարաւոր բերաններ կօրհնեն քեզ սրտագին և քո մեծափառ զլուխը ազատ կմնայ չարիքից:

— Ես վերջին խօսքն ասացի. յանցաւորը կամ պիտի իւր հաւատն ուրանայ և կամ նշանակուած օրը գլխատուի:

— Գլխացիր, տէր իմ, գէթ այս թշուառին, որի մահն ու կեանքը գտնուած է քո ձեռքում... այս ասելով խաթունը բարձրացաւ տեղից և առաջ քաշեց պառանների ետևը կծկուած գեղեցկուհուն:

Վերջինս ծունկ չոգեց թաղաւորի առաջ և աղաչաւոր հայեայքը ձգեց գահի պատուանդանին:

— Ո՞վ է սա, հարցրեց թաղաւորը՝ հետաքրքրութեամբ դիտելով երիտասարդ կնոջը, որի գեղեցկութիւնը կրկնապատկուել էր դէմքի վրայ ունեցած անոյշ տխրութեան և աչքերում փայլող արտասուքի պատճառով:

— Սա ամուսինն է այն դժբաղդ քահանայի, որին

մեծափառ շահը կամենում է զլխատել, պատասխանեց Սառան:

— Սա այն աղջիկն է, որ սահմանուած էր Կրքէյը-Ալէմի աղիգ-հարէմի համար և որին, սակայն, իմ ձեռքից խլեց յանցաւոր քահանան, յարեց Շահուիսը, գրեթէ շը-շնջալով:

Թագաւորն սկսաւ աւելի ևս ուշադրութեամբ նայել գեղեցկուհուն և մի վայրկեան լուրթիւնից յետ ասաց.

— Սրտանց ցաւում եմ որ ահաւոր երգումն արի. տալա թէ ոչ այս հանրմի արցունքների համար կներէի նրա ամուսնուն:

Այս ասելով թագաւորը վեր կացաւ տեղից և կամե-
նում էր հեռանալ: Ոչ ոք պատճառը գուշակել չկարողա-
ցաւ:

— Լսիր վերջին խնդիրս, տէր, իմ, բացազանչեց Սառան:

— Ես հեռանում եմ, որովհետեւ չեմ կամենում հրամա-
յել՝ որ դու հեռանաս... հեռանում եմ, ոչինչ այլ ևս չլսելու համար. ասաց շահը: Եւ այս խօսքերն արտասանուեցան այն-
պիսի եղանակով որ Սառա խաթունը յետ քաշուեց երկիւղից: Բայց նրա փոխարէն գոչեց դէպի շահը երիտասարդ տի-
րուհին:

— Մեծափառ արքայ, գէթ ինձ լսիր մի վայրկեան:

— Դու էլ ես կամենում խօսել, դարձաւ թագաւորը դէպի նորատի կինը:

— Հրամայիր, տէր, որ իմ ամուսնու հետ միասին ինձ ես գլխատեն, որովհետեւ նրա մահից յետ ես չեմ կարող ապրել:

Թագաւորը յառեց աչքերը երիտասարդուհու վրայ և դիտեց նրան մի վայրկեան. ապա ժպտալով ասաց.

— Դու պատուի ես արժանի ե ոչ գլխատման. ես քո վիճակը կկարգադրեմ և դու գոհ կլինիս ինձանից....

Այս ասելով թագաւորը դուրս ելաւ խեղոյն: Չահուովսը հետեւեց նրան:

Երբ նրանք մտան առանձնարանը, շահը դարձաւ Չահուովսին.

—Այս ի՞նչ հրաշալի գեղեցկուհուց ես զրկել ինձ, բէկ:

—Ո՛չ թէ ես, այլ Ամիրգինէ խանը, տէր. եթէ նոյն հանած չլինէր ինձ պաշտօնից՝ այս աղջիկը վաղուց ըմպահանում կլինէր. պատասխանեց Չահուովսը, ուրախանալով որ դէպքը յաջողում է իրեն շարախօսել Ամիրգինէից:

Բայց շահը, կարծես, չլսեց բէկի պատասխանը. նա ուրիշ մտքով էր զբաղուած: Գեղեցկուհու արտասուող աչքերը նրա գուլթը շարժելու փոխարէն՝ ցանկական կըրքերն էին վառել:

—Ո՛վ անմիտ երիտասարդութիւն... բացազանչեց նա յանկարծ. ինչպէ՞ս հեշտութեամբ «կարողանում էի այն ժամանակ զրկանքներ պատճառել ինձ. որպիսի՞ ունայն պարկեշտասիրութեամբ հեռացրի ինձանից Ջուղայեցի գեղեցկուհիներին, և այն՝ այս պառաւի մի խօսքով... միթէ իրաւունք ունէի այդքան անմտաբար վերաբերուիլ դէպի կեանքը, որ այնքան կարճ է և որն ըստացել ենք Աստծուց լիուրի վայելելու համար... Այժմ միայն, երբ արդէն անցնում են առնական տարիքս, ես մտաբերում եմ իմ գործած սխալները և հազիւ կեանքի հաճոյքները գնահատում... ուշ է. այո՛. բայց և այնպէս, դեռ մահը չուտ չի հասնիլ. վայելենք ուրեմն կեանքը, որքան կարող ենք. վայելենք, քանի հրապուրիչ է նա մեզ համար...»

—Անշուշտ, տէր իմ, վրայ բերաւ Չահուովսը. — այդ իսկ պատճառաւ խորհուրդ տուի քեզ գալ Աղուլիս: Բայց ափոսս որ անզգամ քահանան ծածկել է գեղե-

ցիկները մեծագոյն-մասը և այն՝ այնպիսի ճարպիկութեամբ որ իմ հետազոտութիւններն իսկ ապարդիւն անցան:

— Եւսակայն, իւր չար բաղդից, նա չէ կարողացել սեփհական գեղեցկութիւնը թագցնել, նկատեց թագաւորը:

Չահուիւր հասկացաւ շահի միտքը և շտապեց հեռացնել նրա ուշադրութիւնը գեղեցիկ տիրուհուց, որին ինքը իւր սեփհականութիւնն էր համարում:

— Այդ գեղեցկուհին, տէր իմ, անցցրել է արդէն տարիքը. նա արժանի չէ Չահնշահի բարեհաճ ուշադրութեան, ասաց նա հոգածու եղանակով:

— Չահն իւր սեփհական աչքերն ունի, բէկ, մի գուցէ այդ հարսը բեզ էլ է գրաւել, նկատեց թագաւորը ժրպտալով:

— Քաւ լիցի, տէր իմ. ես միայն քո հաճոյքի խոնարհ ծառան եմ, պատասխանեց Չահուիւր նոյնպէս ժպտալով:

— Գիտեմ քո գաղտնիքները: Բայց դու անհոգ կաց. ես չեմ գրկիլ քեզ: Այդ գեղեցկուհին միայն մի շաբաթ կվայելէ իմ շնորհը. իսկ այնուհետեւ ինքդ կարող ես խնամել նրան՝ ինչպէս որ կցանկանաս: Միայն թէ քահանան շուտ պիտի գլխատուի: Քանի նա այսպիսի գեղեցիկ կին ունի, հարկ չկայ այլ ես պատիժը յետաձգել:

— Բայց եթէ այդ կինը տհաճութիւն պատճառէ քեզ իւր տխրութեամբ...

— Որքան միամիտն ես. կայ մի թէ աշխարհում աւելի քաղցր հաճոյք քան այն՝ որ մարդ վայելում է արտասուող կնոջն իւր գրկերում սեղմելով... բացի այդ, բէկ, ես դեռ չեմ պատահել մի կնոջ, որ աւելի ջերմութեամբ չլինէր գրկած ինձ հենց այն պատճառով, որ ես խելեմ նրան իւր ամուսնուց: Գինը, որ ուժի երկրպագուն է, աւելի է սիրում զիւրը բռնաբարողին քան իւր հաճութիւնը մուրացողին...

— Եթէ այդպէս է, ուրեմն մենք այդ հարսին ժամանակ կտանք միայն տասն օր:

— Ամուսնու մահը սգալով, հարցրեց թագաւորը:

— Այո:

— Հինգ օրն էլ բաւական է. որքան քիչ լայնա, այնքան գոհ կլինի մեզանից: Դու այժմ շտապիր, մոռնեալիկ չըջեցրու քաղաքում: Վաղը մինչև կէս օր ամեն ինչ պիտի վերջանայ:

— Իսկ եթէ քահանան յօժարուի ընդունել մեր հաւատը:

— Այն ժամանակ թող նա տէր լինի իւր կնոջը, որի փոխարէն, անշուշտ, հիւրիներ կտան մեզ ջէննաթում:

Չահուլսը դլուս խոնարհեց Չահին և դուրս գնաց:

ԺԸ.

Մոռնեալիկի ձայնը լսուեցաւ, նաև, այն թաղում ուր ապրում էին հայր Մատթէոս Երազմուր և պապի նուիրակ՝ հայր Պօղոս Չիտտաղինին: Մոռնեալիկի յայտարարութիւնը՝ Անդրէաս երէցի դիտատման մասին, արդարև, առաջին անգամ դող հանեց նրանց սիրտը: Գերապայծառ հայրերը խորհեցին ու զգացին իբրև կարեկից քրիստոնեաներ. բայց այդ՝ առ ժամանակ միայն: Որովհետև քիչ յետոյ հայր Մատթէոսն ասաց.

— Մենք իսկապէս ցաւելու իրաւունք էլ չունինք. «դի լաւ է այր մի մեռանիցի ի վերայ ժողովրդեանս և մի ամենայն ազգս կորիցէ»:

— Ընդհակառակը, պէտք է որ ցաւենք. որովհետև այդ երէցի մեռնելովն է որ ազգը կորչում է, նկատեց Չիտտաղինին:

— Դու ուրեմն չհասկացար ինձ: Ես այս ազգի հո-

գետը և ոչ թէ մարմնաւոր կորստեան մասին եմ խօսում: 2^է որ այս քահանան էր մեր գործունէութեան խոչնդոտը: Բայց ահա նա այժմ բարձոււմ է մէջ տեղից և գործելու ասպարէզը մնում է ազատ...

—Այդպէս էլ հասկացայ ես ուստի և նկատեցի թէ հենց այժմ է կորչում ազգը:

—Ի՞նչպէս. մի՞թէ նա կկորչի, եթէ մեր փարախը մտնէ, հարցրեց Երազմուսը:

—Հենց այդ է ցաւը որ մեր փարախը չի մտնիլ: Որովհետեւ եթէ այդ քահանան հայրենի հաւատի վրայ նահատակուի, նա այնուհետեւ հայոց համար կդառնայ մի պաշտելի սուրբ, մի աննման հերոս, որ իւր անձը զոհել է ժողովրդի փրկութեան: Եւ, ահա, այնուհետեւ նրա խօսածներն ու բարոյաժները կդառնան հայոց համար երկնային պատգամներ... դու այլ ևս չես կարող ազատ շրջել քո թեմում կամ քարոզել հայ ժողովրդին՝ դառնալ քս փարախը, որից տէր-Անդրէասը սովորեցրել է նրան հեռանալ: Այդ քահանայի նահատակութիւնը հայ եկեղեցու յաղթանակն է. պէտք է աշխատել արգելք լինել այդ բանին...

Հայր Երազմուսը սկսաւ մտածել: Զիտտադինիի դիտողութիւնը իրաւացի էր: Պէտք էր ուրեմն աշխատել արգելման ճանապարհը գտնել: Եւ ահա մի փոքր լռութիւնից յետ նա ասաց.

—Եթէ այդպէս է, գերապայծառ հայր, քեզ վրայ ծանրանում է մի օրինական պարտք. դու պիտի աշխատես կատարել այն փութով:

—Այսինքն:

—Այս անգամ ևս դու պիտի հանդէս գաս սրբազան պապի փառաւորեալ անունով: Պէտք է մի անգամ ևս ցոյց տաս հայ ժողովրդին տիեզերական քահանայի զօրութիւնը:

—Ի՞նչ պիտի անեմ, հարցրեց Չիտտադինին՝ հայեացքը սկեռելով հայր Երազմոսի վրայ։

—Չահին ներկայացել են բազմաթիւ խնդրարկուներ՝ կալանաւոր քահանայի մասին բարեխօսելու։ Ներկայացել են հայոց մեծամեծները, առաջնորդն ու քահանաները. Սմիրդիւնէ խանը, շահի աւագանին և, մինչև անգամ, Ագուլեցւոց կանայքը։ Բայց թագաւորը մերժել է ամենքին։ Մնում է այժմ որ դու հանդէս գաս սրբազան պապի և Փրանգի ու Սպանիոյ թագաւորների կողմից, (որոնց օրինական նուիրակն ես դու), և խնդրես Չահաբասից տէր-Անդրէասի ազատութիւնը։ Չահը, հաւատացած եմ, մի հասարակ քահանայի պատճառով չի մերժիլ աշխարհի ամենագոր պետերի լիազօր նուիրակին։ Դու կազատես կախազանից նրան, որին ազատել չկարողացան բոլորն հայերն ու պարսից աւագանին։ Այդ յադթանակը կրարձրացնէ հայ ժողովրդի աչքում երիցս երանեալ քահանայապետի անունը և նրա ծառաների, այն է՝ նուաստներիս վարկն ու նշանակութիւնը։

Հայր Չիտտադինին, որ ուշադրութեամբ լսում էր կարդապետին, բանաւոր գտաւ նրա առաջարկութիւնը։

—Արդարեւ, մեր միջամտելու ժամանակն է, ահաց նա.— շահը չի մերժիլ իմ խնդիրը, որովհետեւ նա ինքն է առիթներ որոնում՝ բարեկամութեան ապացոյցներ ներկայացնելու սրբազան պապին։ Մեր յադթանակն ապահովուած է, գիտեմ. մենք կազատենք քահանային. բայց այդ բարիքը թեթեւացնի չի պիտի վաճառենք։ Դու նախ պիտի տեսնուիս մեղապարտի հետ և խօսք առնես նրանից՝ որ իւր ազատութիւնը ստանալուց յետ՝ նա ոչ միայն մեզ դէմ գործելուց դադարէ, այլ և ինքն անձամբ մտնէ ունիթոռների կարգը և ծառայէ մեզ հաւատարմութեամբ։ Այս պայմանով միայն ես կնեկայանամ շահին և կազատեմ այդ երէցին կախազանից։

— Իսկ եթէ նա այդ առաջարկութիւնը չընդունէ:

— Անկարելի է որ դիմադրէ: Նա այնքան շատ է տանջուել այս մի եօթնեակում, որ սրտանց կփափագէ ազատուիլ բանտից և, նա մանաւանդ, անարդ կախաղանից: Աշխարհից բաժանուելը այնքան էլ հեշտ չէ, մանաւանդ, երիտասարդ մարդու համար, որ յոյսեր, ակնկալութիւններ ունի, որ կարող է կեանքի բարիքները վայելել....

— Իցէ թէ այդ ամենը առ ոչինչ գրեց նա:

— Այն ժամանակ...

Հայր Չիտտադինին սկսաւ մտածել և չգիտէր ինչպէս որոշել: Մի քանի վայրկեան լուռ խորհելուց յետ՝ վերջապէս ասաց. — այսուամենայնիւ, մենք պէտք է ազատենք երէցին: Դա այնպիսի մի առիթ է, որից չշահուիլը կլինի անմտութիւն: Երէցին ազատելով՝ մենք կկատարենք մի գործ, ձեռք կրերենք մի յաղթանակ, որով թէ՛ սրբազան Պապի անունը կհռչակուի և թէ՛ մեր վարկը հայոց աչքում կբարձրանայ: Այդ յաղթանակը կծառայէ մեզ, նաև, իբրև ղէնք, որով մեր ամենից յամառ հակառակորդներն իսկ կընկճուեն:

— Եթէ այդպէս է, ուրեմն ես մի ժամից կայցելեմ տէր Անդրէին և հարկ եղածը կխօսեմ նրա հետ, ասաց հայր Երազմոսը:

— Այո, պիտի այցելես և խօսես լրջօրէն. պիտի աշխատես համոզել... Իսկ ես կերթամ շահի դուռը՝ մեծամեծների հետ տեսնուելու: Անշուշտ վաղ առաւօտ կներկայացնեն ինձ շահին, յարեց Չիտտադինին:

Քիչ ժամանակից յետ դուրս եկան տանից երկու հայրերը: Նրանցից մինը ղէպի բանտն ուղղուեցաւ, իսկ միւսը՝ ղէպի Դուռը:

ԺԹ.

Օրհասական առաւօտը լուսացաւ: Երկինքը պարզ էր և անամպ: Արեւը, որ ծագում էր Ալանպէօղի հտեից, իւր պայծառ ճառագայթներով ողողել էր արդէն Ագուլեաց ձորի ձիւնապատ լանջերը և աւանի բոլոր բարձրագիւր բնակութիւնները: Չորի խորքը միայն և Դաշտ աւանը մասամբ՝ ծածկուած էին դեռ մշուշով, որ վաղորդեան շողերի առաջ դեղին՝ իսկ ստուերապատ վայրերում կապոյտ գոյն առնելով՝ դարձել էր անթափանցիկ: Ագուլիսում, սակայն, ամենքը ոտքի վրայ էին այդ ժամանակ: Աւանի մէջ տիրում էր անսովոր կենդանութիւն. փողոցները լցուել էին անցորդներով և մարդիկ ու կանայք՝ ծերեր թէ երիտասարդներ, խումբ խումբ ժողովուած դիմում էին դէպի բանտը: Նրանցից ոմանք գնում էին ծանրաբայլ, ուրիշներն՝ շտապով, բայց ամենքն, առհասարակ, տխուր և յուսահատ. շառեւրն էլ ցասկոտ դէմքով. որովհետև գնում էին՝ հայ եկեղեցուն ու անուանը հասնելիք անարգանքն իրենց աչքով տեսնելու:

Բանտի առաջ տարածուող տափարակի վրայ կանգնած էր բարձր կախաղան, որի վրայ տակաւին բանում էին հիւսները, ըստ որում գործը նախընթաց երեկոյից սկսելով՝ դեռ ևս չէին աւարտել: Սարվաղները խարազանով ցրւում էին ամբոխը, որ հետզհետէ ստուարանալով՝ խռնւում էր կախաղանի շուրջը և դէպի հիւսներն ուղղած լուտանքներով՝ արգելք լինում նրանց չալսատութեան:

—Անամօթներ, անիծեալներ, ում համար էք այդ կախաղանը շինում... ինչո՞ւ էք պղծում ձեր արհեստը. աւելի լաւ չէ՞ որ այդ ուրաքներով ձեր գլուխը ջարդէք՝ բան թէ գրանցով դեւերին ծառայէք: Չգիտէք որ վար-

ձերնիդ դժոխքում պիտի ստանաք, որ աղգ ու ազգատոհմով գեհննը պիտի թափուիք...

Այս և նման լուտանքներ շարունակ ամբոխը տեղում էր դէպի հայ հիւաները. իսկ վերջինները և՛ բանում և՛ արգարացնում էին իրենց.

—Այ բարի մարդիկ. այ քրիստոնեաներ. ինչո՞ւ էք մեզ հայհոյում. մենք հօ մեր կամքով չե՞նք եկել այստեղ. մեզ զօրով են դուրս հանել տանից և զօրով էլ քաշ տուել այստեղ: Աստուծոյ սիրուն համար մի անիծէք մեզ, խեղճ բանուորն ի՞նչ անի ֆարրաշ-բաշու հրամանի դէմ. ամեն մէկիս մէջքերին մտրակի տասնեակ հարուածներ են իջել. մեր ցան արդէն բաւական է, դուք ինչու էք մեզ տանջում...

Չնայելով այս միջանկեալ արգելքներին՝ այսուամենայնիւ, կախաղանի գործը վերջացաւ: Հուտով եկան մի քանի խումբ զինուորներ, որոնք վայտակերտը շրջապատեցին, սրպէսզի պատժի գործադրութեան ժամանակ՝ ամբոխի շարժման առաջն առնեն: Բայց վերջինը շարունակ ստուարանում էր և ընդարձակ տափարակը հետըզհետէ գրաւում: Ագուլիան ու Դաշտը գրեթէ դատարկուել էին. ամեն ոք ցանկացել էր վերջին անգամ տեսնել անգուգական հովուին, կամ ներկայ լինել նրա հերոսական մահուան: Եւ այդտեղ խռնուել էին ոչ միայն հասարակ մարդիկ, այլև բոլոր նշանաւոր հայերն, իշխաններ, մելիքներ, դատաւորներ, ամբողջ հայ հոգևորականութիւնը, և, մինչև անգամ, կուսանոցի միանձնուհիք՝ շրջապատւած կանանց բազմաթիւ խումբերով:

Այստեղ էին, նաև, տէր-Անդրէի ծնողներն և նրա երիտասարդ ամուսինը. երեքն էլ վշտահար, ընկճուած և թալկադէմ: Նրանց շրջապատել էին Ագուլիաի ընտիր և անուանի ընտանիքները, որոնք և մխիթարում ու սիրտ էին տալիս նրանց. որովհետև պառաւն ու հարսը շա-

րունակ լալիս և կոծում էին իրենց: Ծերունին միայն անխռով էր: Եւ թէպէտ նրա զառամեալ դէմքի վրայ ևս գլորում էին արցունքներ, սակայն, նա խրատում էր կրնոջն ու հարսին՝ բնաւ չվհատուիլ և տրտունջ չյայտնել:

— Մի լաք, ասում էր նա, այլ աղօթեցէք Աստծուն որ ոյժ տայ մեր որդուն՝ քաջութեամբ փորձութեան այս բաժակը ըմպելու. աղօթեցէք, որ նա արիացնէ Անդրէին անտրտունջ նահատակուելու և մեր եկեղեցու անունը աշխարհի առաջ փառաւորելու: Մեր որդին, այո, կարող էր այսուհետեւ յիսուն տարի ևս ապրել. բայց նա կմեռնէր առանց իւր համար պարծանաց մի յիշատակ թողնելու. մինչդեռ այսօր մահ ընդունելով՝ նա դառնում է մարտիրոս և դասուում հայոց սուրբերի կարգը... միթէ սրանից աւելի մեծ մխիթարութիւն կարո՞ղ է լինել մի ծնողի համար, որ ցանկանում է ունենալ բարեյիշատակ զաւակ...:

Այս խօսքերն, արդարեւ, ազդեցութիւն արին պառաւի և հարսի վրայ. նրանք լալուց դադարեցին:

Բայց յանկարծ բաղունցան բանտի դռները և երևաց զահիճների կարմրազգեստ խումբը, որ իւր մէջ առած բերում էր երէցին: Պառաւն ու հարսը նշմարեցին նըրանց. զարհուրեցնող պատկերը կանացի սրտերը խորտակեց. երկուսն էլ միանուազ ճիշդ արձակեցին և նուազելով ընկան շրջապատող կանանց ձեռքերի վրայ:

Այնուհետեւ ամեն կողմ տիրեց խուլ շշուկ. «բերում են» խօսքը հնչեց իբր թնդիւն և ժողովուրդը յուզուած՝ ծովի ալիքների պէս, հորդան տուաւ առաջ:

Բայց ղինեալ վաշտերը անհող չէին այդ միջոցին. նրանք խոնուողներին յետ մղեցին իսկոյն, որովհետեւ սկսան անխտիր հարուածել: Խիզախողները, հարկաւ, յետ փախան տազնապով և կախաղանի հրապարակը մաքրուեցաւ ամբոխից:

Եւ ահա այդ ժամանակ զահիճները եկան, կանգնե-

ցին կախաղանի առաջ: Դահճապետը տէր Անդրէասի թեւից բռնելով՝ հանեց նրան փորրիկ հողակոյտի վրայ, ամենքին տեսանելի կացուցանելու համար:

Բիւրաւոր աչքեր ուղղուեցան այդ վայրկենին դէպի անձնուէր երէցը. բիւրաւոր սրտեր հառաչանք արձակեցին, տեսնելով նրան նիհար, թալկադէմ և դահիճներով շրջապատ: Բայց հողոյ արիութիւնը չէր ընկճուած նրա մէջ և այդ ցոլանում էր իւր դէմքի վրայ: Նա ողջունեց ժողովրդին քաղցր ժպիտով և ուրախացաւ՝ լսելով նրա բերանից օրհնութեան մրմունջներ, որոնք ուղղւում էին իւր սիրելի անուանը:

Չուտով առաջ եկաւ պատժարար վերակացուն, որ նստած էր աշխոյժ նժոյգի վրայ և հանելով ծոցից Շահի հրամանագիրը, բարձր ձայնով կարդաց:

Այդ հրամանագրի մէջ թուած էին երէցի այն յանցանքները, որոց հետ պատմութեանս ընթացքում ծանոթացանք. ապա որոշուած էր այն անարդ պատիժը, որ կըրնում են այդ տեսակ յանցաւորները: Դրա հետ միասին յիշատակուած էր, նաև, շահի կողմից սպասուելիք ներումն ու վարձատրութիւնը, եթէ երէցը յանձն առնէր քրիստոնէութիւնը թողնել և չընդունել մահմեդականութիւն:

Երբ հրամանագրի ընթերցումն աւարտուեց, առաջ եկաւ պարսիկ կրօնապետը, որ մինչ այն կանգնած էր մեկուսի և սկսաւ խօսել երէցի հետ.

—Քաշիչ. դու երիտասարդ ես և դեռ կարող ես երկար ապրել: Կեանքը ամենամեծ շնորհն է, որ Աստուած տուել է մարդուն: Անմիտ է նա, ով չէ կամենում օգտուիլ այդ շնորհից: Լսիր դու ինձ, քեզանից աւելի տարիքով և փորձուած ծերունուս. ընդունիր իմ խորհուրդը, որ բարի է և իմաստուն: Այստեղ քեզ սպասում են երկու տեսակ վարձատրութիւն. —մինը կախաղանն է, որին արժա-

նանում են գողերը, մարդասպանները և ամենից անարդ յանցագործները. միւսը՝ արքայական ողորմածութիւնը, որին պիտի հետեին փառք, պատիւ, հարստութիւն և երջանկութիւն: Առաջինը պիտի ընդունես, քրիստոնեայ մնալով. երկրորդին պիտի արժանանաս՝ իսլամը դաւանելով: Խելօք եղիր, ուրեմն, և խնայիր քեզ. պարզէ ձեռքդ դէպի այն վարձատրութիւնը, որ պատուաւոր է և որը պիտի տայ քեզ Մահմեդի սուրբ օրէնքը....:

— Ի զուր է յորդորդ, ու՛ր մարդ, ընդհատեց կրէցը կրօնապետին. եթէ մինչև այսօր կրածս տանջանքները չեն քաղցրացրել իմ աչքում կեանքն ու նրա բարիքները, ապա կախաղանը չի պիտի անէ աւելին: Նա, ընդհակառակը, վերջ կտայ իմ տանջանքներին, որ յաւէտ ցանկալի է ինձ: Չեր կրօնը սովորեցնում է ձեզ՝ վայելել բարիքներն այս անցաւոր աշխարհում, մերը սովորեցնում է՝ վայելել նոյնը այն կեանքում, ուր ամեն ինչ անանց, ամեն ինչ յաւիտենական է: Ես պիտի հետևեմ իմ կրօնի ուսման. որովհետև նա է բարին և ճշմարիտը: Միակ շնորհը, որ դու կարող ես անել, այդ այն է, որ խորհուրդ տաս քո կրօնի պարծանք եզոդ այս դահիճներին՝ վայրկեան առաջ կատարել իրենց վրայ դրուած պարտքը...:

— Այս մարդը չի դադարում հայհոյելուց. հրամայիր կախել նրան, դարձաւ կրօնապետը վերակացուին:

Բայց վերջինս, որ խնայում էր բահանային ոչ միայն նրա երիտասարդութեան և արտաքին գեղեցկութեան պատճառով, այլև նրա համար որ զաղտնի հրաման ունէր՝ ստիպել նրան ամեն կերպ՝ հաւատն ուրանալու, մօտեցաւ քահանային և սկսաւ յորդորել նրան՝ կատարել արքայի ցանկութիւնը:

— Չահն առանձնապէս պատուիրել է ինձ յայտնել քեզ՝ որ խոստացուած վարձատրութեան տասնապատիկը պիտի ստանաս, եթէ իւր ցանկութիւնը կատարես: Արի՛,

մի յամառիր, խնայիր քեզ. քո ծնողներին ու ամուսնուն
և պաշտիր ընդհանուրի Աստուածը ոչ թէ քո, այլ մեր հա-
ւատով: Դրանով դու ոչինչ չես կորցնիր, բայց կշահես
կարի շատ....

Այս և նման խօսքերով նա երկար յորդորում էր ե-
րէցին. բայց տեսնելով որ սա անյողղոյղ է, դիմեց շըր-
ջապատող հայերին.

— Ձեր բոլորի մէջ չկայ այսպիսի մի տղամարդ. ին-
չնո գոնէ դուք չէք խնայում նրան. ինչնո չէք գալիս և
չէք յորդորում որ թողնէ սա իւր մոլորութիւնը: Մի՞թէ
պատուով ապրելը գերադանց չէ անպատիւ մահից:

Թէպէտ վերակացուն խօսում էր իբրև կենցաղասէր
պարսիկ, այսուամենայնիւ, գտնուեցան և հայեր, որոնք
նրա հրաւերն ընդունեցին և մօտենալով րահանային խոր-
հուրդ տուին նրան՝ ուրանալ հաւատը, գոնէ, առ երես,
որպէս զի ազատուի կախաղանից.

— Մի՞թէ այդպէս չարին և հայ նախարարները, երբ
Յազկերտը նրանց բանտարկեց Տիզբոնում, շնչաց հրէցի
ականջին գրադէտ մեկիքներից մինը:

— Այո, մեկիք, այդպէս արին հայոց նախարարները,
պատասխանեց Տէր-Անդրէն՝ տխուր ժպտալով. — սակայն
նրանք մի ամբողջ հայրենիք ունէին ազատելու, ուստի և
ուրացան: Բայց իմ ազատելիքը մի թշուառ մարմին է,
որն այսօր կայ և վաղը չի լինիր: Արժէ արդեօք որ ես
զրա համար իմ հաւատն ուրանամ և, իբր չար օրինակ,
կենդանի չըջեմ իմ ժողովրդի առաջ...:

— Առ երես ասացի, տէր հայր, միայն առ երես.
շնչաց մեկիքը:

— Եւ ոչ իսկ առ երես: Մի՞թէ չեմ յիշում Քրիս-
տոսի պատուէրը. «որ ուրացի զիս առաջի մարդկան,
ուրացայց և ես զնա առաջի հօր իմոյ, որ յերկինսն է»,
ասաց նա իւր աշակերտներին:

Մեկիքը կախեց գլուխը և հեռացաւ: Հեռացան նրա հետ և ուրիշները:

Վերակացուն տեսնելով որ ոչ մի յորդոր չէ ազդում քահանայի վրայ, հրամայեց իջեցնել կախաղանի կարթերը և ապա երէցին փայտակերտ պատուանդանի վրայ հանելով կանչել տուաւ այդտեղ նրա ծնողներին և ասաց նրանց.

— Ահա մի քանի լայրկեանից ձեր աչքով պիտի տեսնէք թէ՛ ինչպէ՞ս այս կարթերը խրոււմ են ձեր որդու փափուկ մարմնի մէջ. թէ ինչպէ՞ս այս օղակը սեղմոււմ է նրա սպիտակ պարանոցը և մարմինը քաշելով տանում դէպի վեր և անշնչացնելով՝ օրօրում օդի մէջ... պիտի տեսնէք թէ՛ ինչպէ՞ս արիւնը ժայթքում է նրա սիրուն բերանից և գեղեցիկ դէմքը այլակերպուելով սարսուռ է ազդում իւր վրայ նայողին... Խղճացէք ուրեմն ձեր որդուն. խրատեցէք նրան ձեր ծնողական իշխանութեամբ. դուցէ նա թույնէ իւր յամառութիւնը:

Պառաւր, որ հազիւ էր յոտքի վրայ կանգնում. տեսնելով որդուն կախաղանի առաջ և շրջապատուած դահլձներով, որոնցից ոմանք սրերն էին չողացնում, ոմանք՝ կարթերն ու խեղդանք պատրաստում, չկարողացաւ այլ ևս ոտքի վրայ մնալ. — «Անդրէ, սիրելի զաւակ, միթէ ես քեզ դրա համար ծնեցի...» մրմնջաց նա աղիոգորմ ձայնով և թուլանալով ընկաւ գետնի վրայ:

Երէցը հրաման առնելով իջաւ փայտակերտից և ծրնկան գալով մօր առաջ՝ գիրկն առաւ նրան:

— Մի տխրիր, մայր իմ, որ սրա համար ծնեցիր ինձ, ասաց նա արտասուագին. այլ ուրախացիր, որովհետեւ որդիդ մեռնում է՝ միայն տպրելու համար...: Երբ ևս քո առաջ կարդում էի Շամունէի պատմութիւնը, դու հիանում էիր նրա քաջութեամբ և երանում նրան այն պատճառով որ իւր եօթ որդիներին յորդորեց նահատա-

կուիլ հայրենի հաւատոյ համար... ահա հասաւ ժամանակը, մայր իմ, որ դու նմանուիս Չամուռնէին... Օ՛հ, ուրեմն, քաջացիր և օրհնիր իմ ճանապարհը. [Թող հայ մայրերը օրինակ առնեն քեզնից. [Թող ամենքը սովորեն սուրբ գործի համար զոհել...:

Երէցի խօսքերը ազդեցին մօր վրայ. նա գրկեց որդուն, սեղմեց կրծքին և լալով ասաց.

— Օրհնում եմ քո ճանապարհը, Անդրէ, գնա մեռիր... եթէ Աստուած մահ է սահմանել քեզ համար, ապա լաւ է որ մեռնես մեր սուրբ հաւատի համար. գնա, ես չեմ տխրում...:

Երէցը համբուրեց մօրը ջերմազին և խլուելով նրա գրկից, դիմեց ծերունուն:

— Դու ես, հայր իմ, անշուշտ չես տխրում. ասաց և գրկախառնուեց:

— Տխրիլ, քաւ լիցի. ուրախութեան օր է այսօր, Անդրէ. միթէ հայրը կտխրէ իւր որդու անմահութեան համար... օրհնում եմ Աստծուն, որ արժանի արաւ ինձ քեզ հայր լինելու. օրհնում եմ այն օրը երբ դու ծնուեցար. օրհնում եմ այն ժամը, երբ դու շունչ առիր: Դու այն, պատիւ բերիր քո հօրը և փառք՝ քո ազգին. [Թող օրհնեն քեզ, ուրեմն, բոլոր հայ բերանները. և նրանց օրհնութիւնը ամրացնէ քո սիրտը, արիացնէ հոգիդ՝ աներկիւղ մահուան առաջ դիմելու: Մի օր ծնուել ես, մի օր պիտի մեռնէիր. այս կախաղանը չի պիտի զարհուրեցնէ քեզ. դիմիր դէպի նրան քաջութեամբ և մեռիր անտուրտունջ. որպէս զի փառաւորես քո ազգի և եկեղեցւոյ անունը և դասակից լինիս այն սուրբերին, որոց պատմութիւնը յաճախ կարդում էիր մեր առաջ...:

— Անպիտան ծերուկ, դու դէպի բարին յորդորելու փոխարէն, հակառակն ես գործում. գոռաց յանկարծ վերակացուն, որին հասկացրել էին ծերունու խօսածները,

և դառնալով դահճապետին՝ հրամայեց իսկոյն բաժանել հօրն ու որդուն, որոնք գրկախառնուած՝ հրաժեշտի համբոյր էին տալիս միմեանց:

Դահճապետը կատարեց վերակացուի հրամանը և երէցին նորից հանեց փայտակերտի վրայ:

—Այժմ արդէն պատրաստ եմ, արէք ինձ հետ ինչ որ հրամայուած է ձեզ. գոչեց երէցն հանդիսաբար և գօտին լուծելով՝ սկսաւ մերկանալ:

—Մի վայրկեան ևս, և մահը կմօտենայ քեզ. խելօք եղիր և ապրիր... այս խօսքերով նորէն առաջացաւ կրօնապետը և սկսաւ յորդոր կարգալ երէցին:

Վերջինս չէր պատասխանում:

—Առ այժմ մեծ գործ չունիս կատարելու, շարունակեց կրօնապետը, — բարձր ձայնով ասա. «Լա իլլահը իւլ ալլահ, Մուհամմէդ. ռէսուլ ալլահ...» ¹⁾ և ամեն ինչ կվերջանայ:

Երէցը լուռ էր:

—Գրկնիր այս խօսքը երեք անգամ, բայց կրկնիր անկեղծօրէն և դու կապրես, պնդեց կրօնապետը:

Երէցը դարձուց երեսը կրօնապետից և ձեռքերը երկինք ամրառնալով՝ սկսաւ բարձրաձայն սուրբ հանգանակը կարդալ. — «Հաւատամք ի մի Աստուած, արարիչն երկնի և երկրի, երևելեաց և աներևու[թից...»:

Հաղարաւոր ժողովուրդը իւր միաւորած ձեռքերն ամբառնալով՝ սկսաւ երէցի հետ նոյն «Հաւատամբը» մըրմնջալ:

Երբ կրօնապետն իմացաւ որ քահանան իւր եկեղեցւոյ դաւանութիւնն է կարդում, բարկացած գոչեց.

—Աղա՛ վէրիւ. այս մարդը փէյզամբարին ու նրա

¹⁾ 24այ Աստուած բացի Աստծուց, և Մուհամմէդը նրա մարգարէն է:

քարոզած կրօնն է հայհոյում, ինչն էլ հեռավորում լռեցնել սրան:

Վերականգնողի ակնարկելով դահճապետը վազեց դէպի քահանան և սուրբ շողացնելով նրա գլխին՝ գոչեց.

— Լո՛ի՛ր, թշուառական, ապա թէ ոչ գլուխդ թրուցնում եմ իսկոյն:

Դահճապետի սրի հետ միասին մի քանի տուրիչ սրեր ևս շողացին քահանայի շուրջը. բայց նա անթիթ ե բարձրաբարձառ շարունակում էր «հանգանակը»:

Եւ որովհետև հրամայուած էր կախել երէցին, ուստի ոչ ոք սրի հարուած չտուաւ նրան. սրերը շողացնում էին միայն վախեցնելու համար: Բայց երէցն անյողդսող էր:

— Մօտեցրէ՛ք կարթերը և խրեցէ՛ք դրա կողերի մէջ. իջեցրէ՛ք խիզանը և պարանոցն անցրէ՛ք. թող այս յամառ քրիստոնեան իւր աղօթքի միւս կէսը կարդայ օղի մէջ... հրամայեց վերջապէս վերականգուն և դահիճները դժոխային եռանդով գործի դիմեցին:

Բայց ահա, հենց այդ վայրկենին, երևաց հեծեալների մի խումբ, որ սպիտակ դրօշը ծածանելով արշաւասոյր դէպի պատժարանն էր դիմում:

Երբ այդ մասին յայտնեցին վերականգուն, նա հրամայեց դահճապետին սպասել մի վայրկեան, որովհետև իմացաւ որ եկողները շահի կողմիցն են:

Երբ հեծեալները մօտեցան հրապարակին, դրօշակիրը բարձր ձայնով գոչեց.

— «Կըրէյը-Ալէմից ներումն յանցաւորին».

Այս խօսքերը դաշտի մէջ հնչեցին իբրև աւետարեր հրեշտակի ձայն. հրճուանքն ու ցնծութիւնը տիրեց բոլորին և ժողովուրդը ոգևորուած աղաղակեց. — «Ապրի թագաւորը. ապրի Վահնշահը...»:

Բայց երէցի դէմքը, որ մինչև այն ժպտուն էր և

պայծառ, յանկարծ մռայլուեցաւ. ներման լուրը, կարծես թէ, հարուած տուաւ նրան: Եւ ոչ որ չգիտէր թէ ինչո՞ւ տխրեց նա:

Սակայն պատճառը կարի մեծակշիռ էր: Նա տեսաւ որ հեծեալներին առաջնորդում են հայր Երազմուսը և հայր Զիտտաղինին: Նա գուշակեց որ արքայական ներումը ստացուել է նրանց շնորհիւ, ուստի և տխրեց, ինչպէս քաջամարտիկ մի յաղթական, որի ձեռքից յանկարծ խլում են յաղթութեան շքադիր դավինին....

Դրօշակիրը առաջ գալով՝ ներման հրովարտակը յանձնեց վերակացուին: Վերջինս համբուրելով այն՝ բացաւ և սկսեց կարդալ.

«Բարձրեալ է Աստուած, Որին պատկանում է երկ-
« նային թագաւորութիւնը և Որի հզօր աջը հովանի
« է անմահների մէջ բնակող իմ արդար հօր Խու-
« դավենդիի վրայ:

« Ես Մեծ և Հզօր Աբաս, թագաւոր Իրանի և Փար-
« սիստանի, Արքայ Էրմէնիստանի և Գուրջիստանի.
« Տէր և հրամայող բոլոր այն երկիրների, որոնք Աս-
« տուծոյ Ամենակարող օգնութեամբ պիտի խոնարհին
« իմ սուրի առաջ.

« յայտնում եմ

« իմ սիրելի հպատակներին՝

« որ զիջանելով խալիֆաների խալիֆ և կաթուղիկոսների
« կաթուղիկոս՝ մեծ և բարձրապատիւ Հռովմայ Պապի,
« այլ և Փրանգի և Սպանիոյ հզօր թագաւորների արժա-
« նայարգ վէրիլ խալիֆ-Պօղոս Մարիա-Զիտտաղինի խըն-
« դիրքին և ազաշանքին, ներում եմ Անդրէաս կոչուած
« հայ քաշիշի գործած մեծ յանցանքը և, ՚ի շնորհս իմ
« հօր, անմահ Խուդավէնդիի, ազատում եմ նրան կա-
« խաղանից. հրամայելով որ այսուհետեւ նա լինի հնա-
« զանդ արժանայարգ վէրիլ խալիֆ Պօղոսին և նրա ըն-

« կեր՝ պատուարժան խալիֆ Մատթէոս կարգապետին,
« այլ և լինի նրանց խրատների լսող ու կատարող. ու
« բովհետև իմ առաջ այդ երկու խալիֆաները երաշխա-
« ւոր են կանգնել իւր համար»:

« Գրուեցաւ Ագուլիսում, իմ թագաւորութեան 31-րդ
« տարում, Ջէմադի-իւլ-էվալ ամսոյ 20-ին Հիջրի 1034
« թուին»:

Հրամանի վրայ դրօշմուած էր արքայական կնիքը:

Երբ վերակացուն ընթերցումն աւարտեց, պարզեց
հրովարտակը տէր Անդրէասին՝ համբուրելու համար:

Երէցն առաւ այն և առանց փայտակերտից իջնե-
լով՝ հրաման խնդրեց վերակացուից մի քանի խօսք
ասելու:

Վերջինս կարծելով թէ՛ երէցը կամենում է իւր շնոր-
հակալիքը յայտնել մարդասէր Չահին, իրաւունք տուաւ
նրան խօսելու:

— Ժողովուրդ հայոց. դուք նա բարձրաձայն. — ան-
շուշտ ուրախացաք որ Արեգակնափայլ Չահը ներեց ինձ
իմ յանցանքը. և այդ՝ շնորհիւ «խալիֆների խալիֆ և
կաթուղիկոսների կաթուղիկոս» հռովմայ պապի նուիրակ
2իտտադինի: Անշուշտ ձեզանից իւրաքանչիւրը շնոր-
հակալ եղաւ իւր սրտում գերապատիւ հօրը իւր մարդա-
սէր արարքի համար:

«Այժմ ինձ լսեցէք:

«Երէկ երեկոյ այցելեց ինձ բանտում ունիթոռների
կարգապետ հայր Մատթէոս Երազմոսը և առաջարկեց
ինձ՝ թողնել իմ հարազատ հայադաւան եկեղեցին և մրտ-
նել ունիթոռների կարգը, ընդունել կաթուղիկութիւն,
հպատակել պապին և նրա նուիրակ եպիսկոպոսի միջ-
նորդութեամբ ստանալ իմ ազատութիւնը:

«Ուրեմն, նա ինձ առաջարկում էր այն, ինչ որ ին-
քը, մեծափառ շահը: Մինը պահանջում էր՝ թողնել քրիս-

տոնէութիւնը և լինել մահմեդական. միւսը առաջարկում էր՝ թողնել հայութիւնը և և լինել կաթոլիկ... Արդեօր այս երկու առաջարկներն էլ միևնոյն կշիռը չունին, երկուսն էլ միաժամանակ չէին պահանջում որ ես դաւաճանեմ իմ ազգին, իմ հայրենական եկեղեցուն: Հարկաւ այդպէս է: Ուստի ես բացէ ի բաց մերժեցի հայր Երազմոսին և նախատեսի նրան՝ իւր անարդ առաջարկի համար: Բայց ահա. ինչպէս տեսնում էք, պապի լիաւորութուն ծառաները չեն գոհացել իմ մերժմամբ. նրանք խնդրել և ստացել են շահից իմ ազատութեան հրամանը, որպէս զի կարողանան ձեզ ասել թէ՝ «տեսէք, հայեր, որքան հզօր և կարող է պապը, որքան մեծ ու անսահման է նրա իրաւունքը. — այն մահապարտը, որին ազատել չկարողացին բոլոր հայերը ու պարսից աւագանին, ազատեց մի Զիտտադինի, լոկ հռովմայ պապի անունով... Եկէք, ուրեմն, հայեր, խոնարհեցէք այդ զօրութեան առաջ, թողեցէք ձեր ազգութիւնը, ձեր եկեղեցին, ձեր լոյս հաւատը, սուրբ Էջմիածինը և դարձէք ծառայ հռովմայ գահին...»: Օ՛հ և օ՛հ հայոց ժողովուրդ. մի ուրախանաք այս նենգամիտ շնորհով, որն այսօր մի հոգի փրկելով՝ վաղը հարիւրը պիտի կորցնէ. այսօր մի տէր-Անդրէաս ապրեցնելով՝ վաղը նման տասին պիտի մեռցնէ, — չեմ ասում սրով, այլ հոգւով ու սրտով...: Մի ընդունէք ուրեմն այս շնորհը. մի գոհանաք այս մարդկանց ձեզ արած ծառայութեամբ, զի «հաց անօրինին կոպճով լնու զբերան»: Զոհեր տուէք աներկիւզ, եթէ այդ պահանջում է ձեր եկեղեցւոյ ազատութիւնը. թողէք որ տէր-Անդրէասները մեռնին, եթէ անհրաժեշտ է որ նրանց ժողովուրդը ապրի: Եթէ մեր հոյակապ նախարարները, աշխարհային գանձերով ճոխացած իշխանները զոհում էին իրանց անձը եկեղեցւոյ և ժողովրդի փրկութեան համար, ապա ով է տէր-Անդրէասը, որ փախուստ տայ այդ պարտքից...:

Եթէ հայոց եկեղեցին խաչուժ է ամեն օր. եթէ հայոց կաթողիկոսը կապուած է չղթաներով, ինչո՞ւ նրա սպասաւորը ազատ պիտի չըջի. Աստուծոյ լոյսն ու արեւը ազատ վայելէ...: Այո, ես կմեռնեմ. և իմ մահը թող անէ՛ծք լինի այն հայի համար, որ իւր ազգն ու եկեղեցին դաւաճանելու գնով կցանկանայ ապրել...:

«Խսկ դուք, ով պատուելի հարր, տէր-Մատթէոս Երազմոս և տէր Պօղոս Մարիա-Չիտտադինի, որ առաքուած էք այստեղ հայոց եկեղեցին քանդելու և նրա աւերակների վրայ հռովմայ դրօշը բարձրացնելու, գիտացէ՛ք՝ որ ոչ միայն անարդ պործ էք կատարում, այլ և վաստակում էք ի գուր: Ձի հայոց եկեղեցին պօրաւոր է և նա իւր հիմքը փորող բազուկները կջախջախէ: Նա դօրաւոր է ոչ թէ աշխարհակալ արքաների պաշտպանութեամբ, այլ իւր անձնուէր որդւոց նահատակութեամբ. և նա չի ընկճուիլ, չի յաղթահարուիլ, թէկուզ հռովմայ պապը և ֆռանգի թագաւորները քրիստոնէութեան թըշնամի Չահաբասի հետ միացած աշխատեն նրան կործանելու համար: Կգայ ժամանակ, երբ մեր այս Սիւնիքում, ուր դուք այսօր հաստատուել և ամեն մի կողմ ցանցեր էք սփռել, ձեր հետքն անգամ չի երևալ, և հայոց հայրենական եկեղեցին կլինի միակ հովանաւորողը իւր հաւաղատ պաւակների:

«Օ՛հ, ուրեմն, յետ վերցրէք ձեր բերած հրովարտակը. դժպհի են ինձ ձեր շնորհն ու բարիքը. խարդախեալ փրկութիւնից աւելի՝ ես մահն եմ դերադասում...:

Այս ասելով երէցը պատառոտեց արքայական հրամանագիրը և պատառները ցրուեց օդի մէջ:

Մի յանկարծական ազադակ բրդեց չորս կողմը. հայերը սարսափեցան, պարսիկները կատաղեցին և կրօնաւորներն սկսան հայհոյանք տեղալ մեղապարտի վրայ:

Դահճապետը, որ մինչ այն անուշադիր էր դէպի Ե-

րէցի խօսածները, որովհետև հայերէն չէր հասկանում, տեսնելով հրովարտակի պատառոտիլը, հանեց իսկոյն դաշոյնը և խոյացաւ քահանայի վրայ:

— Այդ լինչ յանդգնութիւն է, գարշիլի արարած, գոչեց նա զայրագին և դաշոյնը թափով երէցի փորը խրեց:

Քահանայի աղիքը դուրս թափեցան իսկոյն: Երէցը, որ տակաւին կանգնած էր անյողդողդ, սկսաւ ձախ ձեռքով արիւնշաղախ ընտերքը ժողովել փորի մէջ, իսկ աջով խաշակներէ երեսը և աղօթել:

Դահիճներն անընդհատ հարուածներ էին տալիս խաշակնորդ ձեռքին և աղօթող բերանին. բայց նա անշարժ էր: Թուում էր թէ մարմինը, որի վրայ հարուածներ էին տեղում, այլ ևս իրենը չէր, թէ հոգին անզգայ էր մարմնոյ տանջանքներին:

Վերջապէս մօտեցաւ պատժարար վերակացուն և հրամայեց կախադան հանել նրան:

— Այն, կախեցէք, բայց ոչ իբրև հասարակ յանցաւորի. այլ իբրև մեծ ոճրագործի. կախեցէք գլխիվայր, որպէս զի տանջանքը ժամերով տևի. հրամայեց նա:

Դահիճներն իսկոյն գետին գլորեցին երէցին և սրերով պատառեցին նրա սրունքների ջիղերը, ապա երկաթէ կարթերը նրանց մէջ անցցնելով քաշեցին դէպի կախադանը:

Այսպիսով թշուառ զոհը գլխիվայր կախուած՝ ճօճում էր օդի մէջ. իսկ փորոտիքը թափուելով՝ ծածկել էին կուրծքը, որով նա նմանում էր սպանդանոցում կախուած մորթաղերծ ոչխարի. միայն այն զանազանութեամբ՝ որ վերջինս անշնչացած լինելով՝ չէր զգալ իւր ցաւերը, մինչդեռ կախուած երէցը հեծում էր սոսկալի տանջանքների ներքոյ: Եւ նրա հեծութեան ձայնակցում էր ժողովուրդը լալագին հառաչելով: Այն իսկ պատճառով վերակացուն հրամայեց ցրել ամբոխը, որպէս զի

գրգռում չառաջանայ: Ջինեալ վաշտերը կատարեցին տը-
լած հրամանը: Իսկ զրահաւորների մի ուրիշ խումբ
կախաղանը շրջապատեց՝ երէցի մահուան սպասելով:

Սակայն այդ մահը չուտ չհասաւ: Արի նահատակը
ծանր ու սոսկալի տանջանքներ կրեց. բայց կրեց ան-
տրտունջ և իւր հեծութեանց մէջ անգամ Աստուծոյ ա-
նունն օրհնելով:

Արեւ մայր մտնելու մօտ նա իւր արդար հոգին ա-
ւանդեց:

Երբ Ջահն այս բոլոր եղելութիւնն իմացաւ, կատա-
ղեց ինչպէս վիրաւոր գազան և իւր հրովարտակի անար-
դանաց վրէժը հրամայեց առնել նահատակի դիակից:

— Գցեցէք նրան շինութիւններից դուրս, բաց դաշտի
վրայ. ոչ ոք թող չհամարձակի ամփոփել այդ դիակը.
մինչև որ շներն ու գիշերային գազանները չցրուեն նը-
րան ամբողջապէս, հրամայեց շահը և այդ հրամանը
կատարուեցաւ իսկոյն:

Նահատակի մարմինը վերցնելով կախաղանից՝ ձգե-
ցին հեռու, ամայի դաշտը:

Բայց հայերն՝ անմիջապէս պահապաններ կարգեցին,
որպէսզի նրանք գիշեր ու ցերէկ հսկեն դիակի վրայ, մին-
չև որ մեծամեծները յաջողեն հրաման առնել շահից սուր-
բի մարմինն ամփոփելու համար:

Ի.

Անցաւ հինգ օր և սակայն նահատակի դին դեռ
անթաղ ընկած էր ամայի դաշտի վրայ: Հայերի խնդիրն
և աղաչանքը մնում էր անուշադիր: Ժողովուրդը հետ-
ըզհետէ յուզւում, գրգռւում էր: Մեկիքները դիմեցին Ա-
միր գիւնէին և խնդրեցին նրան՝ զգուշացնել շահին, որ

պատճառ չդառնայ անտեղի յուզմանց, գուցէ և կոտորածի, որովհետեւ ժողովուրդը սաստիկ սրտմտած էր իրեն հասած անարգանքի համար և կարող էր հեշտութեամբ անխոհեմ քայլեր անել:

Բայց շահը ոչ միայն անուշադիր թողեց խանի խնդիրը այլ և հայերին աւելի կսկծեցուցանելու համար հրամայեց Չահուլսին հարեմ բերել տէր-Անդրէասի կնոջը:

— Թող տեսնենք այժմ թէ՛ աղուէսների զայրոյթը ինչ վնաս կարող է տալ ահաւոր վազրին, որ իւր բաղցը յագեցնելու համար՝ աւերում է նրանց՝ խաղաղ ընտանիքը, ասաց շահը ծիծաղելով:

Բայց Չահուլին, որ աւելի հեռատես էր, այլ և, ծանօթ հայերի պրզուումը դրութեան, յարմար չգտաւ անձամբ գիմել քահանայի տունը, կամ այնտեղ ուղարկել իւր մարդկանցից մէկին, որովհետեւ հաւատացած էր, որ այդ նպատակաւ Խցաձորի թաղը մտնող պարսիկը կենդանի չէր մնալ. զինու զօրութեամբ տիրուհուն դուրս հանելն էլ անխոհեմութիւն էր համարում: Այդ պատճառով նա որոնեց և գտաւ մի պառաւ թրքուհի, որ մեծ հմտութիւն ունէր երիտասարդուհիներ կախարդելու և յայտնելով նրան շահի ցանկութիւնը պատուիրեց գնալ քահանայի կնոջ մօտ և ամեն հնար գործ դնել համոզելու նրան՝ վալ շահի կոչին:

Պառաւը, որ յոյս ունէր մեծ պարգևների մտանալու, յանձն առաւ գործը ուրախութեամբ՝ և գիմեց քահանայի տունը:

Նորատի այրիին նա գտաւ միայնակ, ուստի և ըսկըսաւ խօսել հետը անմիջապէս, բայց ճարտար զգուշութեամբ:

Ամենից առաջ նա ցաւ յայտնեց տիրուհուն՝ նրան հասած դժբաղտութեան համար. ապա մխիթարական

չատ խօսքեր խօսեց և վերջը, երբ այրիին գտաւ բաւական ամօքուած, յայտնեց իւր գալստեան «բարի» նպատակը:

Մանկամարդ տիրուհին, որ դեռ երէցի բանտարկութեան օրերում չափազանց շատ լացել էր սիրած ամուսնու համար և իւր վիճակը դառնապէս ողբացել, բահանայի նահատակութիւնից յետ՝ գտնուում էր մի անբնական դրութեան մէջ: Նա, կարծես, այլ ևս չէր զգում իւր ցաւը. չէր լալիս առաջուան պէս. արտասուքի աղբիւրները ցամաքել էին նրա աչքերում և ներքին զոհունակութեան մի զգացում պայծառացրել էր զէմբը: Նա այլ ևս չէր մասնակցում սկէսուրի կամ սկեսրայրի ողբերին և չէր ընկերակցում նրանց, երբ վերջիններս լալով դիմում էին իշխաններին՝ սիրեցեալ որդու մարմինը ամփոփելու հրաման հայցելու: Վարդիթերը զբաղուած էր մի ուրիշ և, իւր կարծիքով, աւելի մեծ գործով...: Թագաւորի անօրէն բռնութիւնը, ազգին ու եկեղեցուն հասած անարգանքը և այդ ամենի առաջ անմուռնջ խոնարհող հայերի փոքրոգութիւնը յանդուգն միտք էր ծնեցրել մանկամարդ կնոջ մէջ. —նա մտածում էր վրէժխնդիր լինել իւր շուրջը կատարուող բռնութեանց համար...:

Բայց միթէ կարող էր: 2Է որ դա մի երազ, նեարդներին զրդուումից առաջացած մի ցնորք էր: Ո՛վ էր կրնը. ի՞նչ կարող էր անել նա ... Միթէ բռնութեան այդ օրերում, երբ ամենից զօրաւոր բազուկները մնացել էին անշարժ, մի թոյլ էակ պիտի յանդգնէր վրէժխնդրութեան համար մտածել: Հարկաւ, ոչ: Բայց և այնպէս, Վարդիթի տիրուհին զբաղուած էր այդ մտածութեամբ:

Այն օրից սկսած որ նա երազում տեսել էր թէ՛ Շահուլիս բէկը իւր գլխի զարդը պսկելով փախչում է նա միշտ երկիւղի ու վարանման մէջ էր լինում, որովհետեւ գուշակում էր՝ որ այդ մարդն, անշուշտ, մի շարիք

պիտի բերէ իւր գլխին: Եւ ահա, երբ այդ գուշակութիւնը իրականացաւ, ծանրագոյն վշտերի հետ միասին՝ ծրնունդ առաւ նրա սրտում և այս տարօրինակ, կնոջ հոգուն անընտել զգացումը, որն և հետզհետէ նրա ամբողջ էութիւնը գրաւեց: Մանաւանդ երբ իմացաւ թէ շահը հրամայել է անթաղ թողնել նահատակին, թէ նա մերժում է ամեն միջնորդութիւն, էլ տկար հոգին ապստամբեցաւ բռնութեան դէմ. կնոջ քիչ մտածող գլուխը և շատ զգացող սիրտը համաձայնութեան եկան՝ կատարելու մի գործ, որին չէին ժողում ձեռնարկել առնական խոհուն գլուխները. հեռատեսութեամբ չափելով իրենց տրկարութիւնը և հակառակորդի զօրութիւնը և, հետևապէս խնայելով այն զոհերը, որ պիտի տային՝ իրենց անխորհուրդ ձեռնարկութեամբ:

Բայց մանկամարդ տիրուհին ինչ ունէր կորցնելու: 25՝ որ իւր միակ հարստութիւնը, միակ երջանկութիւնը իւր փառքն ու պարծանքը առել, տարել էին և նա այժմ նստած էր իւր տան աւերակների վրայ... աւելի լաւ չէր թողնել աշխարհը և գնալ իւր սիրած հոգու ետեւից: Եւ նա, այս, որոշել էր մեռնել. նա չէր կեզծել շահի առաջ՝ ասելով թէ՛ «իմ ամուսնու մահից յետ ես չի պիտի կարենամ ապրել»:

Բայց նա ուզում էր նախ հերոսանալ և ապա թէ մեռնել: Նա կամենում էր նախ սատակել այն հրէշին, որ իւր տունը կործանեց և ապա թէ բռնել այն ճանապարհը, որ տանում էր սիրելու մօտ...:

Այս իսկ պատճառով երբ պառաւ թրքուհին Չահուլիսից բերած նորութիւնը յայտնեց, մանկամարդ այրին իւր սրտում ուրախացաւ. որովհետեւ նրա առաջարկութիւնը շահաւոր գտաւ իւր նպատակի համար: Բայց նա սկզբում կեղծեց, իբր թէ, չէ կարող շահի «երջանկացնող» առաջարկն ընդունել՝ իւր վշտի մեծութեան և վեր-

քերի տակաւին նոր լինելու պատճառով։ Եւ երբ պառաւ իւր քաղցր զրոյցներով սկսաւ համոզել նրան թէ՛ արքայական առատ շնորհները շուտ կմոռացնեն իրեն իւր վշտերը, թէ պէտքէ փութալ օգուտ քաղել շահի բարեհաճ տրամադրութիւնից, ապա թէ ոչ՝ ընդգիմութիւնը ոչ միայն նրան բարիքներից կզրկէ, այլ և, կարող է չարիքներ հասցնել. տիրուհին ասաց։

— Զկայ ինձ համար աւելի մեծ բաղտաւորութիւն, քան մեծափառ շահնշահի շնորհին արժանանալը։ Բայց ես՝ չեմ կարող ելնել այստեղից քո ընկերակցութեամբ, որովհետեւ ազգակիցներս կքարկոծեն ինձ։ Ես կգամ Չահուլիս լքէկի մօտ միայնակ, սակայն ոչ իմ հագուստով, այլ ծպտեալ։ Այդ պատճառով խնդրում եմ յայտնել իմ կողմից բէկին, որ նա ինձ համար պատրաստել տայ մի ձեռք զինուորական հագուստ և ուղարկէ այն քո ձեռքով։ Այդ շորի մէջ ոչ որ չի ճանաչիլ ինձ, (մանաւանդ որ հայերը հեռու են պտտում զինուորներից) ուստի և ապահովապէս կմտնեմ ես բէկի մօտ։ Այնուհետեւ թող նա ինքը ներկայացնէ ինձ շահին ինչ ձևով որ կկամենայ։

Տիրուհին պառաւին աւելի յիմարացնելու համար՝ խնդրեց որ նա անձամբ իւր չափը վերցնէ, որպէս զի պատրաստուելիք հագուստը մեծ չգայ վրան և չմատնէ իրեն։ Բացի այդ, նա պատուիրեց խնդրել Չահուլիսին որ իւր գալու ժամանակ հեռացնէ տան բակից բոլոր զինուորներին, որպէս զի վերջիններս իւր ներս գալը չնկատեն։

Երբ կնոջ հոգեկան աշխարհը մի զօրեղ ցնցումից ենթարկւում է յեղաշրջման, (բարւոյ առթիւ լինի այն թէ չարի), այլ ևս նախկին ունակութիւնները դադարում են նրա սրտի վրայ իշխելուց. նոր զգացումներին առաջնորդում է նոր աշխարհայեացքը և նա հանգիստ խղճով գործում է այն՝ ինչ որ բուն զգացմունքները

թեկադրում են իրեն։ Այդ դէպքում յաճախ նա ոտք է կոխում ոչ միայն համեստութեան, այլ և, առաքինութեան վրայ. կամ, ընդհակառակը եթէ, մօլի է, կարի եղանակով փարում է առաքինութեան, եթէ երկչոտ է, արիութիւն է զգենում և այդ բոլոր դէպքերումն էլ խիղճը մնում է խաղաղ, որովհետեւ զգացումները չըշնջում են նրա ականջին թէ՛ այժմ է նա միայն «լաւագոյնը» պործում։

Ահա այս օրինակ հոգեկան յեղաշրջման պէտք էր վերագրել և մանկամարդ այրիի վարմունքը։

Երբ պառաւր աւետեց Չահուլսին Վարդիթեր «հանրմի» համաձայնութիւնը, բէկն ուրախացաւ և յիշեց իսկոյն շահի կանանց մասին յայտնած կարծիքը։ — «Իմ տէրը չի սխալւում, շնջաց նա ինքն իրեն, կնոջն, արդարև, կարելի է հրապուրել նոյն իսկ, իւր ամուսնու՛ղա՛գաղի առաջ...»։

Եւ բէկն իսկոյն դերձակ կանչել տալով՝ հրաժայեց որ մի աւուր մէջ խնդրուած հագուստը պատրաստեն։

Հետեեալ առաւօտ պառաւր տիրուհուն յանձնեց մի կապոց, որի մէջ գտնւում էին թէ՛ պատրաստուած շորերն, որոնք շահի թիկնապահների տարազն ունէին, և թէ՛ արծաթեայ մի կամար, քգեղեցիկ դաշոյն և մի թեթև կաճեայ, որով նորատի գինուորականը պիտի ծածկուէր։

Այս ամենը տեսնելով՝ տիրուհին հրճուեցաւ. նա, մինչև անգամ, մոռացաւ իւր վիշտը ընդունելով թէ՛ վրէժն արդէն լուծուած է։

Անուհետև նա ոկսաւ իւր կատարելիք գործի համար պատրաստուիլ։ Եւ թէպէտ իւր կեանքում սուր չէր առել ձեռք և չգիտէր իսկ թէ՛ ի՞նչպէս պէտքէ հարուածել՝ մահ պատճառելու համար. այսուամենայնիւ՝ համոզուած էր թէ պիտի սպանէ Չահուլսին, որին իւր դժբաղտութեան միակ պատճառն էր համարում։

Բայց որպէս զի իւր հարուածի մէջ չվրիպէ, նա կանչեց իւր մօտ ծերունի ժամահարին, (որ եկեղեցու բակի ձիւնը սրբելուց յետ՝ պատրաստուում էր մտնել իւր խուցը), որպէս զի նրանից մի քանի բան սովորէ: Ծերունուն, 'ի հարկէ, նա չի պիտի յայտնէր զազունիքը. բայց կարող էր նրան խօսեցնելով իւր նպատակին համին:

— Արի, մահտեսի, տաքացիր, ձեռներդ սառած կլլինին. յետոյ բան պիտի հարցնեմ. ասաց տիրուհին, երբ ծերուկը մտաւ նրա մօտ:

— Այո, շատ աշխատեցայ. մեծ ձիւն կար բաւում. մինչև որ հաւաքեցի, ձեռքերս փետացան... բայց ի՞նչ ժամանակ է իմ տաքանալու մասին խօսել. քո վիշտն այնքան մեծ է, տիրակին, որ ես զարմանում եմ թէ ի՞նչ պէս ես կարողանում ուշադրութիւն դարձնել ինձ վրայ...:

— Այո, մահտեսի, շատ է մեծ. և հենց բոլոր օրը դրա վրայ եմ մտածում: Բայց մի հանգամանք մտաւ մեջս թիւն է պատճառում ինձ. նրա համար եմ քեզ կանչել...:

— Ինչ հանգամանք. հարցրեց ծերուկը հետաքրքրութեամբ:

— Ասում են որ լուսահոգին մի քանի ժամ շարունակ կենդանի է մնացել կախաղանի վրայ. ի՞նչ է դրա պատճառը. չէ որ դահճապետը պատառած է եղել նրա փորը, ինչո՞ւ նա իսկոյն չէ հոգին աւանդել...:

— Ինչո՞ւ համար ես այդ հարցնում:

— Կամենում եմ պատճառն իմանալ. այդ բանը անհանգստացնում է ինձ:

— Դու երևի կասկածում ես նահատակի արդար լինելու մասին, բացականչեց ծերուկը յուզուելով:

— Քա՛ն լիցի... բայց, ուզում եմ իմանալ. բացատրիր ինձ պատճառը, աղաչում եմ:

— Միշտ այդպէս է լինում, երբ պատառում են փո-

րի թաղանթը. բայց թէ դաշոյնը հասած լինէր լեարդին...

— Իսկոյն կմեռնէր այնպէս չէ.

— Այո... իսկ թէ հարուածը ուղղէին սրտին...

— Ի՞նչ կլինէր այն ժամանակ:

— Այո, երանի՜ թէ այդպէս էլ անէին... յարեց ծերուկը և ձեռքով աչքի արտասուքը սրբեց:

— Բայց ի՞նչ կլինէր այն ժամանակ. կրկնեց տիրուհին իւր հարցը.

— Մահն իսկոյն կհասնէր և խեղճը չէր տանջուիլ:

— Ինչպէս. ո՞րտեղ է լինում սիրտը, հարցրեց տիրուհին հետաքրքրութեամբ:

— Այստեղ. ձախ ծծի տակ. ցոյց տուաւ ծերունին. — բաւական է որ դաշոյնը հինգ մատնաչափ խրուի այստեղ, և մարդ իսկոյն կանչնչանայ:

— Իսկոյն:

— Այո. մինչև անգամ ձայն արձակել չի կարող:

Տիրուհին հասել էր նպատակին: Նա շուտով զրոյցը վերջաւորեց: Եւ երբ ծերունին մարմինը տաքացնելով դուրս գնաց սենեակից, ինքը սկսաւ հագնուիլ:

Մի քանի ժամից յետ ս. Յովհաննու բաղից դուրս եկաւ մի մանկահասակ զինուոր, կաճեայով ծածկուած և մորթէ գլխարկը աչքերին քաշած: Առանց անցորդների պատահելու՝ նա ուղղուեց դէպի փողոտան և արագ քայլերով Չահուուխ բէկի տան ճանապարհը բռնեց:

Բէկը դործ էր դրել ամեն զգուշութիւն, որպէս զի ծպտեալ թիկնապահին ոչ ոք չպատահի: Նա հեռացրել էր բաղից նաև զինուորներին, որոնց սրատես աչքից չէր կարող թաքչել «կինը», թէկուզ նա հագուած լինէր զինուորական տարազով: Իսկ ինքը նստած պատուհանի առաջ՝ անհամբերութեամբ սպասում էր «նրան»:

Սակայն այդ սպասելը իւր մէջ ունէր, նաեւ, մի անհանգստութիւն, որից, մինչև անգամ, բաբախում էր բէկի սիրտը... Նա սպասում էր «նրան» այնպէս, ինչպէս իւր կեանքում չէր սպասել ոչ որի։ Բազմախորտիկ ճաշը, որ նա վայելել էր՝ համեմած հայկական շարաքով, գրգռել էին նրա հեշտասիրական զգացումները։ Նա պատկերացնում էր իւր երևակայութեան մէջ այն վայրկեանը, երբ ներս պիտի մտնէր տննչալի գեկեցիուհին, այն լոպէն՝ երբ ինքը պիտի գրկէր նրան և շահին ներկայացնելուց առաջ՝ յագեցնէր վաղուց հետէ ունեցած իւր տննջանքը...

Եւ ահա, վերջապէս, տան բակը մտաւ սպասուած հիւրը և թեթեւ բայերով մօտեցաւ մուտքին։ Չահուսիք դիմաւորեց նրան ժպտերես։

«Մանկահասակ թիկնապահ», որ մինչև բէկի տունը հասնիլը ծանր տազնապներ էր անցուցել, մերթ արիացել, մերթ վհատուել էր, մերթ յուզմունքից բրտնել, մերթ հրկիւղից դողդացել էր. տան բակը մտնելուն պէս քաջացաւ. աներևոյթ մի ոյժ, կարծես, զօրացրեց նրան. «արագ և հաստատուն բազկով». շնչաց, ասես, մինը նրա ականջում. և նա ներս ընկաւ իբրեւ մի մարմնացեալ սրտմտութիւն։

Բէկը, որ զմայլած էր տիրուհու կերպարանքին, ըստ որում այրական հագուստի մէջ նա աւելի էր գեղեցկացել. նրա դէմքի այլայլութիւնը վերագրեց նրա ամօթխածութեան, և այդ հանգամանքը աւելի ևս գրգռեց իւր հեշտասիրութիւնը։

— Ով Ալ. Զէննաթի փէրի, վերջապէս դու ինձ մօտ ես, բացականչեց նա յափշտակութեամբ և այն ինչ պագշոտ հայեացքը այրիի աչքերին ուղղած՝ տարածել էր թևերը նրան գրկելու համար, երիտասարդուհին արագութեամբ բարձրացրեց դաշոյնը, որ մերկացրած, պահած էր կա-

ճեայի տակ ու ամենայն ուժով խրեց բէկի կուրծքը: Անակնկալ հարուածը իջաւ ուղիղ սրտին: Կարծես ծերունու խօսքն էր, որ ներշնչաբար դաշոյնը ուղղեց յարմար տեղի վրայ: Բէկը, որ յետ քաշուելու միջոց չունեցաւ, հազիւ մի հառաչ արձակեց և ճարպոտ դէմքը ծամածռելով՝ գլորուեցաւ յատակի վրայ:

Վարդիթերը, որ մինչ այդ արիութիւնը չէր կորցրել, դուրս քաշեց դաշոյնը բէկի պարարտ կրծքից և գնելով այն պատեանի մէջ, մի վերջին, վրիժառու հայեացք ձգեց մեռնողի վրայ և արագ քայլերով դուրս գնաց այդտեղից:

Բակում նրան պատահեց սպասաւորներից մինը, որը, սակայն, ուշադիր չեղաւ իրեն: Ուստի և այրին խոյս տուաւ անարգել:

ԻԱ.

Յանդուգն սպանութեան լուրը հասաւ շահին և սարսափեցրեց նրան: Ո՞վ կարող էր, արդեօք, ձեռք բարձրացնել արքայի սենեկապետի վրայ.— այս էր առաջին հարցը որ նա արաւ, երբ աւագանին շրջապատեց իրեն: Եւ սակայն ստացա՜յ պատասխանները չգոհացրին նրան: Միակ ճամարտութիւնը, որ բոլորը միաբերան հաստատեցին, այն էր՝ որ ասում էին թէ՛ Չահուլսի քնակարանից շտապաւ հեռացողը եղել է արքայի թիկնապահներից մինը:

Այդ պատճառաւ ինքը Չահաբասը անձամբ հարցաքննեց իւր բոլոր թիկնապահներին, մահու սպառնալիք կարգալով նրանց, եթէ կյանդգնէին ճամարտութիւնը ծածկել: Բայց և այնպէս նրանցից ոչ որին յանցաւոր չգտաւ: Այն ժամանակ Չահը պահանջեց Ամիր-գինէից, իր-

րև երկրի գլխաւոր կառավարչից՝ քսան և չորս ժամուայ ընթացքում գտնել յանցաւորին:

Խանի դրութիւնը ծանր էր: Նա համոզուած էր որ այդ սպանութիւնը կատարել են հայերը. բայց թէ ովքեր խկապէս. չէր կարողանում գուշակել: Վերադառնալով տուն, նա պատրաստում էր հրաւիրել հայոց գլխաւորներին, որպէս զի նրանցից ճշմարտութիւնը իմանայ. երբ նրան յայտնեցին թէ՛ մի հայունի կամենում է տեսնել իրեն:՝

—Թոյլ տուէք գայ, հրամայեց խանը: Եւ նրան ներկայացաւ Վարդիթեր տիրունին, ձեռքին բռնած չորերի մի կապոց, որը և դրաւ խանի առաջ:

—Ո՞վ ես դու, և ի՞նչ է այս. հարցրեց խանը անփոյթ եղանակով:

—Ես Ասդրէաս երէցի կինն եմ և Չահուլիս բէկի սպանողը, շնչաց տիրունին:

—Ինչպէ՞ս... դու. անկարելի է, բացականչեց խանը. աչքերը յառելով այրիի վրայ:

Վերջինս նայեց իւր շուրջը և տեսնելով որ սենեակում իրենցից դատ ոչ որ չկայ, բարձր ու հաստատուն ձայնով ասաց.

—Այո, խան, ես սպանեցի այն հրէշին, և ահա ապացոյցը:

Այս ասելով Վարդիթերը՝ բացաւ կապոցը և ցոյց տալով խանին բէկի կողմից իրեն դրկուած հազուստը, կամարը և արիւնոտ դաշոյնը, սկսաւ մի առ մի պատմել եղելութիւնը:

Խանը ոչ միայն չ'բարկացաւ այրիի անկեղծ խոստովանութիւնը լսելով, այլև հիացաւ նրա քաջութեան վրայ և գովեց իբրև ամուսնասէր կնոջ:

—Դու մի բարի գործ ես կատարել, ասաց նա, որովհետև չարերին պատժելը նոյնպէս բարիք է: Բայց

ինչև, աղջիկս, դու եկար քեզ մատնելու: 2Է՞ որ ճշմարտութիւնն իմանալուց յետ ես չեմ կարող ծածկել այն իմ արքայից:

— Ես գիտէի որ իմ գործած սպանութեան համար հալածանք պիտի յարուցանէր շահը իմ ազգակիցների դէմ. այդ պատճառով եկայ ճշմարտութիւնը յայտնելու, որպէս զի պատիժը կրեմ միայն ես: Եթէ իմ հոգեւոյս ամուսինը չգործած յանցանքը իւր վրայ առաւ՝ շատերի փոխարէն մեռնելու համար, ինչպէս կարող եմ ես չհետեւել նրան և թոյլ տալ որ անմեղները պատժուին իմ փոխարէն:

— Դու մի ազնիւ ու արդար կին ես. դու չես սպանել Ջահուդին, այլ՝ Աստուած քո ձեռքով պատժել է նրան... դու ուրեմն պիտի ապրես. ես կաշխատեմ ազատել քեզ:

— Կեանքը այսուհետև արժէք չունի ինձ համար. ասաց տիրուհին:

— Ընդհակառակն, աղջիկս նա այժմ կրաղցրանայ, որովհետև ամուսնուդ արեան վրէժը լուծեցիր: Հեռացիր այստեղից և թագնուիր: Ես քո մասին կխօսեմ շահի հետ:

— Իմ հաշիւը, խան, ես վերջացրել եմ աշխարհի հետ. մի նեղացնիր քեզ իմ պատճառով:

— 2Է, աղջիկս, դու դեռ պարտք ունիս կատարելու. դու պիտի ապրես քո ամուսնու ծնողներին ծառայելու համար:

Խանի վերջին խօսքը կարծես սթափեցրեց մանկամարդ այրիին. նա յիշեց զառամեալ սկեսուրին ու սկեսրայրին և կեանքը, ասես թէ, յարգելի դարձաւ իւր աչքում. — «Նրա արդար հոգին կնայէ երկնից և կհրճուի տեսնելով՝ որ ես ապրում եմ իւր խեղճ ծնողներին ծառայելու համար...» մտածեց Վարդիթերը այդ րոպէին և համոզուեցաւ թէ, արդարև պարտաւոր է դեռ ապրել:

— Միայն իմ այդ պարտքը կատարելու համար կը կամենամ որ դու ազատես ինձ, խան, ասաց տիրուհին։

— Կազատեմ. գնա և իմ կողմից ասա խօջայ-Անձրևի կնոջը որ քեզ տանէ Ցլնայ և մի առ ժամանակ պատուարէ իւր տանը։ Կարող է պատահել որ շահը պտրէ քեզ. բայց ես չեմ ցանկանում որ նրա խուզարկունիքը գտնեն քեզ այստեղ։

Վարդիթիւրը զգացուած չնորհակալութիւն արաւ խանին և դուրս գնաց։ Իսկ վերջինս շտապեց Չահաբասի մօտ։

— Մարդասպանը գտի, տէր իմ, ասաց Ամիրգինէն, գլուխ տալով թագաւորին։

— Հայերից մինն է, այնպէս չէ, հարցրեց թագաւորը շտապով։

— Հայուհիներից մինը, տէր իմ, յարեց խանը։

— Հայուհիներից մինը, այդ անկարելի է, բացականչեց շահը։

— Այո, տէր իմ, այն էլ խիստ մանկամարդ հայուհիներից...

— Մանկամարդ... պատմիր, պատմիր. այդ շատ հետաքրքրական է։

Եւ Ամիրգինէն սկսաւ մի առ մի պատմել թագաւորին Վարդիթիւր տիրուհուց լսածները։

— Վաղ առաւօտ, ուրեմն, կախեցէք միմեանս կախողանից այդ յանդուգն կնոջը, ասաց թագաւորը։

— Ոչ տէր իմ, նա պիտի ապրի. ես այդ խոստացայ նրան. ասաց Ամիրգինէն։

— Խան, դու հիւանդ չես. զայրացած և զարմացած հարցրեց թագաւորը։

— Կամենում ես ասել թէ՛ գուցէ խելագարուել եմ ծերութեանս օրերում։

— Հապա ի՜նչ պատասխան է այդ, որ դու տալիս ես ինձ:

— Ես, տէր իմ. խոստացայ այն կնոջը ապրեցնել, յուսալով քո մեծանձնութեան վրայ: Բացի այդ, ես թանգ եմ գնահատում քո հանգստութիւնը, ուստի կամենում եմ որ դու արքայական ներդրամտութեամբ վախճան դնես այն անարգանքներին, որ մեր կողմից հասնում է այս տիրասէր ժողովրդին: Որքան էլ մենք նրանց չնչին արարածներ համարենք, այսուամենայնիւ, պիտի խոստովանենք, որ նրանք էլ մեզ նման զգայուն մարդիկ են. նրանք էլ մտից ու արիւնից են կազմուած և մեզ պէս էլ ունին պատուոյ զգացում: Մրջիւնները որքան էլ փոքր են ու չնչին, այսուամենայնիւ, կարող են տապալել կազամալը, եթէ շարունակ նրա արմատը փորեն... Դու առ ոչինչ գրեցիր սկզբում իմ զգուշացումները: Բայց ահա դէպքը լինքն է վկայում թէ՛ ես իրաւունք ունէի զգուշացնելու: Եթէ մի տկար հայուհի կարողանում է յաղթանդամ Զահուլիսին ոչնչացնել, ապա շատ դժուար է հայեր կարող են ուրիշ շատ բաներ լանել: Չպէտք է ուրեմն մենք նրանց համբերութիւնը սպառենք: Ժողովրդի յուսահատութիւնից առաջանում է հեղեղ, որ տապալում է ամենազօրաւոր ամբարտակներն անգամ...:

Այս եղանակով երկար խօսելով՝ խանը վերջապէս, համոզեց շահին՝ ոչ միայն ներել մանկամարդ տիրուհուն այլ և հրաման տալ ամփոփել նահատակի մարմինը, որպէս զի ժողովրդի յուզումը դադարի:

— Ինչ վերաբերում է Զահուլիսի սպանութեան, թող ամենքն իմանան թէ այդ բանն արել է քո թիկնապահներից մէկը, որը և, իբր թէ, փախել է արդէն. ասաց խանը շահին, — որովհետեւ ամօթ է հռչակել թէ՛ այդ հաստամարմին պարսիկը սպանուել — է մի մանկամարդ հայուհուց:

Թագաւորը բանաւոր գտաւ նախարարի խորհուրդը
և հրամայեց դադարեցնել սկսուած բնութիւնը:

Երբ նահատակի մարմինն ամփոփելու հրամանը յայ-
տարարուեց, հայերը լցուեցան ուրախութեամբ: Ազու-
լիան ու Դաշտը նորէն իրար անցան և ժողովուրդը գուն-
դագունդ դիմաւորեց սուրբի մարմնին, որը Սիսականի
բազմախումբ հոգևորականութիւնը, զարգարուն դագաղի
մէջ բերում էր դէպի քաղաք:

Նահատակի մարմինը, որ ձիւնով ծածկուած լինե-
լուն պատճառով մնացել էր անապական, օժեցին անու-
շահոտ իւղերով և դրին Խցաձորի սուրբ Յովհաննէս ե-
կեղեցում: Մի քանի օր շարունակ թէ՛ Ազուլիայից ու
Դաշտից և թէ՛ Սիսականի հեռաւոր կողմերից գունդա-
գունդ գալիս էր բազմամրոխ ժողովուրդ՝ նահատակ երէ-
ցի նշխարներն համբուրելու: Եւ այդ բոլոր ժամանակ
մատուցւում էր հանդիսաւոր պատարագ և զինուում էին
գոհեր:

Որոշուած օրը փառահեղ հանդիսաւորութեամբ ամ-
փոփեցին անդուգական երէցի նշխարները ս. Յով-
հաննէս եկեղեցու ս. Ստեփաննոս կոչուած խորանի
տակ, ձախակողմեան աւանդատանը: Եւ սուրբ շիրիմը ծած-

1) Արժան էր և իրաւ, որ հին Ազուլեցւոց գեթ այժ-
մեան սերունդը հոգար վայելուչ մի յուշարձան կանգնեցնել
այդ իսկական հայրենասէր նահատակի վրայ, որի շիրիմն,
այսօր իսկ, ծածկում է նոյն անշուք տապանը՝ չունենալով
իւր վրայ ոչ երէցի անունը ոչ կատարման թուականը:

Թէպէտ և հայ ժողովուրդը անմահ հովուի նահա-
տակութեան օրից մինչև այսօր արժանաւոր յարգանք է մա-
տուցել նրա դամբանին և պիտի մատուցանէ երկար, այ-
սուամենայնիւ, պատշաճ իսկ է ծածկել այդ սուրբ գերեզ-

կեցին մի պարզ տապանաքարով, որի վրայ չփորագրուեցան ոչ ներքույ, ոչ յիշելիք և ոչ իսկ սուրբի անունը, այլ միայն զոյգ խաչազարդ, իբրև նշան անդուգական անձնուիրութեան...: ¹⁾

Մ ՈՒՐԱՅԱՆ

մանը վայելչազարդ մարմարիոնով և վրան քանդակել այս օրինակ մի տապանագիր.

«Հայրենասէր նահատակ

Անդրէաս Երէց.

Կատարեալ յԱգուլիս

Յառաջնոյն Շահաբասայ

Դ 18-ն նոյեմբերի

1617 թվաթիւ.

ՀԵՂ.

Յ Ա Ս Մ Ի Կ

Խաղաղ գիշեր էր։ Առուակի ափին
 Հոտոտ յաւմիկը մեղմ երերում էր,
 Եւ տխուր թեքուած մէջ լուռ անտառին,
 Կայտառ ջրերին հանդարտ ասում էր.
 «Ո՞ւր էք շտապում, դուք ի՞նչ էք ուզում,
 Ի՞նչ էք որոնում, դադար չառնելով,
 Միթէ ինձ նման սին ցնորքներում
 Ընկեր է՞ք փնտռում հարազատ հոգով։
 Եւ դուք լալիս էք, ցայտում էք հառաչ
 Տխուր հոգսերով լի կոհակներից
 Եւ սլանում էք առաջ ու առաջ,
 Միշտ հեռանալով հայրենի երկրից։
 Ա՛խ, ո՞ւր էք վազում դէպ անյայտ վայրեր,
 Միթէ հեռում կա՞յ երջանկութիւն
 Եւ միթէ այնտեղ թողնո՞ւմ էք վշտեր,
 Վայելում զգուանք եւ հանգստութիւն։
 Խաւարում առուի ալիք շողացին
 Եւ դէպի յաւմիկ ծփալով արագ
 Հեզիկ կարկաչով նրան պատմեցին
 Իրանց աղեկէզ, դառնալի վիճակ.
 «Հանգիստ չզգալով, անքուն անդադրում,
 Առաջ ենք ցայտում մեր վճիտ ջրեր,
 Թէ դէմ փոթորկի անվերջ մաքառում,
 Թէ ժէռ քարերին զարնում կոհակներ։

Դու չես մաշակիլ վշտի դառնութիւն,
 Զես մալ մենակ օրերով երկար,
 Կծագէ արեւ, կսփռէ ջերմութիւն,
 Քեզ կգորգուրեն շողեր սիրավառ:
 Եւ դու զարդարուած ոսկի մամանջով,
 Հեզանագ դէմքիդ կխաղայ ժպիտ,
 Բայց մենք համբոյրքը նորա գգուելով,
 Կսահենք առաջ անկերջ, անհանգիստ
 Ընկե՞ր ես ուզում, ա՛հ, կան ընկերներ.
 Նայի՛ր տես ինչպէս՝ մատաղ ծաղկունքով
 Ժածկուել է շուրջդ: Եւ կանաչ դաշտեր
 Կեանք են ներշնչում՝ անոյշ բուրմունքով:
 Ահա եւ լոյսը. սէր, յոյս է բերում
 Եւ կեանք եւ բերկրանք առատ գեղելով.
 Իսկ մե՛նք, — մենք անբաղտ առաջ ենք սահում,
 Այլոց ծարաւին լոկ յագուրդ տալով:
 Ահա եւ գեփիւք քեզ են փաղաքշում,
 Օ՛րհներգ են երգում քեզ ազատութեան.
 Ա՛խ, դու մենակ չես. — քրնութեան զրկում
 Ունիս մեծ քաժին միսթարութեան:
 Ինչպէս հալածուած հայրենի երկրից,
 Դէպ ծով ենք վազում դառն տանջանքով,
 Գէթ մեր յիշատակ երբէք քո սրտից
 Զ'թողիս ջնջուի. — յիշիր ողբալով:

Օ՛, ոչ, ես այստեղ մենակ կտանջուիմ.
 Տարէք ինձ ձեզ հետ. թողէք միասին
 Ապրեմ՝ եւ ապա ձեր զրկում մեռնիմ.
 Ասաց յասմիկը, թեքունց ջրերին:

ԱՐՇԱԿ ԿԱՅԺՈՒՆԻ

Մ Ջ Ո Յ Ա Չ Խ Ա Ր Հ *)

Մշոյ երկրի ձմեռը բազմաձիւն և սաստկասառոյց է ընդհանրապէս. ձմրան ամենէն տաք օրերը ամպամած և ձիւն հկած օրերն են, եթէ բքաբեր և հողմային չըլլան: Խոր աշնան և ձմրան ալ լեռները դաշտէն տաք կըլլան՝ բաց ի հողմային օրերէն, երբ լեռներ սաստիկ ցուրտ և բուք կըլլայ: Դաշտի ցրտութիւն մանաւանդ այն օրեր սաստիկ կըլլայ՝ երբ դաշտի երես թանձր և խտացեալ մռայլով կամ միգով մը ծածկուած կգտնուի, որ սովորաբար նոյ. 15 էն ետքը կըսկսի երենալ ժամանակ ժամանակ մինչև զարուն. այս ձմեռնային մէզը շատ սնգամ կպտտահի. և այս միգամած օրերուն թիւը երբեմն ամբողջ ձիւնախաղաղ ձմրան զրեթէ մէկ երրորդին կհաւասարի:

Այս մէզը որ այս կողմի երկիրներու մէջ Տարօնոյ միայն սեպհական է, Բզնունեաց ծովուն, Չխուրայ մեծ շամբի և Տարօնոյ գետոց շորիացեալ գոլորշին կկարծուի. որ սաստիկ պարզ ու ցուրտ օրեր չկրնալով վեր բարձրանալ ու համատարած օդոյն մէջ ցրուիլ՝ կտարածուի կգոցուի շուրջանակի բարձր լեռներով պարսպեալ Տարօնոյ դաշտի մէջ՝ գետնի երեսին հաւասար, և 1000 — 2000 ոտքի չափ

*) Տես „Լուսնայ“ 1897 Բ. դերք.

Թանձրութեամբ կիստանայի և անշարժ վիճակի մէջ կմնայ՝ երբեմն 6—7 օր շարունակ, գիշեր գետնի հաւասար ցածնալով և կէս օրէն գլխի դաշտէն երբեմն 2000 ոտրի մօտ բարձրանալով, իր սառնամանեաց սաստկութիւնը կթափէ այն միջոց տեղին վրայ ուր կտիրէ. և կայրէ կշորցնէ, թթենեաց և ուրիշ փափուկ և դիւրազգած ծառոց մատղաշ ծիւերը. մինչև որ կամ սաստիկ բամբ մը փշելով դաշտի մէջէն հալածէ զինք, և կամ օդին խստութիւնը մեղմանալով գետնի երեսէն քանի մը հազար ոտք բարձրանայ և ամպի կերպարանք առնէ:

Այս Թանձր մռայլը, որ եղեամբի ծովմէ, երկրացիք մըժ կանուանեն, որ մշուշ բառին արմատը կթուի և որմէն ելած կերևի Մուշ բառն ալ. իսկ ամրան ջերմութեան պատճառած մշուշն՝ իրենք ալ մշուշ կանուանեն: Քանի որ դաշտը ձիւնով ծածկուած չէ՝ ցուրտ առաւօտները գետեղերքներու մօտ տեղերու և շամբի վրայ միայն կերևի այս մըժը և խիստ նօսր. իսկ ձիւն գալէն հտըր՝ ոչ միայն բովանդակ դաշտին կտիրէ Թանձրութեամբ, այլև (2ար-պահուրայ) անցրէն անցնելով՝ մինչև Վարդօ գաւառի կէսն ալ կգրաւէ, որ ներքին Վարդօ կըկոչուի, և կհասնի վերին Պաղլու կոչուած գիւղը. նոյնպէս և դաշտի միւս Անցրերէն ալ բաւական յառաջանալով կշարժի դէպ ի (Խանտրէզ) Պալունիք ֆլէպի հաշտեանք և դէպ ի Բզնունեաց ծովուն արևմտեան եզերքը:

Այս մըժը միշտ միևնոյն վիճակի մէջ չգտնուիր, երբեմն ոաստիկ Թանձրութեամբ մինչև դաշտի ձեան երեսին հետ կպած կըլլայ, և այնպէս խիտ որ 30 կանգուն տեղէն հազիւ մարդ կտեսնուի. և այս վիճակին մէջ կը գտնուի առաւօտները շատ անգամ, որ առատ եղեամ կըթափէ և սաստիկ ալ ցուրտ կըլլայ: Այոպիսի առաւօտները երբեմն լուսեղէն երևոյթներ կերևին դաշտի երեսէն. մանաւանդ տեսակ մը արևանմանութիւն՝ արևուն

չափաւոր մօտ անոր երկու կողմը հաւասար հեռաւորութեամբ, երկու կողմնական արեւմտեանութիւններէն պատկաձե մեծ շրջանակ մը ձգուած կերևի բակի նման երկնից գազաթիւ, որուն արեւմտեան ծայրերը կցուած չեն ըլլար. նոյնպէս և արեւելեան կողմը: Այս արեւմտեանութիւնները արեւուն հետ անոր երկու կողմէն հետզհետէ կբարձրանան իրենց ձգած բակովը դէպ ի յերկնից դէնիթը մինչև կէս օրուան ատենները, երբ իրենց լոյսն ու բակը տկարանալով իրենց կենդանի գունոց գեղեցկութիւնը կկորսնցնեն ու կանհետանան, և մռայլն ալ դաշտի երեսէն քանի մը հարիւր ոտը բարձրանալով ցուրտն ալ բիշ մը կտկարանայ: Երկրացիք այս երևոյթին արեւու 2օրան կըսեն: Իսկ այսպիսի առաւօտներ լեռներու բարձրութենէն նայուած ատեն՝ դաշտի երեսէն 1500 ոտքէն աւելի բարձրութեամբ ալեձե սպիտակ դաշտ մը կամ ձիւնէն աւելի սպիտակ ծով մը կերևի՝ բաւական մեծ ու խիտ և հաւասար հեռաւորութեամբ ու անշարժ կոհակներով՝ տեղ տեղ կոհակներու ծայրերը քիչ մը աւելի բարձրացած, որոց վրայ արեւուն ջինջ ճառագայթները կլծաւալին ու կլողան: Այս մըժի ալիքների ուղղութիւնը ընդհանրապէս դաշտի լայնութեամբը հարաւէն հիւսիս ձգուած կերևի, որով այս մըժը Բզնունեաց բարձրադիր ծովէն հոսանք մը ունենալուն՝ կրնայ աւելի հաւանականութիւն տրուիլ. իսկ քամոյ օրեր քամոյ առջև պարսպաձե կոհակներ դիզուած կերևին, մինչև ուր որ հնչող քամին հասնի ու տիրէ. և մըժի բնական կոհակները տեղ տեղ այսպէս քամիէն չփոթուելով փոփոխութիւն կառնեն և խաւ խաւ իրար վրայ կծալուին: Երբեմն մըժը երկու բաժին կըլլայ՝ կէսը լեռներու գագաթներէն բարձր և կէսը դաշտի վրայ ծալ ծալ նստած: Այս մըժը սուրբ Նարապետի և սուրբ Յովհաննու վանքերու բարձրութեան չհասնիր երբէք. որով այն տեղերը և բոլոր լեռները ոչ

միայն գեղեցիկ տեսարան մը կտեսնեն այն օրերը, այլև ջինջ ու պայծառ արեգակ մը կվայելեն և բաւական բարեխառն ջերմութիւն մը՝ բամբի չեղած օրեր. մինչ ընդհակառակն՝ դաշտը խիտ ու թանձր մըթով ծածկուած ու լեռներէն 5—6° աւելի ցուրտ կըլլայ՝ մանաւանդ առաւօտները:

Մաստիկ քամի և ամպշեղած օրեր մըժ չգտնուիր դաշտը. վասնզի բամբին կցրուէ. իսկ բամբին թուլ եղած և կամ լերանց բարձրերը միայն շաիրած ատեն՝ մըթը դաշտի վրայ կսեղմէ և աւելի կթանձրացնէ: Ինչպէս ըսինք այս մըթը փափուկ տունկերուն մեծ վնաս կպատճառէ և դանոնք կչորցնէ. ասոր համար կթուր թէ Տարօնոյ գաւառի լեռնային դիրքեր աւելի յարմար են թթենեաց և նմաններուն՝ քան թէ դաշտային դիրքեր:

ՋԵՐՄԱՀԱՓԱԿԱՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

Տարօնոյ դաշտի և անոր լերանց օդաբաժնին վրայ ընթերցողաց փորձիկ ճաշակ մը տալու համար հոս կը յայտնեմ երկու տարուան ըրած ջերմաչափական փորձերս սուրբ Կարապետի վանից մէջ: Աստիճանները Ռոմիւրի հաշուով են ամենքն ալ, և ջերմութեան ու ցրտութեան աստիճանները բաւական զգուշութեամբ դիտուած են միշտ առաւօտներ արև ծագելէն առաջ՝ կանոնաւոր պարզ և քամի չ'եղած օրեր, ջերմաչափը միշտ բաց օդի մէջ մտրդաչափ բարձր ձօղէ մը կախելով. նոյնպէս դիտուած են և կէս օրի ջերմութիւնը և այլն. զորս ահաւասիկ ի ներքոյ կ'ամփոփեմ:

ԱՌԱՌՕՏԵԱՆ ՋԵՐՄՈՒԹԻՒՆՔ

Մարտ ամսոյ ջերմութիւն ընդհանրապէս 4—9°: Ապրիլ ամսոյն, 8—11°, իսկ փոթորիկ եղած ատեն մինչև զրոյ: Մայիս 1—Յունիս 10ը, 8—15°, իսկ փո-

Թորկի օրեր 4—7°: Յունիս 10—30ը, 14—17°: Յուլիս 1—0գոս. 10ը, 17—19°: Օգոս. 24—սեպ. 24ը, 11°: Երբեմն 1—2° ալ բարձր. իսկ փոթորկի օմեր ընդհանրապէս 4: Սեպ. 24—հոկ. 30ը, 11—6°: Նոյ. 1—գեկ. 10ը, 6—4°, իսկ փոթորկի օրեր զրօ աստիճան:

ԿէՍ ՕՐԻ ԶԵՐՄՈՒԹԻՒՆՔ ԱՐԵԳԱԿԱՆ

Մարտ ամսոյ ջերմութիւն բաց արեւու մէջ ընդհանրապէս 20—28°. իսկ փոթորկի օրեր աւելի ցած: Ապրիլ և Մայիս ամսոց մինչև Յունիս 10ը, 20—30°: Յունիս 10—30ը, 28—38°: Յուլիս 1—օգոս. 10ը, 38—40°: (Այս միջոցին կէս օրուան շուրի և բար ու կիրպատահաններ և դռներ բաց սենեկի մէջ՝ օդի ջերմութիւնը կ'ըլլայ 18—21°:) Օգոս. 24—սեպ. 30ը, 30°. իսկ փոթորկի օրեր 25°, և քիչ օրեր ալ մինչև 379: Կէս օրուան շուրի և բաց սենեկի օդի ջերմութիւնը, 18—16°: Հոկ. ամսոյ ջերմութիւնը, 30—25°: Նոյ. ամսոյնը, 28—23°. Դեկ. ամսոյնը, 25—18°:

Յունվար և փետրուարի պայծառ և անհողմ կէս օրերու ջերմութիւնը 20—10°: Աշնան և զարնան ամիսներուն կէս օրի շուրի մէջ եղած ջերմութիւնը առաւօտեան անարև ջերմութենէն քանի մը աստիճան վեր կ'ըլլայ, նոյնպէս և ամառանը: Կէս գիշերները առաւօտներէն քանի մը աստիճան ջերմութիւն կունենան՝ փոթորիկ չ'եղած օրեր:

ՅՐՏՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐԶ ԵՒ ԱՆՀՈՂՄ ԱՌԱՌՕՏԵՐՈՒ

Դեկ. ամսոյնը ընդհանրապէս, 6—9°: Յունվար ամիս՝ 6—11°. իսկ ամպոտ օրեր մինչև զրօ: Փետր. ամիս՝ 6—13°: Աւելի ցրտերը անհողմ և պարզ օրերն էին, որ մինչև 11° կըցածնար ջերմաչափը, և արև ծագելէն ետքը քիչ քիչ կըբարձրանար: Իսկ հիւսիսի և հիւսիսա-

յին արևմտեան քամոյ օրերը՝ բամի չ'առած տեղերն ալ կէս օրին իսկ մինչև 13⁰ի կ'իջնար, բայց այս սաստիկ ցրտութիւնը երկու տարուան շրջանի մէջ մէկ անգամ միայն պատահեցաւ փետրուար ամսոյ կէսերը՝ երեք օր շարունակ։ Այս ձմեռնային ամսոց մէջ ամպամած առաւօտներ 1—5⁰ ջերմութիւնը կ'ըլլար։ 4⁰էն վար եղած ատէն՝ ձիւն կ'ուզար։ Սեպ. 5էն սկսեալ փոթորկի օրեր մինչև օդեր վերստին շիտկուէին՝ գիշերներ բաց օդի մէջ ջերմաչափ զրօյի կ'իջնար։

Ահա ասոնք են երկու տարուան փորձոցս զլսաւոր բովանդակութիւնը։

Հ Ո Ղ Մ Ո Ւ Ն Ք

Տարօնոյ երկիր բարձրաբերձ լեռներով պարսպուած ընդարձակ դաշտ ըլլալով՝ չորս կողմէն ամեն բամիք ալ կըհնչեն իր մէջ փոփոխակի։

Տարօնոյ դաշտը փչող ամառնային և թէ ձմեռնային բամիք ամենն ալ առողջարար են. միայն ամառը շամբի վրայէն անցնող բամիք զգուշալի կ'երևին. բայց դժբաղ՝ տարար զգացող և զգուշացող չ'կայ. և ասոր համար ամառը դաշտի մէջ նուազ, իսկ դաշտի արևելեան մասին մէջ ջերման հիւանդութիւն գրեթէ ամեն տան մէջ կըգտնուի. բայց վնասը շատ չէ։ Ձմրան բամիներու վնասն ալ արդէն իրենց սաստիկ՝ և երբեմն խոնաւ ցրտութէնէն առաջ կ'ուզայ. որ անդգոյշ ժողովրդեան այլ և այլ տարափոխիկ հիւանդութեանց և երբեմն բազում մահուան պատճառ կըլլան։

Դաշտի և լեռանց զանազան մասերուն այլ և այլ մասնաւոր բամիներ կըտիրեն. մանաւանդ ձմեռն ու գարունը։ Դաշտի մէջ լեռներէն պակաս կ'ըլլայ բամին՝ մանաւանդ ձմեռը. վասն զի լեռանց ամենէն սաստիկ քամիները որ են հիւսիս և հիւսիսային արևմուտք, դաշտի

ամեն մասերուն միապէս չ'են տիրեր. և շատերը դաշտի կեդրոնն իսկ չ'են հասնիր: Աշնան և ձմրան փշող քամիք են ընդհանրապէս հիւսիս և հիւսիսային արեւմուտք, գար. նանը՝ արեւմուտք հարաւ և հիւսիսային արեւմուտք. իսկ ամառանը՝ գլխաւորապէս հարաւ և արեւելք. միւս քամիք քիչ անգամ կը փչեն:

Հիւսիսային քամին Չար—պուհուրի ուղղութեամբ դաշտը կը մտնի և 5—6 ժամ լայնութեամբ տեղ գրաւելով դաշտի երկարութենէն Մուշ քաղքին կը տիրէ սաստիկ սառնամանեօք. և երբեմն մինչև եօթն օր շարունակ կը փչէ. Տարօնոյ ձմեռը սաստկացընողն՝ այս խապիկ կոչուած քամին է. թէև դաշտը միգամած եղած ատեն մէգը (մըժ) կը փարատէ կանհետացնէ. սակայն մէգէն աւելի վնաս կուտայ մատաղատունի և դիւրագգած և փափուկ ծառոց ճիւղերուն և կ'այրէ կը չորցընէ գանոն: Չմեռնային սաստիկ ջրամոյ օրերը շատ տարիներ բոլոր ձմրան մէկ երրորդին կը մօտենան՝ լեռնային դիրքերու մէջ:

Տարօնոյ ամառնային քամիները հետեւեալ կերպով կը փչեն փոփոխակի: Արեւելք՝ մինչև կէս օր և երբեմն մինչև երեկոյ, և հիւսիս երեկոյին կը փչէ. իսկ հարաւ որ շատ երկիրներու համար խորշակաբեր և վնասակար է, այստեղ Տօրոսի շղթայից բարձրաբերձ և ձիւնապատ գագաթներէն փչելով՝ կէս օրուան սաստիկ շոքը, մինչ բոլոր դաշտը ջերմութեան թանձր մշուշով մը պատած կ'ըլլայ, սքանչելի կերպով կը քաղցրացընէ. և Տարօնոյ դաշտի չոր օդը բարեխառնել մեղմելով՝ բուսոց և արմտեաց սնունդ և բեղմնաւորութիւն կը մատակարարէ: Մէկ խօսքով արեւելք և հիւսիս քամիները կը զովացընեն ըզճարօն, բայց հարաւային հողմը ամառը Տարօնոյ Երասխն ու Նեղոսն է. քանի որ արեւելեան քամին Ապահունեաց և Հարթայ չոր ու ջերմ դաշտերու վրայէն փչե-

լով Տարօնոյ բեղմնաւորութեան կը մնասէ, թէև յիշեալ դաշտաց բարեբեր կը հանդիսանայ:

Արևելք և հարաւային քամիք բովանդակ դաշտին և լեռանց միապէս կը տիրեն, և ինչպէս արդէն ըսած ենք՝ առողջարար են:

ԱՂԲԻՒՐ, ՉՈՐ ԵՒ ԳԵՏ

Հոս կ'ուզեմ բնական կարգէ զարտուղելով Տարօնոյ ջրային մասը առաջ նկարագրել և ապա ցամաքայինը, նոյնպէս և լեռնայինը դաշտայինէն առաջ դասել: Տարօնոյ դաշտի ամեն գիւղերը բաղմաթիւ աղբիւրներ ունին. նոյնպէս և դաշտի ամեն կողմերը, որոնց շատերը պաղ ու քաղցրահամ են. խիստ քիչ գիւղեր կը գտնուին որ առուի կամ գետի ջուր խմեն. ունին կենդանեաց մեծամեծ գոմերու մէջ քաղցր ջրոյ ծանծաղ ջրհորներ ալ. սակայն մարդոց համար չ'են գործածէր՝ անմաքուր պահուած ըլլալուն համար. թէև շատ երաշտ տարիներ աղբիւրներէն ոմանք կը ցամքին նոյնպէս և առուններն ալ և գիւղերէն ոմանց մէջ աղբիւր չ'մնալով կսկսեն չափաւոր նեղութիւն զգալ ջրի: Զրի համար գետնի տակ գանգան (ական) բանալն ալ ծանօթ է այս երկրին:

Դաշտին այլ և այլ կողմերը հանրային՝ մանաւանդ բնական արջասպի (զաճ) և երկաթի պաղ ջրեր ալ կը գտնուին, որոց ջերմուկ անունը կ'ուտան երկրացիք՝ թէև անոնք ջերմութիւն չ'ունին, և ախտաժէտները այն ջրերերով լողացնելու սովորութիւն ունին՝ մայիս ամսոյ մէջ բայց չ'են համարձակիր խմելու՝ վնասակար համարելով և կասկածելով:

Դաշտի մէջ ուրիշ գաղջ ջերմուկներ ալ կարելի է որ գտնուին. բայց ազնիւ մեծ ու առատաջուր ջերմուկ մը կայ Մուշեղշինու շամբի եզերքը, չորս կողմը սալաւատակ շինուած, որուն ինչ հանքերէ բաղադրուած ըլ-

լալը և ինչ զօրութիւն ու յատկութիւն ունենալը ճարտար բժշկաց քննութեանը կկարօտի. սակայն երկրին ժողովուրդը գրեթէ ամեն տեսակ ախտերէ բժշկուելու համար անխտիր կյաճախէ:

Եփրատ և Մեղրեայ գետերը օժանդակելու համար Տարօնոյ դաշտի մէջ բաւական գետակներ կ'իջնան իր շուրջը պարսպող լեռներէն, որոնց շատերը իրանց բլրխած տեղերէն խոխոշանքով և օձապտոյտ սուր ընթացքով երեք ժամէն աւելի ձորային ոլորուն ճամբայ կ'ընեն դաշտը հասնելու: Ասոնք դարնան խիստ առատաջուր են, և ապրիլ ու մայիս ամսոց մէջ մեծամեծ ձկներու երամներ կ'գտնուին իրենց մէջ, որ մեծ գետերէն կ'ըաշուին ժողովրդեան որս ըլլալու համար, իսկ ամրան ժամանակ ամենն ալ չորային և դաշտային գիւղութիւց արտերը ջրելու գործածուելով՝ իրենց օժանդակելու գետերը չեն հասնիր, և իսպառ կ'ցամբին իրենց աւազանները, որոց դարնային խօշիւնը ականջներ կ'սլացնէր:

Տարօնոյ դաշտէն երկու մեծ գետեր կանցնին, Մեղրեայ կամ Մեկտեայ գետ (Մեղրագետ) և արեւելեան կամ հարաւային Եփրատ և կամ Արածանի (Մուրատ), որոնք՝ մանաւանդ Եփրատը դարնան ամիսները խիստ ահեղ կերպարանք մը կ'առնու և սաստիկ յորդութեամբ ու լայնածաւալ յորձանքներով իր աւազանը կ'ընդարձակէ և եղերրները կտարածէ, և մինչև յունիսի կէսերը միայն տկալատով (քէլէք) անցուդարձ կ'ըլլուի վրայէն: Մեղրագետի վրայ ալ նոյն օրերը փայտէ լաստ կ'ըանի:

Դաշտի արեւելեան ծայրին խիստ մօտ, նոյնպէս և Գրգուռայ ու Ներքովթեան լեռան ստորոտին՝ մեծ ակէ մը կ'ըղխի Մեղրագետը, որուն կ'օժանդակեն անմիջապէս նաև նոյն տեղի շատ մը մեծ ու փոքր աղբիւրները և Ներքովթեան լեռան ու մեծ շամբի ջրերն ալ, և յարեւից յարեւմուտս մանուածաւալ շարժմամբ և օձասարաս

հանդարտ սողսկելով մը դաշտի երկարութիւնը երկուքի կճեղքէ՝ հիւսիսային մասը աւելի լայն թողլով. և աջէն ու ձախէն շատ մը գետակներ իր մէջ ընդունելով և 12 ժամի չափ տեղ ճանապարհ ընելով՝ Կոմս գիւղի մօտերը Եփրատին կխառնուի։ Այս գետը Քօսուրի մէջ կըղխի և Քօսուրի ծայրը կաւարտէ իր ընթացքը։

Իսկ Եփրատ գետ հարբէն դէպ յարեմուտս բաւական սրաբշաւ խաղալով (2ար-Պուհուր) լիոյն տեղը կը հասնի. և անկէ ուղղակի հարաւ խոտորելով Տարօնոյ դաշտը կմտնէ՝ յորձանուտ խորխտ արշաւանօք. և հինգ ժամու չափ այն ուղղութեամբ երթալէն զկնի՝ վերստին կխոտորի արևմտեան հարաւ. և Սուլուխ գիւղի փայտածածր մեծ կամրջի տակէն փոքրիկ յորձանքներով սուրալ անցնելով՝ կհասնի դաշտի վերջին ծայրը. և անկէ 10 գրկաչափ մօտ նեղ ու բազմաստիճան սահանքներով ահապին շառաշմամբ կհոսի և որոտմամբ կիջնէ հաշտեանք։ Եփրատ գետ դաշտի արևմտեան մասերէն 10 ժամու չափ ճամբայ կընէ՝ միշտ խանտրէզ վիճակի մէջէն. և իր ընթացքը Մեղրագետի ընթացքէն արագ է շատտեղ. ջուրն ալ անկէ ազնիւ. սակայն երկուքն ալ ոչ ազօրիք կդարձնեն և ոչ արտ մը կջրեն, երկրին մէջ արհեստ չըլլալուն պատճառաւ։

Առատ և համեղաճաշակ ու մեծամեծ ձկներ կան այս գետոց մէջերը, որ կրնան մինչև իսկ մարդ կըլլել, ինչպէս երբեմն երբեմն պատահած է։ Նոյնպէս և անթիւ երամներ տեսակ տեսակ փոքր և մեծ ջրասէր թռչնոց, որոնք մանաւանդ յունիսի կէսէն ետքը բանակ կազմելով կարծես թէ գետեղերքնուն և գետի ջրերուն կտիրեն. և երբեմն ձիւն չեկած կամ ուշ եկած տարիներ մինչև դեկ. վերջերը բաւական բազմութեամբ դեռ կը գտնուին՝ բանակի մը մնացորդաց նման։ Այս թռչնոց և ձկանց տեսակները վերը յիշած ենք արդէն։

ՄՕՐՈՒՑ ԿԱՄ ՀԱՄԲ

Տարօնոյ դաշտը մասնաւոր մեծ մօրուտ մը ունի իր արեւելեան ծայրը Մուշեղշինու և Օձ քաղքի մէջտեղը, որուն շրջապատը եօթը ժամէն աւելի է, և լի է բազմատեսակ ճախնային և ջրասէր թռչնոց մեծամեծ երամանկով. ձմեռը սառած ատենն ալ շատ անգամ կինճերու երամակներ կլցուն մէջը, ինչպէս ամառն ալ արջեր:

Այս մօրուտը որ երկրացիներէն շամբ կկոչուի, գարնան մեծ լճի մը կերպարանք կառնէ. իսկ ամառան ցամաքելով՝ անբաւ խոտ կքաղեն շուրջի գեղացիք, որոց վրայ բաժնուած է բովանդակ Չամբը. և աշնան ալ խանձ ձգելով չքաղուած չոր խոտերը կայրեն, որ գարնան վերստին լաւ խոտ բուսնի: Չամբի բուսուցած խոտը կակուղ և երկար բալախ է. կբուսցնէ նաև անբաւ եղէգ, պրտու և կնիւն. եղէգը վառելու և նոր շինուելիք տնէրու ծածքին հողկալ ընելու կգործածեն. իսկ պրտուններն ու կնիւնը խսիր գործելու:

Եթէ հոգ տարուի՝ այս Չամբիս գէթ մեծագոյն մասը կընայ ցամաքիլ ջրանցքներ բացուելով, և նոյն տեղերը աննման բազմաբեր արտեր ըլլալ. որով այն կողմերու գիւղերու օգն ալ մաքրուիլ և աւելի աղնուանալ:

Դաշտի մէջ քանի մը տեղեր ալ խիստ փոքրիկ ճախ-ճախուտներ կգտնուին՝ մէկ կամ երկու ժամ շրջապատով. ինչպէս Մշոյ մօտերը Նորչէն գիւղի և Ծծմակայ մէջտեղը. և Ղաշղալտաղ և Կեօլ գիւղերու դաշտերն ալ, որոնք ամենն ալ ամառան կցամբին և իրենց եղէգն, պրտուն ու բալախը կքալուին:

Այս երկիր Խաճին անունով շատ տեղեր կան՝ որ ճախին ըսել են. բայց ասոնք խիստ փոքր շրջապատ կունենան և մշտադալար արօտավայրեր են և ամառան կը ցամաքին ընդհանրապէս: Բնական մարգերուն ալ (ճեմ կամ ճըմ, չիմ, չիմէն) անունը կուտան որ գետեղերը:

ները կգտնուին և տեսակ մը խաճին են, բայց ընդարձակ և մեծատարած կըլլան ընդհանրապէս:

ՏԱՐՕՆՈՅ ԼԵՌՆԵՐ

Տարօնը շրջապատող լեռները ամենն ալ գօտեւոր բարձր և սրանշելի ամառանոցներ են՝ զարդարեալ գոյն-ըզգոյն ծաղիկներով և ակնավճիռ հազարաւոր աղբւրներով. սառնորակ փոքրիկ լճերով և կարկաշատահ առուակներով:

Տարօնոյ դաշտի արեւելեան լեռը ինչպէս ըսինք, ցարդ Ներրովթ անունը կկրէ. և իր հարաւային վերջին ծայրը Գրգուռ կկոչուի՝ որ գրեթէ Տարօնոյ, Սալնոյ ձորոյ, Աղնուաց ձորոյ և Բղնունեաց սահմանները կմիացնէ: Գրգուռայ անուանակոչութիւնը Մամիկոնեան պատմիչը կերպով մը պարսից Վախթանկ զօրապետին կուտայ, իբր թէ իր որդւոյն Գրգուռսին անունովը այն լեռան վրայ շինած աւանին պատճառաւ այնպէս կոչուած ըլլայ. սակայն ասիկայ հայկական աւանդութեան մը հակառակ հերեւի. եթէ այն դիմառնական աւանդութիւնը ետքէն հայ վիպասաններէն կերպարանուած չէ: Ասկէ զատ գոռոզ կանուանէ այս լեռը՝ որ Ներրովթի անունով կկոչուի ցայսօր. և Գոռոզ էկամ Մասիս Ներրովթի արեւելեան մասը (Սիփան) լեռը կհամարուի. թէեւ գոռոզ բառով կարելի է Ներրովթն ալ իմանալ: Գաւանդեն թէ Նայեան տապանը Գրգուռի վրայէն անցնելու ատեն ջրերը ցած ըլլալուն՝ շօշափմամբ անցեր և կրկնալու ձայն հաներ է, նահապետը այն ատեն լեռան ըսած կըլլայ. «Գրգուռ առ զիս» և պատասխան կընդունի թէ. «գնա ի Մասիս որ բարձր է քան զիս». երկրացիք այսպէս կաւանդեն Գրգուռի անուանակոչութեան պատճառը:

Գրգուռ ատենօք Ներրովթեան Կրաբխի մեծ խառնարանն եղած և շատ տարիներ կենդանի մնացած կե-

րևի. ինչպէս կյայտնեն իր կոթողաձև բարձրութիւնը, սարահարթ բոլորչի մեծ գլուխը, կլոր սեղանի ձեւով. և նաև իր խորշխորշանի կողերը:

Ներբովթեան լեռը՝ որուն սարահարթի վրայ ըստ աւանդութեան հաւանականութեան Ներբովթի մարմինը թաղուած ըլլալուն համար այսպէս կոչուած է, բարձր և երկայնաձիգ լեռ մէ Բզնունեաց և Տարօնոյ մէջ, իր բարձրութեան համեմատ աւելի դժուարուտ և ամուր չէ. անտառն ու ջուրն ալ նուազ է, և Տարօնոյ երեսի վրայ չէնէր և գիւղեր ալ պակաս են. Բաղիշոյ վառելիք փայտը այս կողմերէն կերթայ: Այս լեռան վրայ ալ բաւական աւանդութիւններ կ'սօսուին:

Տարօնոյ դաշտի հիւսիսը ծայրէ 'ի ծայր կը պարսպէ Ներբովթեան լեռան արևմտեան բազուկը որ մինչև (Չար-Պուհուր) հասնելով դաշտին հետ ինքն ալ կը սպառնի: Ասիկա խոնարհ՝ սակայն բազմաձոր բազմախորշ և բազմաբնակ լեռ մէ հարթայ և Տարօնոյ մէջ ձգուած. և կը կոչուի (Քոսուր և խանտրէզ) վիճակաց անունով:

Այս լեռան Տարօնոյ երեսն էին Օձ բերդ, Նոր քաղաք. Ձիւնկերտ կամ Պորպէս և Տաղօն քաղաքները, որոց աւերակները դեռ յայտնի են՝ բաց 'ի Ձիւնկերտէն որուն գիրքն իսկ դեռ անյայտութեան մէջ է: Օձ քաղաքի մեծագիր և ամուր բերդը Չամբի եղերքը և լեռան կից քաջապէս կ'երևի դեռ ևս իր բլրաձև բարձր գիրքի վրայ, ուր մեծամեծ աղբիւրներ կը գտնուին և որուն մօտէն կ'անցնի Ներբովթէն իջնող վտակ մը որ Չամբէն անցնելով Մեղրագետ կը խառնուի:

Տարօնոյ արևմուտքը կը պատէ Քարկէոյ կամ Արձան բազմաբնակ լեռը, որ Սրմանց լեռանց արևելեան և հարաւային վերջին բազուկն է, և անհաղորդ է Ներբովթի արևմտեան բազկին. նոյնպէս և Սիւմ լեռան, որոց երկուրէն ալ Նփրատի հիւսիսային և հարաւային անցքերով

զատուած է: Ունի ընդարձակ սարահարթներ՝ բազմաթիւ ծաղկաւէտ ու զուարճալի հովիտներու բաժնուած, որոց մէջէն հազարաւոր աղբիւրներ ֆլուզխին ու խոխոջալով կրննթանան:

Այս լեռը առաջ անձանօթ Քարկէոյ քաղաքի կամ աւանի մը անունով կոչուած էր. թերեւս և Վիշապ կամ Աշտիշատ ու Մծուրկ քաղաքաց և Ծիծառն մեծ աւանի անուններով ալ կոչուած ըլլան իր մասերը. վասն զի ասոնք ամենն ալ իր լեռնոտները կգտնուէին և հռչակաւոր վայրեր էին. իսկ հիմա սուրբ Կարապետի հռչակաւոր վանից անունով սուրբ Կարապետի լեռ կկոչուի, վասնզի այս լեռան գլխուն մօտիկ կառուցուած է այս վանքը բաւական տափարակաձև տեղի մը վրայ և արեւահայեաց դիրքով բոլոր դաշտը կդիտէ: Մանրավանքն ալ որ Աշտիշատէն ժամաւ մը հեռի դէպ ի դաշտն է, Քարկէոյ լեռնէն հեռի չէ: Քարկէոյ լեռան արեւելեան մասը ձրգուած է Տարօնոյ և Վարդօյի մէջտեղը, իսկ հարաւայինը Տարօնոյ և Հաշտենից Պալունեաց վիճակին մէջտեղը:

(Կը շարունակուի)

Զ Փ Ո Ղ Ը

(Նույնը սպայ Զաքարիա Բ. Մելիք-Ամիրզադեանցին):

Ա.

Մածնաբերդցի Անդունց Սողին լոյս աշխարհ տեսաւ Շատախայ գոմերում ¹⁾: Մի անգամ նրա մայր Սապետը վաղ առաւօտեան ըստ սովորականին գնաց գոմը կովերին կթելու: Յունուարն էր դրսում կանգնած, օրը շատ ցուրտ էր. ձիւնի հաստ շերտի տակ ծածկուած էին գոմերն ու կենալատները ²⁾. քամին սաստիկ փչում էր ու ձիւնի քուլաներն այս ու այն կողմը շարտում: Դրսում ոչ մի կենդանի արարած չէր երևում. շներն անգամ քաշուել էին ներս ու իրանց սովորական հաչոցով էլ ոչոքի զահլա չէին տանում: Տաւարածներից ու հորթարածներից ոչ մինն էլ դրսում դեռ չէր երևում. նրանք յոգնած անվերջ պկու ³⁾ ածելուց ու պարելուց, որով գոմերում սովորաբար կարճացնում են ձմեռուայ երկար գիշերները, դեռ անուշ քնումն էին: Նրանցից ոչ մինը դեռ չէր մտածում գլուխը կարպետի տակից հանել. ինչու հանի ու զուր տեղը ցուրտ կուլ տայ, այսօր միևնույն է տաւարը հան-

¹⁾ Գոմերը շինում են գիւղից դուրս արօտատեղիներից մօտիկ. այնտեղ գիւղացիները պահում են իրանց տաւարն ու ոչխարը: ²⁾ Կենալատունը շինւում է մարդկանց կենալու համար, գոմից բոլորովին առանձին: ³⁾ Երաժշտական մի հասարակ գործիք է, որը շինւում է ծղոտից:

դը ⁴⁾ չեն գնալու արածելու. կարպետը թէև շատ չոր է, բայց էլի նրա տակը փոքր ինչ տաք է: Գոմերում առաւօտեան այդ պահուն արթուն են միայն բընըչիքը ⁵⁾, որոնք շտապում են տաւարը շուտով կթել ու հրետին իրանց խեղճ գլուխներն այդ ղալմաղալից թափել. ահր գոմերի բանը միայն տաւար կթելը չի. պէտք է խնեցի հարել ⁶⁾ ու կարագը հալել, պէտք է թանը կտրցնել ⁷⁾, պէտք է վերջապէս այն շնթունած ⁸⁾ տաւարածների համար հաց շինել, որ գոնէ բարեհաճեն տաւարին ապուռ ⁹⁾ տալ ու ջուր խմելու տանել նրանց: Անդունց Սապետ աքիրն իրանց Հեօրմաթ կովի ծիծը բռնեց թէ չէ, իսկոյն մի ինչ որ սաստիկ ցաւ զգաց: Նա արդէն սպասում էր և լաւ գիտէր, որ այսօր էգուց իր գլուխն այդպիսի մի օլին ¹⁰⁾ է գալու, բայց ոչ այդքան յանկարծակի: Դեռ նոր էին ապսպարել, որ գիւղից տատմէր ¹¹⁾ գալ. ով էր իմանում, խաբարը գնացել էր գիւղը, թէ ոչ. տատմէրը գալու էր, թէ դեռ իսկի տնից տեղահան էլ չէր եղել: Արդէն բանը բանից սնցել էր. նա գար էլ, այլ ևս ոչ մի բանի պէտք չէր գալ, քանի որ Սապետ աքիրը, զգալով ցաւն ու իմանալով բանն ինչու՞մն է, ինքն իր գլխի ճարը տեսաւ: Թողեց կթիչը ¹²⁾ ձեռքից ու վազեց գոմից դէպի կենալատուն. բայց դեռ երկու քայլ չարած, թուլացաւ ու ընկաւ մէջքի վրայ փափուկ ու տաք աղբակոյտի վրայ, նրանցից աւելի լաւ անկողին կենալատայնը Սապետ աքիրը չէր գտնիլ. այնտեղ բացի չոր կարպետից ու մաշած լանթերից ինչ կար, որ նա ինչ գտնէր, իսկ այդտեղ գոմում նրա տակը թէև տաւարի թրիք էր, բայց փափուկ էր ու տաք: Մանուկը նեղութիւն չէր քաշիլ, եթէ այդ փափուկ տեղը ծնուէր: Մնաց Սապետ աքիրը մի քանի րոպէ մէջքի վրայ ընկած. ցաւի բռնկումը մի քանի անգամ սաստիկ զգա-

4) Արօտատեղին: 5) Կովերին կթող ու առ հասարակ գոմերի տնտեսութիւնը վարող կանայք: 6) Իւղ պատրաստել մածնից: 7) Թանը եփել: 8) Պարկած: 9) Խոտ ու դարման: 10) Պատուհաս: 11) Մանկաբարձուհի. 12) Կթելու ամանը:

ցուեց. չը կար մէկը, որը Սապետ աքօր ձեռքից բռնէր, նրան մի կաթիլ ջուր գոնէ տար, եթէ նա այդ անտանելի ցաւից ուշաթափուէր. էլի ցաւի մի ուժգին բռնկումն, և յանկարծ Սապետ աքիւրը թեթեւութիւն զգաց. աշխարհը կրկին լուսացաւ նրա համար, և նա աղբակոյտի վրայ ընկած տեսաւ մի փոքրիկ մանկիկ, որն իր թույլ բազուկները մեկնած դէպի տարածութիւնը ճշում էր և կարծես գոմի սեացած կոճերից օգնութիւն էր աղերսում: Սապետ աքիւրն իսկոյն իրան հաւաքեց, վերցրեց աղբակոյտի վրայից ճչացող մանկան, փաթաթեց նրան իր արխալուղի փէշում ու վազեց կենալատուն, ուր փաթփթորեց նրան մի քանի հնամաշ լանթերի մէջ: Մանուկի ճչոցը քնահարամ արաւ Սապետ աքօր ամուսնուն, որը կարպետի տակ դէս ու դէն շարժուեց, զրփեց ¹³⁾ մին էս կողքը, մին էն կողքը ու յետոյ առանց գլուխը կարպետի տակից հանելու ձայն տուեց կնոջ. «Աղջի, էդ ո՞վ ա էդտեղ զալմաղալ անում. սաս—տազ անի. դեռ քնից կշտացել չեմ:

— Բախէն ¹⁴⁾ ա՛ էլի, — պատասխանեց Սապետ աքիւրը:

— Ո՛ւմ բախայ ա, — հարցրեց ամուսինը:

— Մեր բախէն:

— Պահ, աղջի, բախէդ ըլա՛ւ:

— Հա՛:

— Տղայ ա՛, թա աղջիկ:

— Տղայ ա, — պատասխանեց Սապետ աքիւրը:

— Դէ Աստուծուն փառք, — ասաց կարպետի տակից ամուսինը, շուռ եկաւ միւս կողքի վրայ ու կրկին իր համար հանգիստ մրափեց:

Սապետ աքիւրը հրեց ոտով հորթարած Կափուելին, որը դեռ արին քնումն էր, վեր կացրեց նրան քնատեղից, յանձնեց նրա խնամքին նորածին մանկան, իսկ ինքը գնաց գոմը տաւարը կթելու: Կափուելը ծանրբարակ կրակ վառեց օջաղում, յետոյ վերցրեց լանթերի այն փաթեթը, որի մէջ ամփոփուած էր նորածինը,

¹³⁾ Բորեց. ¹⁴⁾ Երեխան:

խտտեց նրան ու նստեց օջաղի ծայրին տաքանալու: Ծխի թանձր քուլաները բարձրանում էին օջաղից ու լցնում ամբողջ կենալատունը: Խեղճ մանուկը խեղդ-
 ւում էր ծխից ու բոլոր ոյժով ճչում. Կափռելը փայ-
 փայում էր նրան, ասելով՝ «լաց մի ըլի՛ր. քե մատաղ,
 կը մեծանաս, դու էլ հորթարած կը դառնաս. կը բա-
 ցուի սիրուն գարուն, և դու կը գնաս դաշտ այնտեղ
 ձնծաղիկ քաղելու բլազուկների¹⁵⁾ համար»: Մանուկի
 ճչոցն երբեմն մեղմանում էր, կարծես նա հասկանում
 էր Կափռելի ասածներն ու ուրախանում, այդ գեղեցիկ
 ապագան իր առաջին տեսնելով:

Այդպէս լոյս աշխարհ եկաւ Մաճնաբերդցի Ան-
 դունց Սողին:

Բ.

Միմեանց ետեւից անցնում էին օրեր: Սողին աղ-
 բակոյտերի ու լանթերի մէջ մեծանում էր ու փարթա-
 մանում: Ծնուած օրից սկսած մի առանձին փայփա-
 յանքի չէր արժանանում իր ծնողների կողմից, մի ա-
 ռանձին հոգս չէր պատճառում նրանց: Հայրը երբեմն
 վերցնում էր նրան ձեռքն ու մինչև օճուլքը¹⁶⁾ բարձ-
 րացնում, «քօթիթ»¹⁷⁾ ու «առջուկ»¹⁸⁾ փաղաքշական
 խօսքերը շալկելով նրա հասցէով. ասենք, այնքան էլ
 անտեղի չէին այդ ածականները, քանի որ փոքրիկ Սո-
 ղին առջի քոթիթի պէս փափիկ էր ու հաստիկ: Նրա
 ոտներն ու ձեռքերը միշտ թրքաթաթախ էին, քանի
 որ յաճախ անխնամ մնալով կենալատանը, նա սողալով
 դուրս էր գալիս այնտեղից ու աղբակոյտերի վրայ խա-
 դում, կարծես արջի դանում¹⁹⁾ լինէր նա մեծանալիս:
 Մայրը նրան այնքան էլ երես չէր տալիս. երբ բանից
 պրծնում էր, այն ժամանակ միայն նա միտն էր գցում
 իւր Սողուն, վերցնում էր նրան, կուշտ ծիծ էր տալիս

¹⁵⁾ Նորածին հորթերի: Հորթարածները սիրում են
 նրանց զարդարել ծաղիկներով: ¹⁶⁾ Գերանները: ¹⁷⁾ Արջի
 քոթիթ: ¹⁸⁾ Փոքրիկ արջ: ¹⁹⁾ Որջում:

ու կրկին բաց թողում նրան սողալու մի աղբակուտից միւսը: Սողին լաւ էր ծծում. պարզ երևում էր, որ Անդունց տնից է. Անդունք առ հասարակ շատակեր են. Սողին, ինչպէս երևում էր, չէր ուզում իր նախորդներից ետ մնալ ու Անդունց հռչակաւոր տոհմը սև երես անել: Մայրը զօռով էր ծիծը նրա բերանից հանում. փուչը թամամ առջի քօթիթ էր. այնքան էլ ծծել կըլի, որ ծծում էր: Օրօրոցում Սողին չէր համբերում. մի սուտ աչքահուփի տալուց յետոյ, իսկոյն բանում էր աչքերն ու հարահուրէն գցում կենալատունը. օրօրոցի կապանքները Սողու քէֆովը չէին. նա սիրում էր միշտ ազատ իր հաստիկ ձեռքերն ու ոտները դէս ու դէն շարժել: Սապետ աքիրը, ճարը կտրած, վերցնում էր նրան օրօրոցից ու բաց թողնում գետնի վրայ սողալու: Երբ ազատում էին նրան օրօրոցի կապանքներից, նա թռթռում էր մօր գրկում, կարծես երկնքից մի մեծ պարզև իջած լինէր նրա համար: Բաց էր թողնում մայրը Սողուն կենալատունն, ու ինքը գնում էր գոմը տաւարի թրիքը քերելու: Շատ դէս ու դէն սողալուց Սողին յոգնում էր ու տեղն ու տեղը քնում, յաճախ խոնաւ գետնի վրայ: «Ձէ, րախիս կողքը պինդ ա,—ասում էր երբեմն հայրը, տեսնելով Սողուն այդ դրութեան մէջ,—լաւ տաւարած կըլի, ձիւն ու անձրևից, թոռ ու թացից նրա աչքը չի վախիլ, սա թամամ իմ պապ Արզմանի դուն ա ընկել. նրա պէս կողքապինդ ու հաստավիզ ա ըլելու»: Եւ ճշմարիտ. փոքրիկ Սողու թէ կողքըն էր շատ պինդ և թէ վիզն էր շատ հաստ,—այդ արդէն նշմարւում էր, թէև նա դեռ օրօրոցում էր պարկում: Սողին հիւանդանալու հետ իսկի գլուխ չունէր. փուչը կարծես քարից լինէր շինած. հլէ գոնէ մի սուտ էլա հազում չէր, որ ծնողները մի քիչ հալ ու մաշ լինէին, մի ըռելի ²⁰⁾ էլա «ջան» ասէին նրան: Սապետ աքիրն երբեմն փաթաթում էր Սողուն չարսաւում, կապում էր իւր մէջքին ու գնում էր գոմերից դուրս կանաչ մարգագետնում ոչխարներին կթելու: Կթիչը ձեռքին նա անցնում

20) Բերան:

էր մի ոչխարից միւսին, իսկ Սողին կպած նրա մէջքից, կամ հանգիստ իր համար քնում էր, կամ աչքերը բաց պլշում էր դէպի գառները, որոնք խմբուած ոչխարներից հեռու, մայում էին անդադար ու գառնարածների դադանակներից ահաբեկուած չէին համարձակում շարժուել իրանց տեղերից. նրանք անհամբեր սպասում էին իրանց հերթին, որ գան ու կաթ ծծեն իրանց մայրերի ծծերից: Յաճախ անձրևների տակ էր ընկնում մանուկ Սողին. մայրը կաթնի մեծ կթիչը ձեռքին բռնած էլ չէր կարողանում նրան մէջքից վերցնել, գրկել ու թափել նրան անձրևից: Ծարը կտրած խեղճ Սապետ աքիրը կթիչը երկու ձեռքով ամուր բռնած վազում էր դէպի գոմերը, իսկ անձրևը վերևից հեղեղում էր անխնայ նրան իր մէջքի բեռնով: Մինչև կենալատուն հասնելը խեղճ Սողու վրայ էլ չոր լանթի կտոր չէր մնում. նա այնպէս էր թռչում, կարծես գետից լինէր հանած իր վրայի շորերով: Մայրը հանում էր նրա վրայից լանթերը, մզում էր ու չորացնում օջաղի ծայրին, իսկ մինչև չորանալը Սողին բոլորովին տկլոր թաւալում էր կենալատան խոնաւ լատակի վրայ: Փուշն ասած հէ մի սուտ էլա հիւանդանար. չէ, այդպիսի բանը նրան անմատչելի էր: Դրուստ էր ասում իր հայրը, որ նա իր պապ Անդունց Արզմանի ղօշն էր ընկել, իսկ թէ իր ժամանակին ինչպիսի տղամարդ էր Անդունց Արզմանը, այդ ամբողջ աշխարհին յայտնի է. նա արջերի հետ անգամ կոխ էր բռնում ու յաճախ հասարակ դադանակներով էր սպանում նրոնց: Ահ ու երկիւղ ասած բանը, քամին ու բորանը, ցուրտն ու սառնամանիքն Արզմանի համար գոյութիւն չունէին: Իր մազի համբարքով նա մարդ էր սպանել, միայն ոչ խեղճ ու անմեղ մարդկանց, այլ գողերի ու զաչաղների: Դառնովեցի ձեղունց Վերդին էլ է շատ ազդուն ²¹⁾ տղամարդ, նա էլ գողերի հետ գլուխ չունի ու պատահած ժամանակ հանգուցմերոց է անում նրանց ու դէպի այն հեռու աշխարհը ճանապարհ դնում, բայց էլի նա

²¹⁾ Ուժեղ, բաշ ու համարձակ:

Անդունց Արզմանին չի հասնիլ. Արզմանը կատարեալ քափիւր էր: ձեղունց Վերդին դեռ շատ պիտի պէճին, կրակին ²²⁾ անիլ, դեռ շատ պիտի գիւլլա բարութ փչացնիլ, չը տեսնուած քաջութիւններ պիտի անիլ նա, որ Անդունց Արզմանի ետնից հասնի. Արզմանի նանը չը մեռնի. նա մի ուրիշ տղամարդ էր...

Գ.

Երբ սողին սկսեց ման գալ, մայրը կտրեց նրան ծծից ու բոլորովին ազատ բաց թողեց նրան գոմերում: Սողին ամբողջ օրեր, ոտաբորիկ ու գլխաբաց, շրջում էր հասակակիցների հետ. աղբակոյտերի մէջ, թաւալուում էր գետնի վրայ ու երեկոյեան թրքաթաթախ վերադառնում կենալատուն, ուր ուտում էր թան կամ մածուն ու պարկում կարպետի տակ քնելու: Առաւօտեան վեր կենալով տեղից, ուտում էր մածնի սոճորական բաժինն ու գնում առուակի ափին գետ ²³⁾ շինելու: Հաւաքում էր այնտեղ երեխաների մի ամբողջ բանակ: Նրանք առուակի ափին գետ շինելիս թրջւում էին ու ցեխոտում. մայրերն երբեմն գալիս էին ու գլխներին բանփելով ²⁴⁾ տանում նրանց տուն, բայց փուլերը չէին խրատում. ազատուելուն պէս, կրկին վազում էին դէպի առուակն ու կրկին թրջւում, ցեխոտում այնտեղ: Գոնէ մինը նրանցից մըսէր ու հիւանդանար խրատուելու համար. այդ էլ չէր պատահում երբեք. փուլերը կարծես զանում մեծացած արջի քօթիթներ լինէին:

Այդպէս անցնում էին Սողու անհոգ ու անդարդ մանկութեան տարիները: Բոլոր ժամանակ իր հասակակիցների հետ անձնատուր էր լինում նա ազատ խաղերի. նա ղեկավարում էր խաղերը, սւստի նրան ամենից շատ էին տուր ու դմբոց տալիս կանայք, երբ գալիս էին իրանց ցեխաթաթախ չարաճճիներին տուն տա-

²²⁾ Իր ղյժերից վեր պիտի աշխատի. ²³⁾ Լճակ. ²⁴⁾ Երկու ձեռքով խփելով:

ներում. նրան էին մեղադրում միշտ այդ անվերջ ու անկարգ խաղերի մէջ, նրան էին պատճառ համարում: Երբեմն Սողին առաջարկում էր երեխանց «թուրք ու հայ չորբանի»²⁵⁾ տալ: Նրանք բաժանւում էին երկու խմբի. մի մասը թուրք հովիւների դերն էր կատարում, միւս մասը հայ. վերցնում էին նրանք մի-մի փայտ ու սկսում էին նախ վիճաբանութիւն. վէճը վերաբերում էր արօտաւեղիներին, ուր թուրքերն իրանց տաւարը բերել էին արածացնելու: Մի քիչ իրար ըռելս կրծելուց յետոյ նրանք սկսում էին չոմաղակուիլ²⁶⁾. «խիզան, զրփեցէք»,²⁷⁾ ասում էր Սողին ու ինքն առաջինը յարձակւում թշնամեաց բռնակի վրայ. հարուածները կարկուտի պէս թափւում էին սրա-նրա գլխին. արիւնով նախշւում էին մարտնչողների երեսներն ու ճակատները, արիւնով ներկւում էր գետինը, բայց խիզանը, ոչ մի ուշադրութիւն չը դարձնելով արեան վրայ, շտրունակում էին միմեանց զփել: Շատերն ընկնում էին. միւսները նրանց կոխկրտելով, առաջ էին շարժւում ու անխնայ աջ ու ձախ նի պրանում: Անդունց Սողին չը նայած իր արիւնաներկ քիթ ու պռօշին, գնում էր յանդգնութեամբ առաջ ու անդադար կրկնում՝ «խիզան, զփեցէք. էնա հա՛ մենք շնաջարդ ենք տալիս թուրքերին»: Բանը վերջապէս այնտեղ էր հասնում, որ շատերը մարտնչողներից, կորցնելով թշնամու անխնայ հարուածներից իրանց բոլոր արիութիւնը, աղիողորմ ձայնով «վայ, նանէ» էին կանչում, հասկացնելով ում հարկն է, որ բաները խարաբ են, եկէք շուտով ու մեզ թափեցէք: Նրանց լացն ու կոծը հասնում էր բռնիչների ականջներին: Խեղճ կանայքը, իմանալով բանն ինչումն է, ձգում էին իսկոյն բան ու գործ, վազում էին իրանց չարածճիւների մօտ ու քարսաղի²⁸⁾ անում նրանց: Բոլոր մարտնչողներն էլ անխտիր, թէ յաղթողները և թէ յաղթուածները, լաւ քօթակ էին ուտում իրանց մայրերից, որ էլ չը համարձակուեն իրանց քիթ ու պռօշն արնացնել ու

25) Հովիւ. 26) Սկսում էին դադանակներով կռուել.

27) Զփեցէք. զփել — խփել, զարնել. 28) Հանդարտացնում:

նրանց բանից գցել: Ամենից շատ քօթակուում էր Ան-
դունց Սողին, այդ յանդուգն գփողը ²⁹⁾, Ղեկավարու-
թիւնը շատ թանգ էր նստում նրան: Սապետ աքիւրը,
դրդուած բընիչիների գանգատներից, անխնայ տուր ու
զմբոցով խրատում էր նրան, որ խելօք կենայ, էլ էդ-
հէնց խելառ-մելառ ³⁰⁾ խաղեր չըսարքի խիզանի հետ:
Սողին այդպիսի դասերից յետոյ աշխատում էր իրան
հանդարտ պահել. բայց քնչ անէր խեղճը, երբ նրա
ջանը, ձեռքն ու ոտքը կռուի համար միշտ քոր էին
գալիս: Նրա ոսկորները չէին դնջանում. անցնում էր
մի-երկու օր, նա կրկին հաւաքում էր երեխանցն իւր
շուրջ, բաժանում էր նրանց խմբերի ու «խիզան, զը-
փեցէք» ասելով, առաջ շարժւում իւր խմբի գլուխն
անցած: Զը նայած նոր ու աւելի ահռելի քօթակնե-
րին, նա իւր այդ խաղերից ձեռը չէր քաշում երբէք:

Դ.

Մի անգամ, հնձի ժամանակը, Սողու հայրը դար-
ձաւ Սապետ աքօրն ասելով՝ «ա՛ կնիկ, հիմա մեր բանի
թիւնդ վախտն ա, էսօր էն օրն ա, որ փէտին
փալաս են փաթաթում ու բանեցնում, իսկ մեր փուչ
Սողին այստեղ գոմերում զուր ուտում ա և խմում ու
սրա-նրա քիթ ու պռօշ արինլիկ անում ³¹⁾. էսօր նա
տասը տարեկան ըախայ ա, էսօրուանից պէտք ա նրա
միսն ուտել, ոսկորը թողնել, աչքը հանել ու բանե-
ցնել. բաւական ա, լաւ բօլ նա էստեղ գոմերում դէս
ու դէն խնդռուղի ³²⁾ տուաւ. քնչ կասես եթէ նրան
տանեմ սարն այնտեղից մեր ջորով խոտ ու խուրճը
կրի նա շէնը:

—Ի՞նչ պտեմ ասիլ, տանում ես, տար,—պատաս-
խանեց Սապետ աքիւրը,—երբ հնձի և կալ ու կուտի
ժամանակն անցնի, էն վախտը կըգայ այստեղ գոմերում
հորթերը պահելու. եթէ պարապ թողնենք, բէդօվ-

²⁹⁾ Խփողը, զարնողը, կռուողը. ³⁰⁾ Յիմար. ³¹⁾ Ա-
րիւնով ներկում. ³²⁾ Վազվզեց:

լաթ³³⁾ ու վէճլուկ³⁴⁾ տղայ կը դառնայ:

— Հա, հա, ըզորմի քու հօրն, ա կնիկ, — պատասխանեց նրան ամուսինը, — բէշովլաթ կը դառնայ, եթէ պարապ մնայ. հիմա նրան լծան տակ քաշելու վախտն ա:

Մեր անվեհեր զփողին լծան տակ քաշեցին: Սողին լաց ու կոծով թողեց իր գոմերը, իր սիրելի աղբակոյտերն ու գնաց հօր հետ սարը այնտեղից խոտ ու խուրձ կրելու շէնը: Սկսուեցին խեղճ Սողու համար չարքաշ օրեր. էլ հանգստութիւն, էլ դինջութիւն չունէր նա. կաթ ու մածոնի համ շատ հազիւ էր նա տեսնում. նրա ուտելիքը չոր հացն էր. երբեմն ճանկ էր գցում թթու շուշան կամ պէքի³⁵⁾: Հայրը բեռնում էր ջորուն խոտ կամ խուրձը, Սողին տանում էր տուն: Նա գնում էր ոտաբոբիկ ու գլխաբաց. վերեւից արևն էր դաղում նրա գլուխը: ցածից քարերն էին ծակծկոտում նրա ոտները: Նրա իսկի վէջէն³⁶⁾ չէր այդ. այդ անյարմարութիւնները ոչինչ բաներ էին նրա համար. նրա դեռ այն ժամանակը չէր, որ ոտնամաններ ու գլխարկ ունենայ: Մենակ հօ նա չէր. նրա ընկերները, խոտ ու խուրձ կրողները, բոլորն էլ նրա օրի խիզան էին, բոլորն էլ համարեա ոտաբոբիկ էին ու գլխաբաց: Ծնողներն աւելորդ էին համարում նրանց համար ոտնամանների ու գլխարկի ծախսեր անել: «Երեխէք են, դեռ խուրդա-մուրդա խիզան են³⁷⁾», — ասում են սովորաբար նրանց ծնողները, — թող բոբիկ ոտով քարին քացի տալով մեծանան, որ իմանան եղը մածոնիցն ա, որ վերջը աշխատանքի դադրը³⁸⁾ գիշենան. եթէ ջահելութիւնից նրանց պահես, պաշտես, սև օրից հեռու պահես, նրա ամեն ուղածը կատարես, շուտով գլխիդ աղա կը դառնան ու քո տուն ու տեղը կը քանդեն. էն վախտը եկ ու էշը փխակից հանի. դէ տեսնեմ, օնց ես դու էշը փխակից հանում, երբ ջահելութիւնից դու նրա կապը քո ձեռքից գցել ես: Էշը հակառակ հայվան ա. նա

33) Անպիտան. 34) Չար, ինքնագլուխ: 35) Բոխ. 36) Ուշ չէր դարձնում. 37) Մանր. մունր երեխաներ են. 38) Գինը, նշանակութիւնը:

եթէ իր գլխու մնայ, տիրօջն էլ բանի տեղ չի դնիլ, քամակը դէպի նրան կանի ու քացի կըտայ ըռըխին. թամամ նրա պէս հակառակ են լինում երես տուած ջահիւները: Ել խի ենք մենք նրանց երես տալիս. ջահիւ միսն ուտել պտես, ոսկորը թողնիլ, որ նա շիտակ ու խելքը գլխին մարդ դառնայ»: Սողու հայրը նրա ջանին ըլած ուտում ու մաքրազարդում էր նրա միսը. խեղճը ոչ թէ միայն ցերեկը, այլ գիշերն անգամ հանգըստութիւն չունէր: Երեկոյեան մի ային.օյին չոր հաց կրծելուց լետոյ նա պարկում էր կարպետի տակին քնելու: Դէ յայտնի է, որ զահրիմար կարպետի տակին մարդ հանգիստ քուն չի ունենում. տակդ չոր, վերեդ չոր, կարպետի արանքներում լուաներ, որոնք ջանիդ ըլած արիւնդ ծծում են, — ո՞նց դու հանգիստ քնես, հէնց էնա քեզ քորում ես ու ղրփում և դէս ու դէն պարանում: Աչքդ մի քիչ հուփ է գալիս, քաղցը երազի մէջ ես ընկնում, տեսնում ես քեզ քնած փափուկ եօրդան — դօշակի մէջ, տան պուճախում, այլ ոչ թէ աստղերանց տակին. մնել ես տեսնում, մի բան կողքդ ծակեց, քնահարամ ես ըլում ու տեսնում քեզ չոր կարպետի մէջ փաթաթուած: Աչքերդ կրկին հուփ ես ունում ու մի հանգաւ մրափում, բայց էն զահրիմար երազը, էն փափուկ եօրդան. դօշակն էլ չես տեսնում, գնում է երազդ և չը գիտես՝ ո՞ր սևատակ է կորչում: Ե՛, դեռ լաւ է, երբ վերեում փայլում են աստղերը կամ լուսինը. երբեմն երկինքը ծածկում է մութ ամպերով. ծլլալով թափում է անձրևն ու քեզ քո կարպետով շան օրն ու շան հայր գցում: Կուչ ես գալիս կարպետիդ տակին, ձեռքերդ ու ոտներդ քեզ հաւաքում, իսկ վերեից թխկթխկալով ընկնում են անձրևի անվերջ կաթիլները կարպետիդ վրայ ու կամաց կամաց նի նստում. թրջում է կարպետը, թրջում են շորերը. ջուրն արդէն մարմնիդ է հասնում: Չար չի կայ, մրափում ես ու մի քաղցը երազի մէջ ընկնում. յանկարծ մի սառը բան է անցնում լաշովդ. վեր ես թըռչում և թնչ ես տեսնում. ջուրն արդէն հոսում է տակովդ: Կանգնում ես տեղիցդ, կարպետն ուսերիդ գցում,

խուրջինի մի թալը գլուխդ պրծացնում, թամամ վրդապետ դառնում ու գնում այն խաւարի մէջ մի չոր տեղ գտնելու, որ կրկին կարպետում կօյօլուես, քարը գլխիդ տակին դնես ու պարկես: Յաճախ չոր տեղ չի գտնուում, սարին ո՞վ է տուել չոր ու ցամաք տեղը. ճարդ կտրում է, կանգնում ես մի տեղ ու այգպէս կանգնած լուսացնում: Ե՛ր, էդ բոլորը լաւ է, շատ լաւ. ամառ ժամանակ հեշտ է այգպիսի պատուհասներին դէմ կենալը: Աստուած հեռու տանի ձմեռը, եթէ թէժ կրակ չունես արած, այն ժամանակ հանգին կարպետում փաթաթուել ու պարկել չես կարող. եթէ այգպիսի արմախութիւն անես, էլ առաւօտը տեղիցդ վեր չես կենայ, կըսառչես ու սառոյց կըկտրես: Բա՞խչ հողը գլխիդ տաս. էլ թնչա մնում անել. ճարդ կտրած շուռ ես ունում կարպետն ու մինչև լոյսն առանց զաւալի պար գալիս. որ չը սառչես, մի փոքր էլա տաքանաս, զուռնէն էլ դու ես քո ըռխովն³⁹⁾ ածում:

Մանկութեան առաջին օրերից սովոր լինելով չոր կարպետին, Սողին սարին այնքան էլ նեղութիւններ չէր քաշում կարպետի տակ, լաւ էր քնում. բայց ամեն գիշեր դեռ արին քնումը, դեռ լոյսը չը բացուած. հայրը հրում էր նրան, ասելով՝ «ադա՛, լաւ բօլ քնեցիր, վեր կաց, խոտը ապր տուն, ջորուն բեռնում եմ. ջահիլ տղէն էդքան կը քնի՛. բա դու աշխարհումս ո՞նց պտես ապրիլ»: Աշխարհումս ապրել սովորելու համար Սողին իսկոյն վեր էր թռչում տեղից, կարպետը ծալում ու ջորու կապը բռնում: Հայրը բեռնում էր ջորին ու Սողու առաջն անում. տասնամեայ խոտ կրողը դեռ քնաթաթախ, աչքերը տրորելով գնում էր նրա ետեից: Պատահում էին թռու ու թաց գիշերներ. կարպետի տակ արդէն թրջուած ճանապարհին նա ևս աւելի էր թրջւում ու ցեխոտում. բայց այդ նա մի բանի տեղ չէր գնում. շտապով քշում էր ջորուն, որ հրետին տուն հասնի ու մի ուտելու բան ճանկ գցի իրանց հարսի ձեռքից, որը տանտիկնութիւն էր անում Սա-

39) Բերանով:

պետ աքօր բացակայութեան պատճառով, նա միշտ մընում էր գոմերում: Ճանապարհին նա շատ ընկերների էր պատահում, որոնք նոյնպէս խոտ ու խուրձ էին կրում տուն: Բեռնած ջորիներն ու ձիաները կազմում էին մի մեծ քարվան: Երեսներն ուրախ-գուարթ գնում էին նրանց ետևից. նրանք անընդհատ երգեր էին երգում, կարծես թռչուններ լինէին ծլվլալիս: Սողին մի շատ տարօրինակ սովորութիւն ունէր. նա ոչ ոքի թոյլ չէր տալիս, որ իր առաջին գնայ. անխնայ մտրակելով իրանց ջորուն, նա առաջ էր գցում նրան, միշտ առաջ, իսկ ամբողջ քարվանը մնում էր նրա ետևում:

Նրանց Թառլան ջորին շատ նամուսով էր. մի-երկու հարուած ստանալով նա իմաստունի պէս ըմբռնում էր Սողու միտքն ու առաջ ընկնում: «Ի՛նչ քե մատաղ, Թառլան, հա՛, — բացականչում էր Սողին, — գնա՛ արխային առաջ. Անդունց Սողին ուրիշների քամկում մնացող տղայ չի»: Թառլան ջորին առաջ ընկնելիս բեռնած ուղախներին երբեմն հրում էր մի կողմ իր վրայի բեռնով: Նրանց ուղեկցող խուրձ կրողները բողբոջում էին, ուշուցներ էին առաքում Թառլան ջորու տիրօջ հասցեով ու ձայն էին տալիս Սողուն՝ իր ջորու ըռեխը պահել: Փոխանակ ջորու ըռեխը պահելու Սողին հայհոյանքներից վիրաւորուած, ինքն էլ փոխադարձաբար նոյնպիսի հաճոյախօսութիւններ էր ասում նրանց: Սկսւում էր վիճաբանութիւն, որը յաճախ վերջանում էր զիւոցով⁴⁰⁾: Սողու դաճանակը վեր ու վայր էր շարժւում օդի մէջ ու ամեն անգամ սրա կամ նրա կարկաժին իջնում: Շատ սակաւ էր պատահում Սողուն յաղթուել. նա առհասարակ յաղթող էր հանդիսանում, քանի որ նա շատ ուստա զփող էր, նրա դաճանակն առանց հարուածի չէր իջնում. գոմերում ահր էգ էր նրա փէշակը վաղ մանկութիւնից սկսած: Խուրձ կրող երեսները տեսան, որ Սողուն դաճանակաթակ տալը հանաք բան չի, որ նա նրանց պէս երեք-չորսի առաջ

40) Կռուով:

կանի ու զփելով դէպի ուր ուզում է քշի, ուստի ամեն սհաթ նրա հետ չէին վիճում, թողնում էին նրան իր Թառլան ջորու հոգին հանել ու առաջ քշել: Չէ, չէ. էլի մին էլ տեսար զփոց պատահեց, մին էլ տեսար սրա նրա քիթ ու պռոշ արիւնլիկ եղաւ: Երբեմն պատահում էր Սողուն արիւնաթաթախ գնալ սարը հօր մօտ: Նկատելով արիւնն ու հասկանալով բանն ինչումն է, նա բարկացած ասում էր որդուն՝ «ն գըլխամեռ, էլ դու կռիւ գցեցի՞ր, բա բօլ չէր, հերիք չէր քեզ. էս սարին էլա դու դինջանալու չես. ահր էդ ինչ պատահեց, որ դու չը կարացիր քեզ հաւաք պահել»:

— Ապէր, հուռունց Մակիչն ինձ ուշունց տուեց,
— պատասխանում է Սողին:

— Բա դու նրան թնջ արիր:

— Ես էլ նրան զփեցի:

— Այ դու զալաթ արիր, — պատասխանում էր հայրը, — կարում չէիր գաս ինձ ասես, որ ես էլ նրա հօրն ասեմ, որ նրա աչքը հանի: Էլ անես ոչ, թէ չէ ես էլ քեզ ըսէնց կը զփեմ, այ, — ասում էր Սողու հայրն ու մի քանի անգամ բամփում նրա գլխին ու չափալախներ թխում երեսին:

Նա խրատում էր Սողուն, որ նա զփելը թօբա անի. վախենում էր, որ որդու զփոցը վատ հետեւանքներ ունենայ ու իրան տուգանքի տակ գցի: Ե՛ր, ինչքան էլ հայրը բամփում էր Սողու կարկաժին, նա էլի իր էշն էր քշում. պատահած տեղը զփում էր զորս դու պատուիրեցեր: Նրա հռչակը շուտով տարածուեց բոլոր խոտ ու խուրձ կրող երեսաների մէջ: Նրանք սկսեցին Սողուն յարգանքով վերաբերուել. էլ ամեն քեօրփա ⁴¹⁾ չէր համարձակում նրա հետ վիճել ու նրա վրայ դադանակ բարձրացնել: Նրանց մէջ էլ նա ղեկավար դարձաւ. խիզանը լսում էին նրան այնպէս, ինչպէս էր այդ մի ժամանակ Շատախայ գոմերում: Մի անգամ, չեմ իմանում ինչպէս այդ պատահեց, Սողին վէճի բռնուեց Տօմբրունց թուրքի հետ: Նա մի ջահիլ

⁴¹⁾ Մանուկ:

Թուրքի տղայ էր, Սողունց մի երկու տարով մեծ, նու-
բար էր Տոմբուլունց տանը. նրանց համար խոտ ու
խուրձն էր կրում: Վէճն ըստ սովորականին վերջացաւ
զփոցով. Թուրքը բռնեց իր խանչալի կոթից ու դադա-
նակը շարժեց. Սողին մի քանի քայլ ետ գնաց, երկու
ձեռքով բռնեց իր դադանակի կոթից, ետ տարաւ դա-
դանակը, յետոյ մօտ վազեց Թուրքին ու այնպիսի ոյ-
ժով իջեցրեց նրա գլխին դադանակը, որ խեղճ Թուրքի
տղան տեղն ու տեղն արիւնաթաթախ ընկաւ: Նա էլ
չը կանգնեց տեղից: Սողին հանգիստ իր ճանապարհը
շարունակեց: Ետնից եկող երեխաները վեր կացրին Թուր-
քին ընկած տեղից, փաթաթեցին նրա գլխի վերքն ու
իրանց հետ տարան գիւղը: Խեղճ Թուրքի գլուխը պա-
տառուել էր ու բաւականին արիւն գնացել. նա տեղի
տակ պարկեց, էլ չէր կարողանում բանի գնալ: Տոմբ-
ուլունց Քիքին, որը պահում էր Թուրք նոքարին, գնաց
ու գանգատուեց տանուտէրին: Նա էլ վեր կացաւ,
գնաց սարը, տեղն ու տեղը իմացաւ եղելու թիւնն ու
հրամայեց Սողու հօրը, որ նա իր անհանգիստ որդու
հիզն ⁴²⁾ ու թողը սարից կորցնի, նրան բոլորովին հե-
ռացնի այնտեղից: Խեղճ հայրը Սողու գլուխն ու արեւ
հողելով ու գլխին անխնայ բամբիւլով, ուղարկեց նրան
կրկին Շատախայ գոմերը, իսկ ինքն սկսեց խոտ ու խուրձ
կրել, հազար ու մի նեղութիւններ քաշելով:

Ե.

Սողին գնաց գոմերը, ուր նրան էլ չը թողեցին
պարապ-սարապ ման գալ. մայրն ուղարկեց նրան հօր-
թեր պահելու: Օ՛, ինչ հրաշալի բան է հորթարա-
ծութիւնը. միշտ ազատ ու անհոգ հորթերն առաջդ
արած, վազվզում ես կանաչ հովիտներում ու ծաղկա-
զարդ դաշտերում: Երբեմն հորթերը քամի են վերց-
նում ու «կէտ անում», կայծակի արագութեամբ փախ-
չում մի կողմի վրայ. դադանակդ առնում ես ու նրանց

⁴²⁾ Հետքը:

ետեից վազում. հասնում ես, առաջը կտրում ու ետ փախցնում դէպի մնացած հորթերի խումբը: Պկուն էլ իր զռնամանով ⁴³⁾ միշտ պատրաստ է փափախիդ ծալում: Երբ հորթերը խաղաղ արածում են կանաչազարդ մարգագետնում, նստում ես մի տեղ, հանում ես փափախիդ ծալիցը պկուն ու զռնամանը, սարքում ես ու սկսում զաւալի պէս պկուովդ զուռնա ածել: Երբ սովում ես, էլ գնում չես մօրդ երեսը կտրում, թէ՛ առան, հաց տուր, ու երկար ու բարակ սպասում, որ գնայ տաշտից հաց հանի ու քեզ տայ. չէ, երբ հորթարած ես, տոպրակը միշտ կախած է լինում ուսիցդ հացը մէջին. գնում ես աղբրի մօտ, մի կտոր հաց գցում նրա մէջ, լաւ թրջոց դնում. հացը փափկում է, կարծես նոր լինի թոնրից հանած. իշտահով կծոտում ու ուտում ես, յետոյ կռանում ես աղբրից մի լաւ ջուր խմում ու կրկին պկուն ըռելումդ առնում:

Սողին վաղուց երազում էր հորթարած դառնալ: Երբ նրան գոմերից տարան սարը, այդ պաշտօնին արժանանալը նա մի ցնորք էր համարում. նա կարծում էր, որ հայրը սարի բանը վերջացնելուց յետոյ նրան կուղարկի գութանը հօտաղի պաշտօնով, իսկ այնուհետեւ, երբ ձիւնը գայ, կուղարկեն նրան գոմերը տաւարի թրիք քերելու: Հորթարած դառնալը բոլորովին մի անսպասելի պարգև էր Սողու համար. ողորմի Տօմբուկնց թուրքի հօրը. եթէ նրան սարի ճանապարհին նա չը գփէր, խոտ ու խուրձ կրելուց նա դեռ երկար չէր ազատուիլ:

Երբ առաջին անգամ Սողին քշեց իրանց հորթերը դաշտն արածացնելու, ընկերները շրջապատեցին նրան ու հետաքրքրութեամբ հարց ու փորձ արին, թէ ինչ է պատճառը, որ նրան այդքան շուտ սարից ետ ուղարկեցին գոմերը. ահր նրանք կարծում էին, թէ Սողու երեսն էլ չեն տեսնելու, այդ պատճառով շատ

⁴³⁾ Զռնաման — պկուի աման. նա ունի ծակեր, ինչպէս սրինգը, պկուի ներքեւի ծայրը դնում են նրա մէջ ու յետոյ ածում:

էին դարդ անում, շատ էին ապօրէն պահուած: Սողին հաւաքեց հորթարածներին իր շուրջն ու սկսեց իր պատմութիւնը: «Ատա՛, մի օր սարից մեր թառւան ջորովը խոտ էի բերում. ջորուն առաջս արած քշում էի. թող չէի անում, որ մինը գոնէ իմ առաջին գնայ. ես լոխի⁴⁴⁾ առաջն էի ընկնում. գնացի ու Հարսհանգստի գլխվերում Տօմբրունց թուրքի ետեւից հասայ. նա էլ Տօմբրունց համար էր խոտ կրում. Թէեւ նա ինձանից մեծ ա, ամա ես նրանից իսկի չէի վախենում. դադանակիս գլխում նոր էի էս մեխը վէր տուել⁴⁵⁾, հրէս է, տեսնում էք,—ցոյց է տալիս՝ դադանակի գլուխը ընկերներին:

—Ա՛, թուրք,—ասացի ես,—ջորիդ զրաղ քաշի, թող ես անց կենամ:

—Խի՛ ես անց կենում,—հարցրեց նա:

—Ուզում եմ առաջ ընկնել,—ասացի ես:

—Ո՛ւմ առաջ:

—Քո:

—Խի՛, իմ գլուխը մեռել ա՛, որ թողնեմ մի սարսաղ հայի լակոտ իմ առաջն ընկնի՛,—ասաց նա:

—Ա՛, թուրք, թնչ, թնչ,—հարցրի ես,—մի էդ մնէլ ասա:

—Այ չոռն էդ պինշդ. խի՛, գիտես, թա քեզանից վախում եմ ես:

—Բա համ եկել ես մեր սարերն, համ էլ մեզանից վախում չե՛ս. դու մզամ քանի՛ գլխանի ես,—հարցրի ես:

—Բա հարամ չի թուրքի կերածը, որ նա հայից վախենա՛յ. հայն էլ մի իսան ա՛, որ մարդ նրանից վախի՛. ես հայի էն....

Թուրքն ուզեց ուշունց տալ, բայց էլ վրայ չի հասցրեց:—Ի՛նչ արիր, ա՛ Սող, ասա՛ մի շուտով,—համբերութիւնը կորցրած հարցնում են հորթարածները:

—Էն ա էն արի, խիզան,—չարունակում է Սո.

⁴⁴⁾ Բողորի. ⁴⁵⁾ Դադանակի ծայրին լինում է բռունցքի չափ մի գունդ. գնդի մէջ խփում են մեխեր:

ղին, — որ թուրքը քիչ մնաց, թէ հանգուցմերոց ըլի:

— Ի՞նչ արիւր, արա՛:

— Մի քիչ ետ թռայ, երկու ձեռքով զագանակիս կոթից պինդ բռնեցի, նի վազեցի թուրքին, զագանակս յետ տարայ, բալամ⁴⁶⁾, որ զփեցի⁴⁷⁾, թուրքը տեղն ու տեղը շնաթաւիլ տուաւ ու գողոցը գցեց էն ձորերը:

— Արա՛, բա թուրքն էլ տեղից վեր չը կացա՛ւ:

— Չէ, լաւ էի զփել:

— Արա՛, ո՞րտեղին զփեցիր:

— Կարկաժին⁴⁸⁾. զագանակիս մեխը թուրքի գըլուխն էր պրծել:

— Արա՛, բա դու ո՞նց նրանից պրծար, — հարցնում են Սողուն:

— Ո՞նց պտի. վեր էլ կենար, նա ինձ կարող չէր ոչինչ անի. ես ջորիս առաջ գցեցի ու քշեցի տուն, — պատասխանում է Սողին:

— Հալալ ըլի քու կերածն, ա՛ Սող, — ասաց նրան ընկերներից մինը, — էդ թուրքին զփելն թէ՛ ասես, արժի՛: ահա նրանք մեզ ամեն տեղ, թաքուն, աշկարայ, միշտ զփում են. հարկաւոր ա, որ կենդ-կենդ էլ մենք նրանց զփենք: Այդ պատմութիւնից յետոյ Սողու հեղինակութիւնը աւելի բարձրացաւ ընկերների աչքում, որոնք թէև գիտէին զփել, բայց ոչ նրա պէս. Անդունց Սողին մի ուրիշ, մի զարմանալի զփող էր:

2.

Անցնում էին այդպէս տարիներ: Սողին մեծանում էր ու գնալով միշտ առաջադիմում զփելում: Ծնողներն երբեմն ստիպուած էին լինում հեռացնել նրան գոմերից, ուր նրա կռիւներին վերջ չէր լինում: Նրան ուղարկում էին գութանը հօտաղութիւն անելու, եզնաբաժի⁴⁹⁾ ու մաճկալի⁵⁰⁾ ձեռքի տակ խրատուելու: Գոմերը մի քիչ խաղաղում էր: Հորթաբաժների կռիւներ

⁴⁶⁾ Բարեկամ, ընկեր. ⁴⁷⁾ Խփեցի. ⁴⁸⁾ Գլխին. ⁴⁹⁾ եզներն արածացնողի. ⁵⁰⁾ Գութանի մաճը բռնողի:

Թէև պատահում էին, բայց այնքան էլ քիթ ու պոռչ չէր արիւնով ներկւում, քանի որ կռուողների մէջ չէր լինում քաջարի գփողը: Գութանում խեղճ Սողու գլխին շան օյին էին դնում. դեռ մութ-մութ եզնարածը գալիս էր ու նրան էլ միւս հօտաղների հետ կարպետի տակից դուրս քաշում ու դեռ քնաթաթախ լծան վրայ դնում: «Վարի, բալամ ջան, նանը ղուլեմ» ⁵¹⁾, ասում էր Սողին ըմբի ⁵²⁾ եզան, որի լծան վրայ նստում էր նա ու առաջ քշում: Եզները, մորնչալով, առաջ էին շարժւում. հօտաղներն սկսում էին իրանց դօրօն ⁵³⁾ նրանք երգում էին:

Հօռօլօ-լօ, վարի, բալամ ջան, հօռօլօ-լօ.

Հօռօլօ-լօ, ըմակիդ ղուրպան, ⁵⁴⁾ հօռօլօ-լօ.

Հօռօլօ-լօ, նանիդ մատաղ, հօռօլօ-լօ,

Հօռօլօ-լօ, տափը ճղի, հօռօլօ-լօ,

Հօռօլօ-լօ, ծիր ⁵⁵⁾ տու ծրենք, հօռօլօ-լօ,

Հօռօլօ-լօ, հաց գալ, ուտենք, հօռօլօ-լօ.

Հօռօլօ-լօ, ծնողիդ մատաղ, հօռօլօ-լօ.

Հօռօլօ-լօ, Ծաղիկ եզը, հօռօլօ-լօ.

Հօռօլօ-լօ, Քեալչա աչառ, հօռօլօ-լօ,

Հօռօլօ-լօ, Նաղաշ եզը, հօռօլօ-լօ.

Հօռօլօ-լօ, ճումբը կիւտի, ⁵⁶⁾ հօռօլօ-լօ.

Հօռօլօ-լօ, մորնչոցիդ մատաղ, հօռօլօ-լօ.

Հօռօլօ-լօ, նանը ղուլեմ, հօռօլօ-լօ.

Հօռօլօ-լօ, ջանիդ ղուրբան, հօռօլօ ւօ...

Հօտաղների երգերը, դօրօն, քաջալերում էին եզներին. նրանք մորնչալով առաջ էին շարժւում. խոփ ու ձևիչը փայլում էին ու ակոսներ անթիւ, անհամար միմեանց ետևից փորում: Երբեմն պատահում էր, որ հօտաղներից մինը ննջում էր լծան վրայ ու ընդհատում իր դօրօն. մաճկալն առանց երկար ու բարակ

⁵¹⁾ Նանիդ մատաղ. ⁵²⁾ Առաջին լծան եզան. ⁵³⁾ Հօտաղի երգ. ⁵⁴⁾ Աշխատանքիդ մատաղ. ⁵⁵⁾ Ակոս. ⁵⁶⁾ Հողի ճմբերն իրար վրայ դիր:

մտածելու վերցնում էր ցելից ⁵⁷⁾ մի ահագին ճուճ-
բըն ⁵⁸⁾ ու հօտաղին փէշքէշ ուղարկում: ձուճը գնում
էր ու նրա կարկաժին տրաքում. ցնցւում էր խեղճ հօ-
տաղը, քիչ էր մնում, թէ լծան վրայից ընկնի եզանց
ոտների տակ. քուռն իսկոյն փախչում էր, նա էլ խել-
քըն իր գլուխն էր հաւաքում ու կրկին սկսում էր իր
դօրօն: Այդպիսի նուէրներ մաճկալից Սողին էլ էր
ստանում, զփւում էր ճմբով զօրս դու պատուիրեցեր,
բայց ի՞նչ նա կարող էր անել մաճկալին, որին իրաւունք
էր տրուած նրա միսն ուտել, ոսկորը թողնել: Յաճախ
պատահում էր հօտաղներին թող ու թացի տակ ընկ-
նել: Ի՞նչ կարող էին անել նրանք բաց դաշտում. վե-
րևից թափւում է անձրևը. փչում է ցուրտ քամին.
գիշեր է խաւար. թրջւում ես ու ջուրն ընկած հաւ
դառնում. տակդ ջուր է արդէն: Մեր հօտաղները,
ճարները կտրած, թափւում էին բոլորն էլ մի կարպե-
տի տակ ու իրանց շնչով տաքացնում իրար: Երբ այդ
էլ չէր օգնում, նրանք կանգնում էին տեղերից, Սողին
հանում էր իսկոյն իր փափախի ծալից պկուն ու զռնա-
մանը և սկսում է շեարակունին ⁵⁹⁾. հօտաղները ձեռք
ձեռքի էին տալիս ու սկսում եալլին. այդպէս նրանք
պարում էին մինչև լոյսն ու պարելով տաքանում:
Խեղճ հօտաղ. նրա կեանքը քեափուրը չը քաշի. տարին
երեք անգամ միայն լուանում են նրա գլուխը՝ Զօրհ-
նէքին, Զատկին ու Վարդավառին, ու երկու անգամ
թափում են ⁶⁰⁾ թոնրում նրա շորերը՝ Համբարձումին
ու սուրբ Խաչին: «Կարող ա փիս սովորել, եթէ շատ
լուանաս ու սղալես նրան, —ասում են ծնողները, —հօ-
տաղն իսկի հանգից տուն չը պիտի գալ. գլուխ լուա-
նալն ու շորեր թափիլն նա ի՞նչ անում. թաք հացը
բօլ ըլի, որ նա բօլբօլ ուտի»:

Գութանում բաւականին խրատուելով, Սողին, երբ
արդէն վարուցանքսից պրծնում էին, վերտդառնում էր
գոմերը, ուր վերցնելով կրկին իր դագանակը, բշտում էր

⁵⁷⁾ Վարած տափից. ⁵⁸⁾ Հողի կոյտ. ⁵⁹⁾ Պարի եղա-
նակ է. ⁶⁰⁾ Մաքրում են անասուններից:

հորթերին հանգն արածացնելու։ Սողին կամաց-կամաց տղամարդի ջարդ ընկաւ. նրա համար առան փափախ ու կարեցին տրեխներ։ «Ձէ, մտածեց մի օր հայրը, — բաւական ա, ինչքան նա հորթերի ետեւից գնաց. ժամանակ ա նրան տաւարած կարգելու, և Սողին տաւարած կարգուեց։ Տաւար պահելը դժուար է. կովեր ու եղներ են, շատ են ման գալիս, ամեն խոտի էլ հաւան չեն կենում. ջանդ դուրս գալով առաւօտից մինչև երեկոյ ետեւներից ման ես գալիս. հազարից մի անգամ ես ժամանակ գտնում պիտի ածելու։ Սողին լաւ տաւարած էր. նրա առաջից ոչ մի կով կամ եղը չէր կորչում. կարծես նրանք վախենում էին զփողի սոսկալի դագանակից, որի գլուխն ամբողջապէս մեխերով էր ծածկուած։ Ուրիշ տաւարածներ նրա արօտատեղիները չէին համարձակուում ամեն սհաթ էլ կոխել, քանի որ գիտէին Անդունց Սողու հունարը, գիտէին, որ նրա ձեռքերը միշտ քոր են գալիս զփելու համար, իսկ նրա զահրիմար դագանակի գլխին էլ հօ բաց տեղ չի կալ. ամբողջը ծածկուած է մեխերով, որոնք մարդի գլուխ աջմա կանեն, եթէ գոնէ մի անգամ նրան դիփչեն։

Սի անգամ Սողին դարձաւ իր հօրն ասելով՝

— Ապէր, բու ջանին մատաղ, ինձ համար մի խանջալ ⁶¹⁾ առ։

— Ա. գլխամեռ, — ասաց հայրը, — խանջալ քնչ ես անում առնեմ, որ մարդկանց փոր կոխես. դագանակով զփելը բաւական չի քեզ։

— Կոխիլ չեմ, ապեր. դու խանջալն առ, — ասաց Սողին, — ես նրան իսկի ձեռը չեմ տալ. քամարիցս կապած կպահեմ սարքի համար, իսկ եթէ հանդին կռիւ պատահի էն վախտը դագանակովս եօլա կըգնամ։

— Դրուստն ասա, — ասաց հայրը, — խելքդ գլխումդ կըպահես. խանջալով չես կռուիլ ու ինձ ջարմի ⁶²⁾ տակ գցիլ։

— Ձէ, ապեր, չեմ կռուիլ, — պատասխանեց Սողին, — խելքս գլխումս կը պահեմ։

⁶¹⁾ Դաշոյն. ⁶²⁾ Տուգանքի։

—Դէ լաւ, ասաց Հայրը, տեսնենք ո՞նց ես խելքդ գլխումդ պահում. խանչալը կառնեմ:

Շուտով Սողին ստացաւ հօրից իր խանչալը:

Է.

Շատ հպարտանում էր Սողին խանչալով, բայց նրան գործ չէր ածում. պատահած դէպքում եօլա էր գնում դադանակով: Խանչալը քամարից կապած նա գրնում էր տաւարի ետեւից այնպիսի հպարտութեամբ, կարծես ամբողջ աշխարհը նրան լինէին տուած: Անցան մի քանի ամիսներ: Սողին դիմեց հօրը մի նոր խնդիրքով. նրանից նա ուզեց հրացան ու ատրճանակ: Հայրը մերժեց նրա խնդիրքն, ասելով՝ «դեռ չըրանց վախտը չի, դու առաջ մի խելքդ լաւ գլուխդ հաւաքիր, երբ կրտեսնեմ քեզ կատարեալ տղամարդ դարձած, էն վախտը կառնեմ քո ուզած բաները. հիմա թուանգ տամ ձեռքդ, որ գնաս մինի գիւլլախօրով⁶³⁾ անես ու տունս քանդէս»: Սողին խօսք տուեց հօրը կատարեալ տղամարդ դառնալ: Բայց նրա արջ տունը քանդուի. դեռ մի երկու ամիս չանցած այդ խոստումից, նա մի չըտեսնուած ու չըլսուած զփոց սարքեց. էն էլ ո՞րտեղ, եկեղեցում, Աստուծոյ իրան տաճարում: Ծաղկազարդ կիրակին էր: Սողին գնացել էր գոմերից գիւղը հաղորդուելու: Այնտեղ եկեղեցում կատարուում էր Ծաղկազարդի հանդիսաւոր պատարագը: Սողին իր օրում առաջին անգամն էր պատարագ տեսնում. թէև առաջ էլ նա հաղորդուում էր երբեմն, բայց երբէք գիւղում պատարագի չէր հանդիպած. տէրը նրան հաղորդ էր տալիս առաւօտեան ժամին. Սողին բոլորովին չը գիտէր, ինչ բան է պատարագը: Խանչալը քամարից կախած, դադոնակը ձեռքին բռնած նա կանգնել էր եկեղեցում ու աչքերը չռած, բերանը կիսաբաց, մեծ հետաքրքրութեամբ դիտում էր պատարագի արարողութիւնները: Չորս կողմի մարդիկ երբեմն նայում էին Սողուն, նրա

⁶³⁾ Գնդակահար:

խանչալին ու դազանակին, բայց ոչինչ չէին ասում, թէև շատ անվայել էին գտնում նրա այդ սարքերը եկեղեցում: Սողին զգում էր, որ իրանով անբաւական են, բայց բոլորովին ուշադրութիւն չէր դարձնում նրանց վրայ: Երբ պատարագին քահանան ողջոյն տուեց վերեւից, միւս քահանան ցած իջաւ սեղանից, ընդունեց դպիր Ազգարից ողջոյնն ու, ձեռքը հերթով մի քանի մարդկանց գլխներին դնելով, ողջոյն տուեց նրանց, բաւոր աղօթողներն ըստ սովորականին սկսեցին միմեանց ողջունել, կրկնելով՝ «ողջոյն քեզ, եղբայր...»: Սողին շատ հետաքրքրուեց դրանով ու շատ զարմացաւ. նա մի շատ տարօրինակ բան էր տեսնում իր առաջին. յանկարծ ոչ այս, ոչ այն, մարդիկ սկսում են միմեանց ականջին փսփսալ, ու այդ փսփսոցը կամաց-կամաց նրան է հասնում. նրա չորս կողմի աղօթողներն էլ արդէն սկսեցին փսփսալ. «Ձէ, այստեղ մի ստնութիւն կայ,— մտածեց Սողին,— սրանք տէրի հրամանով խօսք են տալիս իրար, որ յանկարծ իմ վրայ թափուեն ու մի լաւ թակեն. երևի նրա համար, որ խանչալով ու դազանակով եմ եխծին ⁶⁴⁾ մտել. դէ որ ըդհէնց ա, ես հրետին իմ բանը տեսնեմ»: Մտածելն ու սկսելը մին արաւ մեր Սողին. դազանակը բարձրացրեց ու կայծակի արագութեամբ սրանրա կարկաժին իր շրջապատողներից մի-մի հարուած իջեցրեց, ջարդ ու փշուր արաւ խեղճերի գլուխներն ու նախշեց արիւնով նրանց ճակատները: Բարանցումն ընկաւ եկեղեցին. պատարագը խանգարուեց. Սողին դուրս թռաւ ու փախաւ: Ետերը դուրս թռան եկեղեցուց ու նրա ետեւից ընկան, շներ մինչև անգամ քիս տուին, բայց ոչինչ չըկարողացան շինել. Սողին իր թիզ ու թեփուռը կորցրեց, մի աչքաճպում նա Վտրանի ռեռը ⁶⁵⁾ կտրեց ու փախաւ, գնաց տաւարի մօտ Ափլան-դալի ծմակները: Ընկերներից առաջինը հանդիպեց նրան Կեափունց Բէդին ու հարցրեց՝

— Ադա՛, շինումն է՞նչ տեսար:

⁶⁴⁾ Եկեղեցին. ⁶⁵⁾ Վտրանի սեռը — Մածնաբերդին կից բլրակ է:

— Պտարագ տեսալ, ա՛ Բեդ, պտարագ, — պատասխանեց Սողին:

— Ադա՛, ո՛րտեղ:

— Եխճումը:

— Պա՛հ, ընկրակ քու աչքերին, որ պտարագ ես տեսել. ադա՛, պտարագիչն ո՞վ էր, — հարցնում է Բեդին:

— Գիտում չեմ, ա՛ Բեդ, պատասխանում է Սողին, — երկու տէրն էլ ամաքը մի նախշուն եափնջի շուռ կալած վերի ղոլի սաքուին ⁶⁶⁾ կաղնած հարեդդա ⁶⁷⁾ ժամ էին ասում. ներքի ղոլին էլ մի բեօլուկ ⁶⁸⁾ ջահիլ-ջհուլ խիզան ⁶⁹⁾ ու մի մեծ տէրացու էլ նրանց միջին կաղնած հէնց էնա մի ձէնի ծվվում էին, ընհէնց, որ խելքդ կը գնար, եթէ լսէիր:

— Ադա՛, բա դրօշտին ⁷⁰⁾ ո՛ր տէրի գլխին էր, չը տեսա՛ր, — հարցնում է Բեդին:

— Տեսալ, ա՛ Բեդ. դրօշտին Մխիթար տէրի գլխին էր, Մխիթար տէրի. — պատասխանում է Սողին:

— Էնա պտարագիչը նա ա ըլել, — ասում է Բեդին, — ադա՛, բա նրա կողքումն ո՞վ էր կաղնած ⁷¹⁾, — հարցնում է նա:

— Մեր տէրացու Ղազարն էր կաղնած, Ղազարը:

— Ադա՛, նա քնչ բանի էր:

— Նա էլ մի սիպտակ լէհին ⁷²⁾ էր կեցել ու մի ծխաման ⁷³⁾ ձեռքին բռնել. բազի վախտ ⁷⁴⁾ սեղանից ուշը ⁷⁵⁾ խալխին էր դարձնում ու ծըխմանաւը մին սրա ըռըխին, մին նրա ըռըխին հարերդա ծուխ անում:

— Ադա՛, մասն ⁷⁶⁾ առա՛ր, հարցնում է Բեդին:

— Չէ:

— Խի՛:

— Խի պտի. գլուխս մի օլին եկաւ, — պատասխանում է Սողին:

— Ադա՛, էդ ո՞նց ըլաւ:

— Ա՛յ ոնց, — ասում է Սողին, — ես անմեղ ինձ հա-

⁶⁶⁾ Սեղանին. ⁶⁷⁾ Անընդհատ. ⁶⁸⁾ Խումբ. ⁶⁹⁾ Երեւաններ. ⁷⁰⁾ Սաղաւարտը. ⁷¹⁾ Կանգնած. ⁷²⁾ Շաքիկ. ⁷³⁾ Բուրվառ. ⁷⁴⁾ Երբեմն. ⁷⁵⁾ Դէմքը. ⁷⁶⁾ Հաղորդ:

մար կաղնած թամաշա էի անում պտարագին. մենել տեսնամ ժամի թունդ վախտը էն գլխամեռ Ղազարը վիրի ղոլի սաքուէն զվէրեց քաշ ու Հանէս տէրին մի բան ասեց. նրան վիրի ղոլէն Մխիթար տէրն ուղարկեց քաշ: Հանէս տէրը, Ղազարից վիրի ղոլի խաբարն առնելուն պէս, ուշը ետ չգականց, ձեռքը մի երկու մարդկանց գլխի դրաւ ու փսփսաց նրանց ականջներում: Մենել տեսնամ, փսփսոցը կամաց կամաց մօտենում ա ինձ. չէ, ասեցի, էստեղ մի բան կայ. սրանք իրար խօսք են տալիս իմ գլուխը թակել, որ Համարձակուել եմ խանչալով ու դադանակով կանգնել եխծում: Գու նանը չը մեռնի, Անդունց Սողի, մզամ ⁷⁷⁾ մեռել էս, որ սրանք կարան քեզ թակեն, — ասացի ես մտքումս ու յետոյ, ը՛հ ա՛ Բեդ, որ զփեցի մի քանիսի, տեղն ու տեղը խեղճերը պարանուեցին: Հարա-հրոցն ընկաւ ժամը. պտարագը փոզմիշ ⁷⁸⁾ ըլաւ. «աղա՛, էդ հարամզագին ⁷⁹⁾ բռնեցէք», — լսուեցին ամեն կողմից. մի քանիսն ընկան առաջս, որ բռնեն, բայց ես դադանակովս աջ ու ձախ զփելով դուրս թռայ եխծիից ու մինչև այստեղ մին փախայ:

— Հալալ ըլի քու կերածն, ա՛ Սող, — ասում է Բեդին, — լաւ ես արել, նրանց հախն ա, որ զփել ես. նրանք խի՞ էին ուզում քու խանչալը խլեն ու քեզ թակեն:

— Զփեցի, ա՛ Բեդ, ամա հմի բաբաթ ⁸⁰⁾ խեղճ եմ գալիս նրանց:

— Խի՛:

— Աղա՛, նրանք էնքան էլ մեղաւոր չէին, — ասում է Սողին, — ստնութինը ⁸¹⁾ վիրի ղոլէն եկաւ է, վիրի ղոլէն: Մխիթար տէրը երբ էն գլխամեռ Ղազարին ուղարկեց քաշ, բանն էն վախտից խարաբ ըլաւ:

— Դրուստ ես ասում, ա՛ Սող, ստնութինը վիրի ղոլէն ա եկել, ամա էլի դու լաւ ես զփել. նրանք խի՞ էին Մխիթար տէրին լսում:

⁷⁷⁾ Միթէ. ⁷⁸⁾ Խանգարուեց. ⁷⁹⁾ Անպիտանին, անիրաւին. ⁸⁰⁾ Մի բիշ. ⁸¹⁾ Սատանայութիւնը, խարդախութիւնը:

—Հա՛, ա՛ Բեդ, շիտակ զփեցի,—հպարտութեամբ պատասխանում է նրան Անդունց Սողին ու դադանակը ձեռքում խաղացնում:

Այդ զփոցը Սողուն էժան չը նստեց: Հայրը երբ լսեց, մի ծէրատ ⁸²⁾ առաւ ձեռքն ու խեղճի ջանին ըլաւ. էլ ոչ գլուխ թողեց, ոչ, ոչ մէջք,—հարերդա նի պրտնեց, ասելով՝ «դեռ դու ինձանից թուանգ ես ուզում. ա՛յ քեզ թուանգ, ա՛յ քեզ թուանգ», ասում էր նա, ու հարուածներ մինը միւսից ուժգին իջեցնում Սողուն կարկաժին:

Ը.

—Ե՛, ըսէ՛նց տունքանդութին չը ըլիլ. էս ի՞նչ արի ես. էն օրն էն ո՞ր սատանէն ուղարկեց ինձ շէնը մասն առնելու, որ էս օյինն իմ գլուխը գայ,—մտածում էր Սողին ծոծրակը քորելով,—հայրս ընհենց որ բարկացել ա ինձ վրայ, էլ թուանգ չի առնիլ ինձ համար, զուր տեղը չի նա երդուեց: Ե՛, մեռած լաւ եմ, քան միշտ էսպէս առանց թուանգ մնացած. ինչ կասեն իմ թա՛յ ու թուշ ⁸³⁾ տղէքը. քնչ կասեն Կեափունց Բեդին ու Կուշունց Կեալին. նրանք արդէն ունեն թուանգներ ու պատրօնտաշներ ⁸⁴⁾, որոնք լիքն են փլլստրատին ⁸⁵⁾ տուող պատրօններով. բա էս նրանց պէս տղայ եմ, որ իմ հայրն ինձ առանձ թուանգ ա թողնում: Ա՛խ, Աստուած, ըշտա երբ թուանգն ուսիցս կը կախեմ ու պատրօնտաշը դօշէս կապեմ:

Մեծ էր Սողուն դժբաղդութիւնն ու անբուժելի նրա վիշտը: Նա յուսով էր, որ Զատիկից յետոյ հայրը նրա համար թուանգ կառնի. նա մտադիր էր այդպիսի խընդիրքով կրկին անգամ դիմել նրան: Նրա սիրտն արդէն թրթռում էր ու հալումաշ լինում, երբ մտածում էր դրա մասին, կասես թագ ու պսակ էին կապելու նրա գլխին, կասես իր սիրուհուն է տեսնելու շուտով իր

⁸²⁾ Շատ հաստ փայտ. ⁸³⁾ Հասակակից. ⁸⁴⁾ Փամփուշտների պայուսակ. ⁸⁵⁾ Ըողշողուն փամփուշտներ:

կողքում կանգնած: Ե՛ր, քնչ բան է սիրուհին, քնչ բան է ջահել տղի հոգին դադող ջանի կրակը: Նրա սիրուհին հրացանն էր իր շողշողուն փամփուշտներով. այդ սիրուհուն տիրապետելու համար էր նա այնքան դարդանում ու այնքան հալումաշ լինում: Սողին արդէն յայտնի զփող էր. նրա անունն արդէն յայտնի էր ամեն տեղ. քնչ էր հարկաւոր նրան, որ այլ ևս ոչոք չըհամարձակուէր ասել, թէ աչքիդ վերեն ունք կայ, այլ ևս ոչ ոք չը կարողանար նրա առաջը քեօթուկ գցել. նրան հարկաւոր էին հրացան ու շողշողուն փամփուշտներ. այդ էր նա երազում ունենալ, այդ էր նրա սրտի մուրազը: Ե՛ր, անցաւոր աշխարհ, եանի քնչու ես դու այդքան փշոտ ու տատասկոտ. երբ պէտք է վերջապէս մարդ քո վրայ բաղդաւոր ու երջանիկ լինի մինչև մահը. հերքէ չէ, ինչքան դառն ու յորդառատ արցունքով հեղեղուեցիր դու. հերքէ չէ քեզ արեան վտակներով ներկուել: Ահր ո՞վ է մինչև օրս իր սրտի մուրազին հասել, որ Անդունց Սողին հասնէր. հէնց որ մարդու սրբտում մի խորհուրդ, մի բուռն ցանկութիւն է ծագում, իսկոյն տեսնում ես, հազար ու մի արգելքներ կանգնեցին նրա առաջ, իսկոյն նրա գլխին մի օյին, մի անբաւարար աղէտ է գալիս: Ինչո՞ւ ես դու այդպէս անցաւոր աշխարհ, ասա՛ ո՞վ է մեղաւոր՝ մարդիկ թէ դու:

Խեղճ Անդունց Սողի. նա իր սրտի մուրազին չը հասաւ, նա էլ շատերի պէս հեռացաւ այս աշխարհից բէյմուրազ:

Մի անգամ Սողին արածացնում էր իրանց տաւարը Հուռի աղբրի դաշտաւայրում: Նա մենակ. էր ընկերներէն երկուսը գնացել էին Ամենափրկիչի ձորն այնտեղ կորած տաւար փնտռելու: Շուտով նոյն տեղն իրանց տաւարն արածացնելու բերան մօտիկ թուրք ղշլաղի⁸⁶⁾ տաւարածները, թւով երեք հոգի, ոտից մինչև գլուխ սպառազինուած: Սողին պարկած էր կանաչ խոտերի մէջ, երբ թուրքերին նկատեց, նա իսկոյն կանգնեց տեղից, հազրեց իր դագանակն ու սպասողական դիրք բռն.

86) Գիւղի:

նեց. նա գիտէր, որ թուրքերն առանց կռուի չեն կորչելու, ուստի շտապեց հրետին իր գլխի ճարը տեսնել: Թուրքերի տաւարը գնում էին Սողու տաւարի հետ խառնուելու. նա նրանց առաջը կտրեց ու ետ դարձրեց:

— Ա՛հ հայ, ի՞նչ բանի ես, — ձայն տուեց թուրքերից մինը, — էդ տաւարի առաջ խի՞ ես կտրում:

— Լաւ եմ անում, — պատասխանեց Սողին:

— Ո՞նց ես լաւ անում. էս արօտատեղին մենակ ձերն ա՛, — հարցրեց թուրքը. միւս երկուսը մօտեցան նրան:

— Հա՛, մերն ա՛, — պատասխանեց Սողին, — բա դու էդ չը գիտես, որ հախը հարցնէք, պէտքա՛ ձեզ թակելով այստեղից դուրս անել:

— Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛, — ծիծաղեց թուրքերից մի ուրիշը, դու էլ կարող ես թակել:

— Աչքդ էլ չեմ հանիլ, — պատասխանեց Սողին:

— Ինչո՞վ:

— Հրէս է, այս դագանակով, — ասաց Սողին, ձեռնափայտը ցոյց տալով նրան:

— Բա հարամ չի լինիլ մեր կերածը, որ մեզ մարդ թակի. էն էլ ո՞վ, մի հայի լակոտ, — ասաց թուրքը:

— Լակոտը դու ես, շուն հարամգադա, — ասաց Սողին:

— Զէնդ կտրի՛, անհաւատ, — պատասխանեց թուրքը:

— Ո՞վ ա անհաւատ, ես, — գոռաց Սողին ու մօլընջալով վազեց դէպի թուրքը, որի կարկաժին մի քանի անգամ իրար ետեւից իջեցրեց դագանակը. թուրքն արիւնլըւիկ ընկաւ տեղն ու տեղը: Նրա միւս երկու ընկերները մօտ վազեցին, ու սկսուեց կատարեալ կռիւ նրանց ու Սողու մէջ. կռիւն անհաւասար էր ու անողորմ: Սողու վրայ կարկուտի պէս թափուում էին հարուածներ, բայց նա մի բռնակալութիւն անգամ չէր ընկճուում, մի քալլ անգամ յետ չէր նահանջում: Նա անընդհատ շարժում էր իր դագանակը վեր ու վայր ու անխնայ զփում իր հակառակներին. երբեմն երկուսին միասին առաջ էր դնում ու բաւականին տեղ քրջում, բայց նրանց էլ յաջողուում էր հարուած հասցնել

Սողունն ու զգուարութեան մէջ գցել նրան: Թուրքերի գլուխների վրայ էլ սաղ տեղ չէր մնացել. նրանց երեսներն ու շորերը նախշուել էին արիւնով. էնա հաբաւական էր, որ նրանցից մէկն էլ ընկնէր ու շնաթաւիլ տար, որ Սողին միւսին բոլորովին ջարդ ու փշուր անէր ու վերջը երկուսին էլ կատարեալ մէյիդ⁸⁷⁾ գցէր: Կռուի թունդ ժամանակ ընկած թուրքը, փորսոդ տալով, աննկատելի կերպով մօտեցաւ Սողուն, յանկարծ կանգնեց տեղից ու նամարդութեամբ խանչալը խրեց նրա կողքը: Անսպասելի էր հարուածը. սաստիկ էր ցաւը. «վայ, ես մեռայ», — բացականչեց Սողին ու տեղն ու տեղը մերձիմահ ընկաւ: Թուրքերը թողեցին նրան այդպէս ընկած, շտապով հաւաքեցին իրանց տաւարը, առաջ քշեցին նրանց ու փախան զշլաղը: Սողին արիւնաքում էր լինում. չը կար մէկը, որը փաթաթէր նրա վերքն ու կանգնեցնէր սրիւնը. երկար նա թաւալուում էր ընկած տեղն ու խորը հառանչ քաշում. չորս կողմի խոտերն ու ծաղիկները ներկուել էին արիւնով:

Այդ միջոցին Ամենափրկչի ձորից վերադարձաւ նրա մտերիմ Կեափունց Բեգին: Նկատելով Սողուն այդ դրութեան մէջ, նա սարսափած մօտ վազեց նրան ու ընկաւ նրա մօտ ծնկաչոք: Նա իսկոյն հասկացաւ բանն ինչումն է. երկար նա չէր կարողանում իրան հաւաքել ու խօսել. արտասուքը խեղդում էր նրան: Վերջապէս նա հարցրեց՝ «ա՛ Սող, քե մատաղ, էդ ո՞վ քեզ եարալու արաւ, ⁸⁸⁾ ում հետ կռուեցիր»:

Սողին զգուարութեամբ էր խօսում. մի կերպ նա ասաց. «բաւամ, որ զփեցի...»:

— Արա՛, ո՞ւմ զփեցիր, ասա՛, քո ջանին մատաղգը. նամ, հարցրեց Բեգին:

— Թուրքին, ա՛ Բեգ... նա խանչալը կոխեց կողքըս, ամա ես նրան լաւ զփեցի, — ասաց Սողին:

— Արա՛, քնչի համար, քնչ պատահեց, — հարցրեց Բեգին: Սողին ոյժ չունէր խօսելու. Բեգին մի երկու անգամ էլ կրկնեց իւր հարցը:

87) Դիակ: 88) Վերաւորեց:

— Էնա, բալամ, որ զփեցի.... շատ թույլ ձայնով մըմնջաց Սողին, խորը հառաչ քաշեց ու փակեց աչքերը: Զփողն այլևս չըկար: Բեդին, աղիողորմ արցունք թափելով, ընկաւ նրա անշնչացած դիակի վրայ:

Այդպէս այս անցաւոր աշխարհից, դեռ իր սրտի մուրազին չըհասած, դեռ սեփական հրացան ու շողշողուն փամփուշտներ չը տեսած, անհետացաւ Մածնաբերդցի Անդունց Սողին, այդ լանդուզն ու համարձակ զփողը:

ՍՏԵՓԱՆ ԱԿԵՏԻՔԵԱՆ-ԲԱՆԱՆՑԵՑԻ

Վ Ր Է Փ

(Երևան ֆոն-վիդենբուրգի)

Ֆրանսիական հիւսիսային բանակի ընդհանուր հրամանատար Ֆէլտհերբը 1871 թուի յունուարին ստիպուած էր նահանջել և պատերազմի դաշտը գերմանացիներին թողնել: Նա ի զուր էր փորձում իրեն համար ճանապարհ բանալ. գերմանական երկու գումարտակներ պարսպի նման կանգնած էին իւր և Պարիզի միջև: Վերջապէս նա որոշեց մի վերջին յուսահատ փորձ ևս անել, բայց Սէն-Վենտէնի մօտ կոր ի գըլուխ ջարդուեցաւ և եօթ ժամուայ կատաղի կռուից յետոյ նահանջ տուաւ դէպի Կամբրէ:

Ֆրանսիայի հիւսիսային կողմը Սենա և Սոմ գետերի միջև գտնուած ամբողջ տարածութիւնից հեռացան Ֆրանսիական զօրքերը և երկիրը գերմանացիների ձեռքն ընկաւ, բայց երկիրը խաղաղ չէր. քաղաքներում, աւաններում ու գիւղերում մնացել էին բնակիչներ, որոնք սիրտ չէին անում իրենց բնակարաններից հեռանալ: Խորին և խուլ ատելութեամբ սպասում էին պրուսացիների գալուստ:

Ամեն անգամ որ արեւելեան կողմից թնդանթաձգուած թեան որոտը չէին լսում, նրանք տներից դուրս էին գալիս փողոց և միմեանց շշնջալով հաղորդում:

— Մերոնք են հա՛. այսօր այդ անիծած պրուսացիներին մի լաւ կռտացնեն:

Եւ ամեն անգամ էլ, երբ որ այդ կարճատեղ զարհուրելի օրն անցնում էր ու ձմերային գիշերը վրայ հասնում, նրանք վիզերը ճուկ իրենց տներն էին մտնում:

— Դարձեալ բան չդուրս եկաւ, — ասում էին նրանք և կրկին յաջողութեան յոյսը հեռանում էր նրանցից:

Եւ ահա, Ս. Կենտէնի օրհասական պարտութիւնից յետոյ, երբ հասկացան թէ այլ ևս ոչ մի յոյս չկար, սաստիկ յուսահատ դրութեան մէջ ընկան և մահերն աչքերն առած վճռեցին վրէժ լուծել:

Այժմ գերմանացիներն ասես թէ մեղուների բազմութեամբ լինէին պաշարուած. խուլ տղոցը նրանց ժամ առ ժամ մօտալուստ վտանգն էր գուշակում: Երբ գերմանացիները դաշտով անցնելու կլինէին, յանկարծ անտառից հրացանի ձայն կլսուէր և մինչև որ նրանք մեղմացող պայթիւնին ականջ կդնէին առանց գիտենալու թէ ո՛ւմ վրայ է ուղղուած դա, հրացանը երկրորդ անգամ կթնդար և գնդակը վշտահար բզզոցով կընկնէր սառած, կոշտ գետնի վրայ: Կըսկսէին տակն ու վրայ անել թփերը, ամբողջ դաշտը խուզարկել. երբեմն ֆրանսիացիներին կգտնէին ու տեղն ու տեղը կանշնչացնէին: Չարագուշակ բզզոցը մի առ ժամանակ կդադարէր, բայց ընկածների տեղ շուտով նորերը կերևային և կռիւը նորից կսկսուէր:

Գժուար չէր գտնել, թէ որտեղ էին ապաստանարան գտնում այդ հրացանաձիգները, գիւղերի ամեն մի բարաչէն տունն ապարաստի ապաստանարան էր: Բայց այդ գիւղերի մէջ մանաւանդ մէկը շատ վատ համբաւ ունէր և կատարեալ աւազակների բուն էր համարուում: Դա մի մեծ գիւղ էր Պիկարդիայի հեռաւոր անկիւններից մէկում:

Բայց որովհետև այդպիսի հաստատուն փաստեր չկային, որով ապացուցուէր գիւղի վայելած վատ համբաւը, ուստի որոշուեց ճշգրիտ տեղեկութիւններ հաւաքել և եթէ երևայ, որ դա ճշմարիտ է, այն ժամանակ հիմնայատակ կործանել այդ աւազակների բռնը: Փորձելու համար մի գումարտակ հետևակ զօրք զետեղեցին գիւղի մէջ, պատուիրելով, որ ամենախիստ զգուշութիւն բանեցնեն: Ասենք զինւորներին զգուշացնելու կարիք էլ չկար, որովհետև նրանք էլ իրենց ընկերակիցներից իմացել էին, թէ ինչ վտանգաւոր տեղ էին ընկած այժմ, և շարունակ ականջները ձայնի էր: Բոլոր տները, ուր որ իրենց բնակութեան համար տեղ էր նշանակուած, բունջ ու պուջախ բրբրել, տեսել էին, բայց ոչ թագգրած հրացան էին գտել և ոչ էլ առհասարակ մի որևիցէ կասկածելի բան, բայց դրա փոխարէն մառանները

լի էին պատուական գինիներով: Ճշմարիտ է, թէ և գինիները կարող էին թունաւորուած լինել, և զինուորները սաստիկ կասկածանքով սկսան համը տեսնել, բայց այդ երկիւղն էլ անցաւ շուտով: Պատուական խմիչք էր և օրէօր աւելի ու աւելի էր դիւր գալիս նրանց:

Բայց և այնպէս դրանով նրանց զգուշութիւնը չնուազեցաւ և նրանք դարձեալ վստահութիւն չունէին «մահաբեր ծակի» վրայ: Մի բանի տարօրինակ երեւոյթներ նրանց աւհամայ մտածել էին տալիս:

Ամբողջ գիւղի մէջ ոչ մի երիտասարդ գիւղացի չէր: Միայն կանայք ու ծերունիներ էին մնացել: Վանայք թշնամական վախով թաք էին կենում տանը. իսկ ծերունիները դէմքերը ժանգոտած լուռ էին մնում: Գիւղում լուռութիւն ու խաղաղութիւն էր տիրել: Ահամայ հարց էր զարթնում, թէ ո՞ր էր երիտասարդութիւնը: Աերջապէս գտնուեցաւ մէկը, որ լուծեց խնդիրը: Գա մի ծերունի, թօշակով ապրող անտառապահ էր, որ ամենայն օր գնում էր սրճարան իւր բաժին մի բաժակ արքենտը խմելու, այդ այն սրճարանն էր, ուր և գերմանացի սպաներն էին հաւաքուում: Նա մի զուարթ և զուարճախօս մարդ էր զուտ ֆրանսիական դեղձան բեխերով և ուրախ, կենդանի տքերով: Ամբողջ գիւղում միայն նա էր, որ գերմանացիների հետ միւսնոյն յարկի տակ էր հաւաքուում:

Մի անգամ դէպքն այնպէս բերաւ, որ սպաներն առաջարկեցին նրան իրենց հետ բաժակակից լինել. և շուտով նրանց մէջ խօսակցութիւն բացուեց:

— Ո՞ր են ձեր երիտասարդները, — հարցրեց մի սպայ նրա բաժակը գինի լցնելով:

— Տէր Աստուած, — պատասխանեց անտառապահը ժրպտալով, — պարոնայք, թէ որ այժմ ձեր գիւղերն էլ տեսնելու լինինք, նոյնպէս պիտի հարցնէինք — ո՞ր են ձեր կարիճները: Անշուշտ ամենքն էլ պատերազմի են գնացել. մէկն այստեղ, միւսն ուրիշ տեղ, իսկ խեղճ կնանիքը նստած իրենց գլուխն են լաց լինում:

— Մենք պատրաստ էինք ձեր ձանձրացող կանանց միութեալի, — ծիծաղելով ասացին սպաները, — բայց նրանք իրենց սրտերի նման դռներն էլ պինդ փակել են:

— Ի հարկէ, — խորամանկութեամբ աչք անելով ասաց անտառապահը, — միայն կին լինի, պարոն սպաները կտեսնեն, թէ անտառապահը ինչքան հմուտ է նրանց մխիթարելու: Միայն այժմ տարին այն չէ:

— Ի հարկէ, եթէ որ աւելի ջահիլ լինէիք, — նկատեց մի կապիտան սեղանի միւս կողմից աչքերը սևեռած զսւարթ ծերուկի աչքերին նայելով, — անշուշտ դուք էլ մի ուրիշ բանի վրայ կլինէիք, և ոչ թէ գիւղում կմնայիք: Այնպէս չէ՞:

Այս ասելիս կապիտանը մի այնպիսի թափանցող հայեացք էր ձգել և մի այնպիսի սուր ձայնով, որ, ինչպէս երևում էր, ամենեկին դուր չեկաւ անտառապահին:

— Այսինքն ի՞նչ կանէի պ. կապիտանի կարծիքով, — հարցրեց անտառապահն առանց խօսակցի երեսին նայելու:

— Դուք էլ գիւղի միւս երիտասարդների նման կհեռանայիք և կանէիք նոյնը, ինչ որ նրանք են անում, — թփերի մէջ թաք կացած, ցեղերի մէջ պառկած պրուսացիների վրայ հրացան կպարպէիք:

— Ուրեմն պարոն կապիտանը կարծում է որ ես ազատ հրացանաձիգ կդառնայի, — և ծերունին մի այսպիսի ծիծաղելի ենթադրութեան վրայ մինչև անգամ տեղիցը վեր թըռաւ և գլուխը դմբդմբացրեց:

— Է՛յ, Ռուդօլֆ, ըստում ես, — ասաց նա սրճարանի տիրոջը դառնալով, որ ձեռները ջերմ դրած, դախլի ետևն էր կանգնած, — մենք՝ ազատ հրացանաձիգ կդառնայինք. դուն և ես. լա՛ւ հրացանաձիգ կդառնայիր, ես իմ Աստուածը... Հա, հա: Դու, որ օրէնը հազար անգամ անիծելով անիծում ես այդ ազատ հրացանաձիգներին: Որ նրանք չէին եղել, այս անիծեալ պատերազմը վերջացած կլինէր և բոլ գործդ չէր բայքայուիլ:

Սրճարանի տէրը սև մօրուսով, մռայլ հայեացքով մի ֆրանսիացի էր: Նա ամբողջ ժամեր լուռ մտախոհութեամբ կանգնում էր դախլի ետևը: Անտառապահի խօսքերի վրայ զարմանալի տարօրինակ արտայայտութիւններ ստացաւ նրա դէմքը. — աչքերը չռեց, բռն ճարցական հայեացքը սևեռեց անտառապահի վրայ, յետոյ բաց արաւ բերանը կարծես մի բան էր ուզում ասել, բայց ոչ մի բառ չարտասանեց և այդպէս կիսաբաց բերանով մնաց կանգնած:

—Որ այդպէս է մի բաժակ ապսէնտ էլ տուր,—կան-
չեց անտառապահը ձեռքով դախլին խփելով: Այժմ նա սըր-
ճատան տիրոջ դէմ առ դէմ կանգնած ուղիղ նրա աչքերին
էր նայում: Յանկարծ սրճատան տիրոջ դէմքի վրայով մի
ցնցում անցաւ, ձեռները գրպանից հանեց, բաժակը լցրեց
և բոլոր ուժով գոռաց:

—Գրողը տանէ ազատ հրացանաձիգներին:

—Հա, հա, պարոն կապիտան,—ծիծաղում էր ծերու-
նին զինուորականին դառնալով,—ամբողջ շաբաթ է Ռու-
դօլֆը բերանը չէր բաց արել և ահաւասիկ նրա առաջին
խօսքերը գրողը տանէ ազատ հրացանաձիգներին:—Եւ ծե-
րունին ծիծաղից թուլանում էր:

Բայց ինչպէս երևում է այս զուարթութիւնը ոչ մի
սպաւորութիւն չէր գործել կապիտանի վրայ:

—Ձեր երկրի մասին չէիմ խօսքս,—շարունակեց նա,—
հապա միւսներէ: Ձեմ կարող երեւակայել, որ բոլոր տղամար-
դիկ 30 տարեկանից մինչև 60 տարեկանը բոլորն էլ զօրքի
մէջ լինին. չէ՞ որ դեռ ընդհանուր զինուորութեան համար
կոչ եղած չէ:

Յանկարծ դախլի ետեից մի խուլ և գաղացած ձայն
լսուեց, որ աւելի մթմթութեան էր նման.

—Եթէ պարոններն ուզում են իմանալ, թէ ո՞ւր են
մեր տղամարդիկը, թող բարի լինին նրանց հողի տակ փնտ-
րելու. այնտեղ նրանց կգտնէք սպանուած, հէնց ձեր ձեռ-
քով ջարդուած:

Սրճարանի տէրն էր խօսողը: Նա նորից ձեռները ջէքը
դրեց և գլուխը խոնարհած նայում էր առաջը, ասես թէ
կատաղած գոմէշ լինէր:

Սպաների մէջ լռութիւն տիրեց. նրանք լուռ իրար էին
նայում: Այդ խօսքերը ուղղակի սրտից էին բխում: Պարզ
էր, որ Ռուդօլֆը պրուսացիներին բարեկամ չէր:

Յանկարծ լռութիւնը խանգարեց մի ձայն, որ դախլի
ետեի սենեակից ուղղուած էր սրճատան տիրոջը: Լռութեան
մէջ առանձնապէս որոշ էին լսում խօսքերը: Կանացի գե-
ղեցիկ և խոր ձայն էր դա:

—Օ՛հ, madame la Reine,—բացականչեց անտառա-
պետը. նա մօտեցաւ դախլին և սկսաւ խօսել կողքի սե-

նեակում գտնուող կնոջ հետ:

— Ներս եկէք, Ռուբօլֆն զբաղուած է և չէ կարող գուրս գալ: Մեղանից վախենալու բան չունիք:— Նա երեսը դարձրեց դէպի սպաներն ու խորամանկաբար աչքով արեց:

— Անշուշտ, մենք կանանց չենք դիպչիլ, — ուրախ ուրախ հաստատեցին սպաները:

Նկատելի էր, որ մի գաղտնի յուզում տիրել էր Ռուբօլֆին: Նա ուզում էր գնալ, որպէս զի չթողնէ կնոջը ներս մտնելու: Բայց անտառապահը նրա թևից պինդ բռնեց ու ակնջին մի բան շշնջաց: Բռներն այնքան կամաց արտասանեց, որ միայն շրթունքների շարժումն էր երևում, բայց, ինչպէս երևում է, գրանք իրենց ներգործութիւնն ունեցան սրձատան տիրոջ վրայ, նա կանգ առաւ և դէպի դուռը դառնալով ասաց.

— Ինչի՞ չէք ներս գալիս, madame Գիւլիօ:

Մօտ երեսուն տարեկան մի կին շէմքից ներս մտաւ: Մի առանձին բան չկար նրա վրայ, բայց գերմանացիների մէջ կանայք այնքան քիչ էին պատահում, որ բոլոր սպաների աչքերը նրան դարձան և ամենքն էլ հայեացքները յառած դիտում էին նրան:

Կինը զգալով, որ բոլորի աչքը իւր վրայ է, ակամայ շարժումով աւելի ևս պինդ փաթաթուեցաւ կրկնոցի մէջ, որով ծածկած էր իւր ուսերն ու իրանը: Նրա ուժեղ, բայց գեղեցիկ դէմքը շառագունեց և այն միջոցին, որ ցած ձայնով խօսում էր Ռուբօլֆի հետ, աշխատում էր աննկատելի կերպով քամակը սպաներին դարձնել: Ըստ ամենայնի զգալի էր, թէ որքան անհաճոյ էր իրեն այդ ուշադրութիւնը:

— Ուզում էք ձեր տունը ղրկեմ, — ցած ձայնով հարցնում էր Ռուբօլֆը մի գլուխ շաքարը դախլի վրայ դնելով: Գիտէք արդէն, թէ բաւական է որ հրամայեք...

— Ոչ, շնորհակալ եմ, — կարճ պատասխանեց նա ու փողը սեղանի վրայ դրեց:

Ռուբօլֆը մի տեսակ մրմուռ արձակեց և այնպէս ձեւացրեց, որպէս թէ չէր ուզում փողը վերցնել:

— Madame Գիւլիօ, — ասաց նա դժգոհութեամբ, —

գիտէք, որ ձեր արածը բոլորովին աւելորդ բան է: Յամենայն դէպս ամենեւին շտապելու բան չկար:

— Իսկ դուք էլ գիտէք, որ ես այսպէս եմ ուզում, — շտապով ու ջերմութեամբ պատասխանեց կինը՝ հպարտութեամբ գլուխը բարձրացնելով: Նա շտկուեցաւ և այնպէս թուաց, թէ նա սրճատան տիրոջից բարձր էր: Մի քանի ակնթարթ նրանք լուռ իրար աչքի էին նայում, որի միջոցին կնոջ աչքի մէջ արհամարհական արտայայտութիւն ելաւ: Ապա, վեր առաւ շաքարը և միւսնոյն կերպով, ինչպէս մտել էր, առանց մէկին նայելու, առանց բարեւելու լուռ դուրս գնաց շտապով:

Ռուգօլֆը առանց իւր դժգոհութիւնը ծածկելու ուժ գին ծածկեց արկղի խուփը և նորից գէմքը խոժոռեց ու լռեց:

— Ասում էք madame la Reine? — հարցրեց անտառապետին սպաներից մէկը, — ուրեմն նա թագուհի՞ է:

— Հը՛, հը՛, — ծիծաղեց ծերունին, — այնպէս չէ՞, մի այդպիսի բան կայ նրա վրայ: Նա նորմանդացի է, իսկ այնտեղ բոլորն էլ այդպէս են: Իսկ ճիշտը նա Ռէյն Գիւլիօի պրին է: Ահա այդ անուան վրայ էլ սրախօսութիւններ են անում այստեղ:

— Այրի՛ է, — հարցրեց սպան:

— Այո, նրա ամուսինը, ծերունի արհեստաւոր Գիւլիօն ամուսնութիւնից երկու տարի յետոյ վախճանեցաւ, և ճիշտն ասած՝ շատ լաւ էլ արեց: Նրա մահից յետոյ լոյս ընկան նրա մի քանի արարքները: Շատ հարուստ մարդ էր, շատ էլ ժլատ: Այս տունը որ տեսնում էք, — և նա ցոյց տուաւ սրճատան դէմ ու դէմի մի յարկանի տունը, — թողեց կնոջը դրա հետ էլ զզուանք և սարսափ դէպի բոլոր տղամարդիկ: Խեղճ կինը շատ վիշտ քաշեց այդ հնաւուրց աւերակի հետ ապրելուս, այդ պատճառով էլ նա այդքան հպարտ է, մենակ նստում է տանը, ոչ ոքի հետ գնալ-գալ չունի և ինքն է իւր տնտեսական գործերը հոգում: Եւ մինչև այժմ էլ դեռ ոչ մի տղամարդ չէ արժանացել նրա հետ խօսակցելու:

Այս ասելով նա մի աչքով ցոյց տուեց Ռուգօլֆին, որը այդ միջոցին քթի տակ մրմուռով եռանդով զբաղուած

էր իւր բաժաններով ու յուրաններով և ասես թէ ոչինչ ոչ տեսնում էր, ոչ լսում: Անտառապահը կրկին աչքով ցոյց տուաւ Ռուդօլֆին և միւսին ժամանակ մի այնպիսի ծիծաղելի ծամածռութիւն արեց, որ սպաները ծիծաղից կոտորուեցան:

Ի՞նչ ուրախ ծերունի էր արդարև:

Այդ միջոցին ներս մտաւ աղիւտանտը և մի լուր բերեց, որ բաւական յուզում առաջացրեց, — գումարտակը գիւղից պիտի հեռանար: Որովհետև ազատ աթոռ չկար, ուստի անտառապահը վեր կացաւ տեղից և իւր աթոռը աղիւտանտին առաջարկեց, իսկ ինքը մօտեցաւ դախին, արմուկով յենուեցաւ վրան և սկսաւ Ռուդօլֆի հետ խօսել: Ռուդօլֆը մոայլ էր և խոժոռած:

— Ես քու վարմունքդ չեմ հասկանում, — գրգռուած շէնչաց նա անտառապահին, — ինչո՞ւ ես այդ անիծած գերմանացիներին մեր ներքին գործերը հաղորդում:

— Վամաց, յիմար գլուխ, ատամների արանքով սուլեց անտառապահը: Նա գլխով աննկատելի կերպով գերմանացիների կողմը ցոյց տուեց: Նրա դէմքի գծերը ուշադրութեամբ լարուեցան: Սպաների խօսակցութեան մի քանի խօսքից հասկացաւ, որ ուլանների մասին էր խօսքը:

Ռուդօլֆը լռեց: Ծերուկի խօսակցութեան եղանակը նրան վախեցրեց:

— Դէ՛, մի չիբուխս լցրու, — բարձր ձայնով ասաց անտառապետը և, չիբուխը նրան տալով, կամաց աւելացրեց. — վերջապէս դու էլ բերանդ մի բաց արա, մի բան ասա, որ պրուսացիներն ուրիշ բան չմաածեն: Միայն գորգողով մի խօսիլ. թէ չէ նրանց խօսածը չեմ հասկանալ: Մեզ մօտ ապրելու ուլաններ են գալու. ահա՛ ինչ հասկացայ:

— Գրողը տեսնէ, — մրթմրծաց Ռուդօլֆը չիբուխը լքցնելով:

— Մի էսկադրօն, — շարունակեց անտառապահը, — շատ չէ, այնպէս չէ: Չե՞նք կարող դրանց հախիցը գալ. հը՞:

Նա չիբուխը բերանն էր դրել, Ռուդօլֆը կրակ էր տալիս և երկուսն էլ աչքերը յառած իրար էին մտիկ տալիս:

Թէ որ գերմանացիներն այդ ըոպէին նրանց տեսնելու

լինէին, ամենւին չպիտի ճանաչէին, որ դա իրենց զուարթ սեղանակիցն է: Նրա խիտ յօնքերը կիտուել էին, աչքերից կայծեր ցայտում, ուռնգերը լայնացել՝ ասես արեան հոտ էին առել: Եթէ անտառապահն այդ րոպէին անտառում լինէր և նրա ձեռքը մի գերմանացի ընկնէր, անշուշտ գերմանացին մէկ էլ իւր օջախը չպիտի տեսնէր:

Բայց ահա սպաները տեղներից վեր կացան և հաշիւ պահանջեցին: Մինչ Ռուդօլֆը փողն էր համրում, մի սպայ անտառապահի ուսը թօթուեց.

—Արի, սիրելիս, վերջին անգամ մի մի բաժակ էլ գըցենք. — ասաց նա: — Հուտով բաժանուելու ենք իրարից:

Ծերունին բռնեց իւր բեխը, ձիգ տուեց ու զարմացած ձեացաւ:

—Ի՞նչ. պարոնները մեզ թողնելու են: Խեղճ Ռուդօլֆ, ինչքան վնաս պիտի ունենաս:

Սպաները ծիծաղեցան:

—Կեցցէ պատերազմը, — ասացին նրանք բաժակները չրկակցնելով: Անտառապահը տխուրթեամբ գլուխը շարժեց:

—Ո՛հ, պարոն սպաներ, թող շուտով վերջանայ այս դժբաղդութիւնը:

—Յամենայն դէպս պ. Ռուդօլֆը կարող է հանգիստ լինել, — շարունակեց սպան. — մեզանից յետոյ ուլաններ են գալու և մենք նրանց կը գովենք պ Ռուդօլֆի աբսենտն ու սուրճը:

—Ուլաններ, — հարցրեց անտառապահը, — բայց այդ սարսափելի բան է:

Այս երկիւղը նորից սպաների ծիծաղը շարժեց:

—Ամենւին այնքան սարսափելի չեն ուլանները, — ասացին սպաները, — պէտք է միայն մարդկանց ճանաչել, այն ժամանակ ամեն երկիւղ կը փարատուի: Մենք էլ բուրդովին ուրիշ գաղափար ունէինք ձեր գիւղի մասին: Սկզբում որ եկանք, կարծում էինք թէ այստեղ կը հանդիպենք ազատ հրացանաձիգների, մարդկանց որսորդների, մինչդեռ դուք պատուական մարդիկ էք եղել:

—Հօ այդ բանը կասէ՞ք ուլաններին, — հեգնօրէն ասաց ծերունին: — Ե՛րբ են գալու:

—Վաղը առաւօտեան:

—Նոյնպէս մի գումարտակ:

Սպաներին զուարճացրեց այս տգիտութիւնը, որ զինուորական կազմութեան մասին ունէր ծերունին:

—Ուլանները գումարտակ չունին, այլ էսկադրոն. մի էսկադրոն է գալու:

Անտառապահը գլուխը շարժեց:

—Մէկ բան է, —ասաց նա, —ափսոս որ, պարոններ, դուք գնում էք: Շատ ափսոս:

Նա բոլոր սպաների ձեռքը սեղմեց, և մի ժամից այնպիսի գումարտակը փողեր հնչեցնելով հեռացաւ գիւղից և ուղղուեցաւ դէպի արեւմուտք, իւր նոր բանակատեղը: Բլրակի գլխին, որտեղից գիւղի փողոցը դէպի դաշտ էր դուրս գալիս, արդէն կանգնած էր անտառապահը, մինչև որ ամբողջ գումարտակն անցաւ առաջից: Ամեն անգամ, որ նա մի սպայ չէր տեսնում, վերցնում էր գլխարկը և խոնարհ գլուխ տալիս, որին սպաներն էլ զուարթ բարեւում էին գլխով: Յետոյ վերադարձաւ գիւղ, բոլոր տները մտաւ որ իմանայ, թէ արդեօք մի բան մնացե՞լ էր. բայց գերմանացիներն ամեն բան տարել էին, դատարկ պատերն էին թողել:

Կէս ժամ անցած մէկ ղարալթու դուրս եկաւ գիւղից և արագ քայլերով դաշտը կտրելով ուղղուեցաւ դէպի անտառ, որը սև ժապաւէնի նման ձգուած էր հեռուն: Ժամանակ առ ժամանակ նա կանգ էր առնում, որպէս զի թափ տայ իւր կրունկներին կպած ձիւնը և ապա աւելի ևս արագութեամբ շարունակում իւր ճանապարհը, և շուտով անյայտացաւ անտառի մէջ: Դա անտառապահն էր:

Գիշերը վրայ հասաւ, բայց սովորական անդորրութիւնը չբերաւ: Գիւղ տանող ճանապարհների ու շաւիղների վրայ մի տեսակ խուլ աղմուկ ու ոտի ձայներ էին լսուում: Չգիտես որտեղից խուլ խուլը կամ մէկ-մէկ մարդիկ էին գալիս: Եւ երբ նրանք հասնում էին լուսոյ շերտերի մէջ, որոնք այժմ առատութեամբ զեղւում էին բոլոր տների պատուհաններից, իսկոյն կարելի էր դրանց խճճուած մօլոսներից և ցեխոտած շորերից ու կօշիկներից հասկանալ, որ նրանք ամբողջ օրեր, գուցէ և ամբողջ շաբաթներ բաց երկնքի տակ էին անց կացրել:

Թէ որ այսօրուայ հեռացած գերմանացիները կարողանային գիւղ վերադառնալ, նրանք այժմ կը հասկանային, թէ ո՛ր էին կորել գիւղի բոլոր տղամարդիկը:

Կանայք դուրս էին գալիս տներից և ողջագուրում իրենց ամուսիններին, հայրերին, եղբայրներին: Ամեն կողմից ուրախ բացականչութիւններ ու ծիծաղ էր լսուում: Բայց մեծամասնութիւնը ցած ձայնով, փսփսալով էր խօսում: «Ռուգօլֆի մօտ» լսուում էր ամեն տեղ. և այդ խօսքը բերնէ բերան անցնելով ցոյց էր տալիս, թէ ո՛րն էր ժողովատեղին:

Սրճատան ընդարձակ դահլիճը, որ մի մեծ քառակուսի էր ներկայացնում, հազիւ էր տեղաւորում այդ բոլոր կանանց ու տղամարդկանց, որոնք զետեղուել էին այդտեղ: Առատադից կախուած նաւթի աղօտ լամպարները հազիւ էին լուսաւորում զինուած տղամարդկանց խումբերը, որոնք սեղանների չորս բոլորքը նստոսած բարկութեամբ ու տարտաբ խօսում էին: Գլխարկները դէպի ծոծրակը քաշած, որով բաց երևում էր նրանց վայրենի դէմքերը, իւրաքանչիւրը պատմում էր իւր առիւնը ու ընդհատ քաջագործութիւնները:

Ունկնդիրները շունչները բռնած լսում էին նրանց: Օգը լցուել էր ծխախոտի ծուխով, յեղձուցիչ աթոռով, օղիի ոգիով. ասես թէ ամբողջ դահլիճը կատաղութեամբ, ատելութեամբ և արեան ծարաւով զեղուած լինէր:

— Մահ պրուսացի շներին, — բողաղը պատռելով գոռաց մի սև երիտասարդ, եզան նման հաստ վզով, և բաժակը կատաղութեամբ խփեց սեղանին: Կատաղութեան բարձրագոյն աղաղակներ բարձրացան ամեն կողմերից: Ինչպէս երևում է այդ խօսքերը շատ գրգռիչ ներգործութիւն ունեցան:

— Թող իմ ձեռքս չօրնայ, — շարունակեց հրացանաձիգը, — թէ որ վաղը ես հենց մի՛ ուլան կենդանի թողնեմ:

— Ես էլ նոյնն եմ ասում, — գոռաց մի ուրիշ երիտասարդ գիւղացի, ու հանդէպն էր նստած: — Մենք զինուած յիսուն հոգի ենք. ամեն մէկս մի պատուհանի մօտ կտեղաւորուինք և ամենքին էլ մէկ մէկ թամբից վայր կգլորենք:

— Շատ լաւ էք մտածել, ապրէք, շատ լաւ է, — գո-

վում էր անտառապահը մի սեղանից միւսը գնալով, ամեն-
քի հետ էլ խօսելով և բոլոր խօսակցութիւններին ահանջ
դնելով:—Լաւ էք մտածել, բայց այդպէս անելը լաւ չէ:

—Ինչպէս թէ լաւ չէ, — գորգոռում էին չորս կողմից:

—Որովհետեւ ուրանները հարիւր հոգուց աւելի են.
հրացանի հէնց առաջին պայթիւնը լսելուն պէս նրանք յետ
կը դառնան և, թէկուզ դուք նրանցից 90 հոգու քնացնե-
լու ել որ լինիք, դարձեալ տասը հոգին կազատուի և ի-
րենց տեղը կդառնան. միւս օրը մեր գիւղը երկրի երեսից
կը ջնջեն:

—Բայց պէտք է որ նրանք մեռնեն, — գոռաց դար-
ձեալ սև հսկան բաժակը սեղանին զարնելով, հէնց գիտե-
նաս ուզում էր փշրել:

—Ով իւր կեանքից վախենայ, դաւաճան է, — կանչեց
հանդէպ նստողը:

—Կորչին դաւաճանները: Կորչին, անզուսպ աղա-
ղակներ բարձրացրին ամեն կողմից:

Դաւաճան խօսքը բոլորին էլ էլեբտրականացրել էր:
Տղամարդիկ արիւնարբու աչքերով իրենց չորս կողմերն էին
դիտում, կանանց ձայները, խիստ, փողի ձայնի էր նմանել,
և ամբողջ բազմութիւնը անմիտ և անառիթ կատաղութեամբ
բռնուած աղմկում էր ու անզուսպ գորգոռում, իրար անց-
նում:

Այս դժոխային խառնակութեան մէջ լսուեց անտա-
ռապահի որոշակի և հնչուն ձայնը:

—Դէ լսեցէք ուրեմն, — կանչում էր դահլիճի մէջ կանգ-
նած, որպէս զի բոլորն էլ տեսնէին:—Դուք ոչ միայն ու-
լաններին պէտք է ընդունիք, այլ և ամեն տեսակ յարմա-
րութիւններ պէտք է տաք, ինչքան կարիլի է լաւ կերակրէք
ճաշերով, նախաճաշերով ու ընթրիքներով, մի խօսքով ին-
չով որ կարող էք:

—Դու ուզում ես նրանց մեզ համար չաղացնես:

—Այո, այդ եմ ուզում, իսկ աղն ու պղպեղը ես
կը հոգամ:

—Կեցցես, հին բրակոնիէր:—ծիծաղում էին չորս բո-
լորքից և համակրութեամբ նայում անտառապահին. —Մեր
հին խաբեբայի վերնատանը միշտ մի լաւ միտք կը լինի:

—Մենք փոշու նման կտրեմք ուղաններին, — շարունակեց անտառապահը, — բայց այդ բանն այնքան զգոյշ կանենք, որ ոչ ոք չի իմանալ: Հասկացա՞ք ասածս:

Բոլորի աչքը յամր հարցմամբ և զարմացած նրան էին ուղղած: Ակնյայտնի էր, անտառապահի միտքը չէն հասկացել:

— Ինչպէս հեռացած գումարտակը, այնպէս էլ սրանց կ'ընդունենք որ մտնեն գիւղ: Ամենից առաջ պէտք է նրանց կասկածը փարատենք, և այդ սյոժմ դժուար չէ, քանի որ պրոլսացիները մեզ «պատուական մարդիկ» են համարում: Դո՛ւ հօ այդ բանը լսեցիր, Ռուդօլֆ: Այնուհետև կաշխատենք, որ մի մուկ գիշեր բոլոր սպաները հաւաքուին Ռուդօլֆի մօտ, իսկ զինուորներին արդէն ցերեկը գինով մի լաւ կհարբացնենք և հալ ու հարաքաթից կգձենք: Նրանք լաւ գինու սովոր չեն: Ահա այն ժամանակ, իմ կտրիճներս, դուք թագուն կմօտենաք այստեղին: Ձեզանից ամենաճարպիկ ու փորձուածներից մօտ տտաներկուսը դուռ ու պատուհաններից ներս կմտնէք ու կըսկսէք պրոլսացիներին հետ ձեր զրոյցը — հասկանում էք անշուշտ — առանց հրացանաձգութեան, հապա սուս ու փուս, դանակը ձեռներիդ, և ձեզանից ամեն մէկը իւր սպային առ միշտ յատակին մեխած կը լինի, այն ժամանակ կգնանք մեր տները, ամեն մարդ իւր տունը, իսկ այս տիկիներն էլ առաջուց հոգ կտանեն որ այն դռները, որոնց ետևը գերմանացիները խռմիալիս կը լինին, բաց լինին, այնպէս որ մեր այցելութիւնը առանց աղմուկի կը կատարուի: Միւս օրը բոլոր պրոլսացիները սուրճ վայելելիս կլինին կամ ծերունի Պետրոսի և կամ սատանայի մօտ:

Խորին լռութիւն յաջորդեց այս խօսքերին: Ամենից անզուսպ գորգոռացողներն ամենից առաջ լռեցին, ինչպէս որ միշտ պատահում է, երբ տակի մասխարանները հարկադրւում են խօսքից գործի անցնելու: Վարձես թէ մի մուկ և սասափեւի ստուեր անձայն քայլերով մտաւ ներս, նստեց նրա մէջ և մահուան սառնութիւն տարածեց: Այժմ խօսքը մէկ-մէկ դիտուող սպանելու մասին չէր, հապա նախօրօք մտածուած ծրագրով մի ամբողջ խումբ կոտորելու մասին: Ամենքը մի գաղտնի սարսափ էին զգում, և միայն անտա-

ռապաճն էր, որ պաճել էր իւր առաջուայ հանգստութիւնն ու անձնավստահութիւնը:

—Այժմ հասկացա՞ք ինչ էի ուզում ասել,— շարունակեց անտառապահը և նրա շրթունքները մի սարսափելի ժպիտ արտայայտեցին,— երբ ասում էի, թէ պէտք է փոշիի նման սրբեր նրանց: Հէնց որ ամենքին էլ քնացորինք, իսկոյն նրանց՝ իրանց ձիաների, որոնց նախապէս կը մորտոմենք, իրենց զէնքերի ու ունեցած չունեցածի հետ պահ կտանք գետնին: Պէտք է նրանց ջնջել երկրի երեսից, անհետ կորցնել, որ ոչ մի հետք չմնայ: Իսկ երբ պրուսացիները նորից կգան ու նրանց մասին հարց ու փորձ կանեն,— վահ—մենք նրանց մասին ոչինչ չգիտենք, երբէք ուլաններին տեսած չենք, մեզ մօտ ոչ որ չէ եկել: Չլինի՞ մորորուած լինին, գուցէ հարեան գիւղը գնացած լինին,— խնդրում ենք, ի սէր Աստուծոյ, փնտրեցէք, պարոններ: Հա, հա, հա:

Նա բարձրաձայն քրքիչ արձակեց և աթոռը այնպէս ուժով գետնին խփեց, որ ճրճուաց: Այդ ծիծաղը միանգամից բոլորին էլ ուշքի բերեց:

—Ի՞նչ միտք է, դիւակա՛ն միտք,— գոռաց սև երիտասարդը, որ բոլոր ժամանակը աչքերը տնկած անտառապահին էր նայում:— միտք եմ ասում է՛,— արձագանքի պէս կրկնում էին ամեն կողմից:

—Բայց դու հօ գիտես,— ասաց Ռուդօլֆը նորից դախլի ետեւը անցնելով և կրկին բաժակները լքցնելով,— թէ ինչքան զգոյշ ու կասկածոտ են այդ անիծած պրուսացիները. երբեք որ քնեն, չորսը պահապան կկանգնեն:

—Մի՞թէ չասացի՞, — պատասխանեց անտառապահը իւր բաժակը մօտեցնելով,— որ մենք պէտք է նրանց կասկածութիւնը քնացնենք: Այդ բանի մէջ մեր տիկիները պիտի օգնեն մեզ:

Կանայք որ լսեցին թէ խօսքը իրենց մասին է. իրար երեսի նայեցան ու աւելի մօտ խմբուեցան:

—Այո, այո, սիրունիկներս.— ասում էր ծերունին:— Քանի դուք ձեզ հեռու կպահէք ամենևին զարմանալի չի լինիլ, որ պրուսացիները մեզ ծուռ աչքով մտիկ անեն: Պէտք է փոքր ինչ բաղք, մարդավարի լինինք հետները:

— Ի՞նչ, նրանք պէտք է այդ շուն գերմանացիների հետ հաճոյախօսութիւն անեն: — Տղամարդկանց մէջ արտայայտուող խուլ տրտուկը ցոյց էր տալիս, որ այս առաջարկութիւնը մի առանձին հաւանութիւն չէր գտնուէ:

— Իրաւ է ասում, — ասաց սեւ ընկնցքով սեղանին խփելով, — մենք գայլերի նման վրայ կպրծնենք և մեր հարուածները նրանց բաղցր չեն թոււի:

— Մանաւանդ որ հայրենիքի համար է, — լսում էր չորս կողմից:

— Այո՛, պէտք է կանայք մեզ օգնեն, — որոշեց յանկարծ ընդհանուրի ձայնը, — նրանք պէտք է պրուսացիներին թակարդի մէջ ձգեն:

Մինչև այժմ կանայք ականջ էին դնում այս խորհրդակցութիւններին ու խորամանկութեամբ իրար բրթբրթում, բայց այժմ լսեցին — ըսելով լուրջ կերպարանք էր առնում:

— Կուզէինք ճշտիւ գիտենալ, թէ ի՞նչ է մեր անելիքը, — ասաց մի գեղեցիկ, վայելչակազմ, համարձակ ու ծիծաղկոտ դէմքով կին:

— Ֆրանսուհի լինիս ու հարցնես թէ ի՞նչ պէտք է անել հաճելի լինելու համար, զարմացաւ անտառապահն ու խորամանկութեամբ նայեց խօսողին: — Շատ պարզ է — պրուսացիներին կդիմաւորէք, ուրախութիւն կը յայտնէք որ վերջապէս բաղդ էք ունենում ի մօտոյ տեսնելու հըռչակաւոր ուրաններին, կաւելացնէք, թէ սկզբում նրանցից սաստիկ վախենում էիք, մինչդեռ այժմ տեսնում էք, որ շատ հաճելի մարդիկ են, անհամեմատ աւելի հաճելի, քան թէ նրանցից առաջ եղող հետևակ զինուորները:

Ծերունին միևնոյն ժամանակ պնդիսի ծիծաղաշարժ ծամածուկութիւններ էր անում, որ լսող կանայք զուարթ զուարթ ծիծաղում էին ու ծափ տալիս: Տղամարդկանց մօայլ դէմքերի վրայ ժպիտը խաղաց և յանկարծ ուրախութեան ծալաւը համակեց բոլորին:

— Պարենք, պարենք, — լսում էր ամեն կողմից:

Մինչ սեղաններն ու աթոռները մի կողմ քաշքշելով պարի համար տեղ էին բաց անում, նորից հնչեց անտառապահի զօրեղ ձայնը:

— Մի բոպէ էլ, որդիքս, մի բոպէ էլ: Ձեր այդ ցան-

կութիւնը մի բան ձգեց միտքս, — պրոսագիւները, մանաւանդ սպանները երբէք առանց թուր ու ատրճանակի չեն դուրս գալիս. դա անյարմար հանգամանք է, երբ դուք ներս մտնելիս կը լինիք: Մենք այնպէս կանենք, որ այն գիշերը, որ նրանք Ռուդօլֆի մօտ կհաւաքուին, պարեր լինին սարքած. նրանք պարելիս իրենց զէնքերը վրաներից հանած կը լինին, և մեր գործը կիսով չափ կատարուած կը լինի:

— Ո՞ւմ հետ են նրանք պարելու, — հարցրեց Ռուդօլֆը:

— Անշուշտ քո աթոռներիդ հետ չպիտի պարեն, հապա կանանց հետ, — պատասխանեց անտառապահը: — Կանայք այնքան բարի կը լինին, որ ոչ բոլորը, այլ տասներկու հոգու չափ, կը գան այստեղ: Թող նրանք լաւ հագնուին ու աշխատին որքան կարելի է սրամիտ ու հաճելի լինել. յետոյ կը ժկսին որպէս թէ իրար մէջ գանգատուել, որ պարելու համար տղամարդիկ չկան, իսկ յետոյ — յետոյ կսկսեն պրոսագիւների հետ պարել:

— Բայց չէ՞ որ հէնց իսկոյն մեր վարմունքը աչքի կը ընկնի թէ որ առանց որ և է պատճառի հաւաքուելու լինիք այստեղ, — ասաց վայելչակաղմ գեղեցկուհին: Ինչպէս երևում է նա բոլոր կանանց կողմից էր խօսում:

— Շատ ուղիղ նկատողութիւն է, սիրունիկս, — հաւանութիւն յայտնեց անտառապահը: — Դրա համար էլ մենք գերմանացիներին կը պատմենք, թէ ընտանեկան հանգէս, տօն ենք կատարում Ռուդօլֆի մօտ... օրինակ, — նա այնպէս ձևացրեց, որպէս թէ մտածում է, — օրինակ հէնց ասենք նրա նշանադրութիւնն ենք կատարում:

— Տէր Աստուած, բարձր ծիծաղելով ասաց Ռուդօլֆը, — ինձ ամուսնացնում ես, ծեր կաշաղակ: Նշանած էլ հօջեօս գտել ինձ համար:

Անտառապահը աչքը չորս բոլորքը դարձրեց և, իւր մօտ կանգնած Ռուդօլֆի թևից բռնելով, խալոտ, ճնշուած ձայնով ասաց.

— Ինչ կտաս որ գտնեմ:

— Ումը պիտի գտնես:

Ծերունին առանց խօսելու գլխով դահլիճի հանդիպակաց անկիւնը ցոյց տուեց:

Ռուդօլֆը բերանը լայն բաց արած ժպտաց: Բոլորի

աչքը ցոյց տրուտծ կողմը դարձաւ և «Ռէյն Գիւլիօ» բա-
ռերը ամբողջ դահլիճի մէջ տարածուեց:

Ամբողջ ժամանակը Ռէյն Գիւլիօն ուշադրութեամբ
ականջ էր դրել, ամբողջի մէջ չէր խառնուել, այլ մի ա-
ռանձին սեղանի մօտ նստած էր: Բայց հէնց որ իւր ա-
նունը լսուեց, նա կարծես սարսափահար վեր թռաւ տե-
ղից և դէպի դուռը գնաց:

Այն ժամանակ մի կատաղի աղմուկ ու աղաղակ բարձ-
րացաւ:

— Այնտեղից, որտեղ հայրենասէրները խորհրդակցում
են, չեն հեռանալ, — կանչում էին տղամարդիկ:

— Թագուհի հօ չէ յիրաւի, մեզ նման մի հասարակ
սահկանացու է, — ծաղրելով ասում էին կանայք:

Ընդհանուրի խօսակցութիւնը մի այնպիսի սպառնական
ձև ստացաւ, որ կինը ակամայ կանգ առաւ: Երեսը մեռելի
գոյն էր առել և խոշոր թուխ աչքերը ահաբեկուած շուրջն
էին նայում:

— Յարգելի ժողովականները կարող չեն ինձ վատ հայ-
րենասէր համարել, — կամաց ասաց նա ժպտալ աշխատե-
լով, — որ ես հարկադրուած եմ իմ տնտեսական գործերս
նայելու:

— Է՛հ, ի՞նչ տնտեսական գործերի ժամանակ է, — ա-
սաց սև տակի մասխարան. — այժմ բանը տնտեսութիւնը չէ,
հապա հայրենիքը: Միթէ մենք ամենքս էլ տնտեսական
գործեր չունենք: Միթէ մենք ամեն բան թողած անտառ
չհեռացանք:

— Ի հարկէ, ի հարկէ, — վրայ բերին բոլորը:

— Ի՞նչ կայ յուզուելու, որդիք, — հանդարտեցնում էր
անտառապաշը հասարակութեան և Ռէյն Գիւլիօի միջև
կանգնած: — Madame Գիւլիօն խելացի կին է և աղնիւ հայ-
րենասէր. ես այդ բոլորիցդ լաւ գիտեմ, որովհետև բոլո-
րիցդ էլ մեծ եմ, և նա կհասկանայ, որ մեծ բան չէ երեսից
պահանջուածը: Միայն մի երեկոյ պէտք է պրուսացիների ա-
ռաջ մեր քաջ Ռուդօլֆի խօսեցեալը ձեռնայ: Այնպէս չէ՞
m-me Գիւլիօ:

Գիւլիօն գլուխը քաշ գցած լսում էր այս փաղաքշա-

կան խօսքերը: Նրա կուրծքը ուժով բարձրանում էր ու ցածանում:

—Ինչո՞ւ անպատճառ ես լինիմ, — կամաց հառաչեց նա:

— Որպէս զի պրոսացիները Ռուգօլֆի ճաշակի մասին լաւ գաղափար կազմեն, — ասաց անտառապահը բեխերը ձգ-ձըգելով,

— Մէկ էլ այն պատճառով, որ Նորմանդիայից դուրս եկած ամեն մի բանի կարելի չէ վտտահիլ, — չարախնդու-թեամբ նկատեց վայելչակազմ գեղեցկուհին, — Գիւլիօի ամենաթունդ հակառակորդն էր, — և եթէ նրան շարունակ աչքի առաջ չունենաք, մէկ էլ տեսաք մի իրիկուն էլ գը-նաց ու ամենքիս պրոսացիներին ծախեց:

Ռէյն Գիւլիօն մնայլ, արհամարհական հայեացք ձգեց իւր հակառակորդի վրայ:

Ռուգօլֆը մօտեցաւ և կոպիտ վայելչութեամբ իւր ձեռքը նրա ուսին դրեց:

— Դուք գիտէք հօ, m-me Գիւլիօ, — ասաց նա:

Ռէյն Գիւլիօն զզուանքից ցնցուեց երբ որ նրա ձեռքը իւր ուսին զգաց:

— Մի կպիք ինձ, — յետ քաշուեց նա և աւանայ մի քայլ հեռացաւ: Ռուգօլֆը յիմար արտայայտութեամբ, շշկուած ձեաց կանգնած, նորից աղմուկ բարձրացաւ, բայց այս անգամ աւելի սպառնալից:

— Ի՛նչ, անմեղձենալի՞ է ձեանում: Զինի՞ր այն պատ-ճառով է անում, որ պառաւ ժլատը տոպրակով փող է թողել իրան: Ուզում է հասարակութեան կամքին հակա-ռակել: Դաւաճան, դաւաճան:

Աւելի յաճախ, աւելի սպառնալի կերպով հնչում էր այդ օրհասական խօսքը, և Ռիէյն Գիւլիօն սարսափահար նկատում էր, թէ ինչպէս ամբողջ գիւղի հասարակութիւնը թշնամաբար էր վերաբերւում դէպի իրեն: Ծար չկար, պէտք է խոնարհէր: Փոթորիկը խաղաղացնելու համար նա ձեռքը վեր բարձրացրեց:

— Ես հօ չեմ տսում, թէ չեմ ուզում, միայն այս կու-զէի իմանալ, թէ այդ ամենը հօ միայն ձեի՞ համար է: Եւ միւս օրը դարձեալ առաջուայ նման կըլինի:

— Զե՛ք ասացինք որ միւս օրը դուք դարձեալ ազատ

կըլինիք, եթէ միայն Ռուզօլֆին չի յաջողուիլ ձեր դաժան սիրտը մեղմացնել, — պատասխանեց անտառապահը:

Ռէյն Գիւլիօն հուպ տուաւ իւր դժգոյն շրթունքները:

— Լաւ, — ասաց նա, — թող ձեր ասածը լինի:

— Այ ինչ եմ ասում, այդ լաւ է, — լսուեց չորս կողմից:

Հպարտ այրի կնոջ խոնարհ համաձայնութիւնը ընդհանուր հաւանութիւն գտաւ:

Պարը սկսուեց թէ չէ Ռէյն Գիւլիօն անձայն դուրս գնաց դահլիճից:

Մռայլ ամպերը մառախլապատ վարագուրի նման ծածկել էին ձմերային խոնաւ երկինքը, երբ Ռէյն Գիւլիօն, գիշերն անքուն անցնելուց յետոյ մօտեցաւ պատուհանին և դուրս նայեցաւ գէպի գիւղի դատարկ փողոցը: Նա այսօր առաջին անգամ էր նկատում այդ, թէ և արդէն շատ տարի էր, որ մենակ էր ապրում: Որ գիւղացիք իրեն չէին սիրում, նա այդ գիտէր, բայց որ իրեն այդ աստիճանի առեւտրի լինէին — այդ առաջին անգամ երէկ երեկոյեան հասկացաւ: Նա դեռ առաջ էլ մտածել էր կայքը ծախել և գիւղից հեռանալ, բայց թէ ո՞ւր, ինքն էլ չգիտէր: Իսկ այժմ այդ բանը կարելի չէր անել: Նախ և առաջ պէտք է կատարէր ինչ որ երէկ իրեն յանձնել էին. բայց որ չէր մտածում թէ ինչ էր անելու, սիրտը ճմլում էր ու սառը դող անցնում ջանովը: Նա գնաց խոհանոց և սկսաւ նախաճաշ պատրաստել, բայց պատրաստելուց յետոյ պատառ անգամ չառաւ: Երկար ժամանակ օջախի մօտ լուռ նստած աչքերը սևեռած նայում էր առաջը: Մօտալուտ փորձանքի մի ճնշիչ զգացում, կատարեալ մենակութեան և անօգնականութեան գիտակցութիւնը պաշարել էր նրան, և նա լուռ լաց եղաւ՝ առանց իսկ արտասուքն արգիլելու փորձ անելու: Եւ դեռ երկար նստած էր նա այնտեղ անշարժ, կարծես արձան լինէր:

Յանկարծ փողոցի կողմից նրա ականջին աղմուկ, ձիանոց գոփիւն և զէնքերի շառաչման ձայներ դիպան: Սառը ցնցիւն անցաւ նրա մարմնով — ուլանները: Սկզբում ուղում էր նստած մնալ, ոչինչ չէր ցանկանում ոչ տեսնել, ոչ լսել, և ամեն բան բաղդի բերմունքին թողնել: Բայց հե-

տաքրորութիւնը երկիւղին յաղթեց. դուրս եկաւ խոհանոցից և մօտեցաւ պատուհանին, որ փողոցի վրայ էր բացւում:

Հէնց իւր տան առաջ մի խումբ կանայք էին կանգնած: Ինչպէս երեաց նրանք պատահաբար չէին հաւաքուած այդտեղ, որովհետեւ հէնց այն լուսէին, որ Ռէյն Գիւլիօն պատուհանից երեաց, բոլորը միասին երեսները դէպի նրան դարձրին և ծաղրական եղանակով խոնարհելով գլուխ տուին: Նա պատուհանից հեռացաւ, բայց կանայք սկսան պատուհանը ծեծել: Կամայ ակամայ ստիպուած էր բանալ:

— Բարի լոյս, madame la Reine, — կանչեցին կանայք: — Եկել ենք մեր յարգանքները մատուցանենք ձեզ և յայտենք, որ մենք ենք լինելու ձեր ընկերուհիները Ռուգօլֆի նշանադրութեան միջոցին:

Ռէյն Գիւլիօն առանց հետաքրքրութեան դիտում էր այդ դատարկասուններին, բայց նրանց ծաղրը ուշաբերեց նրան: Նա պատուհանը փակեց ու ներս քաշուեցաւ: Առանց դարձումի նա յետ ու առաջ ման էր գալիս սենեակի մէջ ու ձեռները տորում. զգում էր, որ ոչինչ ճար չունի, ամեն մի քայլափոխը շրջապատուած է լրտեսներով — չարացած կանանցով:

— Ի՞նչ եմ արել դրանց, — ցած ձայնով ասում էր նա ինքն իրեն գանգատուելով: — Ի՞նչ եմ արել: — Նա ըզգում էր, թէ ի՞նչպէս այդ անարդար վիրաւորանքը իւր մէջ դէպի իրեն հալածողները ատելութիւն էր ծնեցնում:

Իսկ ուլանների էսկադրոնը մօտենում էր և Ռէյն Գիւլիօն համարեա շիտակ նայում էր զինուորների երեսին: Ցեսնում էր նրանց արեակէզ դէմքերը, վստահ և ուրախ աչքերը, որոնք համարձակ նայում էին փողոցի երկու կողմը ձգուած տների վրայ, և թէեւ նա սարսուռ զգաց տեսնելով նրանց փայլփղող նիզակները, թէեւ երեւակայում էր, թէ այդ սարսափելի նիզակները ֆրանսիական արիւն են թափել, բայց և այնպէս չէր հեռանում պատուհանից. կարծես մի զօրեղ ոյժ կապել, կաշկանդել էր նրան այդտեղ: Նա չէր կարողանում իւր աչքը հեռացնել այդ դանդաղաբայլ շարժուող զինուորական խմբից, և քանի որ երեւում էին, նայում էր նրանց: Ակամայ նրա առաջ պատ-

կերացան ուրիշ կերպարանքներ, որոնց նա երեւակայում էր այս անվրդով լուռ մարդկանց կողքին, այն կերպարանքները, որոնց երէկ էր տեսել — այլանդակ դէմքեր, խռպոտ ձայներ, և նրանց ու սրանց իրար հետ համեմատելով Ռէյն Գիւլիօն ձեռքով ճակատը շփեց ու սարսափած իւր չորս կողմը նայեցաւ: Մենակ էր: Կանայք արդէն վաղուց վազել գնացել էին ուլանների ետեւից: Բայց յանկարծ կարծես նրան այնպէս թուաց, թէ երէկուայ խօսքն է լսում — դաւաճա՛ն:

Քառորդ ժամից նրա տան դուռը բաղխեցին: Նա դուռս գնաց նախասենեակը, ինչ տեսնէ, — մի ուլան կանգնած է իւր առջևը: Ուլանը մի ձեռքով դրան կանթն էր բռնած, իսկ միւսով ձիու սանձը: Ռէյն Գիւլիօն չռած աչքերը սևեռել էր նրա վրայ: Ջինուորի թարմ, զուարթ, ցրտից կարմրած պատանեկական դէմքը ուղիղ իրեն էր նայում:

— Մի վախենաք, տիկին, — ասաց նա, — շատ ցաւում եմ, որ ձեզ անհանգստութիւն եմ պատճառելու, բայց կաշխատեմ որքան կարելի է քիչ լինի այդ նեղութիւնը: Բարի եղէք խնդրեմ ասէք, ո՞րտեղ կարող եմ ձիս կապել:

Նա ազատ ֆրանսերէն էր խօսում, և եթէ Ռէյն Գիւլիօն փոքր ինչ հասկացողութիւն ունենար զինուորական նշանների մասին, այն ժամանակ զինուորի ուսադիրների գունաւոր երիզից կը ճանաչէր, որ իւր առաջ կանգնողը կամաւոր զինուոր է: Բայց նա բառ անգամ չկարողացաւ արտասանել. գլուխը լուռ քաշ գցեց և զինուորին գլխով արաւ, որպէս զի իւր ետեւից գայ ու նախ ինքը դուռս եկաւ դռնից: Տան բակը կառք մտնելու մեծ դուռ ունէր, որ ետեւից փայտէ սողնակով էր ամրացրած: Ի դուր աշխատում էր սողնակը յետ քաշել. փայտը խոնաւութիւնից ու ցըրտից ուռել էր ու չէր շարժւում:

— Թոյլ տուէք ես բանամ, — ասաց ուլանը՝ նրա դուր ջանքերը տեսնելով: Նա էլ փորձեց, բայց սողնակն այնպէս ամրացած էր, որ ստիպուած եղաւ երկու ձեռքով աշխատել:

— Բարի եղէք, մի՛ ըռպէ միայն ձիս բռնեցէք, — խնդրեց նա:

Ռէյն Գիւլիօն ձիու սանձը ձեռքն առաւ և ձին անմիջապէս սկսաւ նրան հոտււրտալ: Գեղեցիկ, բարեկազմ ձի էր և ուլանի սեպհականը: Ռէյն Գիւլիօն նայեց կենդանու սիրուն, վստահութեամբ իրեն նայող աչքերին և ակամայ ձեռքով նրա վիզը շօյեց, բայց և իսկոյն ձեռքը յետ քաշեց, կարծես թէ այրուել էր կրակից՝ — չէ՞ որ դա պրուսացու ձի է:

— Վերջապէս, — ասաց ուլանը սողնակը քաշելով: — Եթէ թողլ կտաք, ես երկաթը փոքր ինչ կը եղեմ, ժանգոտել է: — Նա յետ մղեց դռան մի փեղկը և լուռ տանտիկնոջ ձեռքից առաւ ձիու սանձը:

— Շատ շնորհակալ եմ, — ասաց նա սրտագին, — այս է ախոռը, այնպէս չէ՞:

Կինը գլխով արաւ:

— Արի, Էգմոնտ, — ասաց ուլանը իւր ձիու պարանոցը թօթուելով, — վաղուց է դու այսպիսի պատուական ախոռ տեսած չէիր, անպիտան:

Մինչ երիտասարդ զինուորը իւր ձիու թամբն էր վեր առնում, Ռէյն Գիւլիօն դրանը յենած դիտում էր նրան: Երիտասարդը հանեց իւր վերարկուն, վեր առաւ գլխարկը, և նրա վայելուչ, դիւրաթեք կազմուածքը շարժւում էր ճարպիկութեամբ ու արագ: Նրա խիտ, շէկ, թեթեակի ուղուած մազերն ընկել էին ճակատի վրայ:

— Այս մեծ գիւղ է, տիկին, — խօսում էր նա իւր գործըն անելիս, — արքայավայել տեղ ստացանք, համարեա ամեն մէկիս մի տուն վիճակուեց, որ շատ հաճելի բան է սանաւանդ, երբ շաբաթներով գլխիդ վերեւը կտուր չես տեսնում: Բայց կարծում եմ, — շարունակեց նա առանց պատասխանի սպասելու, — ձեր հիւրասիրութիւնը մենք երկար չենք ի չարը գործ դնիլ. շուտով խաղաղութիւն կհաստատուի, մենք մեր տները կերթանք, դուք էլ կազատուիք պրուսացիներից:

Նա ձիու վրայից նայեց իւր անխօս խօսակցին և, ծիծաղելով, աւելացրեց:

— Եւ այդ ձեզ մի այնքան էլ վիշտ չի պատճառիլ, այնպէս չէ՞:

Ռէյն Գիւլիօն դէմքը մի կողմ շուռ տուաւ:

— Պարոնը չի՞ ցանկանալ մի բան ուտել, — հարցրեց նա:

—Ո՛հ, թէ որ այդքան բարի կը լինէր...

—Պարտականութիւնս է, — պատասխանեց կինը կարծու կտրուկ։

Այժմ երիտասարդը լռեց, և երբ Ռէյն Գիւլիօն մտիկ տուաւ, տեսաւ որ նա մինչև ականջի քորը կարմրատակել էր։ Զինուորը բոլորովին կռացել էր դէպի իւր ձին, հետը հանաքներ էր անում, փաղաքուշ անուններ տալիս, մսուրի մէջ նրա համար ուտելիք պատրաստում. և ազնիւ կենդանին կամացուկ խրենջում էր՝ որպէս թէ իւր տիրոջ պզուտանքին պատասխանելով։

Ռէյն Գիւլիօն դուրս եկաւ ախոռից, բայց բակի միջում կանգ առաւ ու ետեւը դարձաւ։

—Եթէ պարոնը..., — նա կանգնեց, — եթէ պարոնն ուզում է իւր սենեակը տեսնել...

—Ես յետոյ շնորհ կունենամ ձեզ այցելելու, տիկին, — նա աշխատում էր սանձը պատից կախել։

—Գուր հօ մի որեւիցէ վիշտ չունի՞ք, — յանկարծ հարցրեց նա իւր գործը թողած դէպի նրան դառնալով։

—Ինչից էք կարծում այդ, — ասաց կինը զարմացած նայելով։

—Օ՛հ, — պատասխանեց նա, — նրանից եմ կարծում, որ ձեր դէմքը սաստիկ տխուր է թւում և այն մի այսպիսի ժամանակ... — Նա լռեց ու կռացաւ դէպի սանձը, յետոյ նորից նրան նայելով աւելացրեց. — Ես կարծում էի, գուցէ մի մարդ կորցրած լինիք։

Ռէյն Գիւլիօն դէմքը նախ պատի գոյն ստացաւ, ապա սաստիկ կարմրատակեց, և այս խիստ փոփոխութիւնը համարեա վեհ գեղեցկութիւն տուեց նորան։ Նա գլխով բացասական շարժում արաւ։

—Ես բանակի մէջ ազգական չունիմ, ուստի կորցնելու մարդ էլ չունիմ։

Այս ասելով նա շտապով շուռ եկաւ և ներս մտաւ խոհանոցը և հեռու մի անկիւն քաշուելով ձեռներով երեսը ծածկեց։ Նա կարիք էր զգում մի առ ժամանակ ոչինչ չը տեսնելու, ոչինչ չը մտածելու։ Յետոյ դէպի օջաղը գնաց որ ճաշ պատրաստէ, բայց յանկարծ յիշեց, որ բակի մեծ դուռը բաց է։ Պետք է փակել։ Ինչո՞ւ։ Ինքն էլ չգիտէր,

Թէ ինչո՞ւ գնաց դուռը փակելու. բայց նրան թւում էր, որպէս թէ իւր տունը մի գաղտնիք ունի պահած, որ ոչ ոք չպէտք է իմանայ, մանաւանդ նրանք, այդ զզուելի բամբասաւեր կանայք: Նա ասես թէ մի վատ բան անելիս լինէր, ման եկաւ իւր տան բոլորքը, բազի դռները կողպեց և, հաւաստիանալով, որ ոչ ոք իրեն չէ տեսնում, թեթեւ կրծքով շունչ առաւ: Բայց ի՞նչ հարկ կար թագնուելու: Ի՞նչ ունէր ծածկելու: Ոչինչ: Արդեօք մի այնպիսի բան էր պատահել, որ ինքն էլ պարզ հասկանում լինէր: Ոչ, — բայց և այնպէս զգում էր, որ մի նոր բան էր պատահել, մի մեծ, սարսափելի և տարօրինակ բան, որ առաջ չէկար: Բայց նա չէր հակնում — ի՞նչ: Մի տեսակ նոր, խորհրդաւոր զգացմունք էր ծնուել իւր մէջ: Բայց եթէ մէկն ուզէնար նրան բացադրել, թէ ինչ զգացմունք էր այդ, նա ամենեւին լսել անգամ չէր ուզիլ, ականջները կխցէր:

Նա վերադարձաւ խոհանոց, պղինձները դիտեց և, կրկին մի անբացատրելի անհանգստութեամբ պաշարուած, աստիճաններով բարձրացաւ վերևի յարկը, ուր ուլանի համար տեղ էր պատրաստած: Նրա ամուսինը, արհեստաւոր Գիւլիօն շատ քիչ նշանակութիւն էր տալիս կեանքի յարմարութիւններին, ևս առաւել չէր կամենում դրա համար ծախսեր անել: Գա մի պարզ սենեակ էր և մէջը միայն անհրաժեշտ առարկաներ կային — մահճակալ, սեղան, երկու աթոռ: Նա մի աչք ածեց սենեակի չորս բոլորքը և նկատեց, որ դուռը ոչ կողպէք ունէր, ոչ սողնակ: Նա առաջներն այդ բանը չէր էր նկատել, որովհետև սենեակը պարապ էր մնացել, բայց այժմ մտախոհութեամբ դրան կանթից բռնած յանկարծ յիշեց երեկ երեկոյեան ասուած խօսքերը, թէ պէտք է կանայք նախապէս հոգ տանեն, որ պրուսացիների քնած սենեակների դռները բաց լինին: Աննկարագրելի սարսափը պաշարեց նրան: Բաղդը ինքն էր այնպէս բերել, որ ուլանին յատկացրած սենեակը այսպէս յարմարեցրած լինէր պրուսացիներին անուելիք «գիշերային այցելութեան» համար:

— Այսպէս եղածը չգիտէի, — կամաց ասաց նա, ասես թէ ուզում էր ինքն իւր առաջ արդարանալ: Բայց մինչ նա մտածում էր թէ կարելի չէ՞ արդեօք ուլանին մի ուրիշ սենեակ տեղաւորել, աստիճանների վրայից ոտքի ձայներ լը-

սուեցին և իւր նոր տնկեցը կանգնեց իւր առաջ:

Ջինուորը իւր տանտիրուհու տարօրինակ արտայայտութիւնից շփոթուած, լուռ նայում էր նրան. — Ռէյն Գիւլիօն ձեռները յուսակտուր ցած թողած, յենել էր պատին և սարսափահար նրան նայում: Բայց երիտասարդը շուտով ուշքի եկաւ, վերջին աստիճաններն էլ բարձրացաւ և սենեակը ցոյց տալով հարցրեց:

— Ա՞յս է ինձ յաակացրած սենեակը:

Կինը գլուխը անխօս քաշ ձգեց: Ուլանը յապաղում էր ներս մտնելու:

— Ինչպէս երևում է այս բանը շատ ծանր է գալիս ձեզ, ասաց նա:

Կինը գլխով բացասական շարժում արաւ:

— Այս սենեակը... շատ անյարմար է, — ասաց նա կազմելով:

— Է՛հ, այդ կողմից հանգիստ կացէք, — ասաց ուլանը, ջինուորի համար դա ոչինչ նշանակութիւն չունի: Մահճակալ, աթոռ և սեղան, որի վրայ կարելի է նամակ գրել: Էլ ի՞նչ եմ ուզում. — Եւ նա ներս մտաւ:

— Հապա՞ եթէ նկատի, որ դուռը կողպելու բան չունի, — մտածում էր կինը խղճահարուած: Բայց ջինուորը ոչինչ ուշադրութիւն չդարձրեց դրան վրայ և իւր բոլոր իրերը ներս բերեց:

Ռէյն Գիւլիօն լուռ դիտում էր նրան, — նա հանգիստ, պարզութեամբ ու զուարթութեամբ կարգի էր բերում իրերը: Պարզ էր, որ կասկածի նշոյլ անգամ չունէր: Ա՛հ թէ կարողանար նախազգացմամբ իմանալ, որ այս սենեակը իւր գերեզմանն է լինելու: Երնէկ ինքը կարող լինէր նրան այդ բանն ասել: Նա ակամայ բաց արաւ իւր շրթունքները. բայց սարսափելով նորից հուպ տուաւ... «Դաւաճան» շշնջաց նրան ներքին մի ձայն:

Աերջապէս զգաց, որ իւր այդտեղ կանգնելը անյարմար է, կարծես թէ հետևում լինէր նրան:

— Ճաշը շուտով պատրաստ կըլինի, — ասաց նա, — պարոնը չէ՞ր ցանկանալ կէս ժամից ներքեւ իջնել:

— Լաւ, պատասխանեց նա, — հազիր մինչ այդ՝ նամակս էլ կը գրեմ:

Այս ասելով նա ցոյց տուաւ կանաչ ժապաւէնով կապած մի ծրար:

— Թանկագին նամակներ են, պատերազմի ժամանակ եմ ստացել, աւելացրեց նա:

— Երևի ձեր գիւղից էք ստացել, — հարցրեց կինը:

Երիտասարդը քաղցրութեամբ ծիծաղեց տեսնելով, որ նա գիւղացու տեղ է դնում իրեն:

— Ես քաղաքացի եմ, իսկ նամակները մօրիցս ու փոքրիկ բրոջիցս եմ ստանում:

— Եւ նրա աչքերը խաղաղ խնդութեամբ նայում էին Թանկագին տողերին:

— Գիտէք, տիկին, — շարունակեց ուլանը. — այս ժապաւէնը փոքրիկ քոյրս ստիպեց որ վերցնեմ, որովհետեւ կանաչ գոյնը — յուսոյ գոյն է: Ի հարկէ, նախապաշարմունք է դա, բայց զարմանալին այն է, որ այդ բանը արդարացաւ: Այնպիսի օրեր են պատահել, որ երեկոյեան նայում էի վրաս ու զարմանում, թէ ինչ հրաշքով եմ պրծել: Եւ, երեւակայեցէք, չեմ կարողանում այդ նախապաշարմունքից ազատուել: Ասենք այժմ արդէն վտանգն անցած է, շուտով խաղաղութիւն կհաստատուի:

Եւ թեթեւացած հոգոց հանելով ծրարը սեղանի վրայ դրաւ: Ռէյն Գիւլիօն մեխուածի պէս դեռ կանգնած էր շէմքում: Ուլանը նայեցաւ նրան և նորից ապշեցաւ տեսնելով, թէ ինչպէս իւր տանտիկնոջ աչքերը սարսափահար իրեն էին յառած: Նկատելով ուլանի շփոթութիւնը, կինը գլուխը ցած թողեց և առանց կապի աւաց.

— Ի հարկէ... ի հարկէ... այդպէս է... պարոնը նեղութիւն կը քաշէ՞ ցած գալու:

— Երբ և ուր կկամենաք, — պատասխանեց նա յարգանք գլուխ տալով:

Եթէ խոհանոցում Ռէյն Գիւլիօն տեսնող լինէր, պիտի կարծէր, թէ այդ կինը քնած տեղն է ման գալիս ու շարժւում: Նրա ականջը լցուած էր աղմուկ-աղաղակով և այդ ընդհանուր խառնաշփոթութեան միջից պարզ լսւում էր միայն «մայրս ու փոքրիկ քոյրս» խօսքերը: Եւ յանկարծ մի տարօրինակ միտք ապշեցրեց նրան՝ — երնէկ ինքը նրա մայրը լինէր: Մի աննկարագրելի քաղցր զգացմունք համակեց նը-

րան: Հրաշալի պատկերներ են բացւում նրա առաջ: Այնտեղ վերւելում նա անհանգստութեամբ սպասում է իւր որդուն: Իւր փոքրիկ աղջիկը, նրա քոյրը, դէպի բակի դուռը ընդ առաջ է վազել: ահա լսում է ոտքի ձայները և զգում է, թէ ինչպէս մի դողոց անցաւ իւր մարմնով, երբ նորա ոտքի ձայնն առաւ: ահա աստիճանների վրայ երևում է նրա գլուխը, երկու ոստիւն էլ և նրա գլուխը իւր կրծքի վրայ է, այդ գեղեցիկ, նորատի, քաղցր դէմքը: Եւ ինչպիսի ազահոլութեամբ համբոյրներ է տալիս այդ մազերին, աչքերին, ինչպիսի խանդով գգւում, գրկում է: Ռէյն Գիւլիօն անգիտակցաբար ձեռները վեր բարձրացրեց և խոր թառանջ բաշելով նորից վայր թողեց: Ահաւասիկ իւր սիրուն որդին ուշադրութեամբ, մեղմ ժպիտը երեսին նայում է իւր աչքերին և ասում:

— Վիշտ ունիս, մայրիկ, — բողբոլվին այսօրուայ պատահածի նման:

Եւ նա ձեռները սեղմեց սրտին, ուր այժմ մի տեսակ ջերմ, երանաւէտ զգացմունք էր զեղուած, ասես թէ արեգակի ճառագայթը թափանցել էր այնտեղ ու սրտի սառը հալել: և այդ պատահեց այն միջոցին, երբ զինուորը ասել էր. «դուք վիշտ ունիք, տիկին»: Այս բարեկամական, սրտագին ձայնը նրա հոգու խորքն էր թափանցել:

Նա գլուխը թօթուեց, ձեռքով ճակատը շփեց, կարծես աշխատելով մի անիրագործելի միտք վանել իրենից: — «Պրուսացի» շշնջաց նա գործի ձեռք տալով:

Նա սկսաւ յիշել այն ամեն սարսափելի բաները, որ լսել էր ուլանների մասին, յիշեց թէ ինչպէս առաջ միմիայն ուլանի անունը լսելիս մի այնպիսի բան էր զգում, որ կարծես գազանների և ոչ թէ մարդկանց մասին է խօսքը: Նա երեկ երեկոյեան նոյնպէս անվրդով ականջ էր դնում ուլաններին ոչնչացնելու ծրագրներին: Այն ժամանակ նրան բողբոլվին բնական էին թւում անտառապահի խօսքերը, թէ «փոշիի պէս պէտք է նրանց ջնջել երկրիս երեսից»: Այո, այդպէս ասաց նա, և երևակայութիւնը կրկին անակնկալ կերպով, ակամայ, մի նոր տարօրինակ տեսարան է պատկերացնում նրա աչքերի առաջ՝ — տեսնում է նրա քնքուշ, տըժգոյն մօրը: Ինչպիսի մտահոգութեամբ սպասում է իւր որ-

դու վերադարձին: Բոլորը վերադարձան, բայց նա դեռ չըկայ: Սակայն նա պիտի վերադառնայ, այդ գիտե ինքը, որովհետև պատերազմի մեջ սպանուած չէ, հիւանդանոցում մեռած չէ: Եթէ մեռած լինէր վաղուց յայտնած կլինէին: Բայց ո՛ր է... Ռէյն Գիւյիօն գլուխը օրօրեց... Երկրի երեսից ջնջուած է, անհետացել է... գերեզմանի հետքն անգամ չկայ, ո՞րտեղից պիտի կարողանան գտնել: Ռէյն Գիւյիօն այնպէս էր թւում, որպէս թէ անձանթ կնոջ հետ խօսում էր. երևակայութիւնը նրան աւելի ու աւելի հեռուն էր տանում. — ահա նրա մայրը հեռու աշխարհից եկել է այստեղ: Նրան ասել են, թէ վերջին անգամ որդուն այս գիւղում են տեսել, և նա աննկուն փնտրում է նրան ամեն տեղ: Ռէյն Գիւյիօն պարզ լսում է, թէ ինչպէս վհերկոտ ու կամաց բաղխում են իւր դուռը: Գիտե թէ ո՞վ է դուռը սպասում: Նա կընստի անկեանք, ինչպէս այժմ է նստած, և ձայն կտայ. «մտէք»: Նա շեմքում տեսնում է մի կին իւր փոքրիկ աղջկայ ձեռքից բռնած: Երկուսն էլ սևեր են հագած, երեսներին գոյն չկայ և տխուր: Նա գիտե, ինչ է հարցնելու իրեն այդ կինը, բայց այնպէս է ձեռքնում, որպէս թէ ոչինչ չգիտէ:

— Արդեօք կարող չէ՞իք իմ որդու մասին մի տեղեկութիւն հաղորդել ինձ. մի բան չգիտե՞ք արդեօք, — պարզ լսում է նա այդ վհերկոտ, դողդոջուն ձայնը, տեսնում է փոքրիկ աղջկայ աչքերը, որ հետաքրքրութեամբ նայում են իրեն:

— Ոչ, տիկին, ոչինչ չգիտեմ, — ասաց նա յանկարծ բարձր ձայնով, կարծես զառանցանքի մէջ, — ոչ տիկին, բոլորովին ոչինչ չգիտեմ:

Այն ժամանակ նրա փոքրիկ բոյրը սկսում է նկարագրել իւր եղբոր կերպարանքը, — չէկ մազեր, կապոյտ աչքեր... բայց նա չի թողնում, որ փոքրիկ աղջիկը իւր նկարագրութիւնն աւարտէ. անկարող է այլ ևս դիմանալ: Եւ ահա տեսնում է նա մօր դէմքի յուսահատ արտայայտութիւնը, դառն արտասուքի կաթիլները սլուն յոռն դուրս են գալիս նրա աչքերից, և երկուսը միասին դանդաղ բայլերով հեռանում են՝ փշրուած սրտով. իսկ ինքը դրան ետևից դիտում է նրանց մինչև որ աչքից անհետանում են: Ապա վա-

զուգում է ախոռ, ուր որ այսօր խօսում էին իրար հետ, վեր է ընկնում յուսահատ և համբուրում այն տեղը, ուր նա այսօր կանգնած էր, և ինչպէս պիտի փափագի գէթ մի անգամ էլ տեսնելու նրան, միայն թէ տեսնելու այն օրը, երբ նա կեանքով ու խանդով լի կանգնած էր իւր առաջը: Բայց երբէք, երբէք չի լինիլ այդ... բակի մէջ մի գերեզման կայ—մի խորը փոս, ուր նա պառկած է հեռու հայրենիքից, հեռու մօրիցն ու փոքրիկ քրոջից: Նրա տակ պառկած է իւր ձին, այդ հրաշալի աչքերով գեղեցիկ և հաւատարիմ կենդանին: Երկուսն էլ անհետ ջնջուած են երկրի երեսից...: Ռէյն Գիւլիօն ձեռներն իրար խփեց ու դառնապէս լաց եղաւ: Յանկարծ նա ոտքի ձայներ է լսում աստիճանների վրայ: Աստուած իմ, այդ հօնակ, կենդանի է: Ի՞նչ սարսափելի երազ էր այս...: Նա վեր թռաւ տեղից, աչքերը սրբեց և երբ նրա շէկ գլուխը երևաց դռան մէջ ու քաղցրութեամբ հարցրեց—կարելի է մտնել,—նրան այնպէս թուեցաւ, թէ արեւի ճառագայթ ընկաւ իւր հոգու մէջ:

—Այս ըրպէիս, այս ըրպէիս,—ասաց նա և նրա ձայնը համարեաւ ուրախ էր հնչում:—Խնդրեմ գնացէք ներս, —և նա միւս սենեակը ցոյց տուաւ,—այս ըրպէիս սեղանը կը պատրաստեմ:

—Ի՛նչ, ձե՛ր սենեակում, —համեստութեամբ հարցրեց նա:

—Ի՛նչ վնաս: Հօ չեմ կարող քեզ խոհանոցում ստիպել ճաշելու:

Նա առանց հակաճառելու ներս գնաց: Տանտիկինը սեղանը շտապով սենեակի մէջտեղը քաշեց, վրան մաքուր սփռոց փռեց և մի հոգու բաժին դրեց:

—Մի ըրպէ էլ, պարոնը հօ չի՞ մերժիլ իմ մառանի գինուց մի շիշ խմել:—Նա դուրս գնաց և շուտով փոշոռ շիշը ձեռին մտաւ ներս: Նա շտապելով կարմրատակել էր, գլխին կապած էր նոր գլխանոց, և այժմ՝ երիտասարդի առաջինը կատարեալ ֆրանսուհի էր—զմայլելի, ճարպիկ և նազելի:

Երիտասարդը հրապուրանքով դիտում էր նրան: Ռէյն Գիւլիօն զգաց իւր թողած տպաւորութիւնը, և իւր ժպիտը

ծածկելու համար դէպի դարադը կռացաւ՝ որպէս թէ բաժակ հանելու համար:

— Ոչ, տիկին, մի բաժակ էլ հարկաւոր է, — ասաց նա երբ տիկինը սեղանի վրայ մի բաժակ դրեց միայն: — Մեզանում Գերմանիայում սովորութիւն է, որ տանուտէրը հիւրի հետ բաժակները կշրխկացնէ:

— Իրա՞ւ: Լա՛ւ եթէ պարոնն այդ ուզում է... — և նա երկրորդ բաժակը բերաւ:

— Այժմ ապուր — թոյլ կտա՞ք, — այս ասելով տանտիկինը մի աման լիքը ապուր տուաւ ու կանգնեց նրա աթոռի մօտ:

Երիտասարդը վեր կացաւ և նրա համար էլ աթոռ բերաւ:

— Մինչդեռ ես նստած եմ, դուք հօ չէ՛ք կանգնելու, — ասաց նա:

— Բայց ես պարտաւոր եմ ձեզ ծառայել...

— Ճշմարիտ ատորժակս կփախչի, թէ որ ինձ չընկերակցէք:

Տանտիրուհին նստեց և, մինչ հիւրը իւր ապուրն էր ուտում, նայում էր նրան: Նրան այնպէս էր թւում, թէ եթէ յաւիտեան նայելու լինէր՝ նայելուց չպիտի կշտանար: Այնուհետև նա երկրորդ տեսակ կերակուրը բերեց՝ աշխատելով աւելի ու աւելի եռանդով ծառայել նրան: Երիտասարդը նկատելով, որ գինու շիշը բացած է և բաժակները լցրած մնում են, բաժակն առաւ ձեռքն ու ասաց.

— Թոյլ կտա՞ք տիկին, որ բաժակներս չրխկացնենք:

Տանտիրուհին, առանց նրան նայելու, վեր առաւ բաժակը:

— Ո՞ւմ կենացը կը պատուիրէք խմել, — հարցրեց երիտասարդը:

Ռէյն Գիւլտօն մի փոքր ժամանակ լուռ մնաց:

— Ձեր մօր կենացը, — կամացուկ ասաց նա նրա երեսին նայելով:

— Եւ մի ումպ էլ, — շտապով վրայ բերեց նա, — ձեր փոքրիկ բոջ կենացը:

Զինուորականի դէմքը կենդանացաւ և տանտիրուհին

զգուճ էր, թէ ինչպէս նրա ձեռքերը սեղմուճ էին իւր ձեռքը:

— Որքա՛ն բարի էք, որքա՛ն շնորհակալ եմ ձեզանից: — Ուլանի ձայնը դողդողում էր, աչքերը արտասուքով լըցուելէ: Նա կռացաւ և համբուրեց նրա ձեռքը: Կինը իւր ձեռքի վրայ նրա ջերմ շրթունքներն զգաւով, յետ ընկաւ ամօռի մէջքին:

— Ա՛հ, Աստուած իմ, — հռուչեց նա և սենեակից դուրս փախաւ:

Ջինուորը իւր ճաշը մենակ վերջացրեց: Մի քիչ յետոյ Ռէյն Գիւլիօն նրա ոտների ձայնը արտաքին դրան մօտ լըսեց: Նա դուրս եկաւ:

— Գնճում էք, հաւցրեց նա:

— Գնում եմ զինուորների ստուգութեանը ներկայ լինելու, — ասաց նա: — Երկարի բան է, շուտով կը վերադառնամ:

Նա ինքն էլ չգիտէր, թէ վերջին խօսքն ինչո՞ւ աւելացրեց, բայց կնոջ դէմքը մի այնպիսի տարօրինակ արտայայտութիւն ունէր, որ անհրաժեշտ համարեց նրան հանգըստացնել և, զինուորաժողովի գնալիս, ճանապարհին բոլոր ժամանակ այդ մասին էր մտածում:

Արդէն մուծն էր որ վերադարձաւ: Ռէյն Գիւլիօն լամպարը վառած աշխատում էր, բայց նրա մտքերը աշխատանքի վրայ չէին: Նրա ականջը ձայնի էր և երբ դրան թրխկոցը լսուեց, փոքր ինչ հանգստացաւ:

Նա լսում էր, թէ ինչպէս իւր երիտասարդ հիւրն անցնում էր միջանցքով և երբ իւր դրան մօտեցաւ, քայլերը դանդաղեցրեց: Երևում էր, որ ներսը լամպարի լոյս տեսնելով վարանում էր մտնի՞ թէ ոչ: Անշարժ, համարեա շունչը կտրած նստել էր տանտիրուհին: Աերջապէս երիտասարդը բարձրացաւ իւր սենեակը և ոտի ձայներն արդէն վերելիցն էին գալիս: Ռէյն Գիւլիօն անմիջապէս գնաց դէպի դրսի դուռը, փակեց, բանալին երկու անգամ պտըտացրեց, ու դրան կանթից բռնած պինդ ձիգ տուեց որպէս զի համոզուի թէ պինդ է փակած, քաշեց, անցկացրեց երկաթէ սողնակը, և յետոյ միայն հանգստացաւ:

Մի քիչ յետոյ նա աստիճանների վրայ նորից լսեց նրա

դանդաղ և անվճռական քայլերի ձայնը: Գործը նրա ձեռքից վայր ընկաւ: Անկասկած իւր մօտ էր գալիս: Նրա ձայնը դողդողաց, երբ զինուորը դուռը բաղխեց և նա ասաց.

— Մտէք:

— Ներեցէք, որ այսպէս անժամանակ ձեզ անհանգըստութիւն եմ պատճառում, բայց ես հարկ եմ համարում ձեզ իմ շնորհակալութիւնս յայտնելու:

Նա ծիծաղում էր, բայց բռնազբօսիկ էր այդ ծիծաղը. իսկ դէմքը առաւօտուայ նման շփոթութիւն էր արտայայտում:

Ռէյն Գիւլիօն աչքերը վեր չբարձրացրեց:

— Ի՞նչ բանի համար:

— Որ դուք սենեակս այնպէս լաւ վառել տաքացրել էք և, բացի դրանից, սեղանիս վրայ պատրաստ ընթրիք գտայ: Դուք ինձ համար աւելի էք անում, քան թէ կը համարձակուէի յուսալ:

— Ի՛հ, շնջաց կինը առանձին ջանքով իւր ձեռի գործը շարունակելով:

Երկար լռութիւն տիրեց, այն րոպէներէից մէկը, երբ կամ բոլորովին չնչին բաների մասին են խօսում, կամ ճարտարախօս լռութիւն պահպանում: Վերջապէս ուլանը լրութիւնն ընդհատեց:

— Ուղիղ ժողովատեղից եմ գալիս: Մեր ուլանները ապշած են՝ այստեղ գալիս մենք ճանապարհին հանդիպեցինք ձեզ մօտ բնակութիւն հաստատած գումարտակին. մեզ ասել էին, թէ այստեղի կանայք թթուած են և անբարեհամբոյր, մինչդեռ ընդհակառակն... — և նա լռեց:

Ռէյն Գիւլիօն հարցական հայեացք ձգեց նրա վրայ:

— Մերոնք յափշտակուած են. նրանք ոչ մի տեղ այսքան քաղցրաբարոյութիւն ու գեղեցկութիւն չեն գտել:

— Իրա՞ւ:— Եւ նա ձեռքից վեր գցեց աշխատանքն ու աչքերը գետնին յառեց: Նրա կուրծքը ուժգին ելևէջ էր անում: Զինուորը նրա յուզումը նկատեց:

— Ձեզ համար հօ անհաճոյ չէ՞ իմ պատմածս, — հարցրեց նա:

— Ինձ ի՞նչ թէ ի՞նչպէս են այստեղի կանայք, — պատասխանեց նա և շրխկալով փակեց պատուհանի տախտակէ

փեղկերը: Նրա դէմքը մթափնեց, ձայնն էլ խուլ էր հըն-
չում:

— Ես ուզում էի ձեր հայրենակիցների մասին մի հա-
ձելի խօսք ասել, — կարծես թէ արդարանալ ուզելով նը-
կատեց ուլանը:

Այս խօսքերի վրայ Ռէյն Գիւլիօն փետացած մնաց
կանգնած. նրա դէմքը մի այնպիսի արտայայտութիւն սաա-
ցաւ, որ կարելի չէ նկարագրել. — ժպիտն ու զարմացքը,
սարսափն ու անձնուիրութիւնը խառնուած էին իրար. իսկ
այդ ամենի վրայ ընկած էր խորին, մռայլ վշտի ստուերը:
Նա դանդաղաբար աչքն ուղղեց նրան ու մի երկար և խոր-
իմաստ հայեացքով նայեցաւ վրան:

Ուլանը ցնցուեցաւ: Ռէյն Գիւլիօն յանկարծ այլա-
կերպեցաւ: Դա այլ ևս այն պարզ ու խելացի գեղջկուհին
չէր, այլ մի վեհապանձ կին, մի դիւթիչ ու հակակրական,
հպարտ և ոգով զօրեղ երկրի մարմնացումն: Երիտասարդը
բոլորովին մօտեցաւ նրան և ցած ձայնով հարցրեց.

— Դուք բարկանում էք վրաս:

Ոչ մի ձայն և ոչ մի շարժում: Երիտասարդն աւելի
ևս խոնարհեցաւ դէպի նա:

— Ո՛րքան գեղեցիկ էք, — շնչաց նա և յանկարծ նրա
շրթունքները կպան Ռէյն Գիւլիօի այտերին: Մարմնի թար-
մութիւնը արբեցրել էր նրան. բայց երբ կնոջ կրծքից մի
խորին թառանչ դուրս թռաւ, նա շփոթուեցաւ և յետ
քաշուեց: Կինը անշարժ կանգնած էր: Ուլանը կրկին կռա-
ցաւ դէպի նրան, և կնոջ ձեռներն ընկան երիտասարդի ու-
սերի վրայ. նա իւր դէմքը մօտեցրեց նրան, բայց կրկին
գլուխը յետ քաշեց, ասես թէ մի անընկճելի զօրութեան
դէմ կռիւ մղելիս լինէր, յետոյ նրա գլուխը խոնարհեցաւ
և շրթունքները թեթեւակի, որպէս շունչ, հպեցան ուլանի
շրթունքներին: Բայց և անմիջապէս յետ մղեց նրան, մի
ձեռքով ծածկեց երեսը, իսկ միւսով նշան արեց — հեռա-
ցէք, հեռացէք: Եւ նա հեռացաւ:

Յաջորդ օրը ուլանը միայն ճաշին վերադարձաւ ծա-
ռայութիւնից. Ռէյն Գիւլիօին դեռ չէր տեսել: Խոհանոցի
մօտով անցնելիս կինը նրա ետևից կանչեց, որ ուղղակի իւր

սենեակը գայ, որովհետեւ ճաշը պատրաստ էր և սեղանը ձգած:

Երբ Ռէյն Գիւլիօն ամանով ապուրը ձեռին ներս մտաւ, նա մտախոհ կանգնած էր պատուհանի առաջ և դուրս մտիկ տալիս: Տան տիրուհու ոտների ձայնն առնելով նա շտապով շուռ եկաւ և գլուխ տուեց, բայց այդ գլուխ տալն այսօր աւելի պաշտօնական ձևով էր, քան թէ երէկ, և հարցական հայեացքով նայում էր նրան: Մինչև անգամ երբ Ռէյն Գիւլիօն նստաւ իր կողքին, նա մտախոհութեամբ լուռ էր մնում: Կրկին պատուհանից նայելով գլխով ցոյց տուաւ սրճարանն ու հարցրեց:

— Այս է Ռուդօլֆի սրճարանը:

Ռէյն Գիւլիօն ներքուստ ցնցուեց:

— Այո՛: Յետոյ ի՞նչ:

— Լսեցի, սպաները խօսում էին: Նրանք երէկ այնտեղ են եղել, իսկ այսօր զինուորների սուսգութիւնը կատարուելուց առաջ մի ծերունի խնդուկիկ, կարծեմ անտառապահ է, եկաւ և բոլոր սպաներին հրաւիրեց, որ վաղը Ռուդօլֆի մօտ երեկոյթի գան:

— Վա՛ղը, — ընդհատեց Ռէյն Գիւլիօն նրա խօսքը:

— Այո, ես նրանց բոլոր խօսածը լսեցի: Որքան հասկացայ այնտեղ տօնախմբութիւն է կատարուելու, լինելու են նաև կանայք... — նա իւր ապսէի մէջն էր նայում, — ձեր անուն էլ տուին:

Ռէյն Գիւլիօն լուռ էր: Նա զգում էր, թէ ինչպէս իւր ներսում ամենայն ինչ սառչում էր: Իսկ երիտասարդը երեսը մի կողմ շուռ տալով շարունակեց.

— Նկատում են, որպէս թէ նշանախօսութեան հանդէս է կատարուելու և... որպէս թէ դուք — Ռուդօլֆի խօսեցեալն էք:

Նորից երկար լուռութիւն տիրեց:

— Ասենք թէ հէնց ուղիղ էլ է, յետոյ ի՞նչ, — ասաց Ռէյն Գիւլիօն գրգռուելով, — ո՞վ ինչ կարող է ասել:

— Օ՛հ... ի հարկէ ոչինչ, — կմկմաց ուշանը: Յետոյ աշխատելով անտարբեր ձևանալ, շարունակեց: — Ես այսօր առաւօտեան այնտեղ, սրճատան դրանը տեսայ մի մարդ, ա-

ռատօրէն սե ու խիտ մազերով ծածկուած... Այդ է պ. Ռուդօլֆը:

— Ինչպէս նկարագրում էք, հէնց ինքն է:

Երիտասարդը անխօս նրան նայեցաւ: Վինն այդ հայեացքին չդիմացաւ. նրա աչքի մէջ նա պարզ այս հարցն էր կարդում. «Թէ կարելի բան է»:

Այնպիսի վայրկեան էր պատահում, որ նա պատրաստ էր նրան գոչելու, թէ այդ ամենը խաբէութիւն է, երբէք չի կարող ինքը Ռուդօլֆի նշանածը լինել, բայց նոյն ժամայն էլ հասկանում էր, թէ այն ժամանակ ստիպուած պիտի լինի ամեն բան պատմել, ամեն բան երևան հանել, իսկ այդ անհնարին էր: Եւ հակասական զգացմունքներից տանջուած վաղեց դուրս գնաց սենեակից՝ թողնելով նրան զարմացած:

Այդ ամբողջ օրը նրանք իրար չտեսան. իրարից խոյս էին տալիս: Երիտասարդը կարծում էր, թէ նրա բոլոր տարօրինակ վարմունքի գաղտնիքը գտել է՝ — նա իւր հարցական հայեացքից վախենում էր:

Նրա խօսքերից կինը հասկացաւ, որ օրհասական ժամը մօտեցել է: Սարսափելի գիշեր էր, որ նա անցկացրեց: Քնել չէր կարողանում, բայց երկար տանջուելուց կիսամոռացութեան մէջ ընկած՝ սարսափելի տեսարան ներկայացաւ իւր աչքերին. — նա տեսնում էր Ռուդօլֆին ներս մտնելիս՝ մի ձեռին ճրագ և միւսը դանակ. խիտ սև մազերը ընկած էին ճակատի վրայ. նրա լուսաւորուած վայրի դէմքն այլանդակուած է:

— Վերե՞ն է, — խռպոտ ձայնով հարցնում է նա և վայրի կատուի նման դէպի աստիճանները վազում:

Նա տեսնում է, թէ ինչպէս Ռուդօլֆը կամացուկ բաց է անում նրա սենեակի դուռը, այդ սարսափելի սողնակաղուրկ դուռը, կանգնում շէմքումը՝ իւր շուրջը դիտելով և մի օստիւնով թռչում է մահճակալի վրայ: Նա լքում է խուլ, խեղդուած անբոց, տեսնում է, թէ ինչպէս Ռուդօլֆը իւր արիւնքների դէմքը բարձրացնելով կատաղաբար շշնչում է իրեն դառնալով. «Դու սիրում էիր նրան, սիրում էիր» և ամեն մի ասածին դանակը թրպրտացող դիակի մէջ խրում:

Սառը քրտինքով պատած, սարսափահար ճիչ արձակեց նա և վեր թռաւ անկողնից: Մեռելային լուսթիւն էր տիրել տանը, փողոցում, բայց երազն այնքան սարսափելի էր ու կենդանի, որ նա դողդոջուն ձեռներով լամպարը վառեց և հէնց այդպէս էլ, ինչպէս որ կար, բոբիկ ոտներով տնից դուրս եկաւ որ տեսնէ, թէ ամեն բան կարգին, ապահով է. բայց բակում ամեն ինչ խաղաղ էր—մեծ դուռը փակած, սողնակը տեղը պնդացրած: Ներս մտնելը անկարելի էր. բայց նրան թուաց, թէ այդ քիչ է. նա աստիճաններով վեր բարձրացաւ, ուլանի սենեակի դրանը ակնոջ դրեց: Նրա սիրտն այնպէս բաբախում էր, որ սկզբում միայն այդ էր լսում: Փոքր ինչ հանգստանալուց յետոյ լսեց նաև քնած զինուորի խաղաղ շնչառութիւնը:

—Ի՛նչ է, — շշնջաց նա իւր սենեակը դռնալով, զգալով, թէ ինչպէս վախիցը ձեռները սկսել էին սառչել:

Աերջապէս սովորական օրուայ դժգոյն լոյսն ընկաւ Ռէյն Գիւլիօի սենեակը և լուսաւորեց նրա անքնութիւնից սպրթնած դէմքը:

—Այսօր, — այդ եղաւ նրա առաջին խօսքը, երբ նա ջարդուած, տենդային դողով բռնուած վեր կացաւ տեղից:

—Այսօր, — հնչում ու շշնչում էր նրա ականջների մէջ, և սև բծեր շարժւում էին նրա աչքի առաջ:

Առաւօտեան ժամի 10-ին աստիճանի վրայ շտապ բայլի ձայներ լսուեցան և ներս մտաւ անտառապահը, իսկ նրա ետևից էլ Ռուդօլֆը:

—Տիկին Գիւլիօ, այսօր երեկոյեան պատրաստ կը լինիք:

Նա աչքերը լայն բաց արած նայում էր այդ երկու աղամարդկանցը և չէր կարողանում ոչ մի խօսք արտասանել:

—Պատրաստ էք, — կրկնեց անտառապահը: Նրա աչքերը փայլեցին, յօնքերը կիտուեցան:

—Ամեն բան պատրաստ է, — չարատանջ ճիդ թափելով պատասխանեց կինը:

—Լաւ. այսօր, հէնց որ մութն ընկնի, Ռուդօլֆը կը գայ ձեզ տանելու: Իսկ դու, բարեկամ, աշխատիր զուգուես, — խօսքը դարձրեց Ռուդօլֆին, իսկ ինչ կը վերաբերուի տիկին Գիւլիօին, էլ հարկ չկայ նրան յիշեցնելու, թէ բա-

նը ինչքան լուրջ է, իսկ հայրենիքի հետ կատակ անել կարելի չէ:

Վերջին խօսքերը նա ցած և սպառնական ձայնով արտասանեց: Ռէյն Գիւլիօն հասկացաւ այդ խօսքերի իմաստն ու սարսուռն անցաւ մարմնովը:

Անտառապահը յետ դարձաւ դէպի դուռը, իսկ Ռուդօլֆը նրան կանգնեցրեց ու ականջին մի բան փսփսաց:

— Հա՛, նա, պրուսացու բնակարանը: Բարի եղէք, տիկին Գիւլիօ, ցոյց տուէք, որտեղ է նրա սենեակը, — հարցրեց անտառապահը:

Ջինուորը ծառայութեան էր գնացել: Այրին մեքենաբար տեղից վեր կացաւ:

— Հը՛, վերեւն է: Այդպէս էլ կարծում էի, — նկատեց անտառապահը, երբ կինը սկսաւ մեքենաբար աստիճաներով վեր բարձրանալ: Աստիճանների վերևումնա կանգ առաւ, էլ չէր կարողանում առաջ գնալ: Տղամարդիկ ներս մտան:

— Գուռը հեշտ ու առանց ձայնի է բացւում, — ասաց անտառապահը դուռը բանալով:

— Կողպէք էլ չունի, — աւելացրեց Ռուդօլֆը:

— Ուղիղ է, ասաց անտառապահն ու գլուխ տուեց Ռէյն Գիւլիօն: Շատ լաւ է, տիկին Գիւլիօ:

Նրանք դիտող աչքով զննեցին սենեակի ներսը: Անտառապահը Ռուդօլֆին արմուկով բրդեց:

— Այստեղ շատ գործ չենք ունենալ անելու, — հեգնօրէն աւելացրեց նա:

— Կարծում եմ այդ մասին հոգ տանող կլինի, — կոպիտ ծիծաղով պատասխանեց Ռուդօլֆը, և երկուսն էլ դուրս գնացին:

Վաղուց տղամարդիկ հեռացել էին, բայց Ռէյն Գիւլիօն դեռ կանգնած էր աստիճանների գլխին, ջղաձգաբար վանդակափայտից բռնած: Ուզում էր ցած գնայ, բայց ոյժ չունէր. ուզում էր մի բան մտածել, մի ելք գտնել, բայց միտքը նրան չէր հպատակում և միայն մի զգացմունք դեռ կենդանի էր մնացել նրա մէջ՝ — յուսահատութեան և սարսափի խուլ զգացմունքը: Ժամացոյցի սլաքը պտտւում էր շարունակ, բոպէները գլորւում էին, իսկ նրան թւում էր,

Թէ սառցային հեղեղատի մատնուած գնում է առաջ, ուր ոչ միտք կայ, ոչ կեանք, ոչինչ չկայ բացի յաւիտենական գիշերից:

Ինչպէս նախընթաց օրերը, այսօր էլ ուլանի համար ճաշ էր պատրաստում, բայց ձեռները թուլանում էին և մեծ դժուարութեամբ էր կարողանում նորից գործի կաշել: Նրան թուում էր, թէ ճաշ է պատրաստում մէկի համար, որն այլ ևս պէտք չունի կերակրի, որը մեռած է:

Եւ հէնց որ նրա քայլերի ձայնը չառաւ, կարծես սառը ջուր ածեցին վրան: Վախեցած նա թագ կացաւ, շունչը փորը ձգեց. մի գուցէ ուլանը խոհանոց մտնի: Բայց երիտասարդը ուրախ-գուարթ շվշվացնելով աստիճաններից վեր վազեց. հէնց իմանաս նա այսօր չպէտք է մեռնէր: Միթէ նրա նախազգացմունքը չպիտի յայտնէ, թէ ո՛ւմ աչքերն էին այսօր իւր սենեակը դիտել և ի՞նչ եղեռն էր կատարուելու այս գիշեր: Միթէ արեան հոտ չպիտի առնէ: Բայց ոչ. նա ուրախ, երգեր է երգում. ահա լսում է նրա զիւ ձայնը:

Երբ որ ուլանը ճաշի եկաւ ու իւր տանտիրուհու երեսի մեռելային գոյնը նկատեց, իւր ուրախութիւնն էլ կորաւ: Այրին լուռ գլխով արաւ, նրա շրթունքները խորովուել, իրար էին կպել. նա ոչ խօսել էր կարողանում և ոչ ուլանի երեսին նայել. լուռ բերեց ճաշը, տուաւ երիտասարդին. և սա չէր համարձակում խնդրել, որ կինը առաջուայ պէս գայ իւր կողքին նստի: Իրեն համար պարզ էր, որ այրին իւր ազատ կամքովը չէ գնում Ռուդօլֆին, և վախենում էր, մի գուցէ իւր հարց ու փորձերով նրա վերքերը բորբոքէ:

Աէս օրից յետոյ ուլանը մի անսովոր շարժում ու աշաղակ լսեց: Մի մեծ խումբ հագուած զգուած կանայք եկել ու իրենց շատախօսութիւններով ու զուարթութեամբ լցրել էին լուռ տունը: Դռները բացուում էին ու փակուում, մետաքսէ կանացի զգեստները խշխշում: Հաւաքուածներին լաւ դիտելու համար նա դուրս եկաւ ախոռից, ուր իւր ձին էր մաքրում, ու ներս մտաւ տուն: Մի վայելչակազմ ու գեղեցիկ կին նախասենեակում դուրս եկաւ զինուորականի առաջ ու նրա ճանապարհը կտրելով ասաց.

—Ոչ, պարոն ուլան,—բարձր ձայնով ասում էր նա մետաքսեայ սպիտակ թաշկինակը շարժելով։ —այս մեր գաղտնիքն է և տղամարդիկ չպէտք է իմանան այդ։ Վերջը, երբ հարսնացուին կհապուեցնենք ու կզարդարենք, այն ժամանակ ձեզ էլ կըկանչենք, այն ժամանակ դուք պէտք է նրան տեսնէք։

Գեղեցկուհին ծիծաղում էր, որի միջոցին երևում էին նրա սպիտակ սուր ատամները, որից նրա գէմքը համարեա վայրենիի արտայայտութիւն էր ստանում։

Վէս ժամից, երբ որ արդէն մուծը կոխել էր, նա նորից երևաց դրան մէջ և ուլանին կանչեց։

—Պարոն ուլան, եթէ ուզում էք այժմ կարելի է...

—Բայց գուցէ տիկին Գիւլիօին հաճելի չլինի,—անվճռաբար հարցրեց նա։

—Ամենևին, ամենևին,—լսուեց ամեն կողմից, բոլոր կանայք շրջապատեցին նրան ու ներս քաշեցին։

Նա զարմացած կանգնեց շէմքում։ Սեղանը մի կողմ էին քաշել, բոլոր մոմերը վառել, իսկ սեղանի մօտ նստած էր Ռէյն Գիւլիօն։ Նա իւր տանտիրուհուն չճանաչեց—սովորական սև զգեստի տեղ, որով սովոր էր նրան տեսնելու, բաց կարմիր մետաքսեայ շրջազգեստը պինդ պատել էր նրա վայելչակազմ մարմինը։ Սարդուլինեայ մանեակը կախած էր գեղեցիկ վիզը, ձախ ձեռին ունէր ոսկէ ապարանջան։ Բայց նրա ձեռները թուլացած վեր էին ընկած։ Նա աւելի զոհիքան հարսի էր նմանում։ Երբ որ ուլանը երևաց տան մէջ, այրին մի արագ հայեացք ձգեց նրա վրայ և նորից անտարբեր կերպով աչքը ցած խոնարհեց։ Աղմկալի ու զուարթ կանայք պատել էին նրան։

—Տեսէ՛ք, պարոն ուլան,—կանչում էին նրանք,—գեղեցիկ է, այնպէս չէ՞։ Հը՞։ Պէտք է որ պ. Ռուդօլֆը գոհ լինի այսպիսի նշանածից։ Հա, հա, հա։ Տեսէք, ի՞նչ գեղեցիկ ձեռներ ունի։

—Հապա ոտները,—կանչում էր վայելչակազմ գեղեցկուհին չորեքով Ռէյն Գիւլիօի առաջ,—և այս սիրուն ոտներն այս երեկոյ պիտի պարեն, պիտի պարեն, այնպէս չէ՞ madame la Reine։ —Նա բռնեց Ռէյն Գիւլիօի ոտները, թոթուեց և սկսաւ անդուսպ ծիծաղել։

—Թողէք ինձ,—գոչեց տանջուած կինը։ Նա յետ մղեց

գեղեցկուհուն և զայրոյթով բորբոքուած աչքերը չորս կողմը բոլորելով վեր կացաւ տեղից:

— Գնանք, — կանչեց գեղեցկուհին, — Ռուդօլֆին ասենք, որ գայ իւր խօսեցեալին տանէ:

— Գնանք Ռուդօլֆի մօտ, — կրկնեցին բոլոր կանայք, — ցտեսութիւն, տիկին Գիւլիօ, ցտեսութիւն, — և բոլորը միասին դուրս վազեցին լուռ կանգնած ուլանի մօտով:

Նա չգիտէր, ինչպէս բացատրէր այս տարօրինակ տեսարանը: Այս կանայք բոլորն էլ ասես թէ հարբած լինէին: Երբ որ նա երեսը Ռէյն Գիւլիօի կողմը դարձրեց, այրին նստած էր կռները սեղանին ու ձեռներով երեսը ծածկած: Երիտասարդը խորին կարեկցութեամբ շարժուած մօտեցաւ նրան:

— Տիկին Գիւլիօ, ներեցէք ինձ. բայց ինձ թւում է, թէ դուք ակամայ էք համաձայնել այս ամուսնութեանը:

Այրի կնոջ սիրտը ճմլուեց, ձեռները վայր սահեցան. նա երեսը դարձրեց նրան և երիտասարդը շտապեց նրան գրկելու, որովհետև նա թուլացած ընկաւ իւր թևերի մէջ: Ուլանը զգում էր նրա մարմնի սարսուռը, և նրան սեղմում էր իւր կրծքին. լսում էր չարատանջ հառաչանքներ, որոնք դուրս էին ժայթքում կնոջ կրծքից:

— Միթէ անպատճառ պիտի կատարուի այս: Միթէ չէ՞ք կարող խոյս տալ, — կամացուկ հարցրեց նա:

Թուլացած կինը նայեց նրան և հազիւ լսելի ձայնով արտասանեց.

— Այսպէս պէտք է... անհրաժեշտ է...

Երիտասարդն ուզում էր խօսել, բայց կինը գլխով բացասական նշան արեց աչքերը նրա դէմքին սևեռած: Ապա ձեռները նրա ճտովը ձգած սկսաւ բռնուն համբոյրներ դրոշմել նրա աչքերին, մազերին, շրթունքներին...

— Դուք այս երեկոյ գնալու տեղ ունի՞ք, — շշնջաց նա:

— Ոչ:

— Սրճարան գալու չէ՞ք:

— Ոչ:

— Շատ լաւ էք անում, շատ լաւ էք անում, — շշնջում էր նա: — Պատուհանի կրկնափեղկերը կը փակէ՞ք: Հա՛, լսեցի՞ք:

— Եթէ դուք այդպէս էք ուզում, ուրախութեամբ կանեմ, — ասաց նա:

Այրին գլուխը շարժեց: Երևում էր, որ նա ինքն իրեն կռիւ էր տալիս: Նա վախժխելով իւր չորս բոլորքը նայեցաւ և կռացաւ դէպի նրա ականջը:

— Մի բան էլ, — շշնջաց նա, — լսեցէք, մի բան էլ պիտի ասեմ... այս երեկոյ...

Այդ միջոցին դրսի դուռը ուժգին շրխկաց: Ռէյն Գիւլիօն յետ քաշուեց, ուլանը շտապով աստիճաններից վեր բարձրացաւ, մտաւ իւր սենեակը, և աղմկարար կանայք Ռուդօլֆի առաջնորդութեամբ դարձեալ լցուեցան ներս:

Ուլանը աստիճանի վանդակների արանքից տեսնում էր, թէ ինչպէս նրանք շրջապատեցին Ռէյն Գիւլիօն, վերնազգեստը վրան ձգեցին և յաղթական կերպով տարան: Դուռը շրխկաց, ամեն բան խաղաղեց:

Տանտիրուհին վերջին խօսքը չաւարտեց: Ի՞նչ էր ուզում ասել: Նա երկար ժամանակ մտածում էր դրա վրայ, յետոյ առաւ լապտերը և ախոռ գնաց: Չմերային գիշերն այնքան խաւար էր, որ կարծես թէ մթնացնում էր նոյն իսկ լապտերի լոյսը:

Ձին նրա մտնելուն պէս կամաց խրինջաց. նա լապտերը կախեց, գտաւ ձիու թամբն ու սանձը: Շրջապատող մեռելային լուութեան մէջ յանկարծ մի տարօրինակ ու սըրտամաշ զգացմունք պաշարեց նրան: Կատաղի կանայք, իւր տանտիրուհու տարօրինակ վարմունքը, այս ամենը յիշեց նա և, փոքր ինչ տատանուելուց յետոյ, ձին թամբեց, սանձը գլուխը ձգեց, որպէս զի ամեն մի րոպէ պատրաստ լինի: Ապա յետ դարձաւ տուն: Սենեակի օդը յեղձուցիչ թուաց նրան. բաց արաւ պատուհանը և փողոցն էր նայում: Դէմ ու դէմ, սրճատան պատուհանները լուսաւորուած էին: Ուզում էր իմանալ, թէ ի՞նչ են անում այնտեղ. բայց փողոցը լայն էր և անկարելի էր այդ հեռավորութիւնից մի բան նկատել: Մի խումբ ուլաններ, բարձր բարձր զրօց անելով ու ծիծաղելով, միմեանցից բռնոտած իրենց տներն էին գնում: Նրանց լեզուները բերանների մէջ դժուար էր պտտում. պարզ է, որ հարբած էին: Բայց ահա նրանք էլ գնացին և գիւղը դարձեալ մեռելային լուու-

Թեան մէջ ընկաւ. ոչ մի տեղից ոչ մի ձայն չէր լսուում: Նա պատուհանը ծածկեց և մտաբերեց նաև կնոջ խնդիրքը: Երևի նա վախենում էր թէ մի՛ գուցէ իւր հիւրը տեսնէ մի այնպիսի բան, որ կատարուելու էր սրճատանը, բայց չէր ուզում որ տեսած լինի: Սակայն ուշանը իւր խոստումը յիշեց և փեղկը փակեց: Արծես նա այժմ արդէն բոլորովին հանգստացած էր, բայց էլի բնել չէր ուզում: Պաշուսակից հանեց «Փառաստի» հատորը, նստաւ սեղանի առաջ և սկսաւ կարդալ: Մի ժամից գրքի տառերը սկսան նրա աչքի առաջ թռչկոտալ և, իւր ձեռներին յենած, նիհճեց:

Յանկարծ... ուշ գիշերին էր. նա մի սարսափելի աղմուկից վեր թռաւ: Նրան թւում էր: Թէ շատ մարդկանց ձայն է լսում: Սկզբում կարծում էր, թէ երազի մէջ է, բայց բոլորովին ուշքի գալով հասկացաւ, որ երազ չէր: Դէս-դէն վաղող մարդկանց ոտների ձայնը խուլ կերպով հնչում էին սառած գետնի վրայ: Պարզ էր, որ ներքեւում շատ մարդ էր հաւաքուած:

Չէնց այն է ուզում էր պատուհանը բաց անէ, որ փողոց նայէ, յանկարծ կանգ առաւ. նա լսեց, թէ ինչպէս դրսի դուռը ուժով փակուեց և բանալին չափազանց արագութեամբ երկու անգամ պտտուեց գոցի մէջ:

Թուրը սեղանի վրայ էր. վեր առաւ, մէջքը կապեց ու լամպարը ձեռին նախասենեակ գնաց:

— Ո՞վ է, — գոռաց նա:

Նոյն րոպէին տեսաւ Ռէյն Դիւլիօին: Երեսը մոխրի գոյն էր ստացել, աչքերը լայն բացուած, կուրծքը ուժգին ելեւէջ անում, ասես թէ վազած լէներ:

— Չին, — տնքաց նա, — ձին թամբեցէք, և փախէք, փախէք...

— Ի՞նչ եղաւ:

— Այնտեղ, ձեր սպաները... սպանուեցան: Ազատ հրացանաձիգները — խեղդուելով ասում էր նա:

Երիտասարդը խուլ կերպով աղաղակեց և յետ քաշուեց: Այրին երկու ձեռքով բռնեց նրա ձեռքերից ու ներքեւ քաշ տուեց:

— Իմ ընկերներս, — կանչեց նա և լէպի դրսի դուռը վազ տուեց:

Ռէյն Գիւլիօն կախ ընկաւ նրա մարմնից, ասեա թէ իւր մարմնի ծանրութեամբ ուզում լինէր նրան արգելք լինել:

— Այս դռնով մի գնաք, — աղաչում էր նա: — Այս տեղից մի գնաք, ձեռները կընկնէք: Ուլաններին կոտորում են:

Այդ միջոցին դրսի դուռը բռնեցքի անզուսպ հարուածներից դղրդաց: Երիտասարդը երկու ոստիւնով դուրս թռաւ բակը, Ռէյն Գիւլիօն նրա ետևից:

Մինչև նա ձին ախոռից դուրս էր քաշում, լսուեց Ռուգօլֆի վայրենի գոռոցը.

— Բաց արէք, — գոռում էր նա, — բաց արէք, տիկին Ռէյն, բաց արէք:

Դուռը չէր բացւում. դուրսը սարսափելի ոռնոց բարձրացաւ, ասեա թէ գալերի մի ամբողջ ոհմակ հաւաքուած լինէր դրան առաջ: Լսւում էր, թէ ինչպէս դռները խորտակւում էին, տախտակները ճարճատում և, վերջապէս մեծ դռները բացուեցան և ամբոխը ներս խուժեց:

Ուլանը թռաւ իւր ձիու վրայ:

— Այս կողմը, — խեղդուելով ասաց կինը, խլեց ձիու սանձը ու քաշեց տարաւ դէպի բակի յետևի դուռը: Դուռը բաց արին. գրգռուած ձին հանգիստ չէր մնում:

— Հապա դժէք, — ասաց երիտասարդը, — հապա՛ որ նրանց ձեռքն ընկնի՞ր:

Այրին ոտը ասպանդակի մէջ մտցրեց:

— Դու մենակ ճանապարհը չես գտնիլ, ինձ էլ վերցրու հետդ, — ասաց նա խուլ ձայնով:

Երիտասարդը կռացաւ և ձեռքը մեկնեց նրան. մի ականթարթում կինը թռաւ ձիու թարբը և երկու ձեռքով գրկեց երիտասարդին:

— Աջ, — ասաց նա երբ որ դռնից դուրս եկան, — այն տեղ ճանապարհը ազատ է:

— Առաջ, եգմոնդ, — կանչեց երիտասարդը և ձին սլացաւ: Լսուեցան վայրի աղաղակներ ու վազելու ոռնածայներ:

Փրանսիացիները լսել էին տրոփիւնը և ուզում էին փախստականների առաջը կտրել: Երբ որ փախստականները մեծ ճանապարհը դուրս եկան, ամբոխի միջից սկսան նրանց ետևից հրացան արձակել: Պահակները նրանց գլխի վրայով էին անցնում:

— Վերաւորուած չե՞ս, — հարցրեց երիտասարդը:

— Ոչ, պատասխանեց նա. թւերը պինդ սեղմելով: Վախից ձիու յոժը կրկնապատկուել էր: Նետի նման սլանում էին պարտէզների ու ցանկապատերի մօտով:

— Էլի աջ, — ասաց կինը:

Նրանք բաց դաշտ դուրս եկան:

— Սօսիների մօտ խճուղին է, և այնտեղ պէտք է ձախ դառնալ...:

Պինդ, սառած գետնի վրայ լսւում էր ձիու ոտների պինդ ձայները. քանի գնում, աւելի արագ էր փախչում ձին: Վերջապէս եղենեայ անտառը հասան:

— Կանգնիր: Ո՞վ է, — լսեցին նրանք: Պրուսական առաջապահ գնդի կայանն էին հասել: Ուլանը ձին կանգնեցրեց և բեկբեկուող ձայնով ասաց նշանախօսը:

— Ո՞ւր է նախապահ պահնորդը, — հարցնում էր նա պահապան զինուորին, — ազատ հրացանաձիգները ուլանների էսկադրոնի վրայ յարձակուեցան ու կոտորեցին....

Պահապանը սկսաւ հայհոյել:

Նա ուլանին ցոյց տուաւ, թէ ո՞րտեղ էր նախապահ պահնորդը:

— Յիսուս քայլ խճուղու ճանապարհով, ապա դէպի աջ կամրջի վրայով և ապա երկու հարիւր քայլ ուղիղ առաջ:

Ուլանը իւր բափում կորած ձին դանդաղ քայլերով առաջ քշեց:

— Այդ ո՞վ է թարբիդ, կանչեց պահապանը:

Բայց ուլանը չլսեց ասածը, նա արդէն անտառի նեղ շաւիղն էր մտել:

Մէկ էլ նա զգաց, որ իւր ընկերակից կնոջ դէմքը սեղմւում էր իրեն և լսեց կամաց, դառն հեծկլաւանք: Նա բռնեց իւր կեանքը փրկողի ձեռները, անխօս իւր կրծքին սեղմեց ու սկսաւ շոյել ու գգուել. խօսել չէր կարողանում:

Բայց ահա ծառերն սկսան ցանցառանալ, անաղօտ կերպով երևաց լճակի կաթնագոյն մակերևոյթը և ապա կամուրջը: Հէնց որ ձիու պայտերը կամրջի գերաններին դիպան Ռէյն Գիւլիօն, նախ քան երիտասարդը կարող էր արգելք լինել, ձիուց ցած եկաւ:

—Այդ ո՞ւր ես գնում, — կանչեց նա ձին կանգնեցնելով:

Կինը պինդ բռնեց կամրջի վանդակներից, գլուխը դրեց վրան և լուռ կանգնած էր, միայն նրա ամբողջ մարմինը ջղաձգաբար ցնցւում էր:

Ուշանը ահան թօթափել ձիուց վէր թռաւ, գրկեց նրան. բայց կինն այնպէս պինդ բռնած էր վանդակներից, որ երիտասարդը հազիւ կարողացաւ նրան մի կողմ քաշել ու բազուկների մէջ առնել:

Կնոջ ծնկները ծալւում էին, գլուխն ընկաւ կրծքի վրայ և անմխթար, յուսահատութեամբ լի հեծկտոցը դուրս պոռթաց նրա կրծքից:

—Գու... այժմ... ձերայիներն յօտ կգնաս, — ասաց նա, բայց հեծկտոցը ընդհատեց նրան, և վաղը ձերայինք կըգան... և վրէժ կլուծեն,.. կայրեն գիւղը... և այդ բոլորի... պատճառը ես եմ... ես... ես... ես հայրենիքիս դաւաճանեցի... և ես, — նա իւր դէմքը հուպ տուաւ նրա կրծքին, կարծես ուզում էր այնտեղ թագնուել, — հայրենի՛քս, խեղճ հայրենիքս...:

Նրա հեծկտոցը փոխուեց մարդու սիրտ կտրատող խուլ թառանջների և յանկարծ նա վայրենաբար կանչեց:

—Այսպէս կարող էլ չէի վարուել: Որովհետեւ, գիտցիւ ուրեմն, ես սիրեցի բեզ, և սիրում եմ... ո՛հ, սիրում եմ, սիրում, — և նա բուռն զգացմունքով գրկեց նրան և սկսաւ մոլեգնաբար համբուրել: — Այժմ դու փրկուած ես, անվտանգ, կըվերադառնաս մօրդ մօտ... և իմ կողմից կը ողջունես նրան, հա՛:

Երիտասարդի սիրտը լցուեց և աչքերը արտասուա-կալեցին:

—Այո՛, այո, կողջունեմ...

—Իմ տեղս կը համբուրե՞ս փոքրիկ քրոջդ:

—Հազար անգամ, հազար անգամ, հեկեկում էր նա:

—Իսկ դու, դու չե՞ս մոռանալ, կոյիշե՞ս թշուառ, թշուառ Ռէյն Գիւլիօին, կըյիշե՞ս, հա՛, կըյիշե՞ս...

Երիտասարդը իւր բազուկների մէջ պինդ հուպ տուաւ նրան և համբուրեց այդ արտասուաթաթախ, սիրելի դէմքը:

Յանկարծ կինը դուրս պրծաւ նրա գրկից, յետ պոթեց

նրան ուսերից: Ուլանը ահամայ յետ գնաց, և միւսնոյն միջոցին Ռէշն Գիւլիօն կամրջից ներքեւ վազեց և կորաւ մըթուլեան մէջ: Ուլանը նրան հետեւեց, բայց ոչինչ ոչ տեսնելով և ոչ էլ լսելով, կանգ առաւ:

— Բան եմ ասում, — կանչում էր նա, — ի սէր Աստուծոյ, լսեցէք, բան եմ ասում:

Լճակի միւս ափից լսուեց ջրի պատռուելու ձայնը և սրտաճմլիկ հառաչանք: Ուլանը ծառերի արմատներին զարնուելով, ձեռներով երեսին դիպչող եղևնիների ճիւղերը մի կողմ անելով վազեց դէպի այն կողմը: Բայց արդէն ամենինչ խաղաղել էր: Միայն եղէգն էր կամաց շարժւում լըճակի թեթեւ կոհակներից, մէկ էլ ջուրն էր հազիւ լսելի ձղիւնով ափին զարնւում:

Նա թուլացաւ և յենուեց մի ծառի: Վեանքի այն զարհուրելի ժամերիցն էր այդ, երբ մի ականթարթում մարդուս մազերը սպիտակում են և որը անմոռանալի է մնում յաւիտեան...

Թարգմ. ՄՈՒՇԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ՎԱՐԱԿԻՉ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ *)

II ԻՐԵՔԱՆՉԻՐ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆ ԱՌԱՆՁԻՆ

Մարմնի վերայ դուրս տուող սրնթաց հիւանդութիւններ:

Այն վարակիչ հիւանդութիւնները, որոնք իրանց արտաքին երևոյթներով և տարածման եղանակով ու ընթացքով շատ նման են միմեանց, մենք նոցա մի դասակարգի ենք խմբում: Օրինակ՝ կարմրուկը Rubeola — краснуха, քուժեշը, ծաղիկը, ջրծաղիկը, սև հարինքը (сыпной тиф), միասին սնուանում ենք դուրս տուող սուր հիւանդութիւններ (острые сыпные болезни), որովհետև այս ամեն հիւանդութիւնները գոյանում են շուտ և ուրիշ հիւանդութիւններից նկատելի կերպով զանազանում են մորթու վերայ ցան դուրս տալով: Վերոյիշեալ դուրս տուող հիւանդութիւնները վարակիչ են և տարածւում են մեծ մասամբ անմիջապէս հիւանդից անցնելով, սակայն և այն անձանց միջոցով, որոնք թէպէտ առողջ են մնացել, բայց շփուել են հիւանդի հետ, կամ թէ փոխադրւում են հիւանդի գործածած շորերով, սպիտակեղէնով և այլն:

Այդ հիւանդութիւնների վարակիչ նիւթը կպած է և հիւանդի սենեակներին և այդպիսով կարող է վտանգաւոր դառնալ յաջորդող բնակիչների համար: Չնայելով այս նմանութիւններին՝ դուրս տուող հիւանդութիւններից իւրաքանչիւրն ունի և իւրեան յատուկ առանձնութիւնները:

*) Տես „Լուսնայ“ 1897 թ. գիրք.

Կարմրուկ եւ Rubeola—краснуха:

Կարմրուկի ժամանակ վարակուելուց մօտ 10 — 14 օր յետոյ մարմնի տաքութիւնը չափաւոր կերպով բարձրանում է և միաժամանակ կաշուի վերայ դուրս է տալիս ցան, որ նման է լինում անկանոն կլորաձև և մի փոքր բարձր կարմիր բծերին: Այդ ցանը առաջ երևում է երեսի վերայ և այնուհետև շուտով տարածւում է և վզի ու մարմնի միւս մասերի վերայ, այնպէս որ ամբողջ մարմնի վերայ կարծես թէ կարմիր ներկ լինին շաղ տուած: Մորթու վրայի այս փոփոխութիւնների հետ միաժամանակ գոյանում է զանազան տեսակ կատարը, օր. աչքերը կարմրում են, կոպքերը կպչում են միմեանց, հիւանդը չէ կարողանում լուսին նայել. հարբուխը, հազը և ձայնի խռպոտուիլը նոյնպէս սովորական երևոյթներ են այս հիւանդութեան ժամանակ: Երբ ցանը հասնում է գագաթնակէտին՝ տաքութիւնն իջնում է, ցանը աստիճանաբար գունատւում է և կաշուի երեսը թեփ տալով նորոգւում:

Հազիւ է պատահում, որ միևնոյն անձը երկրորդ անգամ հիւանդանայ կարմրուկով. դորանով մեծ մասամբ հիւանդանում են երեխաները և գլխաւորապէս նորա համար, որովհետև շատ քչերն են վարակուելուց ազատւում մինչև չափահաս դառնալը: Յաճախ այդ հիւանդութեան փոխուելու առիթը լինում են խմբական խաղերը, մանկական պարտէզներն և ուսումնարանները. եթէ այդ հիւանդութիւնը երևում է մի տան մէջ՝ յաճախ բոլոր երեխաներն էլ հիւանդանում են մէկը միւսի ետևից:

Թէպէտև կարմրուկից սովորաբար առողջանում են մանաւանդ երեխաները, այնուամենայնիւ ցանկալի է, որ նոյն իսկ թեթև տեսակի դէպքում հիւանդը բժշկի հսկողութեան յանձնուի և երբէք չը պէտք է նորան առողջացած համարել ցանը դուրս տալուց յետոյ չորս շաբաթից վաղ, որովհետև անզգուշութեան դէպքում այդ հիւանդութեան կից կատարներէից գոյանում են ծանր հետևանքներ, օր. թոքերի բորբոքում, աչքերի և ականջների հիւանդութիւններ:

Կարմրուկի տարածման առաջն առնել կարելի է հիւանդին բոլորովին առանձնացնելով, ախտահանելով նորա խորիւր, գործ դրած փոխնորդը, շորերը և այլ իրեղէնները, հիւանդի եղբայրներն ու քոյրերը ուսումնարան չը պէտք է յաճախեն. այս հիւանդութեան շատ աշակերտների մէջ երեւալու դէպքում երբեմն անհրաժեշտ է լինում ժամանակաւորապէս փակել նոցա դասատունը կամ ուսումնարանը: Բայց այն միջոցները, որոնք գործ են դրւում կարմրուկի տարածման դէմ, շատ անգամ ուշացած են լինում, որովհետեւ հիւանդութիւնը, նախ քան նորա հաստատապէս որոշուիլը ցանի երեւալով, արդէն իւր սկզբում շատ վարակիչ է:

Rubeola—краснуха —կարմրուկին շատ նման հիւանդութիւն է, շատ բժիշկների կարծիքով նորա փոքր ինչ ուրիշ տեսակն է. նա տարբերւում է իւր աւելի մեղմ ընթացքով, մանաւանդ որ վերոյիշեալ բորբոքումները կամ ամենեւին չեն պատահում, կամ թեթեւ:

Քութեշ

Քութեշը երեւում է վարակուելուց միջին թուով 4—7 օր յետոյ սովորաբար բարձր տաքութիւնով, որ երբեմն սկսւում է դողով կամ փսխելով. հիւանդը կուլ տալիս նշիկների (миндалевидные желёзы—Tonsilla) ուռուցքի ցաւ է զգում. շուտով տարածւում է առաւելապէս մէջքից, կրծքից և փորից կամ ոտներից սկսած ամբողջ մարմնի վերայ մորի (малина) գոյն ունեցող բաւականին միանման բծեր, և լեզուի այն տեղերը, ուր չէ սպիտակած, նոյնպէս մորու գոյն է ստանում: Մի քանի օրից, երբեմն արդէն մի քանի ժամից յետոյ ցանը սկսում է գունատուիլ և հիւանդութեան յաջող ընթացքում դորա հետ միասին տաքութիւնն իջնում է: Վերջապէս մորթն սկսում է թեփոտուիլ, որ կարող է տեւել մի քանի շաբաթ:

Երբեմն ցանը պարզ չէ երեւում և կամ բոլորովին չէ լինում, և այդպիսի դէպքերում հիւանդութեան գոլութիւնը կարելի է որոշել միայն ընթացքից և հիւանդի ունեցած յարաբերութիւնից ուրիշ՝ քութեշով հիւանդների հետ:

Քութէշը միշտ պէտք է համարել որպէս մի ծանր հիւանդութիւն, երբեմն նա հէնց առաջին օրերում մահ է պատճառում. յաճախ նա մահացու է դառնում իրեն կից և կամ հետևող հիւանդութիւններից: Քութէշի հետ շատ անգամ նկատուում է նշիկների հիւանդութիւն, որ նման է դիֆտերիտին. քութէշից յետոյ յաճախ պատահում է ականջի հիւանդութիւն, յօդերի (суставъ) ցաւ, անգամ՝ սոցա թարախաբեր բորբոքումն (гнойное воспаление), այնուհետև խուլերի թարախաբեր բորբոքումըն ծնօտների տակ և երիկամունքների բորբոքումն: Վերջինս սկսւում է սովորաբար երեսի կամ ոտների կաշուի ուռչելով. բժիշկը կարող է այդ ճիշտ որոշել, եթէ մէզի մէջ գտնուում է սպիտակուց:

Աչքի առաջ ունենալով այսպիսի վտանգները՝ քութէշով հիւանդները պէտք է միշտ բժշկի խնամքի լինին յանձնուած, յատկապէս հարկաւոր է նոցա մի քանի շաբաթ հաւասար տաքութեամբ պահուած անկողնում՝ պահպանել արտաքին վնասակար ազդեցութիւններից: Անզգուշ վարմունքը, օր. անկողնից վաղ վերկենալը, նպաստում է ուրիշ հիւանդութիւնների ծագման, որոնք յաճախ պատճառել են հիւանդոտութիւն կամ մահ նոյն իսկ ըստ երևութին թեթև համարուած դէպքերում:

Քութէշով առաւելապէս հիւանդանում են երեխաներ և պատանիներ, բայց երբեմն նաև հասակաւորներ: Աչքի առաջ ունենալով այդ հիւանդութեան յաճախ ծանր ընթացքը՝ չպէտքէ անուշադիր թողնել ամեն մի միջոց, որ կարող է խանգարել նորա տարածումը, մանաւանդ որ այդպիսի ջանքերը աւելի յաջողութիւն ունին այստեղ, քան կարմրուկի ժամանակ, որովհետև քութէշը իւր ամենախիստ վարակիչ զօրութիւնը կատարելապէս զարգանալուց յետոյ է ստանում: Ուրեմն հիւանդութեան տարածման առաջն առնելու համար ձեռնարկած միջոցները այստեղ աւելի ժամանակին են, քան թէ կարմրուկի դէպքում. քութէշով հիւանդներին պէտք է բոլորովին առանձնացնել, դպրոցների միջոցով տարածման առաջն առնելու համար պէտք է

գործ դնել նպատակադրմար հնարքներ. անհրաժեշտ է ախտահանել հիւանդի արտաթորութիւնները, նորա գործ գրած իրերն և սենեակը, մանաւանդ որ ճիշտ յայտնի է, որ վարակիչ նիւթը կարող է տարածուիլ և անշունչ առարկաներով (նամակներ, ուտելիք, անկողին և այլն) և երկար ժամանակ կպած է մնում բնակարաններում:

Ծաղիկ:

Ծաղիկը մեծ մասամբ սկսում է վարակիչ նիւթը մարմնի մէջ մտնելուց 10 — 13 օր յետոյ: Հիւանդութիւնն սկսում է բարձր տաքութիւնով, մարմնի ընդհանուր թուլութեամբ և գլխացաւով. կուլ տալը դժուարանում է և հիւանդն զգում է մէջքի ցաւ. մի քանի օրից յետոյ տաքութիւնը պակասելով՝ առաջ երեսին, յետոյ և մարմնի միւս մասերի և մաղսամաշկերի (слизистая оболочка) վերայ երևում են կարմիր մանր հանգույցներ, որոնցից շուտով գոյանում են որոշ տեսակ բշտիկներ լիքը թափանցիկ հեղանիւթով: Հետեալ օրերում այս բշտիկների միջի նիւթը պղտորւում է և հիւանդութեան՝ մօտ տասներորդ օրը տաքութեան նորից բարձրանալու հետ սկսում է թարախի փոխուել. մօտ 12-րդ օրը բշտիկը ջերմութեան աստիճանաբար իջնելով ցամաքում է, հետզհետեւ չորանալով վայր է ընկնում և թողնում իւր տեղը սպի (չեչոտութիւն): Հիւանդութեան սկզբից մինչև կատարելապէս առողջանալը, յաջող դէպքում տևում է մօտ 6 շաբաթ:

Յաճախ ծաղիկը մահ է պատճառում, մանաւանդ «սև ծաղիկ»ը, այսինքն երբ բշտիկների նիւթը արեան խառնուրդի շնորհիւ մոյգ գոյն է ստանում, կամ երբ ծաղիկի հետ միանում են ուղեղի, բերան, թոքերի կամ երիկամունքի հիւանդութիւններ: Եթէ բշտիկները երևում են աչքերում, դորա հետեանքը կարող է լինել բոլորովին կամ մասնական կուրութիւն, և նոցա երևալը լսողութեան գործարտնում առաջացնում է խլութիւն կամ դժուար լսողութիւն:

Կայ նաև վերը նկարագրած իսկական ծաղիկից աւելի կարճատև և աւելի բարի տեսակ ծաղիկ, որ կոչ-

ւում է varioloid: Թէպէտ այս հիւանդութիւնը մեղմ ընթացք ունի, այնուամենայնիւ երբէք չպէտք է անփոյթ լինել միւսնոյն միջոցները գործ դնելու նորա տարածման դէմ, որովհետեւ նորա նիւթը նոյնքան վտանգաւոր է, ինչքան և իսկական ծաղկինը:

Ծաղկին ամենայն իրաւամբ ամենաերկիւղալի վարակիչ հիւանդութիւններից մէկն է. յաճախ նա սպաւում է հիւանդների կիսից աւելին և մահից տղատուածներին թողնում է հիւանդոտութիւն և մարմնի թերութիւն: Միևնոյն ժամանակ այդ հիւանդութիւնը վերին աստիճանի հեշտ էլ տեղափոխուող է, որովհետեւ վարակումը ոչ թէ միայն մարդուց մարդ է կտարւում, այլ ծաղկի թոյնը տարածւում է և հիւանդի ձեռք տուած առարկաների միջոցով և մինչև անգամ երևի թէ տարւում է օդի հոսանքով:

Անցեալ դարում ծաղկից միջին թուով մեռնում էին բոլոր երեխանց տասներորդ մասը և հասակաւորներից մի մեծ թիւ. ի զուր էին աշխատում հիւանդութեան առաջն առնել շատ խիստ առանձնացնելով հիւանդացածներին. անշուշտ առարկաներով, որոց ախտահանութիւնն այն ժամանակ գործածական եղանակով չէր կարող յաջողուիլ, և հիւանդութեան հետ յարաբերութիւն ունեցող առողջ մարդկանցով, հիւանդների սենեակներից տարած ծաղկի թոյնը դէս ու դէն էր սփռւում և շարունակ առաջ էր բերում աւերիչ էպիդէմիաներ:

ՊԱՏՈՒԱՍՏ. 18-դ դարի վերջերում պատուաստի գիւտով ամբողջ աշխարհին շնորհուեցաւ մի միջոց, որին վերապահուած էր ոչնչացնել այս հիւանդութեան սարսափները. 1798 թուին անգլիացի բժիշկ Զէննէրը յայտարարեց իւր հետազոտուած և իւր հայրենիքում, Gloucester կոմսութեան մէջ, վաղուց յայտնի փաստը, թէ կովի ծծերի վերայ երբեմն երևացող ծաղկի նման բշտիկների, այսպէս կոչուած՝ կովի ծաղկի նիւթով պատուաստելը պահպանում է իսկական ծաղկով հիւանդանալուց: Նորա զիտողութիւնները շուտով հաստատութիւն գտան, բայց յետոյ երևաց, որ պատուաստով ըս-

տացուած ապահովիչ ոյժը աստիճանաբար պակասում է, և այս պատճառով մարմինը շարունակ ծաղկից ապահովելու համար՝ պէտք է պատուաստը կրկնել:

1874 թուի գերմանական օրէնքով ամբողջ տէրութեան մէջ պատուիրուած է ամեն մի երեխայի պատուաստել այն տարուայ ընթացքում, երբ լրանում է նորա կեանքի առաջին տարին և ուսումնարանի ամեն մի աշակերտի՝ այն տարուայ միջոցում, երբ լրանում է նորա տասներկուերորդ տարին, եթէ վաղօրօք ծաղիկ հանած լինելով արդէն ապահոված չէ հիւանդութեան կրկնուելուց: Զինգլորագրութեան ենթարկուածները բացի դոցանից կրկին անգամ պատուաստւում են նաև զօրքի մէջ տեղաւորուելու ժամանակ: Պատուաստելու համար նշանակուած լինելով բժիշկներ, որոնք վարձատրւում են հասարակական միջոցներով, ամենքի համար հնարաւոր է կատարել օրէնքի այդ պահանջը ձրիաբար:

Պատուաստի նիւթը այժմ Գերմանիայում համարեա թէ միայն հետևեալ կերպով են պատրաստում. պատուաստում են հորթին ծաղիկ և վերցնում են նորա վերայ գուրս տուած («կովի ծաղկի») հիւթը (կենդանու աւիշ — лимфа), մինչդեռ առաջ ըստ մեծի մասին առաւելութիւնը տալիս էին մարդկային ծաղկի հիւթով պատուաստելուն (гуманизированная лимфа — մարդկային աւիշ): Վերջին եղանակը թողին գլխաւորապէս այն պատճառով, որ վախենում էին, թէ մի գուցէ աւիշի հետ միասին բացի ծաղկից փոխանցուի նաև որևէ պատահական ուրիշ հիւանդութիւն այն երեխայից, որից վերցնւում է պատուաստի նիւթը: Կենդանու աւիշի գործածութեան ժամանակ այս վտանգը հեռացրած է: Այն խիտ հսկողութիւնը, որ գործ է դրւում պատուաստի նիւթ պատրաստելուն նուիրուած հիմնարկութիւնների վերայ, որոնք մասամբ պատկանում են պետութեան, ապահովում է, որ պատուաստի նիւթը առողջ կենդանուց է վերցնւում:

Պատուաստի տեղը մեծ մասամբ ընտրւում է արմուկը Ծաղիկը գուրս է տալիս պատուաստելուց

5 կամ 6 օր յետոյ, երբեմն տաքութիւնով, երբեմն նաև կաշուի շրջակայ տեղերի կարմրելով և ուռչելով: Պատուաստած երեխանց տրամադրութիւնը յաճախ մի քիչ խանգարում է այդ ժամանակ, ինչպէս ատամները դուրս գալիս, բայց շուտով դարձեալ առողջանում են:

Պատուաստուածներին խնամելիս գլխաւորապէս ուշադրութիւն պէտք է դարձնել մաքրութեան վերայ և որ պատուաստած տեղը վէրք չգոյանայ. պատուաստած տեղերը մի քանի րոպէից յետոյ ցամաքելով միանում են և այսպիսով սովորաբար երկար ժամանակ պահպանուած են մնում կեղտոտութիւնը, յետոյ գոյացած ծաղկի բշտիկները չեն բացւում, այլ ցամաքում և հետզհետէ չորանում են: Միայն անհրաժեշտ է պատուաստի տեղը պատուաստելուց առաջ խնամքով լուանալ ջրով ու սապնով, երեխաներին հագցնել մաքուր և լայն շորեր, պատուաստելուց յետոյ նոցա պէտք է մաքուր պահել և գոնէ օրը մի անգամ լաւ լուանալ, ի հարկէ առանձին զգուշութեամբ վարուելով բշտիկների հետ: Այնուհետև երեխաներին ըստ կարելոյն պէտք է արգելել կտրուած տեղերը կամ բշտիկները չանգռել և ձեռքերի չափազանց շարժողութիւնը: Եթէ պատուաստի տեղերը, չնայելով այս զգուշութիւններին, քերձւում են, վէրքը պէտք է կապել հմուտ անձի ձեռքով: Եթէ վէրքը ծածկեն կեղտոտ շորի կտորտանքով կամ նորա վերայ փչացրած ու կեղտոտած իւղ ու օժանելիք քսեն՝ նորանից կարելի է վարակումն առաջ բերել:

Բացառիկ դէպքերում պատուաստելուց յետոյ երևացել է կաշուի վերայ թեթև ցան և կամ ուրիշ հիւանդութիւններ, ինչպիսիք երբեմն առաջանում են կաշին որ և է կերպ վիրաւորելուց: Այսպիսի պատահմունքները գրեթէ միշտ պէտք է վերագրել պատուաստածին անհոգ խնամելուն և կարելի է առաջն առնել յայտնի հոգացողութեամբ: Չպէտք է զարմանալ, եթէ երբեմն պատուաստելուց մի քանի օր յետոյ երևում են նաև՝ մանկական հասակի ուրիշ հիւանդութիւններ. ընդհակառակն ամեն մի խելացի մարդու

համար անհասկանալի է, որ այսպիսի պատահական դիպուկածներէց դեռ էլի աշխատում են հետեցնել, թէ պատուաւոր իբր թէ վնասակար հետեւանքներ է ունենում:

Այն ժամանակից, երբ Գերմանիայում մտցուեցաւ պարտադիր պատուաստ, ծաղիկն այդ տէրութեան մէջ գրեթէ անծանօթ մի հիւանդութիւն դարձաւ, մինչդեռ հարեան երկրներում, ուր պարտադիր պատուաստը դեռ մինչև այժմ էլ կարգին մտցրած չէ, օր. Աւստրիայի մի քանի նահանգներում, Ռուսիայում, Բելգիայում և Ֆրանսիայում, ծաղիկը իւրաքանչիւր տարի նշանաւոր զոհեր է տանում մարդկային կեանքից: Հիւանդութեան այն սակաւ դէպքերն էլ, որոնք դեռ էլի պատահում են Գերմանիայում, բերում են այնտեղ արտասահմանից: Եւ հէնց սորանով է բացատրւում այդ դէպքերի մեծագոյն մասի երեւոյլը Գերմանիայի սահմանային նահանգներում և ծովային քաղաքներում: 1886—1892 թ. ընթացքում ամբողջ Գերմանիայում նկատուել է ծաղկով մահուան 891 դէպք և սոցանից 883-ը պատահել է սահմանային նահանգներում և ծովային քաղաքներում: Չնայելով այս նախազգուշացնող օգնութեան, որ պատուաստի միջոցով տրւում է ժողովրդին, այնուամենայնիւ չպէտք է զանց առնել հիւանդութեան դէպքերում հիւանդին առանձնացնելը և խնամքով ախտահանելու բոլոր միջոցները, աչքի առաջ ունենալով դեռ չպատուաստուած երեխաներին և այն հասակաւորներին, որոնք կրկին անգամ չեն պատուաստուած:

Ձրծաղիկ. Varicella, varicellöse Pocken:

Ջրծաղիկը տարբեր հիւանդութիւն է թէ իսկական ծաղկից և թէ նորա այն թեթեւ տեսակից, որ կոչւում է varioloid: Նա ևս փոխադրուող է և մեծ մասամբ ընկնում են 10 տարեկանից փոքր երեխաներ. երեսին, ձեռքերին և մարմնի միւս մասերի վերայ դուրս է տալիս մանր փամփշտիկներ, թեթեւ տաքութիւն է տալիս, ցանը կարճ ժամանակում անյայտանում է, ըստ մեծի մասին սպի չթողնելով և մի քանի

օրում հիւանդութիւնը բոլորովին անցնում է:

Բժա-հարինք (սե հարինք, сыпной тип):

Բժա-հարինքն յաճախ անուանւում է և՛ «սովի հարինք» և «պատերազմի հարինք», որովհետեւ յաճախ երևացել է և տարածուել թանկութեան տարիններում կարօտեալ ազգաբնակութեան մէջ, կամ պատերազմի ժամանակ՝ զրկանքներից և յոգնածութիւնից զալկացած զօրքի մէջ:

Այս հիւանդութեան ընթացքում տաքութիւնը շատ բարձր է լինում. և հիւանդանալու առաջին օրերից յետոյ դուրս է տալիս ցան, որ նման է կարմրուկի ցանին, բայց աւելի քիչ տարածուած, իսկ երեսին սովորաբար չէ լինում: Հիւանդի գիտակցութիւնը գրեթէ միշտ մռայլ է լինում. տաքութիւնը յաջող դէպքերում տևում է մօտ 2 շաբաթ. բայց հիւանդների $\frac{1}{6}$ — $\frac{1}{7}$ մասն այդ ժամանակամիջոցից աւելի վաղ են մեռնում: Երբեմն մահ են բերում նաև յետոյ բարդուող ուրիշ հիւանդութիւններ:

Բժահարինքն ամենից հեշտ փոխադրուող հիւանդութիւններից մէկն է, դորա վարակիչ նիւթը կարող է անցնել թէ անմիջապէս հիւանդից առողջի վերայ և թէ տանուել անշունչ առարկաների միջոցով: Ամենից յաճախ այդ հիւանդութիւնը տարածւում է թափառող մարդկանց միջոցով, յատկապէս շրջավաճառների, աղքատների և այլն: Դորա տարածման առաջը պէտք է առնել հիւանդներին առանձնացնելով և տխտահանութեամբ:

Դարձահարինք (возвратный тип):

Բժահարինքը, դարձահարինքն և փորահարինքը շատերը համարում են մի ընդհանուր խմբի հիւանդութիւններ, անուանելով՝ հարնքային հիւանդութիւններ, թէպէտ երեքն էլ տարբեր են միմեանցից:

Դարձահարինքն առաջ է գալիս արդէն վաղուց յայտնի պարուրած և միկրօբների ազդեցութիւնից. այս հիւանդութիւնը յաճախ պատահող հիւանդութիւններից չէ, բայց հեշտ փոխադրուող է և արտայայտւում է մի քանի անգամ կրկնուող և ամեն անգամ 5 — 6 օր

տևող բարձր տաքութիւնով: Գարձահարինքն էլ բժահարինքի նման յաճախ տարածւում է թափառող անձանց միջոցով, մանաւանդ կեղտոտ պանդոկներում: Սառն առնելու միջոցները նոյնն են, ինչ որ բժահարինքի համար ասուած է:

Փորահարինք (брюшной тифъ).

Փորահարինքը, որ յայտնի է և աղիքների հարինք կամ ուղղակի հարինք անունով, ծագել է յունարէն մի բառից, որի արմատական նշանակութիւնն է մուխ կամ ծուխ, իսկ փոխաբերաբար նշանակում է թմրութիւն: Հասարակական առողջապահութեան վերաբերեալ բարենորոգումների շնորհիւ Գերմանիայի մեծ քաղաքներից շատերում, ուր առաջ տմեն տարի պատահում էին հիւանդութեան և մահուան բազմաթիւ դէպքեր, յաճախ և՛ ընդարձակ էպիդէմիաներ, այս հիւանդութիւնը պակասել է. բայց գիւղերում և շատ քաղաքներում դեռ էլի բաւական տարածուած է: 15 տարուայ ընթացքում, 1877—1891 թ., Գերմանիայի՝ մօտ 200 ամենամեծ բնակութեան տեղերում տիֆից մեռան 41,616 հոգի, ուրեմն տմեն տարի միջին թուով 2774 հոգի. բայց ապացուցուած է, որ իւրաքանչիւր 5 տարում, սկսած 1877 թուից, մահուան դէպքերի թիւը շարունակ պակասում է, այնպէս որ օրինակ՝ 1877-ից մինչև 1891 թ. իւրաքանչիւր 5 տարում, չնայելով քաղաքների ժողովրդի նշանաւոր քանակութեամբ աւելանալուն, միջին թուով մեռնում են ընդամենը 2269, իսկ 1892 թուին մինչև անգամ 2054 հոգի:

Վարակիչ նիւթն ընդունելուց մինչև հիւանդութեան երևալը շատ անգամ տևում է չորս ամբողջ շաբաթ, այնուհետև սկսւում է հիւանդութիւնը մարմնի ընդհանուր թուլութեամբ, սկզբում չափաւոր տաքութիւնը օրէցօր բարձրանում է, մօտ մէկ շաբաթից յետոյ սովորաբար նշանաւոր բարձրութեան է հասնում և հետեւել 14 օրուայ ընթացքում նորից աստիճանաբար պակասում: Չորրորդ շաբաթի վերջերում երբ հիւանդութիւնը կանոնաւոր ընթացք ունի, տաքութիւնը և նորա հետ ինքը հիւանդութիւնն էլ սովորաբար անց-

նում է, բայց առողջացողները, մինչև առողջութեան բոլորովին վերականգնելը, դեռ կարօտ են երկարատև, յաճախ մի քանի ամսուայ հանգստութեան: Փորահարինքին կից կամ յետոյ յաճախ լինում են և այլ հիւանդութիւններ, օր. թոքերի բորբոքում, կաշուի և յօդերի թարախակալուիլը, ականջի ցաւերը և ջղային խանգարումները, մինչև անգամ հոգեկան հիւանդութիւններ, որոնք պատճառում են մահ կամ մի քանի գործարանների խանգարմունք և կամ մնային թերութիւն: Ինքը հիւանդութիւնն էլ վտանգի է ենթարկում կեանքը, օրինակ երբ ուժից դգող արեւնահոսութիւն է պատահում աղիքների վէրքերից:

Ամենանշանաւոր փոփոխութիւնը, որ փորահարինքն առաջ է բերում մարդկային մարմնի մէջ, բարակ աղիքներում վէրքեր գոյանալն է, փայծաղը միշտ մեծանում է և բացի գիտակցութեան շատ կամ քիչ խանգարումից, որից այդ հիւանդութիւնը ստացել է իւր անունը, հիւանդութիւնը ամբողջանում է շնչառութեան և մարսողութեան գործարանների կատարներով և մանաւանդ լուծողութեամբ:

Փորահարինքով հիւանդները անշուշտ պէտք է դիմեն բժշկի խնամքին, ուր անհնարին է բժշկի կանոնաւոր յաճախելը և բնակարանի անյարմարութիւնը կամ նիւթական դրութիւնը խնամքը դժուարացնում է, խորհուրդ տալու է հիւանդանոց մտնել, ուր բժշկուիլը հէնց այդ տեսակ հիւանդների համար շատ օգտակար է:

Փորահարինքով հիւանդին խնամելիս պէտք է բարեխղճաբար ուշադրութիւն դարձնել, որ նրան պինդ կերակուրներ չտան, մինչև որ բժիշկը թոյլ չտայ: Կեղծ կարեկցութիւնից բխած զիջողութիւնը զէպի հիւանդը, որ առողջանալիս ուտելու պահանջ է զգում, շատ անգամ խիստ կերպով պատժուել է նրանով, որ վաղաժամ ընդունած դժուարամարս կերակուրը վտանգաւոր հետեանքներ է առաջ բերել, մինչև անգամ պատահել է որ աղիքների մէջ գտնուած վէրքերի՝ լաւանալու ժամանակ թղթի պէս բարակացած տեղերը պատռուել են: Շատ անգամ էլ հիւանդին կերակրելու մասին տուած պա-

տուէրները չկատարելուց հիւանդութիւնը լետ է դառնում:

Հարինքի վարակիչ նիւթը գտնուում է հիւանդի աղիքների արտաթորութիւնների մէջ, որոնք նոյն իսկ զգուշաւոր խնամքի ժամանակ հեշտութեամբ կպչում են նորա շորերին և անկողնին, մանաւանդ որ այդ արտաթորութիւնները յաճախ տկամայ են թափւում. այդ շորերից վարակիչ նիւթը կարող է անցնել հիւանդի ձեռքերի վերայ և լետոյ տարածուել նորա ձեռք տուած բոլոր առարկաների, շորերի, կերակրի, ամանների վերայ և այդպիսով վարակել մերձաւորներին, խնամակալներին, բժիշկներին և ամենքին, որոնք հիւանդի հետ յարաբերութեան ժամանակ պահանջած զգուշութեան միջոցները ճշտութեամբ չեն գործ դնում: Հիւանդի ըսպիտակեղէնը գործածելուց լետոյ, իսկ նորա սենեակը իւր բոլոր զարդերով հիւանդութիւնը անցնելուց լետոյ պէտք է անմիջապէս ախտահանել. հիւանդի արտաթորութիւնները երբէք չպէտք է դէն ածել առանց ախտահանելու: Վերջին պատուէր չկատարելը յաճախ առաջ է բերում խմբական և համաճարակ հարինք գրւխաւորապէս այն տներում և քաղաքներում, ուր աղբը հեռացնելու և բնակիչներին ջուր հասցնելու եղանակը առողջապահութեան պահանջներին չէ յարմարեցրած: Ուր որ առողջարար ջուր չկայ, խորհուրդ ենք տալիս հիւանդութիւնը երևալու դէպքում բոլոր ջուրը եռցնել, յամենայն դէպս գոնէ խմելու ջուրը պէտք է եռցրած լինի:

Ստամոքսաճերմ (гастрическая лихорадка):

Ստամոքսի եւ աղիքների կատարր. ործ եւ լուծ (cholera nostras): Տարաբաղաբար վերը յիշած զգուշութեան միջոցները չեն գործ դնւում հարինքի դէպքերում մասամբ տգիտութիւնից և անհոգութիւնից և մասամբ նորանից, որ այս հիւանդութիւնը իւր սկզբում մեղմ ընթացք ունենալով սխալմամբ համարւում է ստամոքսաճերմ: Այս անուսով հասկացւում է ստամոքսի այն կատարրը, որ տաքութիւնով է լինում և որի

պատճառը վնասակար, փչացած կամ մեծ քանակութեամբ ընդունած սնունդն է. այս հիւանդութեան նըշաններն են. ախորժակի պակասութիւն, փորկապութիւն, գլխացաւ, ցաւ կամ ծանրութիւն դռշի գդալի տակ, բերանի վատ հոտ, բղկացնելը, սիրտը խառնել, թափել. երբեմն սխալմամբ հարինքի տեղ են ընդունում և տաքութիւն տուող՝ աղիքների կատարըրը, որ առաջ է գալիս նման պատճառներից և արտայայտուում է լուծողութեամբ:

Մարսողական գործարանների վերոյիշեալ հիւանդային դրութիւնը կարող է արտայայտուիլ նաև մեղմ երևոյթով և առանց տաքութեան. բայց այնուամենայնիւ յետոյ կարող է ծանր ընթացք ստանալ և վնասակար հետևանքներ առաջ բերել մանաւանդ երբ հիւանդը աննպատակալարմար կերպով է պահում իրան, ուստի և հիւանդութեան այսպիսի խանգարման ժամանակ հարկաւոր է բժշկի օգնութեան դիմել և բժշկի զաւուց առաջ կերակրի ընտրութիւն անել և տալ միայն հեղուկ կերակուր, այն է՝ կաթ, զարու կամ կորեկի արգանակ, քիչ մսաջրի հետ խառը, բայց և այս ստիպելով չպէտք է ուտացնել: Իբրև թարմացնող խմիչք կարելի է տալ եռցրած և սառցրած ջուր մէջը քիչ լիմոն քամած:

Եթէ միևնոյն պատճառներից միաժամանակ հիւանդանում են ստամոքսն ու աղիքները, առաջ է գալիս ործ և լուծ, որ յաճախ արտաթորուում է առողջութեան մի թեթև խանգարմունքով առանց որ և է հետևանքի, բայց այս հիւանդութեան երևոյթները շատ անգամ լինում են վտանգաւոր և այն ժամանակ աւնուանում է տեղական խօլէրա (cholera nostras): Այս հիւանդութիւնը մեծ քանակութեամբ նկատուում է գըլ խաւորապէս փոքրահասակ մանուկների մէջ և ամառը, մանաւանդ մեծ քաղաքներում, բազմաթիւ մասն երեխաների մահուան պատճառ է դառնում:

Երբեմն փչացած կերակրեղէնից (օր. երիշկից, ձրկից և այլն) խմբովին հիւանդանում են ործ և լուծով,

բայց այն ժամանակ հիւանդութիւնը չունի վարակիչ նիւթի հիւանդներից առողջների վերայ միջապէս կամ անմիջապէս տարածելու յատկութիւնը. այսպիսով նա որոշոււմ է ամենաներկիւղալի հիւանդութիւններից մէկից, որի ընթացքը մեծ նմանութիւն ունի որձ և լուծի ծանր դէպքերի հետ, այն է ասիական խօլէրայից:

Գերս. Թարգս. ԲԺԸ. Ս. ՄԱՅՍՈՒՐԵԱՆՑ

ՀՐԱՀԱՆԴ ՀԱՅ ՔԱՀԱՆԱՆԵՐԻՆ

Ամեն մի պիտոյք մարդկային կեանքի մէջ ծնունդ է, աճում և զարգանում, եթէ զգացւում է հարկաւորութիւն. և եթէ մարդկութեան մէջ ծնունդ են ու առաջ գնացել արուեստներ ու գիտութիւններ, դոցա յառաջադիմութեան պատճառը եղել է միշտ պէտքը, անհրաժեշտութիւնը և դոքա սկսուելով ամենաբիրտ ձևերից և հետզհետէ, մարդկային մտքի զարգացման հետ, նրբանալով՝ հասել են մինչև մեր ժամանակուան այն նրբութեան, որ վայելչացնում է մեր նիւթական կեանքը:

Այսպէս է առաջ եկել և եկեղեցու նուիրապետութիւնը, երբ զգացուել է այդ բանի պէտքը: Երբ աշխարհիս Տէրը՝ և ամենամեծ Մարդը որոշել էր երկնքի արքայութեան սերմերը ցանել տղմի մէջ թաթախուած մարդկութեան սրտերում՝ գործող ձեռքերի պէտք ըզգացուեցաւ այդ մեծ գործը կատարելու համար և այդ պէտքը ստեղծեց տասներկու առաքելներ, որոնք և ներշնչուած Աստուածային գաղափարներով՝ եռանդուն կերպով կատարում էին իրանց առաքելական գործը, որի համար և կոչուած էին:

Բայց հետզհետէ աւելանում էր նորադարձ հաւատացեալների թիւը և առաքելներն այլ ևս անկարող էին նորակազմ համայնքի հոգևոր պէտքերը հոգալ, ուստի հարկ եղաւ հիմնել մի պաշտօնէութիւն, որի

պարտքը պիտի լինէր այդ չափահաս մանուկ ամբոխին ուսուցանել նոր կրօնի գիտութիւնը և նոցա մարմնական պիտոյքները հոգալ:

Այսպիսով կազմակերպուեցաւ եկեղեցու նուիրապետութիւնը, առաջ եկան կրօնի ուսուցման պաշտօնեաներ, որոնք ժամանակի ընթացքում զանազան դասակարգութիւնների բաժանուեցան: Մենք նպատակ չունինք այստեղ այդ դասակարգութեանց տեսակների մասին խօսել առանձին առանձին, այսքանը միայն կասենք, որ դոցա մէջ քահանայութիւնն իրաւամբ ամենակարեւոր պաշտօնը ճանաչուեցաւ, իբրեւ առաւել մօտ բուն ժողովրդին իւր կոչումով, պաշտօնով և սլարտաւորութիւններով և իբրեւ նորա շահերին ծառայելու կոչուած մի պաշտօնէութիւն:

* *
* *

Ինչպէս ամեն մի համբակ և արհեստակ նախ քան իւր արհեստի ու գիտութեան գլուխ անցնելն ու առաջնորդութիւն ստանձնելը՝ նախապէս անցնում է այն բոլոր կայաքաններով, որոնք աստիճանաբար նորան իւր մասնագիտութեան վերաբերեալ հմտութիւնն են մատակարարում և ուր նոքա պատրաստում են ստեղծագործող վարպետ և գիտնական դասեր, այսպէս էր ի հնումն պատրաստում մեզանում և այն անձը, որ իրան որոշել էր նուիրել քահանայական աստիճանին. ընծայացուն, բացի իւր ստացած կրօնական և ընդհանուր կրթութիւնից, սովորում էր նաև իւր եկեղեցու վարդապետութիւնը և գաղափար էր ստանում նաև այլ վարդապետութեանց մասին, սովորում էր զանազանել իւրը և օտարը և վերջապէս գիտութեանց կենտրոններում պատրաստում էր ժողովրդին ծառայելու վեհ գործի համար:

Եւ այս ամեն հմտութիւնները ձեռք բերելուց յետոյ՝ կոչուում էր նա քահանայական սուրբ աստիճանին և ընտրեալը հրապարակով, ձեռնադրուելիս, բոլորովին գիտակցաբար պատասխանում էր ձեռնադրող եպիսկոպոսի հարցերին և ուխտում. —

«Հրաժարիմ և նզովեմ զԱրիոս Աղէքսանդրացի, զՄակեդոն հայհոյիչն, զմարդադաւանն Նեստոր... և այլն: Եւ

«Խոստովանիմ և աշակերտիմ ս. Գրիգորիոսի Արևապազացւոյն, ս. Գրիգորի երկրորդ լուսաւորչին և որդւոց և թողանց նորին, Սահակայ և Մեսրոպայ...» և այլն:

Քահանայական հոլմունքների մէջ պատրաստութեան այս ձևը շարունակուում էր, քանի որ գոյութիւն ունէին այդ նպատակին ծառայելու կոչուած՝ Հայաստանի բազմաթիւ ծաղկեալ վանքերն ու վանական դպրոցները, ուր մինչև որ երկար տարիներ ընծայացուն չգեղերէր՝ կրօնական գիտութիւնը հիմնովին իւրացնելու՝ քահանայութեան չէր արժանանում. և սորա հետևանքըն այն էր լինում, որ քահանայ ձեռնադրուում էին միայն 30—40 տարեկան մարդիկ:

Գիտութեանց այդ տաճարներում նոքա սովորում էին նոյնպէս քահանայական կոչման վերաբերեալ զանազան հմտութիւններ, հովուութեան գործը և այլն:

Չնայելով սորան՝ ականերև է սակայն, որ քրիստոնէութեան նախկին դարերից արդէն կարևոր է համարուած որոշ հրահանգներ և կանոններ թալ քահանաներին թէ իրանց հօտի հովութեան գործը պատշաճապէս վարելու, իրանց պարտականութեանց անթերի կատարման, նոցա վարքի անարատ պահպանութեան և թէ առհասարակ նոցա կոչման վերաբերեալ տլ պարագաների մասին: Նոցա բարոյականի և զարգացման խընդիրը և հետագայ դարերում միշտ մտածութեան նիւթ

է եղած ազգային եկեղեցական ժողովներում, որոնց շատերը գումարուեցան նոյն իսկ այդ նպատակով և այնտեղ սահմանուած կանոնների մի մեծագոյն մասը քահանաների պարտականութեանց են նուիրուած:

* *
*

Անցան այն երջանիկ օրերը և այժմ դրութիւնն այնպէս է փոխուել, որ ամեն մի քանամեայ տղայ ցանկութիւն է յայտնում ժողովրդին ծառայել, նորան առաջնորդել և նորա հովուութեան ծանր լուծն իւր ուսերին բառնալ. հազիւ այդպիսիք մի քանի տարի անցնում են դպրանոցում և շատերն իսկ առ ոտս այս կամ այն քահանայի և ամենեւին միջոց ունեցած չեն ուսումնասիրել եկեղեցու անցեալը, եկեղեցական ժողովներով քահանայի վերայ դրուած ծանրատար պարտաւորութիւնները, երբ իշխելու, ղեկավարելու ցանկութիւն է յայտնուում նոցա մէջ:

Մեզ կասեն, թէ հէնց այդպիսիների համար էլ հիմնուած են հոգեւոր դպրանոցները, որոնց միակ նըպատակն է հոգեւորականներ պատրաստելը, ուրեմն թող հոգեւորականութեան կոչուող անձը նախ աւարտէ այնտեղ աւանդուող ուսմունքներն ու ապա թեւակոխէ այն ասպարէզը. սխալ է, սակայն, այս առարկութիւնը և այն գիտելիքները, որոնք անհրաժեշտ են ամեն մի պարտաճանաչ քահանային, համոզուած ենք, նոյնպէս անծանօթ են և դպրոյաւարտ երիտասարդներին, ինչպէս նաև պատահական ընծայացուներին, և բացառութիւն չեն այնպիսի անհատներ, որոնք քահանայական կոչումն ընդունելով և աչքը բանալով՝ զգում են իրանց մի նոր, գրեթէ իւրեանց համար անծանօթ աշխարհում, ուր տիրապետող կարգերն ու սովորութիւնները նոյնպէս անծանօթ են իրան:

Այս տեսակների համար է անշուշտ և այս դրութեան հետեանք, որ հոգևոր իշխանութիւնը, ժամանակ առ ժամանակ, իսկ Ազգիս հայրապետները գրեթէ միշտ կանոնական շրջաբերականներ են ուղղել հոգևոր դասին, նոցա չիշեցրել եկեղեցու վարդապետութիւնը, արարողութիւնները և վերջապէս իրանց պարտականութիւնքն առ ժողովուրդը, որովհետեւ յանպատրաստից մտնողներն այդ կոչման մէջ յաճախ թերացել են եկեղեցու վարդապետութիւնից, իսկ պարտազանցները մոլորութեան մէջ ձգել և դէպի կորուստ առաջնորդել իրանց հայրական խնամքին յանձնուած հօտը:

* * *

Հրահանգ և ուղեցոյց տալու գաղափարը օտար չէ մեր հոգևոր իշխանութիւնից. դեռ 12-րդ դարում չափազանց զգացուել էր այդպիսի մի հրահանգի կարևորութիւնը և ս. Ներսէս Շնորհալի կաթողիկոսը իրեն պարտք համարեց միօրինակելի «Ընդհանրական» թուղթ ուղղել ազգի բոլոր դասակարգերի հետ նաև հոգևորական ամեն տեսակ պաշտօնեաներին և յորդորել նոցա անվրթար պահպանել մեր հայրերից ընդունած ս. կրօնն ու նորա բոլոր ծէսերը:

Ել չենք թւում այն անթիւ կոնդակները, որոնք տրուած են զանազան ժամանակ Ազգիս հայրապետներին՝ հոգևորականներին իրենց պարտքերը յիշեցնելու համար:

Սակայն, եթէ իւր ժամանակ այդ ամենը գործնական և նպատակայարմար էին և ծառայում էին հոգևորական դասի ուղղութեանը՝ կարծում ենք՝ թէ այժմ բաւականաչափ կորցրել են իրանց նշանակութիւնը, վասն զի ո՞վ չգիտէ մեզանից, որ ներկայումս մեր քահանաները այդ տեսակ «փթած» գրքերով չեն հետաքրքրւում և չեն կարդում ամենեւին:

Ժամանակը փոխուել է և մի ուրիշ բանով պէտք էր փոխարինել դոցա, ուստի և դոցա հետեցին հոգեւոր իշխանութեան դարուս մէջ տեղացող հրահանգներն ու շրջաբերականները, յաճախ պատժի սպառնալիքներով: Բայց սոքա էլ ցանկալի հետեանքը չունեցան, այլ ժամանակաւոր ազդեցութիւն էին գործում միայն, որոնցից չէին օգտուում ո՛չ քահանաները և ոչ ժողովուրդը, որովհետեւ այդ հրահանգներն էլ յաճախ փոփոխուում էին, մէկ հրահանգին միւսն էր փոխարինում, միշտ էլ մէկը միւսին հակառակ, նոր իշխանաւորը ճգնում էր իւր նախորդի յիշատակը ոչնչացնել, իսկ երբեմն մինչև անգամ միևնոյն անձը մէկը միւսից լետոյ հրատարակել է բոլորովին միմեանց հակասող հրահանգներ, նայելով ժամանակին և կամ իւր տրամադրութեան:

Չենք կարող մոռանալ, օրինակ, որ հանգ. Վահան ծ. վ. Բաստամեանը մի օր Տփլիսում հրաւիրուելով մի ննջեցեալի յուղարկաւորութեանը, օրուայ ջերմ եղանակին առաջարկեց քահանայից հովանոցը գոցել, համարելով այդ նսեմացնող հոգեւոր հանդիսի պաշտօնութիւնը. քահանան ընդդիմացաւ, իսկ հ. Բաստամեանցը ս. Էջմիածին գնալով՝ ուղարկել տուեց մի խիստ հրաման վերացնելու այդ սովորութիւնը, որի հետեանքն այն եղաւ, որ յուղարկաւորութեան հանդիսին բաց գլխով գնալուն զոհ գնաց մի ծերունի քահանայ. սակայն հետաքրքիրն այն է, որ այս սովորութիւնն այնուհետեւ քանիցս արգելուել է և թոյլատրուել. այս տեսակ օրինակներ կարելի է բերել ինչքան կամիք, և այդ օրինակները կվերաբերին ոչ միայն սոսկական, փոփոխելի սովորութիւններին և ծէսերին, այլ նաև շատ էական խնդիրներին:

* * *

Այստեղից հետևում է, որ այս ձևերը չեն հասնում իրենց նպատակին, այլ քահանաներին պէտք է հրահանգել մի այլ եղանակով, աւելի տեսական, հաստատուն, որով կարող լինինք հասնել ցանկալի նպատակին:

Երբ մարդ մի նոր աշխարհ է մտնում, հարկ չէ արդեօք, որ նորա ձեռքը անմիջապէս տրուի մի հրահանգ, թէ իւր այդ նոր պաշտօնի մէջ ինչ պարտականութիւններ և իրաւունքներ ունի նա: Եթէ զինուորը, սպան ունին իրանց կանոնադիրքը, ուսուցիչը իւր կանոնադրութիւնը, պետական և քաղաքական ամեն մի պաշտօնեայ իւր հրահանգները և առհասարակ ամեն չափ ու հասակի համար կան որոշուած կենցաղավարութեան և գործունէութեան յատկացրած սահմանադրութիւններ ու կանոնադրութիւններ և ամեն մի պաշտօնէի ներկայ կրթուած դարում, ինչ դասակարգի էլ պատկանելիս լինի և ինչ հիմնարկութեան մէջ էլ նա ծառայէ տրւում է մի հրահանգ, մի ուղեցոյց, որ որոշում է նորա պարտքի և իրաւունքի, նորա սպասաւորութեան սահմանները, որոնցից զուրս գալ՝ կը նըշանակէ կամովին ենթարկել իրան որոշեալ պատժի և կամ իսպառ զրկուիլ իւր պաշտօնից, ինչո՞ւ չէ կարելի նոյնը անել և քահանաների վերաբերմամբ, որոնց թիւն արդէն լէգէօն է, ինչո՞ւ քահանան, մտնելով այդ նուիրական ասպարէզը, չպիտի գիտենայ, թէ ինչ ունի անելիք իւր առաջիկայ կեանքում, չպէտք է ծանօթ լինի մի որոշ ուղեցոյցի հետ, քան թէ ստիպուի վիզը ծռել սորան կամ նորան՝ այս այն աւանդութեան և ծէսի հանգամանքներին ծանօթանալու. վերջապէս ինչո՞ւ չպէտքէ լինի մի մշակուած, տպագրուած ու հոգեւոր ծալրագոյն իշխանութիւնից վաւերացրած մի հրահանգ, որիմէջ բազմակողմանի կերպով ցոյց տուած

լինին նոցա բոլոր պարտականութիւնները, հիմնուած ի հարկէ հայ եկեղեցու վարդապետութեան, առաքելական, տիեզերական երեք ժողովների, ազգային եկեղեցական ժողովներում որոշուած կանոնների, եկեղեցու ս. Հարց սահմանադրութիւնների եւ հայրապետական կանոնական կոնգալների վերայ և որը պարտաւոր լինի անգիր իմանալ ամեն մէկը, որ պատրաստուած է մըտնել այդ վեհ կոչման մէջ: Մեր կարծիքով այդպիսի մի ուղեցոյց պատճառ կարող է դառնալ նաեւ վերացնելու այն անթիւ ծիսական և արարողական տարբերութիւնները, որոնք մինչև այժմս գոյութիւն ունին մեր եկեղեցիներում:

* *
*

Մենք կարծում ենք, որ ժամանակն է և անհրաժեշտ իրականացնել այս առաջարկը. այդ ուղեցոյցը կամ կանոնադիրը հետևեալ բաժանմունքները կարող է ունենալ.

- Ա. Մկրտութիւն և դրոշմ. — ժամանակը, տեղը, հաստատուն և շարժական աւազան, երեխայի անուն, կնքահօր կրօնն ու դաւանութիւնը:
- Բ. Ապաշխարութիւն. — պայմանը, տեղը, վարձատրութիւնը (արգելուած):
- Գ. Պատարագ և հաղորդութիւն. — պատրաստութիւն:
- Դ. Ամուսնութիւն. — ա. բ. — գ. և դ. պսակի հրաման, իւրաքանչիւրի կատարման ծէսը, ներելի օրերը, թոյլատրուած աստիճանը:
- Ե. Ձեռնադրութիւն. — քառասունքի կանոններ.
- Զ. Վերջին օծում. — հիւանդներին հաղորդելը.
- Է. Թաղման ծէս. — ո՞ր վախճանուածներին չպէտք ծէսով թաղել. թոյլտուութիւն. նորամուտ ծէսեր և արարողութիւններ (արգելուած).
- Ը. Տնօրհնէք. — օրերը, ո՞րոնց աները չպէտք է օրհնել:

Թ. Այցելութիւն. — պարտադիր այց ժողովրդեան:

Ժ. Կարգապահութիւն. — կանոններ:

ԺԱ. Վկայականներ. — ծննդեան, պսակի, Թաղման քաղուածք, խոստովանութեան և հաղորդութեան, չքաւորութեան, ամուրիութեան վկայականներ:

ԺԲ. Արգելք. — ի՞նչն է արգելուած քահանային:

ԺԳ. Ձևեր. — քաղուածների, ա. պսակի, բ. և գ. պսակի և դ. պսակի յայտարարութիւնների, խոստովանութեան և հաղորդութեան վկայականների, չքաւորութեան և ամուրիութեան վկայականների, ընտանեկան կտակի, ճիւղագրութեան (ազգակցական, խնամական և կնքահայրական):

ԺԴ. Տիտղոսներ. — Հայրապետից մինչև զպիրը և հոգևոր վարչութեանց:

ԺԵ. Զգեստ. — բոլոր հոգևորականներին՝ յականէ.

ԺԶ. Պարգևներ. — նոյնպէս.

ԺԷ. Հասոյթ. — որոշակի...

Եւ այլն:

Յանկալի է, որ Հոգևոր իշխանութիւնն այս ծրագրի համեմատ մի լիակատար կանոնադրութիւն կազմէր և ամեն մի նորընծայի ձեռը տար առաջին իսկ օրից, որով յոյս ունինք շատ և շատ անախորժութիւններէ կազատէր թէ իրան քահանային, թէ իշխանութեան և թէ մանաւանդ ժողովրդին:

ԳԻԻՑ ԱԻԱԳ ՔԱՀ ԱՂԱՆԵԱՆՑ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ՄԵԺԱՄԵԺ ԿԱՅՍԵՐԱՅ ԹՈՒՂԹ

ՈՐ ԿԱՆ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ Ի ՀԱՂԲԱՏ ԼՈՒՍԱՀՈԳԻՔՆ ԱՅՆՔ:

1063 թ.

Ի ժամանակս թագաւորացն յունաց Միքայէլի վրաց Բագրատունեան Բագարատին և որդւոյ նորին Գէւորգեայ, և Հայոց Գագկայ և որդւոյ նորին Սմբատայ, և որդւոյ Աշոտեան Բագրատունւոյ և աղուանից Կիւլիկէի և որդւոյ նորին Ոնորիոսի և Ներսէսի, որ միաբանութեամբ և սիրով պատրաստեցան երթալ ի պարսի սպաս Մէլիք շահ մեծ թագաւորին, զի թագաւորաց թագաւորն Մէլիք շահ, կամեցաւ խաղաղութիւն և սէր արկանել ընդ քրիստոնէից, վասնորոյ առաքեաց զգեսպան զմին ի հաւատարիմ ծառայից իւրոց, որոյ անուն էր Աբդուլ, որ եկն հրաւիրակ թագաւորացն քրիստոնէից, այսինքն յունաց, հայոց, վրաց և աղուանից, առ ի գնալ ի դուռն մեծ թագաւորին պարսից, բայց թագաւորն յունաց ոչ կամեցաւ գնալ ի տեսութիւն մեծ թագաւորին վասնորոյ թագաւորն վրաց Գէւորգ, հայոց Գագիկ և աղուանից Կիւլիկէ ժողովեցան առ Բագրատ և սիրով միաբանեցան զի գնասցեն ի պարս առ մեծ թագաւորն Մէլիք շահ, որ և այնու միաբանութեամբ եկին ի դուռն սրբոյ և մեծի վանիցն Հաղբատու. ի աղաչել զԱստուած, և զսուրբ նշանն Տէրունական թերևս օգնեսցէ և յաջողեսցէ զճանապարհս նոցին մաղթանօք Արք եպիսկոպոսին Հաղբատայ և խոստացան արեամբ ներկեալ սուրբ նշանին Քրիստոսի խոստմունս և ընծայս մեծամեծս, զի եթէ խաղաղութեամբ վերադարձցեն ի պարսից երկրէն մեծ պատիւս տացեն սրբոյ վանիցն Հաղբատայ. և մինչ գնացին յաջողութեամբ Տեսուն և սրբոյ նշանին. թագաւորն պարսից ի տեսանելն զթագաւորսն քրիստոնէից մեծաւ պատուով և

սիրով ընկալաւ զնոսա և առնթեր իւր պահեաց և շնորհեաց բազում պարգևս և զթուղթս ազատութեան. և վերջապէս այսպիսի փառաւոր պատուով վերադարձոյց զնոսա ի բնակութիւնս իւրեանց: Եւ նոքա եկեալ յաջողութեամբ և մեծաւ ուրախութեամբ ի յերկիրս իւրեանց ժողովեցան միաբանութեամբ և եկին ի դուռն սրբոյ վանիցն Հաղբատու առ ի կատար հասուցանել զխոստմունս իւրեանց: Անդ գտանեցան յայնմ ժամու և երկու կաթողիկոսքն հայոց Բարսեղ և աղուանից Ստեփաննոս որք եկեալ էին ի թաղումն հանգուցեալ Արք եպիսկոպոսին Հաղբատայ, յետոյ լուեալ էին Բագարատ Ներսէս և մեծն Յովհաննէզ ելեալ էին ընդ առաջ և գնացեալ յուխտ ի Հաղբատ և ընտրեցին անդ քահանայ ոմն ի յառաջագրութեան տանն Հաղբատու, Գագիկ արքայի սուրբ և փիլիսոփայ խաղաղ և յամենայն առաքինութեամբ զարդարեալ Բարսեղ անուն և հրամանաւն թագաւորաց երկու կաթողիկոսքն ձեռնադրեցին զքահանայն ի յառաջնորդութիւն սրբոյ վանիցն Հաղբատու: Եւ այս երկու կաթողիկոսքն ընծայեցին յատուկ իւրեանց վիճակիցն բազում վիճակս ի ծառայութիւն մեծի վանիցն Հաղբատայ հրամանաւ և կամակցութեամբ բոլոր արքայիցն և մեծամեծ իշխանացն հայոց և աղուանից: Բարսեղ կաթողիկոսին վիճակիցն ալստեանցն Տաշիրն և ամրոցն Լօռի իւրեան բոլոր թէմիւն, Բաղանց տաղտն իւրեան բոլոր թէմիւն խորնուտակոտն իւրեան թէմիւն, հայունւոյ և ծանկունոյ տախտն իւրեան թէմիւն, օձնու տախտն իւրեան թէմիւն, թիֆլիզ քաղաքն վերն գօրի սամշվերդէն դմոնիսն և բուղամու ձորն իւրեանց թէմիւն, վերի ցխելվան թամարէշն զօրնիսն չիւսօրն սամծուէրն և մծօվրէթն իւրեանց թէմիւն բրինձն նաբաստէվն և այլն սուրամն զօգիցին ատէնն դեղումն. կախէթն շաքին վարսուանն զուրբութի ծայրն, բոլոր սոմխէթայ տանն նախէ դուռն, ճապալայն տալաւէրն, զոր ինչ վրաց արքայի վիճակումն հայք գտանին Գրիգոր լուսաւորչու դաւանութեամբն բոլորն Հաղբատայ ծառայօղ լինին, վրաց արքայից Բագարատայ և Գէւորգեսոյ նուիրեալն այս է ախալքալաքն սամցխէն ի մօզվին սաջաւախօն, զաւպէն, իմէրէթ զարգանուճն բուլբուլեանն, քօրուլեանն, սվանտալէն թատումն ածողվէրն և այլ նորին վիճակքն մեծի Յովհաննու հրամանաւն:

և մեր հայոց ազգքս ետուք սրբոյ նշանին Հաղբատայ վի-
ճակն աղուանից տայօղն գօրականն ձորագեղն, կայեանն
կայէծօնն աղէստաֆէն խօջաբազարն մահկանն, գաբէն շամ-
բօրն, շաքեն. և մերս թեմից գաւաղէնն բարամն իւրեան
թէմիւն մանասն իւրեան թէմիւն, մինչև ի վօդամած իւրեան
շրջակայ գիւղօրէիւքն շէնիւքն և անշէնիւքն այսօրիկբ բո-
լոր վրաց թագաւորին հայոց թագաւորին և աղուանից թա-
գաւորին նուիրեալն է երգմամբ և դաշնադրութեամբ խոս-
տացաբ և կատարեցաբ այսու պայմանաւ՝ զի զոր ինչ հա-
յոց և աղուանից վիճակումն վրաց ազգբ գտանիցին մըծ-
խրթայու ծառայեսցեն և զորս ի վրաց վիճակումն հայոց
ազգբ գտանին սրբոյ վանիցն Հաղբատայ ծառայող լինիցին,
հրամանաւ և կամօք Աստուծոյ օրհնեալ մեծ պսակաւոր թա-
գաւորին վրաց, Բագարատայ և որդւոյ նորին Գէւորգեսոյ,
Բագարատունւոյ և հայոց թագաւորին Գագկայ և աղուա-
նիցն թագաւորին Կիւլիկէ, Աստուածասէր և բարեպաշտօն
անշարժ պահօղբք անսուտ հրամանսն մեծ թագաւորացն և
կաթողիկոսացն օրհնեալ լիջիբ ի սրբոյ երրորդութեանն և
ամենայն սրբոց նորա. աստ երկար ամօք և խաղաղութեամբ. և
ի հանդերձելն զուարթերես և չարայաղթբ լինիլիք, և ար-
բայութեանն Աստուծոյ արժանի մեծաւ պատուով և յաղ-
թօղբ թշնամեացն խաչին Քրիստոսի որբ գալոց են ի վերայ
քրիստոնէից և յաւուրն դաաստանի յաջակողմեան դա-
սուն արժանի լինիջիբ տեսութեան Քրիստոսի և լսելոյ ըզ-
բաղցր բարբառն, որ ասէ եկայք օրհնեալք հօր իմոյ, ժա-
ռանգեցէք զպատրաստեալն ձեզ զարբայութիւնն ի սկզբանէ
աշխարհի։ Եւ ով որ սորին եղծմանն ձեռնամուխ լիցի. և
այլոց թագաւորաց նուիրեալ յիշատակսն խափանել ջանասցէ
կամ թագաւոր կամ կաթողիկոս կամ եպիսկոպոս կամ քա-
հանայ և կամ մեծ և փոքր իշխանք. արբ և կանայք և
այսց վանօրէից ժողովուրդն հանցէ զորս մեր նուիրեալ եմք.
և զխոստումունս մեր կատարել հրամանաւ մերով թագաւորքս
և կաթողիկոսքս սորին եղծանողն անիծեալ լիցի ի յԱստու-
ծոյ և զպատիժս դատանի, աբերօնի, կայէնի, յուգայի և
խաչահանուացն առցէ և զտանջանս դժոխոցն ժառանգեսցէ
յաւիտեանս յաւիտենից ամէն. նա ևս ի յետագայից մերոց,
թէ թագաւոր թէ կաթողիկոս և թէ պտորիարգ գտանիցին.

զայս մերս նուիրեալ անջնջելի յիշատակն, եղծանել խել խա-
փանել չունին կարողութիւն, վասնդի ետուք անշարժ և ան-
խափան սրբոյ վանիցն Հախբատայ նա ևս եթէ հայոց կամ
աղուանից կաթուղիկոս կամ պատրիարզ ոչ գտանիցին հրա-
մանատուն լինելոց է սրբոյ վանիցն եղեալ Հաղբատայ Արք-
եպիսկոպոսն: Իսկ եթէ նա ևս սրտացաւօրէն ոչ աշխատիցէ
զնուիրեալ յիշատակն մեր ի սուրբ վանիցն հանեալ ի կո-
րուստ վատնիցէ, ինքն ևս հանցի ի եպիսկոպոսէն իւրմէ և
զոր ինչ նզով ի վերն գրեալ եմք նաևս ժառանգեսցէ: Նմա-
նապէս հաստատ պահօղքն և կատարողքն սորին եղիցին օրհ-
նեալք յԱստուծոյ և զուարճացի հոգի նոցին ի յուրախու-
թիւնս արքայութեան յերկնից ի յարութեան յաւուրն յետ-
նում. և ով որ լիցին սիրօղք սրբոյ երրորդութեանն և Քրիս-
տոսական հաւատոյն այս հրամանս թագաւորական հաստատ
և անշարժ պահեսցեն որ և շնորհք տեառն Աստուծոյ և
ամենայն սրբոց նորա վայելեսցեն ուրախութեամբ յաւիտեանս
յաւիտենից ամէն: Պրեցաւ ի թուին հայոց, հինգ հարիւր
և երկու տասանին: 1063

Մեր օծեալ Թամարա Արքայի որդի արքայ վրաց կախից
Ղազախու բռնալուու և շամշադնու տիրոջ կախօղ և հրամա-
յօղ Երկրորդ հերակլ քննեցաք զհախբատայ ժողովուրդն և
զհին գուջարներն և ստոյգն իմացաք որ բարթլու կախէ-
թու և իմէրէթու բնակիչ քրիստոնեայքն հախբատայ ժողո-
վուրդ են լեալ որովհետև ի յառաջին թագաւորացն նուի-
րեալ էր բարթլու կախէթու և իմէրէթու հայոց ժողովուրդն
ի ծառայութիւն հաղբատու թէ իշխանք թէ ազնիւորդիք,
թէ ռամիկք. վասն որոյ մեք ևս այսպէս հաստատեցաք գու-
ջարի օրինակս զայս. զի եթէ ի բարթլ և կամ ի կախէթ
հայոց դաւանութեամբն եկամուտ ժողովուրդք գտանիցին
նոքա ևս Հաղբատայ ծառայողն լինելոց և բաց ի նմանէ
ոչ որ կարէ ձեռնամուխ լինել, զի ի մէջ ամենայն քրիստոնէից
այսպիսի սահմանադրութիւնս կայ. մայիսի 4-ին: ի 1779
թուին:

ԲԵՐԴԻ ՄԵԺ ԵԿԵՂԵՑԻ

Բարձր սրբազան տէր Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Երկայ-
նաբազուկ արղութեան, Ապա մեր դատաւորքն, քաղաքի մե-
լիք դարչին և չորս հաղբատայ ժողովուրդք բէթսուգայք,
ընդ ձեզ վերահասու արասջիք լաւապէս քննելով Ճշմարիտ
իրաւունք տաջիք, յունիսի 17, յամին 1797. հաղբատայ
Առաջնորդն ևս թէպէտ և իցէր, որովհետև ձեր բարձր
սրբազնութիւնն աստ հրամայիւր, յայնժամ ևս հարկ էր
որ վերահասու լինէիք

կնիք չերակլ ար-
բային.

Աստուած բախտաւոր թագաւորի ախտն տացէ բերթի
մեծ եկեղեցւոյ աւագ բահանայ տէր առաքելին: Ողորմած
թագաւոր ունելոց էք 'ի մօի զի սոյն եկեղեցիս յովով ժա-
մանակս, հետանորսն ունէին բռնադատեալ և գերի էր 'ի
ձեռս նոցին, Աստուած զօրացուցանէ զթագաւորութիւն ձեր,
դուք զերծուցիք 'ի գերութենէ: Ըստ որում սոյն եկեղեցիս
ոչ ժողովուրդ ունէր և ոչ թէ յուստեք եկամուտ ունէր,
զաբարիայ վարդապետն, բարձրագոյն հրամանաւ, սոյն եկե-
ղեցւոյ պարսպի վերայ, երեսն դէպ 'ի մէյդանն շինեաց
զդուքանս որ նոցին զբիրայսն, սոյն գերի անկեալ եկե-
ղեցւոյն պիտոյասցի 'ի յիշատակ հոգւոյն իւրոյ: Տէր տացէ
ձեզ երկար կեանս, և զնա յարքայութեան ժառանգեցուս-
ցէ, սոյն եկեղեցւոյ շինութեանն ձեռն էարկ, դուքանաց
զբիրայս, և յինքենէ ևս ծախս առնէր եկեղեցւոյ վերայ,
ժամանակն ոչ էանց, ձեր ախտին փոխանակեցաւ: Յետ նո-
րին՝ Թաղոյի որդի միւրտուամ 'ի վէթիլութեան իւրոյ, 'ի պա-
րլսպին սոյն եկեղեցւոյ և 'ի կարգին սոյն դուքանաց՝ զայլ
զդուքանս շինեաց հաղբատայ եկամտիցն, և նա ևս ձեր
ախտին փոխանակեցաւ: Յետ այնորիկ ովք որք Առաջնորդք
կարգեցան, պատճառ զայս արարին թէ հաղբատայ դրամիւ-
է շինեալ ասէ, Թաղոյի որդւոյ շինեալ դուքաններու քի-
րայն, և զաբարիայ վարդապետի շինեալ դուքաններու քի-

րան ևս նորա ստացան, որ մի շահի սոյն գերի անկեալ և քայքայեալ եկեղեցւոյ վերայ չեն գործ անեալ, յայնմ հետէ սոյն եկեղեցւոյն իւր մլքի քիւրայն չէ հասեալ: Ողորմած Թագաւոր, ձեր բարեբախտ աչքն տեսեալ է զի սոյն եկեղեցւոյն ինչպէս էին վշտացուցեալ հեթանոսքն, զպարիսպն քակեալ էին մինչև զպատուհանսն 'ի խողանս և 'ի յաղբս էր. և 'ի յերդս եկեղեցւոյն կանայքն ջահրայ կը մանէին, և 'ի կողմն եկեղեցւոյն մեծ և բարձր գոյր աղբանոց դիզացեալ, և եկեղեցւոյ գլուխն ևս այնպէս հնացեալ էր որ բաղում անգամ անձրևն 'ի ժամասացութենէ և 'ի պատարագէ խափանէր մեզ: Ես անարժան քահանայս, բարձրագոյն հրամանաւ և ողորմութեամբ, և թուամանի որդւոց, յարգելի դատաւորաց կամօք և յօժանդակութեամբ ձեռնարկի, մեծ աղբանոցն բարձի և 'ի գետն արկեցուցի, և եկեղեցւոյ վերայ կողմնեալ խողանն ևս բարձեցուցի և պարսպապատեցի բռամբ և քարիւ, շրջապատեցուցի զպարիսպ, եկեղեցւոյ գմբէթն ևս ետու շինել որ ամենեցուն է գիտելի, հնոց ժամանակաց համբաւ ոչ գոյ. այսքան պատճառանօք 'ի վերայ եկեղեցւոյ պարտ եղաւ և 'ի մեծ վշտակրութիւնս եմ:

Ողորմած Թագաւոր, այսքան շինութեանց և ծախուց վերայ, Հաղբատայ առաջնորդքն մի շահւոյ ոչինչ են օգնեալ, այլ փոխանակ օգնութեան, սոյն գերի անկեալ եկեղեցւոյ մլքերու զեկամուտսն ևս ոչ տան թոյլ: Աստուած ոչ խափանեցէ 'ի Հաղբատոյն բաղան, բարթին, կախէթն և զղաղախն, որոց եկամուտքն նորա է, սոյն խղճալի եկեղեցւոյն ընդէր ոչ խղճան, խնդրեմք 'ի ձէնջ զի մէլիքին հրովարտակաւ հրամայէր որ, դատաւորաց, բաղաբացուոց վերահասութեամբ հարցանիցեն և իրաւամբ, սոյն ձեր զերծուցեալ եկեղեցւոյ, ձեր ողորմութեանն, իւր զմուլքն թոյլ տան ինքեան, որ սոյն եկեղեցին, պարտուց վճարել և իւր պակասութեանն լցուցանել կարողացի 'ի փառս Աստուծոյ և 'ի ձեր յօրհնութիւնս հաստատեցի. և ով որ որ լինիմք 'ի սոյն յեկեղեցւոյն, միշտ և հանապազ ձեր բարեբախտ անուան օրհնողք և յիշատակողք լիցուր: Յունիսի 1. յամին 1797: Սոյն հրովարտակս, մեր հանգստարան մեծ եկեղեցւոյ հրովարտակն է, կնիազ մանուշար Թումանեան:

ՆԻԻԹԵՐ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՊԵՏԱՌԻԹԵԱՆ

ՆԵՐՍԷՍ ծառայ Բրիտոսի և անհասանելի կամօքն Աստուծոյ եպիսկոպոսապետ և Կաթողիկոս ամենայն Հայոց ծայրագոյն պատրիարգ համաղգական նախամեծար աթոռոյ արարատեան մայր եկեղեցւոյ սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի: Առաքեմ 'ի կօնսիստօրն զօրինակ գրութեան նորուն պայծառութեան Ալէքսէյիչ Պերովսկի մինիստրի ներսնային գործոց 'ի Յն փետրվարի այսմ 1850 ամի համարաւ ՅԵՅ, յաղագս կայսերական հրամանաց, զի ուսուցիչք օրինաց Աստուածայնոց յամենայն ուսումնարանս սկսեալ 'ի բարձրագոյն ուսումնարանաց մինչև ցժողովրդական դպրոցս եղիցին կարգեցեալ ուսեալ անձինք վարուք և բարուք օրինական անձինք և աշխատասէրք վասն տպաւորելոյ 'ի սիրտս և 'ի հոգիս աշակերտաց զսէր և զերկիւղն Աստուծոյ և զամենայն զպարտաւորութիւնս բրիտոնէական վայելչական կացութեանց և յանձն առնեմ կօնսիստօրին բարուք հայեցողութեամբ վասն ամենայն բահանայից եղելոց 'ի նմին պարտաւորութեանց ուսուցչութեան Աստուածային օրինաց և պատուիրանաց ոչ անհոգանալ հասու լինել վասն չափու իւրաքանչիւրոց տեղեկութեանց և վասն յօժարութեանց և պարտաւորութեանց կամաց նոցին յաղագս ներգործելոյ 'ի միտս և 'ի կամս աշակերտաց զկատարեալ ծանօթութիւն վասն ամենայն դասաւելոցն, և վասն վարուց նոցին և բարուցն, զի ընդ բանիցն վասն ուսուցչութեանց եղիցին և անձնական որպիսութիւնք նոցին օրինական յորդորիչք առ պարտաւորելոյ զանձինս իւրեանց լինել Աստուծոյ արարչի իւրեանց այնպէս՝ որպէս և պատուիրանն է Բրիտոսական «Տեսցեն զգործս ձեր բարիս և փառաւորեսցեն զհայրն ձեր, որ յերկինս է: Յամի 1850 և աղգական 1299 յուլիսի Յն 'ի Թիֆլիզ:

Կաթողիկոս ամենայն Հայոց ՆԵՐՍԷՍ

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Ի 31 դեկտ. 1843 ամի

Յաւերական Վազանայ:

Պատուական հօր Եփրեմայ իմաստուն վարդապետի
ի Ս. Նազարեանց խնդալ և ուրախ լինիլ:

Վաղ ուրեմն ակնկառոյց սպասելով պատասխանեաց իմոց նամակաց՝ ընդ ժամանակս ժամանակս առ Ձեզ ուղղելոց, այն է, ի Մոսկովայ և ի Վազանայ՝ սակաւ մի ևս և անկանէի յերկուանս զձերոյ բարեկամութենէ: Արդոյ նամակ ձեր՝ գրեալ ի նոյեմբերի 15, ժամանեաց առ իս ի վերջին օր նոյն իսկ ամսոյ և փարատեաց զոր յիսն տարակուսանս. և ոչ այսչափ միայն. այլև ուրախացոյց զիս ի հանդէս ածելով զբարեկամիդ մտադիւր պատրաստականութիւն ձեռն տալ ինձ ի պսակ կատարման առաջադրելոյս գործոյ: Յանկութիւն Հայկազնէից՝ տեսանել զանուանս իւրեանց նաղաքանեալ ի գործ ինչ ուսումնական՝ յորոյ ի տպագրութիւն մի և կէս դահեկանաւ արծաթի զոհաբեր լինէին, երեսայական ինձ տեսանի՝ և ակնյայտնի ապացոյց սնոտիասէր բարուց մերայնոց. շատ էր արդարև օգուտն քաղեալ ի վարդապետական ինչ ստեղծուածոյ և առանց հաճելոյ զբիմս փառասիրութեան. Հայք փոխանակ սիրելոյ և փառաւորելոյ զորս թափեն զամենայն ճիգն իւրեանց ի կրթութիւն ազգի, ինքեանք կամին գովաբանիլ վասն քանի մի չնչին դահեկանաց՝ ծախելոց յիւրեանց իսկ օգուտ և ի շահ. ո՛հ անդամանելի մոլորութեանդ՝ զորոյ զնմանն առ լուսաւոր ազինս չիք նշմարել: Եղիցո՛ւք ընդ տկարս՝ տկար յանուն ազգի մերոյ և առ ի սրտէս տենչանաց օգտել նմա ըստ չափու մերոց կարեաց: Շարագրութիւն իմ՝ որոյ առարկայ յայտնի է ձեզ արդէն, իսկ և իսկ ի տիպ ունի մուծանիլ, եթէ գումարեսցի կարևորեալն առ այդ արծաթ. առ ի տպել օրինակս 300 ի Հայոց տպարանի Ղազանու, պահանջին 600 ռուբլի թղթադրամ. իսկ եթէ տպեսցուք օրինակս հարիւր, հարկաւորեսցի աւելի քան զ200 ռուբլի թուղթ: Եթէ կամ էր ազգասիրաց հայոց (եթէ էին արդեօք ոյսպիսիք առ մեզ)

օգտուել անձանց և ոչ ինձ՝ թող միաբանեալ օգնեսցեն տպագրութեան ազգաշահ մատենիս. և ես կատարեցից զցանկութիւն նոցա նազաբաժնութեամբ պատուասիրելով զանուանս ի նախերգանս և դասելոյ ի վերջ մատենիս: Բանք պատուական կաթուղիկոսիդ՝ իբրու թէ յանյարմար պահու ձեռնարկեալ է իմ ի գործ պատմագրական ի վարդապետութիւն ազգիս, օտարոտի ինձ թուեցան. կարծեմ թէ՛ բարւոք ևս լինէր՝ ոչ երբէք ձեռն յայդպիսի արկանել և թողուլ ազգի և եկեղեցւոյ մերոյ ի յաւիտեանս դեգերիլ ի բաւիղ խաւարի. «տէր կարողացուցէ ասելով» չեղիցի ինչ, պարտ է ձեռն կարկառել օգնութեան և բաջալերել զաշխատողս ի վերայ լուսաւորութեան ազգի. որ մեծն է բան զամենեւեան, նա՛ եղիցի և տացէ բարի օրինակ այլոց: Ընորհաւորական բանահիւսութիւն իմ և թուղթ՝ ասէք՝ հասեալ են առ վեհափառ ծերունիք. գիտեմ զայդ և ի նամակէ պարոնայ Աթաւեանց և ոչինչ ևս այլ: Եթէ ոչ խաբիմ, չիք ինձ յոյս ըսպասելոյ արժանւոյն պատասխանելոյ. զի անհնարին է ինձ տեղի տալ կարծեացն՝ թէ ասիական միտք միջամուկ եղեալ ի մեծամեծ խնդիրս Եւրոպեան դարու մերոյ՝ ունին մատուցեն առողջ խորհրդոց՝ և ի բաց տարցեն զասիական մոլորութիւնս՝ որ ըստ չափ արմատացեալ ի մեզ՝ զոյգ ընդ կենաց ունին ելանել: Տացէ՛ տէր, զի պատուական կաթուղիկոսդ ի սուտ հանիցէ զտխուր գուշակութիւն տառապեալ սրտի իմոյ և ցուցցէ ինձ վկայութեամբ՝ թէ արժան էր զինքենէ այլազգ դատիլ: Զհաստատել կաթուղիկոսիդ ի կայսերէ վաղու ևս տեսի ի նկարագրութենէ ծիսից և արարողութեանց կատարելոց ի ծերակուտին Էջմիածնի վասն ընտրութեան ներսիսի, ի նկարագրութենէ ասեմ՝ տպելոյ ի Ռուս լեզու յորագրութեան նախարարութեան ներքին գործոց (журналъ Министерства внутреннихъ дѣлъ): Տրտում եմ յոյժ՝ մնալով ցարդ անպատասխանի ի պարոն Բրիտափորայ Լադարեանց առ որ ի ձեռն Մարկոսեան հայազին յուղարկեցի ճառ ինչ ի ռուս լեզու՝ ուր բան է զբարւոքն տնօրէնութենէ զպրոցի նոցա, և զայլոց կարի ազգօգուտ

Ստացայ բայց զի՛նչ յայտնի ապացոյց գեղեցիկ ասիւք անհետ առնելոյ զամենայն խորհուրդս իմ:

իրողութեանց: Եթէ ասացեալ աղգասէրքս մեր այսչափ սառն և անփոյթ զհայրենեաց, զինչ եղիցին չազկասէրքն մեր, «յ՛» ճիւղը անհեթեթք, կամ անասունք մարդակերպ և կամ մարդիկ անասնակերպք, յորոց պահեսցէ՛ տէր զձեզ և դիս: Զմսուրն կամին բերե՛լ տալ վասն վարժապետութեան ի դպրոցի իւրեանց. այո՛ Մսուր զոմն շատացուցեն որով և իցէ, բայց մի մսուր ոչ զօրէ տակաւին յերկինս հանել զդպրոց դոցա՝ որոյ պէտք և գլուխք են հայատեացք և տգէտք յայնոսիկ որք հային ի մեր օգուտ ազգային: Շատ էր հայոց մնալ անդ ուր կայինն: և չէր պիտոյ գալ և մտանել ընդ ծառայութեամբ օտարաց՝ կարգելոց պետ և գլխաւոր ի տան պաճարամիտ ազգասիրաց Հայոց: Զոր ասեմա՝ հասկանայք կարծեմ, և առանց բազմաց ծանօթաբանութեանց:

Զկեցութենէ մերմէ ի Վաղան գոր ինչ ասացի յառաջին նամակս իմ առ ձեզ, երկրորդեցից և այժմ. վատ է և անյարմար կեանք մեր աստանօր. տառապանք անբաւք և միութարութիւն և ոչ մի. հարուստք ապրին տանելի եղանակաւ, բայց վա՛յ և աւա՛ղ արտասուելի աղբատաց՝ յորոց սակի և մեք եմք. օթեան իմ բաղկացեալ յերից փոքրիկ և անպիտան սենեկաց արժէ յամին 500 ռուբլի թուղթք, ծառայք իմ թուով երկուք՝ յորոց մին կին մարդ՝ խահարար. ստանան յինէն վարձ ռուբլիս իւր 250. և դու հաշուեմ արդէն զայլ պիտոյս կենաց, յաջնան և ի գարնան յայնպիսի տիղմ ընկղմին փողոցք՝ մինչև անմարթ լինել անցանել ուտիւք. վա՛յ նմա՝ որոյ չեն սսյլ և երիվար:

Ահա՛ բեզ վարձ պատուական զկնի այն սեաւ և անիծեալ աւուրց կենաց իմոց ի Բետերբուրք. տար և համբեր սիրտ իմ եթէ կարես, մինչև եկեալ մահու՝ վաղճանեսցէ զարիւնոտ վիշտս քո, կամ յերանութիւն և կամ ի տանջանս զբեղ դատապարտելով:

Թէ՛ զինչ են միտք կաթողիկոսիդ՝ յորժամ անդրէն դարձցի յԵջմիածին, և ոչ մի ինչ գրէք ինձ. է՛ր արդեօք բանալ դժա ճեմարան ինչ ի կրթութիւն հոգեւորաց և ուստի՞ կամ էր առնուլ զառ այդ արժանաւոր վարդապետս, ուսեալս Եւրոպեան և Ասիացի գրովք: Բազում ինչ խօսեցայ զայսպիսեաց ի նամակի իմում առ նա, ցուցանելով և զիմ

առ ձեռն պատրաստականութիւն զօրավիգն լինել նմա՝ որով
և բերէին կարբ իմ. բայց ցայսօր անպատասխանի մնալս իմ
արկանէ զիս յանել խորխորատ տարակուսանաց:

Առ այժմս պարապելով բարւոք ևս մշակութեան ճառի
ինչ՝ խօսեցելոյ յինէն ի հանդիսի պրօֆեսսորաց համալսա-
րանիս զդպրութենէ Հայոց, գուցէ ընդհուպ յաջողեցայց ի
լոյս արձանացուցանել զայն ի ռուս լեզու, նուիրմամբ վե-
հափառ կաթուղիկոսի մերոյ. մեռեալ է սիրտ իմ. թէև ըս-
կստնիմ արիական հոգւով. այլ պաղեալ եռանդեանն ի կէս
ասպարիսին՝ գօսացուցանէ զճիգն իմ և նահանջէ զյաջողու-
թեամբ կատարածն, ուստի սկզբունք անթիւք և անհամարք,
իսկ վախճան և ոչ մի.

Հանդերձ ողջունիւ իմոյ ցաւած ամուսնոյ առ հայրդ
իմ և բարեկամ

Կամ և մնամ

Ձեր հարազատ

Ս. Նազարեանց:

Մ Ի Դ Ա Ջ Ն

Կոմաւ Հօր և հաճութեամբ Որդւոյ, և յօժարութեամբ
Սրբոյ Հոգւոյն, մեք ի Թիֆլիզ եղեալ, երկուց թէմից սրբոց եկե-
ղեցեաց գործակալքս և Աւագ Քահանայքս, ի մի սիրտ և ի մի
հոգի եղեալ. զայս թուղթս միաբանութեան եղաք, ի միջի
մերում դաշինս կուելով առաջի Աստուծոյ, և ամենայն սըր-
բոց նորա, զի յայսմ հետէ լիցուք ամենեքեան միաբան և
միախորհուրդ, և ըստ ամենայնի կապեալ ի կողմանէ կանո-
նաց, և խորհրդոց սրբոյ եկեղեցւոյ մերոյ: Եւ որ ինչ հասի
և չհասի քննութիւն և հարցումն իցէ, ամենայն միաբան
քահանայ պարտ է ազգել Աւագ քահանային իւրոյ, և Աւագ
քահանայն յայտնել ժողովոյս մերում, և մեք հանդերձ Ա-
ռաջնորդովք մերովք, ըստ կանոնաց քննեալ վերահասու լի-
ցուք, և յայնժամ որ ինչ վճիռ ելցէ, ի ժողովոյս մերմէ,
այնպէս պարտին առնել: Նաև՝ ի ձեռնադրել քահանայի

ուրուք եթէ քաղաքական իցէ, նոյնպէս ժողովեցուք առ սրբազան Առաջնորդն և վերահասու լիցուք, եթէ՝ պատկանաւոր իցէ ձեռնադրելին, ըստ վարուցն, ըստ գիտութեանն և ըստ ժառանգաւորութեանն, և մեր լիցուք համաձայն ընդ Առաջնորդացն մերոց: Ապա թէ անպատկանաւոր իցէ, մի տացուք թոյլ ձեռնադրել զայնպիսին, և մի ոք ի մէնջ կարողացի, յատկապէս և ինքնագլուխ հարցողաց զպատասխան և զճանապարհ իմն տալ մարդահաճութեամբ և կամ կաշառաւ և կամ ծածկաբար, մի՛ իշխեսցէ ոք ի մէնջ յաղագս ապօրինաւորութեան միջնորդ և բարեխօս լինիլ առ Առաջնորդսն, եթէ ոք յանդգնեալ շեղիցէ յայսմ կանոնէ և միաբանութենէ մերմէ, այնպիսին ընդ տուժիւք եղիցի, այսինքն ըստ հոգւոյ զրկեսցի ի բահանայական յաստիճանէ իւրմէ. . . . Քահանայն և գործակալքն ևս անկցին ի պատուոցն իւրեանց, և ըստ մարմնոյ՝ 1. . . . սրբոյ Աթոռոցն տացէ և ժԲ թուման տուգանս օրհնեալ Արքային: Իսկ ձեռնադրելի քահանայն, եթէ գիւղական իցէ, նոյնպէս մինչև ի գիւղականաց իւրոց և ժողովրդոց իւրոց, զհաւատարիմ վկայկան և զինդրանաց թուղթս ոչ ունիցի ի ձեռն և զայն մի՛ ձեռնադրեսցէ Առաջնորդն: Նաև եթէ՝ յայսմանէ օրինապահութենէ մերմէ վնաս ինչ ելցէ, ի տուժան և ի պատիժ, յամենայնի եղիցուք, ի մի կապեալ և հաղորդ իրերաց: Գրեցաւ և կնքեցաւ հաճութեամբ մերով, ի ՌՄԽԳ թուոյն մերոյ, և ի յունվարի Բ.ին:

Մայրաքաղաքիս Առաջնորդ և նուիրակ Մարտիրոս Արքեպիսկոպոս հաճեալ ընդ միաբանութեան թղթոյս համաձայնելով հաստատեալ կնքեմ.

Գերահոյակ սրբոյ վանից Հաղբատայ Առաջնորդ Դաւիթ Արքեպիսկոպոս հաճեալ ընդ միաբանութեան թղթոյս համաձայնելով հաստատեալ կնքեմ:

Կնիք — ստորագրութիւնք 9 քահանայից:

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՋԳՈՑՄՈՒՆՔՆԵՐԻ ԱՅԽԱՐՀ *)

(Խ. Արովեանի երկերի տաժիւ)

Հրատարակեց Խահակ Ժամհարեան. Մոսկուա, տպարան Ք. Բար-
խուդարեանի 1897 թ. էջ $1+9+35+11+526+2=584$
Գիրքը բովանդակում է հետևեալ նիւթերը.

I. Հրատարակչից

II. Խմբագրից էջ ա Թ

III. Խաչատուր Արովեան 15—44

IV. Վէրք Հայաստանի

... յառաջարան հեղ. III—XI

բ. քննարկ 12—287.

V. Օվսանայ էջ 291—325

VI. Գարապ վախտի խաղալիք

... յառաջարան էջ 329—330

բ. քննարկ 331—426

VII Ֆէօդորայ 427—453

VIII. Մտածմունք ի տեսիլ հայրենեաց էջ 454—458

IX. Նախաշաւիղ էջ 461—488

X. Ճանապարհորդութիւն էջ 489—497.

XI. Բառաթերթ էջ 501—537

XII. Ցանկ.

Գրքին կցուած են հետեւեալ 3 լուսատիպ պատկերները.

1) Արովեանի պատկերը

2) Արովեանի տունը Քանաքեռ գիւղում

3) «Մտածմունք ի տեսիլ հայրենեաց» դրաբար ուտանաւորի
սկզբի չորս տան սրբագրուած սեւագրութիւնը:

*) Այս յօդուածը պատրաստուած էր «Լումայ»-ի անցեալ գրքի հա-
մար, սակայն անկարող եղանք հրատարակել:

Խմբ.

Ա.

«Հայրենասիրի սղբ»-ի հառաչանքներով սնուած հայ սերունդները հետզհետէ նորանոր «վերք»երի պատճառած ցաւերն զգալով՝ աւելի ևս մեծ փափագով և հոգեկան թախիժով էին կարդում այդ վերքերից մէկի հոգեշունչ նկարագրութիւնը— Խաչատուր Աբովեանի «Վէրք Հայաստանի, Ռդռ հայրենասիրի» գրուածքը: Պատանի թէ երիտասարդ, օրիորդ թէ տիկին, ամենքն էլ ցանկանում և փափագում էին անձամբ չօչափել այդ «Վէրքը» և դասագրքերում կարդացած հատուածների տպաւորութիւնն ամրողջացնել: սակայն շատերն ի զո՛ւր էին որոնում, աշակերտ և աշակերտուհիք ի զո՛ւր էին ուսուցիչներին խնդրում ու պաղատում՝ իրենց համար «Վէրք Հայաստանին» ճարել: Վերջին երկու տասնամակում այդ գրքի միակ տպագրութեան օրինակներն ամբարն սակաւացել, հազուադիւս էին դարձել, որ շատերի փափագն անկատար էր մնում: Չստ շատերը ցանկացել են այդ գրքի երկրորդ տպագրութիւնը տեսնել, շատերը դիմել են հանգուցեալ Վարդան Աբովեանին՝ տպագրութեան իրաւունքը ձեռք բերելու,— ի միջի այլոց տողերիս զրոյը նոյնպէս, մի փոքրիկ խումբ գրականութեամբ զբաղուող պարոնների հետ դիմել է հանգուցեալին, մի քանի տարի առաջ—սակայն ինչ ինչ պատճառներով բոլորն էլ անաջող ելք են ունեցել:

Այժմ վերջապէս բոլորի ցանկութիւնը կատարուած է. մեր առաջը զրուած է ոչ թէ միայն «Վէրք Հայաստանին», այլ և մի ստուար հատոր՝ կազմուած Աբովեանի արդէն տպագրուած, բայց վաղուց սպառուած աշխատութիւններից:

Պէտք է շնորհակալ լինել պ. Իսահակ Ժամհարեանից, որ յաջողեցրեց այդ գրքի տպագրութիւնը և հմուտ գրչի խմբագրութեամբ ի լոյս հանելով՝ հայ բանասիրին միջոց տուեց իր ամենասիրելի հեղինակի երկերը կաթալու: Մենք ամենայն համակրանքով վերաբերուելով պ. Ժամհարեանի հրատարակութեանը՝ մի բան միայն կցանկանայինք ասել՝ առիթից օգտուելով:

Աբովեանի երկերի թագն ու պսակը, հեղինակին հռչակ տուող գործը, «Վէրք Հայաստանին», բուն ժողովրդական գրուածք է և հէնց բուն ժողովրդի համար էլ գրուած. բայց այս

տպագրութեամբ ժողովրդին սիրելի այդ զգացմունքների աշխարհը բուն ժողովրդին անմատչելի է մնում՝ գնի պատճառով։ Սրանով չենք ուզում ասել թէ գիրքը թանկ է գնահատուած. քաւ լիցի, ուրիշի հրատարակութեամբ գուցէ կրկնակի գին ունենար, բայց խնդիրն այն է, որ բուն ժողովրդի, աղքատ դասակարգի մարդն անկարող է մէկ մանեթ մի գրքի տալ։ Արդեօք հնար չկայ «Վէրք» հայաստանին» առանձին տպագրել և գինն առ առաւելն 20 կոպ. նշանակել. մենք հաւատացած ենք, որ այդպիսի մի ժողովրդական հրատարակութիւն տառնեակ հազարներով կսպառուի։ Մեր ամենքի ցանկութիւնը պէտք է լինի, որ «Վէրքը» ամեն մի կարգաւ իմացող հայի սեղանի զարդը լինի։

«Վէրք»-ի այդպիսի մի հրատարակութիւնը փոքր ինչ կը սփռուէ մեծ հայրենասիրի, հետեւեալ տարին լրացող, ցաւովի կորստեան յիսնամեայ տարեդարձի պատճառած վիշտը։

Բ.

I. Մեծաբեգոյ հրատարակիչն իր հրկտողի մէջ յիշելով, որ հրատարակութիւնը տեղի է ունեցել հանգուցեալ Վարդան Արովեանի (Խաչատուրի որդին) համաձայնութեամբ և օժանդակութեամբ, համեստութեամբ նկատում է. «մեր նոր հրատարակութեամբ փոքր ծառայութիւն մատուցանելով հայրենի գրականութեան, մենք կամեցանք դորանով յարգել անմահ Խ. Արովեանի յիշատակը...»։ Յառաջարանի վերջին տողերն են. «հրատարակութեանս ամբողջ արգիւնքը նուիրուած են յօգուտ հանգ. Վ. Արովեանի որբացեալ դաւակաց»։

Այսպիսի մի յարգելի հրատարակչին հասարակութիւնն ինչ կարող է ասել, բացի խորին շնորհակալութիւն յայտնելուց։

II. Ժողովածուի խնամքով և հոգացողութեամբ խմբագրող պ. Ստեփանոս Տէր Սարգսեանցն իր յառաջարանում բացատրում է հրատարակութեան վերաբերեալ հանգամանքները։ Բնագրների մասին, ուղղագրութեան, սրբագրութեան, կէտադրութեան, տելուցած փոքրիկ հատուածների և «կռունկ»-ից հանած կտորի մասին. վերջը թւում է նաև Արովեանի կենսագրութեան աղբիւրները։

Մի բանում համաձայն չենք պ. խմբագրողի հետ և ավ-

սո՛ս, որ այդ կէտն առաջուց հրապարակով չէ արժարժուել. ուղղագրութեան խնդիրն է այդ:

Արովեանի երկերի այս նոր հրատարակութիւնը լոկ ընթերցանութեան և ոչ թէ գիտնական հետազոտութեան նպատակով ի լոյս հանուած լինելով՝ պէտք էր և մինչև անգամ անհրաժեշտ՝ հեղինակի կոպիտ տառասխալներն ուղղել կամ գոնէ միօրինակութիւն պահպանել: Չպէտքէ մոռանալ, որ այդ երկի ընթերցողների եթէ ոչ մեծագոյն, գոնէ նաև ոչ փոքրագոյն մասը դպրոցական նստարանների վրայ նստած կամ թէ դեռ նոր վեր կացած պատանիներն ու աղջիկներն են լինելու: Իսկ այդպիսի խառնաշփոթ ուղղագրութիւնը կարող է նրանց մոլորեցնել:

Նոյն իսկ գրականական տեսակէտից վայելուչ չէ տառասխալներով գիրք հրատարակելը: Եթէ այդ սխալներն արդարացնէինք գաւառական հնչիւնաբանութեամբ, այն ժամանակ տասնից հինգ բառը պէտք է սխալ գրէինք: Մենք հարկաւ այդ սխալների համար խմբագրողին չենք մեղադրում, նա ցանկացել է սրբութեամբ պահել եղած բնագիրը: Բայց ցաւն այն է, որ ձեռագիր բնագիրն էլ իսկականը չէ եղել, այլ իսկականից սխալներով արտագրուած և ապա Վարդան Արովեանի, բնագրի համեմատութեամբ, սրբագրած պատճէնը:

III. Խաչատուր Արովեանի կենսագրութիւնը գրուած է նիւթին վայել ջերմ զգացմունքով և ոգևորութեամբ, սակայն պ. Տէր-Սարգսեանն արդէն յայտնի եղածների վրայ նոր բան չէ աւելացնում և իր խոստովանութեամբ էլ աւելի պակաս է տալիս, քան թէ գրականութեան մէջ արդէն հաւաքուած նիւթ կայ այդ մասին:

Գ.

IV. «Վէ՛րք Հայաստանի».

Խնչ դիւթիչ անուն: Արդէն վերնագիրը ցոյց է տալիս երկի հեղինակի բանաստեղծական թախիժը: Եւ դարուս վերջին կիսի ո՛ր փոքր ի չատէ գրագէտ հայն չէ դիւթուել մեծ հայրենասիրի ողբը՝ կարգալով. ո՛ր ազնուասիրտ հայն չէ զգացուել ու արտասուել այդ «վէրքն» անձամբ շօշափելով և ո՛ր հայի

սիրտ ունեցող մարդը կարող է կարդալ այդ «ողբը» և անձամբ չողբալ, չզգացունել ու խորովունել:

Իսկ ով որ մի անգամ կարդացել է «վէրքը», նրա խոցուած սիրտն էլ ցմահ չի մոռանայ այն բուռն զգացմունքները, այն սրտամաշ խօսքերը, այն ռիթմը և վշտից տոչորուած սրտի կսկիծը, այն հոգեկան տանջանքները, որ բանաստեղծական զգայունութեամբ և իրական վեհութեամբ արտայայտուած են այդ երկի իւրաքանչիւր էջի վրայ: Քսան և հինգ տարուայ ընթացքում իմ կարդացած հազարաւոր գրքերից ոչ մէկն այնքան արտասուք չէ քամել աչքերիցս, այնքան դառն վիշտ ու կսկիծ չէ առաջացրել իմ սրտում, այնքան զգացմունքներս չէ բուռն կել, որքան, կարծես սրտի նեարդերով պրուած, «վէրք» Հայաստանին: Դեռ տասը տարեկան հագիւ կլինէի, երբ առաջին անգամ կարդացի... Բայց միթէ կարելի է «կարդալ» սովորական գաղափարը գործ դնել այս դէպքում. ոչ «վէրք»ը չես կարդում, այլ այն հասարակ, կոշտ ու կոպիտ, գեղնագոյն թղթի վրայ տպուած (նախկին տպագրութիւնը) տողերն աչքերիդ միջոցով հոգիդ է ներս թափանցում, սիրտդ այբում, խորովում, ձայնդ հետզհետէ կարում է, կռկռող կուշ դալիս, կարծես խեղդում ես և արտասուքն առնտ հոսում է այտերիդ վրայից. մոռանում ես առաջը դրուած գիրքը և հոգիդ սաւառնում է հեռու, հեռու...

Բայց ինչո՞ւ են զգացմունքիդ վրայ այդքան ազդում Քանաքեռի պաբը, անպաճոյճ և նոյն իսկ գեղջկական բարբառով արտայայտուած այդ խօսքերը, միթէ դրանք աւելի գեղարուեստական են, քան Չէքսպիրի ու Չիլլէրի մաքրկային ամենափսփած զգացմունքները նկարագրող գրուածքները, աւելի բանաստեղծական՝ քան Գէօթէի, լորդ Բայրօնի ու Հայնէի, աւելի իրական՝ քան Զօլայի ու Դիկէնսի, աւելի զգայուն՝ քան Ամիչիսի նրբաքանդակ երկերը ոչ, համեմատելն անգամ անհնարին է: «վէրք»-ի խօսքերն ազդում են հայ մարդու սրտի վրայ բուռն կերպով, որովհետև այդ խօսքերը միմիայն գրչի շարժումների արդիւնք չեն, այլ նոյն իսկ հեղինակի, Արսիմանի, սրտի խորքերից դուրս թափ հառաչանքներ ու թախծալի մենախօսութիւններ: Հեղինակն ինքն է խօսում սրտիդ հետ, նա է ամենազգայուն լարերիդ գիպչում և զգացման ամեն տեսակ հրնչիւններ առաջացնում: Մէկ որ սկսում ես կարդալ «վէրք»-ը,

ուզում ես մէկ շնչով վերջացնել, ոգևորում, բորբոքում ես և բրկորովին աննկատելի հն անցնում նրա վիպական թերութիւնները, միջանկեալ ահագին հատուածները և թուրքերէն բառերի մեծ քանակութիւնը. ասում եմ՝ չնայելով այդ արգելադրութ հանգամանքներին, կարգում ես, զգացում և չես ուզում մինչև վերջացնելդ գիրքը ծալել—ինչո՞ւ. որովհետև ինքը հեղինակն էլ այդ զգացումներն է ունեցել գրելիս և «երեսուն թարաղէն» մի շնչով է գրել. «... կբակը ջանս առաւ... էլ հաց, կերակուր միտքս չեկան: Ճանճը առաջովս անց կանալիս, ուզում էի, սպանեմ, էնպէս էի վառվել: Հայաստան հրեշտակի պէս առաջիս կանգնել՝ ինձ թե էր տալիս... Գիշերվան մինչև սհաթի հինգը ո՛չ հացի մտիկ արի, ո՛չ չայի, չիրութն էր իմ կերակուրը, գրիլը իմ հացը...: Երեսուն թարաղէն էն ա լցվելով էր, որ բնութիւնը իր պարտքը պահանջեց, աչքերս գնաց...»*)

Դ.

«Վէրք հայաստանի» նոյնն է թէ ասել՝ զգացմունքների՝ աշխարհւոյն զգացմունքով, անվերջ զգացմունքներով է ներշնչուած մեր նորագոյն գրականութիւնը այդ աննման ու հստակ տածողիկը, աշխարհաբար լեզուին քաղաքացիական իրաւունք տուող այդ դասական գրութիւնը:

Մի թեթեակի հոգեբանական վերլուծութեան ենթարկելով այս «զգացումների աշխարհը», կարող ենք որոշել զգացմունքների հետեւեալ տեսակները.

1. սէր գէպի իր աշակերտներն ու մանուկները.
2. րնկերական սէր.
3. ծնողական սէր.
4. ամուսնական սէր.
5. սէր դէպի բնութիւնը.
6. կրօնական զգացմունք.
7. սիրոյ զգացմունք.
8. հայրենեաց սէր:

Սէր դէպ իր աշակերտներն ու առհասարակ մանուկները:

Արդեանն իբրև գերմանական կրթութիւն ստացած ուսուցիչ՝ մեծ սիրով և հաւատով է վերաբերում իր դաստիարակչական գործին. այն միջոցին, երբ մեր՝ գաղութական գործը

*) Տես յառաջարան, էջ IX և X. 1.

իր նախկին խալիֆայական աստիճանի վրայ էր գտնուում և խեղճ հայ մանուկները դատապարտուած էին ամիսներով ու տարիներով շարունակ իրենց համար անհասկանալի և մատաղ ուղեղներին անմատչելի սաղմոսներն և յայսմաւորները թու-
թակի պէս անգիր սերտել, Սրովեանը եւրոպական ման-
կավարժական սկզբունքներով դատարարակութիւն է քարոզում և անձամբ իրազօրծում: Այդ մանկավարժական սկզբունքի ա-
ռաջին հիմնաքարն էր մայրենի լեզուի, աշխարհաբարի ուսու-
ցումը՝ փօխանակ անհասկանալի դարձած գրաբարի. «...Սիրտս ուզում էր, պատռի, որ էս էրէխէքանց ձեռքն էլ՝ ինչ հայի գիրք տալիս էի, չէին հասկանում... ուզում էի շատ անգամ մագերս պոկեմ՝ որ էս օտար լեզուքը աւելի էին սիրում, քանց մերը...» *) «... Թաք ըլի Դոն, դու՝ իմ պատուական ազգ, քո սրբու արածը, քո որդու իսկ լեզուն սիրես, ընդունես, ինչպէս հէրը իր մանուկի կմկմալը, որ աշխարքի հետ չի փոխիլ...» **)

Հեղինակը դառն կեկիծով տեսնելով, որ իր հայրենակից-
ներն իրենց մայրենի լեզուն թողած՝ ուրիշ լեզուներով են խօ-
սում և պարզ ըմբռնելով այդ հանգամանքի կորստաբեր հետե-
ւանքները, բացազանչում է. «... Սիրտս եկել էր, բերնիս հա-
սել: Տեսնում էի, որ էլ հայի գիրք ձեռն առնող, էլ հայի լեզուն խօսող քիչ-ա գտնվում: Մէկ ազգի պահողն էլ լեզուն ա ու հաւա-
տը, թէ սրանց էլ կորցնենք, վայն էկել ա մեր օրին...» ***)

Նա քաջ գիտէ մայրենի լեզուի գոյութեան նշանակու-
թիւնը և նրա խաղացած մեծ դերը՝ թէ ազգերի կեանքում
ընդհանրապէս և թէ մեր անցեալում մասնաւորապէս. «էսքան
բանները լսեցիր՝ սիրելի կարգացող՝ բաս ինչպէս չի սիրող վառ-
վիլ, որ դու էն ազգի որդին ես, որ էսքան տանջանք քեզ հա-
մար քաշեց, ինքը նահատակուեց, քո կաթդ ու արինդ ուրիշ
ազգի հետ չխառնեց: Էնպէս կարծում ես, քիչ բան ա, հազար
տարով էս օրը քաշիլ, էլի ազգ պահել, որդի մեծացնել, անուն
եզու, հաւատ ունենալ: Ա՛խ՝ էս միտք անողը՝ էլ ի՞նչ սիրտ պէտք
է ունենայ, որ իր լեզուն, իր ազգը չսիրի: Ասենք բլբլիլ լեզուն
քաղցը ա, վէրու հաւին (խոխորին), սիրամարգին Աստուած գե-

*) տես. յառաջորդան էջ V.

**) նոյնը էջ XI.

***) տես. նոյնը էջ IX

ղեցիկ գոյն, սիրուն թւեր ու բմբուլ ա տվել: Ասենք վարդը շատ գովելի ա, բայց ընչի՞ չի մանիչակը իր ռանգը, իր հոտը նրան տալիս: Մի՞թէ վարդին տեսնողը՝ մանիչակին չի սիրել: Սարի անհոտ ծաղիկն էլ՝ իրան տեղը, իրան փառքը վարդի հետ չի փոխիլ: Մի՞թէ բլբուլի լսողը՝ գեղձանիկին (կանարէյկին) էլ չի պէտք է պահի.... Ա՛խ՝ լեզուն, լեզուն, լեզուն որ չըլի, մարդ ընչի նման կըլի: Մէկ ազգի պահողը, իրար հետ միացնողը լեզուն ա ու հաւատը: Լեզուդ փոխիր, հաւատդ ուրացիր. էլ ընչով կարես ասիլ, թէ ո՞ր ազգիցն ես: Ինչ քաղցր, պատուական կերակուր էլ տաս երեխին, էլի իր մօր կաթը նրա համար շաքարից էլ ա անոշ, մեղրից էլ. էն վայրենի ազգերն էլ իրանց սոպու լեզուն աշխարքի հետ չեն փոխիլ» *):

Այս սիրուն համեմատութիւններն անելով հեղինակը զգացուած բացաճանչում է. «ձեզ եմ ասում՝ ձեզ՝ հայոց նորահաս երիտասարդք՝ ձեր անումին մեռնիմ, ձեր արեւին դուրբան. տասը լեզու սովորեցէք, ձեր լեզուն, ձեր հաւատը դայիմ բռնեցէք: Մէկ դարդակ լեզուն ինչ ա, որ մարդ չկարենայ սովորել: Բայց չէ՞ր ուզիլ, որ դուք էլ գրքեր գրէք. ազգի միջումն անուն թողա՛ք, ձեր գրքերն էլ օտար ազգեր թարգմանեն, ձեր անունը յաւիտեանս յաւիտենից մնայ անմահ... Աստուած կեանք տայ էն ծնողացը՝ որի որդիքը ինձ մօտ են: Նրանց առաջին խնդիրն միշտ էն ա էլիլ, որ նրանց որդիքը հայերէն լաւ գիտենան: Գերեզմանն էլ որ մտնիմ, նրանց էս սուրբ խօսքը մտքիցս չի գնալ:....» **)

Աբովեանը միայն կարգաւ գրել չէ սովորեցնում կամ չորս ցամաք գիտելիքներ չէ հաղորդում իր աշակերտներին, այլ զգացմունքներ է ներշնչում նրանց տպաւորուող գեռափրթիթ սրտերի մէջ, սիրում է նրանցը՝ մաքուր, ծնողական, բարեկամական սիրով. «...էլի իմ, իմ ազիզ, իմ սիրելի աշակերտներն էին ընկել ետեիցս՝ որ բալքի մէկ բան էլայ իմանան: Մէկ առաւօտ փանջարուժը նստած էլի մտքիս հետ էի ընկել, որ նրանք առաջովս անց կացան: Որ չտեսայ նրանց, հոգիս տեղըհան էլաւ: Իմ ու նրանց էն օրվան իրար տեսիլը՝ ով կարայ պատմիլ, ով սիրտ ունի, ինքը կիմանայ: Բալքի թէ գերեզմանումը էս ձեր սէըը մտքիցս գնաց՝ այ իմ սիրելի, իմ

*) Նոյնը էջ 99 - 100.

**) Նոյնը էջ 100—101.

ազիզ բարեկամք. թէ չէ, որքան էս կապուտ երկիրնը զլխիս ա, շունչս բերնումս, ձեզ, ձեզ սուրբ պէտք է համարեմ ինձ համար, ձեր արեւին մեռնիմա: *)

Միմիայն անկեղծ սիրող կրծքից կալող են այսպիսի հոգեշունչ խօսքեր դուրս բղխել. միմիայն մտնուկ սերնդի վրայ իր յոյսը դրած՝ ջերմ սիրտ ունեցող ուսուցիչը կարող է բացազանչել. «էրէխէք ձեր ջանին մեռնիմ. ձեզ եմ ասում իմ դարդը. ձեզ համար եմ գրում. ձեր երեսին դուրբան՝ հողումն էլ ըլիմ, էկէք, վրէս կանգնեցէք. թէ ազգասիրութիւնն ու հայրենասիրութիւնը ձեզ վնաս տայ, անիծեցէք ինձ, թէ օգուտ, օրհնեցէք ու լսեցէք ձեր ընկերների լացն ու սուրը, նրանց հօրնը մօր կսկիծն ու ձեր հօրնըմօր ծոցումը դինջ հանգստանալիս՝ ասածներս մտքներդ բերէք...» **)

Նկարագրելով Պարսից խժոժութիւնները, գերեզմարութիւնն ու բռնի կերպով հայերին մահմեդականացնելը, Աբովեանն անելի մեծ կսկիծով է պատմում երեսանների կրած ասանջանքն ու չարչարանքը. «... գազանների կմնայ բոլոր մէյդանը. դրանք պէտք է էս գիշեր մարաքեայ անեն էստեղ. գնանք, գնանք. միսս սըռսըռում ա. օհ՝ ով սիրտ կանի, մօտենայ. բաս էրէխէքանց հալն ինչ կըլի. նրանք կէրթան հասան-խանի օրդուն, լաց կըլին՝ ջան ասող չի ըլիլ. կէրվին, կմորմորվին՝ մէկ ցաւող չի ըլիլ: Ամէն մէկը մէկ խանի, կամ Աբախլի ձեռք, հաւի պէս կծվայ կամ լեղապատառ կըլի, կամ սուրը իր դօշը կխրի, իրան կսպանի, կամ տանջանքին չդիմանալով կթուրքանայ. ո՛վ՝ լսողը ի՛նչպէս չպտի սարսափիլ...» **)

«... Պարսից գողալուն, հայոց լալուն ու սքալուն, ու էն անմեղ էրէխէքանց էրվէլուն, ծէծվէլուն, մղկատալուն, շունքի էս տեղ պէտք է՝ նրանց աչք ու բերան բաց անեն, որ նրանց գարշելի երեսը տեսնեն, իրանց ծնողաց երեսը, իրանց քաղցր հօր տունը մոռանան, ու նրանց արինաթաթախ շանգերումը իրանք մըմնջան, նրանք փրփնջան, իրանք մղկատան, սրանք վխկտան, իրանք գլուխ ու երես ծեծեն, խորովվին, սրանք միբուր ու ճալվեր սղալեն ու փառաւորվին, իրանք հէրնը մեր, քիր ու ախպէր ձէն տալով՝ դօշլները եղ

*) նոյնը, յառաջաբան էջ VΠ

**) նոյնը, էջ 170

***) նոյնը, էջ 172—173

ճոթուեն, նվազեն, սրանք իրանց իմամ հուսէինի անուներ յիշելով՝ եա ծոցըները ուզէնան նրանց առնեն, եա դանակները, թրերը սրելով՝ նրանց սրտըներին դէմ անեն, որ լուզինա։*)

«...Մութն էկել ա, գետինն առել՝ նանի ջան, սար ու ձոր խաւարել, փակվել. մենք մէրը կորցրած հաւի ճտերի պէս ընկել ենք չօլ ու դուզ. ո՛չ աչքըներս ա քուն, ո՛չ սրտներս՝ դարար, ախ քաշէլիս՝ կրակ ա դուս գալիս լերդըներիցս... քարերը ականջ չունին, որ մեր ձէնը լսեն, սարերը սիրտ չունին, որ մեզ վրայ ցաւին. երկինքը հեռու, որ մեզ քաշի, տանի, երկիրը թուր չունի, որ մեզ էլ փրթի կոտորի. ո՛ւմ ասենք մեր դարդը, ա՛խ՝ ում. ընչի՞ մեզ աշխար բերիք, ընչի՞ մեզ կաթը ալիք, պահեցիք... Ձեռըներս կապած, գլխըներս բաց, երկնքի տակին, Ապարանու չօլումը, ձեզ ենք կանչում, ձեզ չենք ուզում, ձեր անունը տալիս, ձեր խաթը գալիս ա՛յ մեր ազիզ ծնողք. երկնքումն ու ձեր հոգին՝ թողէք. մէկ սհաթ գայ, վրըներս պտիտ տայ, երկրումս դեռ մեր աչքին մի երեկ, հասրաթնիս առնենք ու յետոյ, մի, յետոյ մեր հոգին էլ ձեր հոգուն տանք... Էս օրուան համար. մեզ սրից, ջրից աղատեցիք, մեր ցաւին դարման արիք, մեզ ջան ասելով, մեր աչքը սրբելով, գողոտերդ առնելով, սար ու ձոր ընկնելով, մեզ ապրուստ ճարեցիք, ձեր կեանքը խաւարացրիք, մեզ ծաղկացրիք, դուք թառամեցիք, մեզ դաւարացրիք, ձեր ում բըրչորացրիք, մեզ տանը քուն գրիք, դուք հանդում, չօլում, արեկ, անձրեկ տակի ջանհան էլաք, որ մենք զօրանանք. աչքըներիդ, լիսը սպիտակացրիք, որ մենք մեծանանք, հասնինք ձեզ քօմակ ըլինք... Սրբութիւն էիք առնում՝ մեզ հետըներդ տալ տալիս, ժամ էիք գնում՝ մեր ձեռը մոմ տալիս, Զատիկ էր գալիս, Զօրհնէք ըլէլիս, կիրակու ժամին, սուրբ պատարագին՝ մեզ խտիտ անում կամ ձեռով տանում քար, աւետարան, սեղանի, բեմի, խաչի, պատկերի առաջին, սրբերի ոտի տակին գիբքը, կարդալիս, սկին դուս գալիս՝ մեզ տէրտէրի ոտը քցում, խաչի առաջը դնում, մեզ համբուրել տալիս, դուք էլ համբուրում, աղաչանք անում, որ սուրբ աւագանի, մեռնի շնորքը մեզ վրայ մնայ, ջուրն ընկնենք՝ մեզ պահի, կրակն ընկնինք՝ մեզ պրծացնի. մեզ զօրացնի, որ էս օր էս կրակումը, էս բոցումը էրվինք, տանջվինք՝ մեր ձէնը չիմանաք, մաշվինք, փչանանք՝ մեր սուրը չանէք. թրով մեզ կտրատեն, մեզ դուք շագատէք. ...Մէր չունենաս,

*) նոյնը, էջ 175

լայ՝ դու լաց ըլելիս, հէր չունէնաս գայ՝ դու կսկծալիս, քիւրդ մօտիդ չըլի՝ դու ոռւր անէլիս, արպէրդ ձէնդ չլսի, սիրտդ պատուէլիս... ձեր ջանին մեռնիմ՝ երէխէք ջան՝ մենք ում որդիքն ենք, որ թրից վախէնանք, ում զաւակներն ենք՝ որ կրակը մեզ թուլացնի Մեր ծնօղք ու արպէրները չէ՛ն՝ որ էրէկ էնպէս քաջութեամբ մեռան, որ արարած աշխարքը զարմացաւ, ու հուրն յաւիտենական պտի զարմանայ։*)

« Հանգիստ ու խաղաղ մնա՛ք՝ սիրելիք,

« Մինչև օրն վերջին, լիսն գեղեցիկ.

« Անմեղ երեխէք՝ արդար դուք հոգիք:

« Քանի Աբարան տեսնեմ, անց կենամ,

« Քանի շունչս առնեմ, ձեր անունը տամ,

« Ա՛խ իմ ազգի դուք հրեշտակ սուրբ որդիք,

« Որ էդպէս կանուխ դուք թառամեցիք...» **)

Ո՛ր պատանին, որ երիտասարդն ու օրիորդը չի՝ սիրի այսպիսի հոգեշունչ դատարարակին։ Եւ իրաւամբ «Վէրքը» տպագրուելուց յետոյ՝ դարձաւ հայ պատանեկութեան ամենասիրելի ընթերցանութեան գիրքը. չամ անգամ եմ գիտել, որ դպրոցական այն աշակերտները, որ անտարբերութեամբ կարդում են դտոագրքի ուրիշ յօդուածները, հէնց որ «Վէրք»-ից առնուած հատուածներն ես կարդացնել տալիս, թէ և սկզբում սկսում են նոյն անտարբերութեամբ, բայց հետզհետէ, մէկ էլ տեսար ձայնըն սկսեց աւելի պարզ հնչել, շեշտել, բացազանչել, աչքերը փայլել—մէկ խօսքով իսկոյն նկատում ես, որ կարդացածն ազդում է նրա սրտի վրայ. նա զգացւում է և այդ բոլորը զգացմունքի արտաքին նշաններն են:

Այդպէս է նոյն իսկ քաղաքացի պատանին, իսկ եթէ կարդացողը գաւառացի է (հարկաւ ոչ վերախօս), այն ժամանակ ոչ թէ միայն ինքը, կարդացողն է զգացւում, այլ ամբողջ գասարանը կարծես ելէքտրական զօրութեամբ մի շունչ է դառնում և նրանց աչքերի մէջ կարդում ես նրանց սրտի զգացածները: Քանի՛ անգամ եմ լսել շրանց բացագանչութիւնը՝ թէ ինչո՞ւ շուտ վերջացաւ յօդուածը և թէ ինչո՞ւ շարունակութիւնը չկայ. իսկ երբ յայտնել եմ նրանց «վէրք հայաստանի» գրքի գոյութիւնն և այդ հատուածների այնտեղից վերցրած լինելը, այլ

*) նոյնը, էջ 176—179

**) նոյնը, էջ 183—184

ևս հանգիստ ու դադար չեն տուել ինձ, մինչև որ դժուարութեամբ գտել և տուել եմ նրանցը՝ կարգալու:

Այդպիսով «վէրք»ի հեղինակն ու հայ պատանիները փոխադարձաբար սիրում են միմեանց, միմեանցով ոգևորում և միմեանց անունով երգում:

Հայ պատանիները ոգևորում են «վէրք»ը կարգալով, որովհետև այնտեղ նկարագրուած են տեսնում իրենց հօրն ու մօր, եղբայր ու քոյրերի և նոյն իսկ իրենց ներքին աշխարհը, զգացմունքերը, ուրախութեան ու տխրութեան օրերը, բարիկենդանն ու ջիրիդը, ուրախութեան հանդէսն ու յուզարկաւորութիւնը, ծիծաղն ու լացը, քաջութիւնն ու թուլութիւնը, սարն ու ձօրը, աղբիւրն ու առուակը, խոտն ու ծաղիկը, սերն ու մածունը և այլն:

Երոզեանը սիրում է հայ մանուկներին ու պատանիներին, որովհետև գիտակացաբար է վերաբերում իր գործին, գիտէ հայ մանուկների դրութիւնը, նրանց ծնողաց տգիտութիւնը, նախապաշարօւմը, անկարողութիւնը. նա տեսնում է հայի յետամնացութիւնը, եւրոպական ազգերի քաղաքակրթութիւնը և նրա սրտից արիւն է կաթում, որ չի կարողանում հայ մանուկների ցաւերին դարման անել. «էրէխէքներս չօրան դառած ման են գալիս, նրանց դարդը չեն քաշում, որ մէկ այրբէն էլա, մէկ ճգի բզի սովորցնեն, հէնց իրանց փիքըն են քաշում. էդ պէս հօ չի ըլիւ:»*) «...Մարդս որ ծնվում ա, մէկ գունդ մսից աւելի էլ ոչինչ չենք տեսնում: Տարիք են անց կէնում, որ քիչ քիչ ոտն ա ըլում, քիչ քիչ լեզու, ուշ ու միտք գալիս, ձեռք բերանը տանելը ու դաբդակ հաց ուտիլն էլ ա, հաց դատիլը չեմ ասում, սովորում: Բայց վա՛յ էն էրէխին, վա՛յ էն ազգին, որ աչքը էնպէս գոգում բաց կանի, որ լսի տեղ խաւար կտեսնի՝ աչքը բաց դուզ ճամիէն կըթողայ, անբնականին կհետևի, որ էնպէս խրատ տուող չի՛ ունենալ, որ նրան հոգի տայ և ոչ հոգին էլ հանի: Երբ որ լաւ կարդացող էլի՝ երեխեքանց ջոկ, ժողովրդին ջոկ դիշեր ցերեկ խրատ էր տուել, կարդացրիլ, լուսւորիլ էր, հիմիկ մեր ազգը քս հալին կըլէր, քս տեղ կընգնէր: Թարի հայվանն էլ մեզանից լաւ ապրում, հարամուց, ֆորականից եա փախչում, եա վրայ թռչում՝ կտրատում, գլուխը պահում: Ժաի բունն էլ որ քանդում ենք՝ ջժվժում, թեին գլխին ա անում: Մենք ծաի դղար էլ ա չկանք, որ մեր բունը պահենք...»*)

) նոյնը, էջ 23

նոյնը, էջ 269, 280

Նա համեմատում է հայ սերնդի ժամանակակից դաստիարակութիւնը նոյն իսկ թուրք մանուկների կրթութեան հետ և վերջինն աւելի գերազանց գտնում. «...Մի գնա մեջիդը, ամէն մօլլայ էն անհաւատ տեղներովը՝ քառասուն, յիսուն, մեծ, պատիկ, գլխին հաւաքել, առաւօտից մինչև մութը ուսումն ա տալիս, իր մասարի բանը սովորեցնում, մերոնք հէնց իրանց քէֆն են արամիչ անում... Մեր որդիքն էլ մեզ նման էշ ուտում, էշ մենձանում. չենք գիտում, թէ մենք սովորեցնենք. գիտացողն էլ ալանջը կալել ա, ում ասես թէ սուտ եմ ասում՝ այ ջամբհաթ՝ մատներդ կոխեցէք, աչքս հանեցէք, թէ չէ՝ ախր մեր ազգը որ խեղճ ա մնացել, թրի, կրակի եսիր, բոլորի պատճառն էս ա՝ որ մեզ մէկ ասող չի ըլում՝ թէ մենք ո՞վ ենք, մեր հաւատն ի՞նչ ա, ընչի՞ համար ենք էկել աշխարք. քոռ գալիս ենք, քոռ գնում... Տօ եղին թուրքն էլ ախր Ղուրանի շատ փայլ անգիր գիտի, ես մէկ հայը մեր չեմ գիտում, ախր ի՞նչ իմանամ՝ թէ հոգիս ո՞ր կէքթայ, մարմինս ո՞ր, ախր իմ խեղճ էրէխէքն ինձանից ի՞նչ պէտք է սովորին. Թող ինձ կարթացնեն, որդուս ուսումն տան, մեզ ճամփայ չհանց տան...» *)

Արովհանը գիտէ թէ ի՞նչպէս են դաստիարակում այն սակաւթիւ հայ մանուկները, որոնց բաղդը ժպտացել է և մի աէրտէրի կամ տիրացուի դոմում չորած՝ սաղմոս ու աւետարան են անգիր անում. «պարտականը նա ըլի՝ որ ինձ կարթալ չի սովորեցրել, ամա բանը մենակ կարթալումը չի...» **) «Աղասու շիգըը հէնց էնդուր վրայ էր շատ անգամ գալիս՝ որ ինչ անում էին, խելքումը չէին նստացնում, թէ բանի գօրութիւն ի՞նչ ա...» ***)

Նա պահանջում է, որ դաստիարակը ոչ թէ միայն դատարկ խօսքերով լցնէ երեխաների ու մեծերի գլուխը, այլ ինքն անձամբ օրինակ լինի նրանցը՝ իր վարք ու բարքով, նիստ ու կացով. «Աւետարանը իրանք են կարթում, ժամ ու պատարագ իրանք անում, մեզ ասում՝ թէ մեր ասածն արէք, մեր գործքին միջ նայիլ. Ախր ի՞նչպէս չընայիմ, հօ քոռ չեմ, փառք Աստծու. ինչ ճամփով որ դու գնում ես, ես էլ էն ճամփովը

* Նոյնը, էջ 39—40

** Նոյնը, էջ 24.

*** Նոյնը, էջ 19.

պէտք է հետդ գամ, առ դու դուզ գնա՛, որ ես էլ դուզ գնամ՝ է. զօռի բան չի հօ: Տօ դու խեցգետնի պէս ծուռն էս եռում, ինձանից պահանջում ես՝ թէ ծուռը մի գնար: Առաջ դու արա՛, ետոյ ինձ խրատ տո՛ւր՝ է... *)

Արժեանի մանկավարժական տեսութիւնները պարզ կերպով ցոյց են տալիս ժան-ժակ Ռուսոյի սկզբունքների ազդեցութիւնը. նա չափազանց ոգևորութեամբ է խօսում բնութեան դաստիարակչական ազդեցութեան վրայ. բնութիւնն աւելի շատ բան է սովորեցնում՝ քան թէ նրա ժամանակակից դաստիարակների, քահանաների խօսքն ու քարոզը. «.. Նա էլ գիտեմ, որ Աստուած փիս բան չի սիրիլ, ես որ հող տեղովս ատում եմ, նա ինչպէս կընդունի, Թէ բան ունիս, էն ասա՛, էտով քարվան չի կտրիլ... Քրիստոս գիտենայ՝ իմ ծառիցը ու դաշտիցը շատ բան եմ սովորում քանց սրանցից,» **)

Վարժարանում սովորածը նա անուանում է «մեռած բառով», «անհոգի շնչով» «Թոյլ լեզուով» սովորած. «...Ա՛խ՝ ինչ տեղ են կէնում՝ որ էսպէս չանեն, էս սիրտը չունենան. վարժատան չէին՝ մեռած բառով, անհոգի շնչով, Թոյլ լեզուով լսել՝ թէ Հայք էլ վաղ Թագաւորութիւն ունէին, որ կամ չհաւատային, կամ քունները վարպետի անսիրտ տրամադրութեան վրայ տանէր. Ամէն քար նրանց համար գիրք ա, ամէն ապառաժ նրանց համար պատմութիւն, ամեն հին բերդ, քանդված հատուռ կամ եկեղեցի, որ սար ու ձոր լիքն են էս տեղ, նրանց համար կենդանի վարժապետ: Ամէն գերեզման, ամէն արձան նրանց համար կենդանի վկայ, ու պատմագիր...» ***)

Ե.

2. Ընկերական սէր:

Որքան այժմս, մեր լուսաւորեալ կոչուած ժամանակը, թուլացել ու խզուել են ընկերական կապերը և դրանց տեղը բռնել եսամոլութիւնն ու անձնական շահի ամեն բանից գերադասելը, այնքան ես պարզ ու վսեմ գոյններով է նկարագրում Արժեանն ընկերական սիրոյ արտայայտութիւնները. «...Աղասի՛

*) նոյնը էջ 22--23

**) նոյնը էջ 143—144

*** նոյնը, էջ 22.

ջան, Սղասի, ինչ կրէր, որ ամէնս էլ քո ուղուրին մատաղ էինք
գնացել՝ ակապէր ջան, մեր հոգի, մեր աչքի լիսւնքին կապեցիր խալ-
խի սիրտը, կրակ վառեցիր երկրի գլխին՝ այն աշխարհի աչք Աղասի
Մէկ ճանճ էլ ա նհախ տեղը չես սպանել, մէկ սառը խօսք քո
բերնիցը չի դուս էկել՝ այն Աստծոյ գառ ակապէր՝ ակաք ընչի
պէտք է Աստուած քեզ էլ, մեզ էլ էս տեղը հասցնէր։ Ուր
գնանք, ուր. մեր գլուխը ո՞ր քարի առաջին լաց ըլինք, ո՞ր ջուրն
ընկնենք, խեղդվենք, պրծնենք։ Տօ մէկ բերանդ էլ ա՝ բաց
արան, քո ջանին մեռնենք։ Ընչի ես էսպէս մեզ էրում, փոթո-
թում։ Ի՞նչ կրլի որ էդ սիրուն աչքդ էլ ա, մի բաց անես, մեզ
էսպէս չսպանես։ Աշխարհն էլ ինչ պէտք է մեզ համար, որ քեզ չենք
ունենալ։ Մեր գլուխը քեզ դուրբան, ամենս էլ առաջ մեր
արինը վեր կածենք. կաթն ու ծիծ մէկ տեղ ենք կերել, որ
քեզանից ձեռ քաշենք։ Բախտ ու լաւ օր մէկ տեղ էնդուր հա-
մար ենք վայելել, որ քեզ նեղ օրը բաց թողանք։ Որիս ուզում
ես, վեր կաց, քո ձեռովը մատաղ արան. ով երեսը եդ թիքի,
չլինքը տուր՝ քո ձեռին դուրբան...*)

Անձնութեան իդէալն արտայայտող այս խօսքերն
տստում են Աղասուն իր ընկերները, բայց Աղասին էլ իր կողմից
յետ չէ մնում դրանցից. նա էլ է վառում ընկերական սիրով,
նա պակաս անձնազոհ ընկեր չէ. «Այ ջիւան, ջիւան աղայ. լաւ
իմանում եմ, ինչ թուր ա էկել՝ սրտիդ դէմ առել. ինչ կրակ ա
ընկել՝ լերդդ էջրում ու ջիգեարդ. բայց ինչ անեմ, ընչի չես
սիրտդ եդ բանում, որ մէկ քոյ ցաւդ իմանամ, ու էլած կեան-
քըս էլ քոյ ուղուրիդ մատաղ անեմ։ Ա՛խ՝ լաւ եմ իմանում՝ ա-
զիդ ջան, որ սիրոյ թիւր երեսիդ քովել ա, սիրոյ նետը քեզ էլ
ա դիպել, բայց ընչի չես պարզ ասում, որ գլուխս եդ դնեմ,
սիրածդ գետնի տակին էլ որ ըլի՝ հանեմ, ձեզ ձեռ մուրադին
հասցնեմ, ու ես էլ ձեր ոտի տակին հոգիս տամ։»*) Եւ. Ախ՝
այնքի լիս՝ որ սրտումդ էդպէս դարդ ունիս, հէնց իմանում
ես քան եմ, որ ինձանից բան ես թաքցնում։ 2է՝ էնպէս ես
կարծում, թէ էս իմ խորոված ջիգեարը, որ էլ սաղ տեղ չունի,
քո դարդի համար էլ տեղ չի քթնիլ. քո ցաւը չի քաշիլ. էլած չուն-
չըս ու ումբոս քեզ չեմ տալ. հէնց իմանում էի՝ Աստուածանից
դու բան չթաքցնես, ինձանից չես թաքցնիլ. էդ ա քո սէրդ ու
սիրտդ. հէնց իմանում էիր՝ թէ Աղասին էնպէս մեռել ա, որ

*) Նոյնը, էջ 203

** Նոյնը, էջ 236

քեզ համար մէկ անի էլ ա չի քաշիլ, քեզ համար մէկ կաթ արտասուք, էլ ա չունի: Հէրնը մէրս դորդ ա՝ մահվան դուռն են հասել, նշանածս՝ ով ա գիտում՝ հողի տակին ա թէ երեսին, ամա քանի նրանց ձեռս չի հասել, երբ կթողամ՝ ձեր մէկի աչքը ցաւի, ձեր մէկի մազը թերվի: Մինչև ես մեռնիմ ոչ, մինչև ինձ թիքայ թիքայ չանեն, ձեզ կթողամ, որ մէկ զուշ անց կենայ գլխներիդ վրայ:... Հազար սար ու ծով մեր մէջն ըլի, էլի կթուշիմ, նրան կհանեմ, կբերեմ, թաք ըլի՝ դու դարդ չանես, երեսիդ մեռնիմ...» *)

Ընկերական սիրոյ արտայայտութեան ամենասրտաշարժ, ամենազգայուն և ամենավսեմ նկարագիրն է՝ Աղասու ընկեր Մօսիի ասա ծխօսքերը՝ Աղասու դազադի ետեից: Աղասի ջան, Աղասի՝ աչքիս լիսը վաղուց ա խաւարիլ, որ մէկ երեսդ էլայ տեսնեմ, ոտներիս ջղերը վաղուց են փէտացել, որ վրէժ էլայ մի կանգնեմ, սուք անեմ: ձեռներս քօթուկի պէս դօշիս են կպել, որ մէկ նաչդ էլայ խտտեմ, որ մէկ երեսիդ վրայ ընկնիմ, երեսդ երեսիս տամ, հոգիս հոգուդ հեղ ճամբու գցեմ, էդ լիս երեսիդ դուրբան՝ Աղասի, էդ ջիւան ջանիդ մեռնիմ՝ թագաւոր Աղասի: Է՛դ պէս էիք ուզում քո խեղճ հօր հաւարին հասնիս, Է՛դ պէս էիք ուզում քո դօստ բարեկամի սիրտն առնիս, Է՛դ պէս էիք ուզում Անի շինես, ումբող ու տրեղ խաւարացնես, որ բալքի քո ազդին ու աշխարքին մէկ ճար անես՝ այ ք: հրեշտակ ջանին դուրբան: Ե՛խ՝ մկամ երկիրը քեզ պէս ծնունդ ունի, քեզ պէս զաւակ բերել ա, որ էդ պէս անջիգեար քեզ տանում ա: մկամ երկիրը քեզ պէս հողեղէն տեսել, ստեղծել ա, որ քեզ խլում ա: մկամ հայոց ազգը քեզ պէս որդի, քեզ պէս ճրագ էլ ունի, որ քեզ բերել ա հողը դնի, քեզանից ձեռք վերցնի, քո ջիւան ջանը գետնին, գերեզմանին պահ տայ, էդ երկնքի նման լուսեղէն պատկերիդ մեռնիմ՝ Աղասի: Լօռուայ սարերը քեզ պահեցին, քեզ սիրեցին: Անու խաւարէքը քեզ զվաթ տվին, հարամուց ազատեցին: Բաս հէնց վաթամն էր քոռացել, վաթամն էր խաւար էլել, որ խորդ մօր պէս՝ իրան գլուխը պրծացրեց, քեզ մահու տուեց, քեզ՝ որ հազար տարի անց կէնայ՝ էլ քեզ նման զաւակ ո՛չ ունեցել ա, ո՛չ կուռնէնայ: Հինգ տարի բոլոր՝ դու էիք մեր դաշտերի, սարերի Սստուածը: հազար գերի և անճար քո՝ ձեռիցը իրանց

* Նոյնը, էջ 237

կեանքը նմրէն ստացան: Բայ Էնքան սիրտ էլայ չունէր քո աշխարհը, որ մէկ սհաթ էլայ քեզ պահէր, քո արեւը էդպէս շուտով չթողար մէր մտնի: Աչքերս հասան-խանը հանել տուեց, ոտ ու ձեռքս նրան դուրբան էլան՝ Աղասի ջան. երկինք ու երկիր ինձ համար յաւիտեան խաւարեցան, ջան ու զօրութիւն վաղուց ինձանից ձեռք վերցրին, արեգակ ու լուսին վաղուց ինձ համար մէր մտան. ծնող, ազգական դեռ չեմ տեսել, որ սիրտս չէրվէր, բայց էլած շունչս էլ քեզ համար էի պահում. քառացած ականջս ներս քո ձէնին էին հասրաթ մնացել, խաւարած սիրտս քո անունովն էր պայծառանում, մխիթարում, քո անուշ ձէնին էի մնում՝ որ մէկ լսեմ, յետոյ հոգիս աամ. քո լուսեղէն պատկերին էի կարօտ՝ որ մէկ գայիր՝ էն խաւար զնդանին լիս տայիր, սրտեղ ինձ պտի դնէին, էն սառը պերեզմանին շունչ տայիր, որ ինձ պտի ծածկէր, էն տեսնող լսողին էր էիր, որ իմանային թէ դու՝ դու ես ինձ վրայ սուր անում քո արեւին մատաղ: Հմիկ ախ՝ ինչ կլի երկնքիցը մէկ կրակ ընկնի գլխիս ինձ էրի, փոթոթի կամ երկիրը պատովի՝ ինձ ներքե տանի. ախ՝ ես պէտքէ քո սուրբ անեմ որ աչք էլ չունիմ, ես պէտքէ քո վրէժ գամ, որ չեմ էլ տեսնում. հոգը պտի ըլի քո գերեզմանը, թէ սիրտս. մարդիկ են մէնակ վրէժ լալիս, թէ սաք ու ձոր էլ. գիշեր ա՝ որ քեզ թաղում են, թէ ցերեկ. արեգակն ա աչքը բռնել, խաւարել, թէ լուսինը. հրեշտակք են քեզ շրջապատել, քեզ ողբում, թէ մարդիկ. երկնքումն եմ քեզ հետ, թէ երկրումս, էդ սիրուն ջանիդ մեռնեմ՝ Աղասի. հերն ու մէրդ առաջիս կանգնել՝ խնդրում են, հրճվում են, քեզ կանչում, թագ ու պսակ, լիս ու ծաղիկ քեզ վրայ են վէր գալիս, քեզ պէտք է զարդարեն. թագաւոր եւ նահատակ քո առաջն են եկել. բոլորը տեսնում եմ, բոլորի միջումն դու ես արեգակի պէս փայլում. բառ էս ինչ տխուր ձէն ա, որ ականջս ա ընկնում, Բայ էս ինչ կոծ, կսկիծ ա, որ վեր ա ըլում, բայ ո՛ր ա նազլուդ, ո՛ր քո ջիւան երեխէդ, որ թողել՝ գնում ես, չես հարցնում, բայ էս ինչ քարեր են, որ չորած տեղս, ծնկներս ջարդում, մաշում են. չէ, վայ իմ գլխիս, արեւիս, դու ես երկնքումը, ես, ես ողորմելիս միայն երկրումը, էս փուշ աշխարհումը, էս խաւար տարտարումը, էս փշալից ձորումը. ես առանց քեզ, Մօսին ու ոչ Աղասին, մար-

մինն, ու ոչ հոգին, լաշը գարդակ, բայց ո՞ր հրեշտակնու՝ Քեզ հետ կեանք բաշեցի, առանց քեզ թող չլլի, քո կողքին արևս բաց էլաւ, իմ առաջին քոնը մէք մտաւ. էս շունչը կրակ կը-դառնայ ինձ կէրի, էս հողը դժոխք կդառնայ ինձ կմաշի, էս մարմինը որ ինձ պէտքը չի, քեզ թող քեզ դուրբան ըլի, քեզ. ինձ ո՞ւր ես թողում դու գնում, ինձ ո՞ւր ես թողում դու թըռ-չում. երկիրն մէկ տեղ վայելեցինք, օրօրոցում, չօլում դու էիր իմ կենաց ընկերը, դու իմ սրտիս սիրեկանը, ես քո՝ աղիկ բա-րեկամը: Մկամ հէքնը մէք՝ որ քեզ լաց չլլէին, ազգական, սիրելի վրէժ չկանգնեն, բաւ քո ջրատար Մօսին, քո պահած որդին՝ քեզ կուղարկի՛, ինքը կմխլթարվի՛, քեզ հողին կտայ, որ հետդ չի գնայ. չէ, չէ էդ սուրբ երեսիկ մեռնիմ, որ էլ չեմ տեսնիլ. դու գնայ արքայութիւնը, ինձ տան դժոխքը, տանք. էս աշխարքն էլ չի կարող ինձ պահել, մարմնիս աչքը քեզ չի տեսնում, հոգուս աչքը հօ բնց կըլի, քո ջանին մեռնեմ. թէ երկնքումն էլ քեզ չկարենամ խոտեկ, գրկել, հետդ խօսալ, մօտդ նստիլ, հրեշտակ տեսնելիս, գլխովդ չըջելիս, դրախտումը նա-յելիս, լիան վրէժ գալիս, որ քեզ տեսնեմ քեզ՝ Աղասի ջան՝ սուր խրեն սիրտս էլի կխնդամ, կրակ վառն գլխիս՝ էլի կցըն-ծամ, տանք. տանք քո բարեկամս, թէ չէ՝ ես կգամ, որ եղ չը-մնամ...ամխ...*):

Այո, ընթերցող, ճիշտ որ այս խօսքերը կարող են սար ու ձոր կրակ ձգել, մարդու սիրտը կտրտել և արիւնն ու ար տասուքը ցամաքացնել. «...Աստուած՝ ո՞վ ունի էն լեզուն, որ պատմի՝ ինչ որ էս տեղ պատահեցաւ. Սար ու ձոր կրակ ըն-կաւ, խալիսի գլխին ջուր մաղվեցաւ, էլ բերան չէր բաց ըլում, աչքն էր իր կրակը վեր ածում, սիրտն՝ էր իր խանչալները փոխում, շունչն էր իր ծուխն ու բոցը քթիցը քուլայ քուլայ դուս փչում: Ալամ աշխարք մնաց քարացած՝ կանգնած...»*)

2

3. Ծնողական սէր:

Աղասին, զգայուն սրտի այդ վսեմ տիպարը, ընկերասէր Աղասին, հարկաւ չէր կարող իր ծնողներին չյարգել, չսիրել և սրբի պէս չպաշտել. Իբրև հնազանդ որդի, ծնողաց խօսքը սուրբ էր նրա համար. «...էն հասակը հասել էր, քսան տարին

*) Նոյնը. էջ 283 - 285. **) Նոյնը, էջ 282 - 283:

անց կացել՝ նա դեռ հօրն ու մօր առաջին էնպէս էր, ինչպէս անմեղ գառը, Մէկ օր նշանց խօսքիցը չէր դուռ էկել. մէկ օր նրա բերնիցը մէկ թթու խօսք չէր լսված. աչքը նրանց աչքին առնելիս, նա նրանց միտքը իսկոյն իմանում ու գլուխը մահու էր տալիս, որ նրանց կամքը կատարի...»։ *) «...բայց ինչ կուզէ՝ օր անէր՝ Աղասին իրանց տանն էնպէս էր, ինչպէս մէկ հարսը...»։ ****)

« Երբա՛ր ձեր ճտովն մէկ օր էլ կընկնեմ,
« Երբա՛ր ձեր երեսն մէկ էլ կըտեսնիմ,
« Երբա՛ր ծունկ ծնկի տված ձեզ կասեմ,
« Ա՛յ իմ խեղճ ծնողք՝ ձեր ջանին մեռնիմ»։ **)

Հէնց այդ սիրուն էլ զօհ է գնում ջրատար Աղասին. Ռուսաց զօրքը մտնում է Երևան թէ չէ, Աղասու ծնողասէր սիրտը մի փոքր համբերութիւն չէ ունենում, անմիջապէս մտնում է բերդի զնգանները՝ իր կուրացրած հօրն ազատելու մտքով և հէնց այդտեղ, հօր գրկի մէջ զօհ է գնում պարսիկների վրէժ-խնդիր հոգուն. «... Աջու ձեռը որ չէր տարել, քր հօր գլուխը, էն ձնի պէս սպիտակ մազերը մէկ խտաի, մէկ դօշին կպցնի, որ էնքան տարվան էրված սրտի մուրազն մի առնի, հովանայ հէնց տեղն ու տեղը ուսը վեր էին բերել ու կտրած ձեռը մտացել էր հօր գլխատակին, երեսը երեսին ու ձախու ձեռն էնպէս փէտացած, դօշի վրայ ընկած... Հլայ մի մտիկ արէք, տեսէք, հօրն ինչպէս ա խտտել, տօ էն ծերին նայեցէք, տեսէք՝ աչքը ինչպէս ա որդու երեսը քցել ու երկու ձեռով, սիրտ՝ տրաքի, ճակատին խփում. սիրտ՝ էլ չեմ կարում տանել. ո՛վ ջիգեար ունի, ինքն իմանայ...»։ *)

Ես էլ չեմ կարող խօսք անկացնել, սիրելի ընթերցող, կհաղորդեմ միայն Աղասու վերջին խօսքերը. «... Վերջին խօսքս էլի էն էր. արի՛, արի՛, Աղասի, սրդի, հոգի ջան. որ դռները ճռռացին ու ջիւան սրտին հօր ձէնը որ չիմացաւ, Ափու ջան՝ գլխովդ ման գամ, դեռ սնդ ես՝ երեսիդ դուրբան, Ափու ջան՝ Ափու՛ ջան ասելը, գժվածի պէս հօր վրայ ընկնիլն ու թուր ու խանշալ վրայ գալը մէկ էլան...»։ **)

Եթէ որ երիտասարդ, ամուսնացած և որդոց տէր Աղասին անդշափ էր սիրում իր ծնողներին, ապա ո՛րչափ առաւել և ծնողները պէտք է սիրէին իրենց՝ «Թագաւոր»՝ որդուն, որի վրայ

*) Նոյնը, էջ 25. **) Նոյնը, էջ 29. ***) Նոյնը, էջ 216. ****) Նոյնը, էջ 281.

էր ամբողջ գլխի ու իշխանաւորների աչքը, որին օտարներն էլ էին սիրում: Բանտարկուած, անբաղդ հայրը միմիայն նրա համար է ուզում ապրել, որ մէկ իր որդու ձայնը լսէ. «...Աղասի, որդի, հոգի, քանի մի քանի ինձ մաշես. երկնքումը վաղուց եմ տեղս տեսել՝ այն իմ ջիւան որդի, քանի մի քանի ինձ մաշես, արբի, արբի՝ երեսիդ մեռնիմ, արբի՝ մէկ շունչդ առնիմ, էլ հօ աչք չունիմ՝ որ քեզ տեսնեմ, էլ հօ ձեռք չունիմ՝ որ քեզ գրկեմ. լեզուս ա մնացել, անկաջս. Թող մէկ էլ ձէնդ լսեմ, որ մօրդ էլայ մէկ խաբար տանեմ .»*)

Որդուց և ամուսնուց զրկուած մայրը, ջիւան Աղասու տալիս բարազդ մայրը հօ անյալէս է մղկտում, որ կարդացողի սիրտը մաշուած, այրում է.

«Աղասի ջան Աղասի. գլխովդ փարվան ըլիմ Աղասի. — Ընչի չեմ էս սհաթին կրակ դառնում ինձ էրում, ընչի չի լեզուս չորանում, աչքս խաւարում, ընչի չեմ Թող դառնում, որ բալքի եթէ քամին բերի, գամ, ոտիդ տակին ցրվիմ, սարէսար ընկնիմ, քարիքար, որ իմ երեսը կոխես, որ դեղ որ ման դաս, որ իմ աչքը հանես, որ դեղ որ նստիս, որ ինձ վրայ գլուխդ դնես, որ տեղ որ քուն մտնիս՝ նանն ըմբրիդ մեռնի, իմ Թագաւոր, իմ աղայ Աղասի:—

«Տնկած ծառերդ փուշ են դառել ինձ սպանում. պահած ծաղկներդ կրակ են դառել ինձ էրում, խորովում. ման էկած տեղերդ աչքիս լսումը մզրախի պէս ցցվում, սիրտս դուզ ճոթ. ուում:— Ուր կորչիմ, որ ձէնս օքմին չլինանայ. ուր գնամ, որ աչքս քո տեսած բաներն էլ չտեսնի, միտքս քո ասած խօսքերն էլ չլիշի, ջանս քարանայ, որ էլ անունդ չտամ, սիրտս ջուր կտրի որ էլ քս սէրը չզգամ, ումբս փչանայ, օրս խաւարի. որ երկնքի տակին էլ չասեմ, Թէ ես էլ եմ մեր, ես էլ որդի բերի, ինձ էլ մէկ օր աչքայիս տվին. ես էլ մէկ օր որդու. զաւակի արևի ձէնը պէտքէ ածէի — ես էլ որ աչքս խփէի՝ մէկ բուռը հող դու պէտք է երեսիս քցէիր, իմ նաչը խտտէիր, դու իմ լաշը հողին տայիր, դու վրէս սուք անէիր, գլխիս վրայ կանգնէիր, ու էդ ազիդ, էդ սուրբ բերնովդ ասէիր, — «Հոգիդ լիս դառնայ՝ այն իմ մէր, այն իմ մէր, ինչ կըլէր, որ մէկ էլ աչքդ աչքիս, բերանդ բերնիս առնէր ու յետոյ Աստուած հոգիս տանէր»:—

*) նոյնը. էջ 224

«Հոգիս խոր է՝ թէ հանեմ, Աստուծուն տամ, սիրտս ձեռիս չի, որ կրակը քցեմ, էրեմ. երկնքին ձեռս չի հասնում, անկաջղ ձէնս չի ընկնում: Դուռ ա գլխավերես թռչում՝ քո անունն եմ տալիս, շունչս ա բերնիցս դուս գալիս՝ քո հասրաթը ջիգեարս էրում, փոթոթում, աչքիս եմ հուփ տալիս, սիրտս ա տրաքում, բերանս եմ կայնում՝ միտքս ա ցնորում. տունն եմ մանում պատերն են ինձ զժոխք դառել: Դուս եմ գալիս՝ սար ու ձոր սև օրս լաց ըլում. երկնքին եմ նայում մէկ ձէն չի գալիս, երկրին եմ մտիկ տալիս, մէկ խաբար չիմանում, Բարձին եմ գլուխս դնում՝ շունչս ա ինձ խեղդում, քնած թէ զարթուն, դու ես աչքիս առաջին պտիտ գալիս:

Այս երկար նամակն ամբողջովին առաջ բերինք, որովհետեւ մայրական սիրոյ և զգացումների զեղման անյալիսի մի կլասիքական նկարագրութիւն է, որի նմանը մեր գրականութեան մէջ չկայ. այն «Երանի էն աչքին, որ էսպէս թուղթ իր օրումը ոչ տեսել ա, ոչ էլ կոեսնի. էլի Աղասին էր, որ դիմացաւ, բայց վայ էն դիմանալուն. հարիր անգամ թուլացաւ, նուազեց, թուղթը դրեց երեսին ու աչքերը խփեց, էլ եդ ջուր ածեցին, եդ բերին...»*)

4. Ամուսնական սէր.

Աղասին, զգացմունքների ծով Աղասին, որ այդչափ մղդ. կըտում է իր ծնողների ու մերձաւորների համար, կարծես թէ բոլորովին մոռացել է իր սրտի հատորին, իր աչքի լոյս նազլութին. միթէ նրան աւելի պակաս է սիրում, որ ոչինչ չէ արտայայտում. Ոչ, հազար անգամ ոչ. նա սրտի խորքում այրում, փոթոթում է. նրան յիշելիս ծուխը բթիցը դուրս է գալիս, բայց նա արեւելի է, իր ժողովրդի հարազատ զաւակն է, ուստի ամօթ է համարում իր սիրած ամուսնու, կնոջ մասին հրապարակաւ խօսել, զգացմունքներ արտայայտել. նա երբէք նազլու անունն ուրիշների մօտ չէ արտասանում, այլ միմիայն առանձնացած ժամանակը, քարի ծէրին, քարափի գլխին. «... Չատ անգամ մէկ քարի ծէրի նստած, կամ մէկ քարափի գլխի թինկը տված՝ աչքը ձորին, գետին քցած, գլուխը ձեռին կամ մէկ աղբիւրի զրադի կախքի վրայ ընկած՝ թիների, խոտի, ծաղկի, ջրի հետ խաղալիս, լաց ըլելիս, էին նրան ռաստ

*) նոյնը. էջ 220

բերում. Բազի վախտ որ նազլու չէր ձէն տալիս, ես հօրնըմօր անունը յիշում ու ան քաշում, սար ու ձոր հետը ձէն էին տալիս մղկտում*):

« Նազլուն իմ նազլուն աննման նազլուն,
« Սիրտս խորովի՝ անունդ յիշելով.
« Նազլուն իմ, նազլուն, հրաշալի նազլուն
« Աղասին քեզ տայ իր եղին բարով:

« Սարերի դօշին, ձորերի միջին
« Վայ գլխին տալով քո խեղճ Աղասին,
« Երեսիցդ զրկուած, քո սիրով մաշուած,
« Տատրակի նման փշի վրայ նստած:

« Նազլուն իմ, նազլուն մէկ շունչս ա մնացել,
« Ոսկերքս քրքրվել, աչքս խաւարել.
« Թող մէկ շունչդ առնիմ, յետոյ հողը մտնիմ.
« Դժբխքն էլ տանին, ես հանգիստ կըլիմ,, **)

Իսկ նազլուն, աննման, հրաշալի նազլուն. ինչ էր այդ վըշտալի կնոջ վիճակը, որին երեկ ամեն հարս ու աղջիկ երանի էր տալիս, նախանձում, որ Աղասու նման տէր ու տիրական, ապաւէն ունի. խեղճ, ջրատար նազլուն «կիտաջան մահի հետ էր կովում», ջրան նազլուդ որ քեզ ա ուզում, անունդ տալիս, թէ աչքը բանում քո սիրտին էրվում, թէ քեզ ա յիշում՝ շունչը բերնումը, հրեշտակն առաջին, ոտը հողումը, խաչը գլխատակին պատանը ծալած, խունկն ու մոմն հազրած, աչքը խոր գնացած, բերանը փակված՝ լեզուն չի բռնում, որ անունդ տայ արտասունք չունի՝ սիրտը հովացնի էլ թաղաթ չունի՝ որ ինձ էլ չէրի...» ***)

Բայց թողնենք Աղասու մօր այն ասածներն իր հարսի վերաբերմամբ և տեսնենք թէ ինքը մահուան հետ կուտող նազլուն ինչ է զգում և գրում իր ըմբրի թագաւոր ջրան Աղասուն.

«Երանք որ սիրտս հանեմ, էս թղթումը դնեմ, երանք որ բաց անես ու հազար թուր միջումը ցցված տեսնիս, կիմանամ էն ժամանակը թէ նազլուդ, քո ջրատար-նազլուդ ինչ ցաւ ա

*) նոյնը, էջ 215 **) նոյնը. էջ 218—219 ***) նոյնը էջ 224.

քաշում, ինչ օրումն ա, ինչ հալումն, իմ գլխի տէր, իմ ըմբրի թագաւոր Աղասի։ Ո՞ր սարերն են առաջդ կապել, ո՞ր գետերը ճամփէդ կտրում, ո՞ր ձեռն ա թեկիցդ բռնում, եդ քաշում այ իմ թագ ու պարծանք, որ էսպէս ինձ կրակում թողել ես, ինձ դժոխքը զրկում, դու արքայութիւնը վայելում, ինձ սուրը քաշում, դու ձեռնեքդ լվանում. ինձ դիւանոցը տալիս, դու հրեշտակների միջին արեւիդ ձէնն ածում ու երեսդ էլայ չես եդ դարձնում, որ ինձ հողը դնես։ Աղասի ջան, Աղասի, երաբ սիրտդ քար ա դառել, երաբ աչքդ ծաղիկ ու թուփ էլ չի տեսնում, երաբ երեսդ մի երկնքին չես քցում, որ տեսնիս թէ ինչ մըբաժ ամպեր են առաջիդ կանգնած, ինչ կրակ է վերեւիցը վեր թափում. չես իմանում միթէ անիրաւ, անջիգեար՝ թէ էս կրակն ու էս բոցը, էս ծուխն ու էս ամպը իմ բերնիցն են դուս գալիս, իմ սիրտս ա քուլայ քուլայ իրանից հանում, վերեն աստղերը խաւարացնում, բռնում, ներքեւ սար ու ձոր պապանձացնում, անձող չինում։»

«Հարիր անգամ գերեզմանի դուռը հասել՝ էլ եդ եդ եմ էկել, հարիր անգամ արեգակը որ մէր մտաւ, ես էլ իմ հողիս հետը ճամփու քցեցի, ու ամի էլի ծէգը բացվելիս. հէնց իմանում էի, մեռելների կոխքին եմ, չէի ուզում շունչ քաշեմ, հէնց իմանում էի, մեռելների կոխքին եմ, չէի կամէնում, գլուխս բարձրացնեմ. ու էլի մօրդ, ամի քո ումբը խաւարած մօրդ ձէնն որ ալանջս չէր ընկնում. էլ եդ աչքս բաց էի անում, մազերս նրա ոտի տակին փռում, որ կամ ինձ սպանի։ կամ թէ չէ մահի ձեռիցը չիլի, ինձ սող սող էսպէս չէրի, չխորովի. ամա էլի որ նրա էն խաւարած աչքերը էն շորացած, մազ դառած ջանը որ աչքովս էր ընկնում, որ իմանում էի՝ թէ նա էլ քո ցաւն ա քաշում, քո դարդովն ա էսպէս փոթոթվում, քո քո ջանին մեռնիմ, միտք էի անում, որ թէ ես էլ մեռնիմ, էլ նրան աշխարհումը պահող չի ըլիլ, որ ես կորչիմ, նա էլ կենդանի հետս պէտք է հողը մտնի, կամ ջուրն ընկնի, խեղդվի, որ միտք էի անում, թէ նրա խորսված սիրտը ինձանով ա մի քիչ հովութիւն գտնում, քո կարօտը. քո հոտն ու համը քիչ թէ շատ ինձանից ա նա առնում, ինձ որ չունենայ, կամ սովը պէտք է նրան սպանի, կամ քարէքնոր ընկնի, մէկ բռուր հողի, մէկ օրհնած տեղի էլ հասրաթ մնայ։

Ի՞նչ ասեմ, ինչ տեւացնեմ այս կսկծալի խօսքերին,

սիրելի ընթացող. դատողութիւններ չեն, որ քննադատութեան ենթարկեմ, լոկ Ֆրագներ չեն, որ դիժ քաշեմ վրան, զրքերից հանուած տողեր չեն, որ աղբիւրները ցոյց տամ, ուրիշների թելադրութեամբ և աղղեցութեամբ չեն գրուած, որ պատճառները բացատրեմ... Սրանք սրտի խորքերից բղխած գառնաշունչ զգացումներ են և կարող են դարձեալ միմիայն սրտի խորքերով ըմբռնուել: Իրաւ որ «քար ըլէր, էս խօսքերը կրպատուէր, ուր մնաց մարդ, էն էլ Աղասին, որ սիրտը բարակել, փռչի էր դառել...» *)

« Դարունքը բացվել ա, դաշտեր կանաչել,
« Ծառները ծաղկել, սարեր զարդարել.
« Բլբլուն իր վարդի սիրովն կշտացել.
« Հէնց ես անխ, սիրոյդ կարօտ մնացել:

« Ինչ քար տեսնում եմ՝ դու ես առաջիս,
« Ինչ խոտ կոխում եմ՝ դու միտս գալիս.
« Աղբրի ջուրն էլ՝ քո համն ա տալիս,
« Հանդի ծաղիկն էլ՝ իմ օրը լալիս:

« Էդ սուրբ երեսդ մէկ էլ ես տեսնեմ.
« Մէկ էլ մօտիդ նստիմ, մէկ ճտովդ ընկնեմ.
« Թող էն ժամանակն ես տամ իմ հոգին.
« Մեռնիմ արեւիդ էդ ոտիդ տակին:
« Նազովիդ աչքը ճամփին մի թողար... **)

Է.

5. Սէր դէպի ընտելներ

Ինչպէս մի փոքր առաջ նկատեցինք, Արսեւանը Ռուսոյի սկզբունքներին ենթարկուելով՝ չափազանցութեան է հասցնում ընտելեան դաստիարակութեան և զօրութեան աղղեցութիւնը. հեղինակն ինքը ընտելեամբ հրճուելով՝ իր հերոսին էլ այդպիսի զգացումներն է ներշնչում. «...Հանդն էր դուս գալիս իր մասին ու պտուղը, դաշտերի ծառն ու ծաղիկը, երկնքի պայծառ արեգակի, լուսնի, աստղերի լիսը տեսնելիս, նրա հոգին

* նոյնը, էջ 230 ** նոյնը էջ 229.

վերանում էր, խելքը թռչում, շատ անգամ աչքերը ծով դա-
ռած՝ տեղն ու տեղը մնում կանգնած։ Գէնց իմանում էր՝ թէ
իրան գրախտը տարան... թէ ասեմ երկիրն ա մէնակ գեղե-
ցիկ, հազար ծաղիկներով, բուսով զարդարած, բաս երկինքը
նոր թողամ, որ ցերեկը ինձ լիս ա տալիս, հանդիս պտուղը
հասցնում։ զիշերը մութն իմ աչքիցս հեռացնում ու էնպէս
չափրի պէս գլխիս վրայ կանգնած անձրեւ, արև տալիս, որ ես
ապրեմ, որդիքս պահպանեմ, աշխարքի պէտքը դամ՝ որ մեռ-
նէլիս էլ պան հողիս վրայ, ինձ մէկ դարդակ ողորմի ասեն...
Աչքս մոլորում է թփից էն թուփ, էս սարից էն սարն ա
ընկնում՝ ծառի տակին ասես, սարի գլխին ասես՝ մտիկ անի-
լով աչքս շաղում, ջուր ա կտրում։ Գէնց գիտես մէկ ձէն, մէկ
թև, մէկ աներևոյթ հոգի, տերևները խշշալիս, դուշը թռչելիս,
աղբիւրը քշքշալիս, բլբլիւր երգելիս, հովը փչելիս, շաղը երե-
սիս թափելիս, ամպը գոռալիս, անձրեւը գալիս, ինձ ձէն ըլի
տալիս, ինձ ձեռով ըլի անում, ինձ վրայ խնդում, թէ վայե-
լիւ էստոնք՝ հողածին մարդ, բարի կաց, բարութիւն արւա,
Արարչիդ մեծութիւնն ու խնամքը ճանաչիր, ծառի պէս պտուղ
տուր, ծաղկի պէս հոտ, սարի պէս աղբիւր, դաշտի պէս մասիւ,
երկրի պէս հաց, երկնքի պէս լիս...»))

Նոյն իսկ գերի տարուած հայ աղջկաներն ու պատանի-
ները չեն մոռանում իրենց սիրելի հայրենիքի բնութիւնը և
իրենց աղէկատուր ողբին կցում են նաև հետևեալ խօսքերը.
«Բարով մեաք դուք լերինք, հող, աշխարհ, բաբով կացէք դուք՝
ծառք, ու ձորք, անտառ։ Մենք չէինք արժան ձեր սուրբ երե-
սին, մեր ոտն անիրաւ դիպաւ ձեր դօշին։ Քանիցս ձեր պտուղն,
ձեր համն ու հոտը, ձեր շվաքի տակին՝ ձեր ծաղիկն, խոտը
մենք հարամ ձեռով քաղեցինք, առանք։ Կոխեցինք ձեր սուրբ
երեսն ու դօշը. ձեր զազրն ու խաթրը մենք բնաւ չիմացանք։
Աղբրի գլխին, առվի յըրադին, սիրելեաց միջին, ծնողաց գոգին՝
սէր վայելեցինք, մեր օրն անց կացրինք։ Աստղերն մեր գլխին
քաղցր ծիծաղեցին, լուսին, արեգակ իրանց լիսը տվին, թռչ-
չունք երգելով, ծաղիկք հոտ տալով՝ մեզ քնացրին, զարթեցրին.
բայց ան՝ անիրաւ մեր ձեռն, երեսը քնով ծածկեցինք, ձեզ մտիկ
չարինք։ Քո սուրբ հողին՝ մեր քաղցր հայրենիք՝ ծունր չղբինք
մենք. չպաշտեցինք, սիրուն վաթանին մենք կեանք չտվինք,

* Նոյնը, էջ 19—20.

մեզ մատաղ չարիներ, մենք չսիրեցինք... Մնացէք բարով՝ հողեր ու դաշտեր. ան, թող վայելին ձեր սէրն ուրիշներ. Վարդանի աչքը, էս մանկանց ոտքը էլ ձեզ չեն տեսնիլ, ձեր վրէն չըջիլ, ձեր հոտովն զմայիլ, ձեր գրկովն փարվիլ... կրի՛ որ դուք մէկ էլ եզ հոտ տալիս, գարունըը գալիս, դաշտերն ծաղկելիս՝ մեր երեսին էլ ծաղկիք, կանաչիք, մեր հողիցն էլ դուք դուրս գաք, զարգարվիք, ձեր ցօղն մեզ վրայ թափէք, հովացնէք, ձեր հովն մեր դօշին փչէք, զովացնէք, ձեր պարզ ջրի հետ մեր արինը խառնէք. մեր տված շունչը առնիք ու պահէք, ձեր քաղցը հոտի հետ երկինքն ուղարկէք: Ա՛խ՝ թէ մէկ ճամփորթ էս կողմովն անցնի, ձեր միջին վեր գայ ու էս տեղ քնի, ձեր հոտն առնելիս, ձեր ջուրը խմելիս՝ բալրի թէ հագին իմանայ, ասի, միտքը բերի, թէ էս էն դաշտերն են, որ էս օր մեր չար թշնամու ծառէն ուզում ա, որ մեզ խաչին մատաղ տայ, մեր ջանը խլի, մեզ անի դիմայ. Խ՛նչ կըլէք, ա՛խ, որ մէկ օրհնած հողում, մեր ազգ ու տակի, սիրելեաց միջումն մեր հագին տայինք, նրանց խառնվէի՞ք: *)

Չայ գիւղացոց «օրէքը» կամ եայլաները նկարագրելով հեղինակը դարձեալ հիանում է սքանչելի բնութեամբ. «Ողբիւր. ների գլխին, ծաղիկների վրայ օրէքը իրանց չադրները տվին ու մայն արին էն անմահական դրախտը: Առաւօտը որ տեղիցդ վեր էիր կէնում, հազար սարի ծէրից ամպն ու ծուխը իրար հետ խառը երկինքն էին վերանում և չաղն ու ցողը անձրևի հետ նրանց չորերի, երեսների վրայ դնում... Մէկ տան պէս, ում օրէն մտնէիր, թուշ էր որ վարդի պէս փայլում էր, աչք էր որ մարդի խելք տանում էր: Էն օդի ու ջրի, էն ծաղկի ու կանաչի հոտն ու համն առնողի հագին ու ռանգն ի՛նչ կըլէք բառ.... աղբրների քշքշոցը, ջրերի խշշոցը, ծառերի սլալոցը, ղշերի ծլվլոցը, չորանի թուխակը, գառան, ոչխարի ու տաւարի ձէնն ու բառանչը, ամէն մարդի ուզում էին ասեն. թէ դրախտ ես կամենում, էս տեղ կաց, էսպէս կաց, սիրտդ անմեղ, միտքդ յիստակ...» **)

Արդվեանն ինքը բնութեան ազատ ծոցում ծնուելով և ապա երկար ժամանակ հեռանալով իր ծննդավայրից, բնական է, որ վառ պահէր իր սրտում գեղատեսիլ բնութեան յիշատակները և այն, ինչ որ սկզբում վայելիլ էր անգիտակցաբար,

) Նոյնը, էջ 180—181. **) Նոյնը. էջ 230—231

յետոյ գիտութեանց և գեղարուեստի ճաշակն առնելով աւելի ևս պիտի հրճուէր և բանաստեղծօրէն արտայայտէր.

« Բարով մնաք, բարով, սմբեր ու ձորեր,

« Ալվան ծաղկներ, սիրուն աղբրներ,

« Որ ինձ պահեցիք դուք էսքան օրեր,

« Ա՛յ անմեղ հայեր՝ սիրուն աղջկներ:

« Աղասին բալբի ձեզ էլ չի տեսնի,

« Աղասին ձեր վրայ կըլի էլ չքնի,

« Ձեր հոտը չառնի, ձեր կշտովն չանցնի,

« Ձեր ձէնը չլսի, ձեզ կարօտ մեռնի:

«.. Սիրուն աղբրներ, լաջվարդ ծաղկներ..

«.. Մնաք բարով սարեր, էլ ձեզ տեսնիլ չկամ:»^{*)}

6. Կրօնական զգացումն:

Արժանան իբրև նախկին հոգևորական և հոգևոր կրթու, թիւն ստացած անձն, թէև ջերմեռանդ քրիստոնեայ է, բայց պէտք է ասել, որ բաւականին ազատ քննութեան է ենթարկում իր կրօնական զգացումները և Դորպատի ազդեցութիւնը բաւականաչափ աչքի է ընկնում: Եկեղեցի գնալը, աղօթելը, ծունկ չորելը, խոստովանութիւնը և այլն, բոլորն էլ որոշ բացառութիւններ են ստանում «Վէրք»-ում. «Ժամ որ գնում ենք հէնց իմանում ենք թէ էնայ ամէն բանից պրծանք, պարտքներս տվինք, որ մէկ քանի խաչ հանէցինք էրեսներիս, մէկ քանի ծունդը դրինք, պատարագի էրես տէսանք, պասներս բաց արինք, սրբութիւն արանք: Ինչ ասում են, մեզ համար մեռած ա, մեզ չի ազդում, չունքի մեր սրտի բառը չի, մեր լեզվի խօսքը. ուրիշներն ասում են, մենք էլ ականջներս կախ արած, աչքներս ցցած, լսենք, չլսենք, տեսենք, չտեսենք, երբ ա մեր սիրտը մէկ օր վառվում, որ իմանանք թէ էս ինչ հրաշք ա, որ Աստուած ամենաբարին մեզ համար ստեղծել ա, մենք ինչ ենք, որ մեր ասած գոհութիւնը, փառաբանութիւնը, ծունրը, երկրպագութիւնը՝ Աստծու սուրբ առաջին ինչ բիւ: Պէտք է մտածենք, ո՞վ ա աղբատ, որ նրան օգնենք, ո՞վ ա հիւանդ, որ նրան մխրթարենք, ո՞ւմ են զրկում, գնանք նրան թափենք, ո՞ւմ սիրտը նեղացրինք, գնանք էլ եղ հաշտվենք...»^{**)}

^{*)} ևոյնը. էջ 240—241. ^{**)} նոյնը էջ 75—76.

«...հանդը դուս գալիս մեր բերդ Աղասին էսպէս էր մտածում ու սիրտն էրվում, ժամիցը գալիս, փառք էր տալիս Աստուծոյ՝ որ շուտ արձակվեցաւ, ինքը տուն էկաւ, որ մի քիչ զինջանայ, ու գնայ հանգը որ էլի սիրտը բացվի, էլի էն հիանալի ձէնը լսի ու իր բանն անի»։ *) «Շատ անգամ բարկացած գալիս էր, տան պուճախումը, կամ քուրսու տակին ոտները փռում, տըր-տընջում, թոնթորում, գանգատ անում, որ ժամումը խոստովանելիս՝ էնպէս բաներից էին խաբար առել, նրա սիրտը վերաւորել որ նրա մտքովը ամենեւին երազումն էլ չէին անցկացել...»։ **) «Ախպէր արածիս հլայ մէկ ճար արած, յետոյ ուրիշ բաներից հարցրու, է՛ ասում էր շատ անգամ, նեղանալով։ Հէնց քանի ասում ես, էլի երկու սհաթ չորացնում, գլուխդ տանում են թէ աւան, ասաւ։ Ախր որ չեմ արել, ինչ ասեմ ինչ, էնպէս բանջարա, որ սիրտս քիչ հովանայ, ես տաքանայ, շատ շատ խօսալուց ինչ կշահվիս։ Ասենք թէ խաթր եմ անում, լիս չեմ ընկնում, հէնց պէտքէ ամէն բան բերանդ գալիս խօսիս։ Միտս սրտում ա, էդ հարցրած բաներիցդ, քար ըլի, էդ խօսքերը չի տանիւ։ Ախր ինչպէս են Աստուծոյ Սուրբ տաճարումը էնպէս բաներից խաբար առնում։ Օյն չորումը չէ պէտքէ խօսացած, բալբի թէ քամին իմանայ, տանի ուրիշի անկաջը բցի՝ տանը չի պէտքէ ասած, որ չլիմ չիմանամ պատերը զարդանդին։ Ես իմ կարճ խելքովս էնպէս եմ իմանում, որ մարդ խոստովանելիս, ինքը պէտքէ իր մեղքի վատութիւնը, իր արած չարութիւնը միտք անի, փոշմանի, զղջայ, Աստծուն խնդրի որ իրան թողութիւն տայ, որ էլ չանի, կարողութիւն տայ, որ իր ճամփիցը չհեռանայ, բարի ըլի, թէ չէ զօռ անելով, մարդի վրայ բեռը դնելով, անկաջը էսպէս բաներով լցնելով՝ սրտինը ոչինչ խաբար չառնելով, ինչ կընգնի մարդի ձեռքը. ոչինչ... Առաւօտը գնում եմ հանգը, ըրգունը գալիս, մէկ մարդու ծուռը աչքով չեմ մտիք տալիս, էլ մեղքս ո՞րն ա, որ գլխներս տանում են, թէ հա ասաւ։ Ես լաւ գիտեմ, մեղքի պարկն ո՞վ ա, իրանցից պէտքէ հէսաբ պահանջել, մեզ վրայ են բեռը բարձում, մեզ մեղաւոր չինում...»։ ***)

«Ախ՝ խաչ զօրաւոր քո հրաշքիդ զուրբան. մինչև երբ մեր ազգն, աշխարհն հայկական էսպէս կտանջվի, էսպէս կմաշվի, էսպէս կքանդվի, էսպէս կխաշվի։ Խնայ քեզ պաշտողին ինչի՞ չես

*) նոյնը էջ 21. ** նոյնը էջ 21. *** էջ 21—22.

պահում, Խաչ քեզ բռնողին ընչի՛ սպանում, քեզ անարգողին
էսպէս զվաթ տալիս, քեզ պարսաւողի սիրտը ո՛չ խրվես. Ախ՛
տէր իմ Յստուած, [Թէ մենք առաջիկ մեղաւոր էինք, քո պա-
տուիրանիդ չհնազանդեցաք, անիրաւ էինք մեզ սպանէիր, ընչի՛
մեզ [Թողիր մեր խեղճ ծնողացը [Թրի տակ տվիր, մեզ կրակ
տվին, ընչի՛ չէրեցիր, [Թողիր, որ էսպէս տանջվենք չարաչար, ան-
հէր ու անտէր, անմէր, անհաւար մնանք էս չօլումն, դազա-
նաց միջումն, մեր լաշը [Թռչնոց, մեր արինը հողին մատաղ
տանք, մեր ջանն դնենք էս գետին... *)

Միւս կողմից երբ Արեւիկանը համեմատում է մեր կրօնը
մահմեդականութեան հետ, հետեւեալ եզրակացութեան է գա-
լիս. «. . Մեր սուրբ լեզուն պէտքէ հարամ լեզվի հետ փոխենք,
մեր սուրբ պատարազն ու ժամը [Թողանք, ազանի ձէնին ան-
կաջ դնենք. մեր սուրբ մեռունը մոռանանք, մեր խաչ, աւե
տարանը մտքից հանենք, Սլուն, դուռանին հետեւինք: Մտքիկ
արէք սրանց էս դժոխք, ժանգ, մրրած, կեխտոտ երեսին. զը-
ժոխքը սրանից լաւ կըլլի. սրանց աչքերիցը կրակ չի վեր [Թա-
փում: Վայ մեր գլխին ու արեին, էնքան պէտքէ խղճանանք,
որ մեր հօրնը մօրը սպանողներին, մեր ժամն ու աշխարհը
բանդոդներին նօքար դառնանք: Ախ [Թէ էս փուշ փառքիցը
խարվինք, էս անպիտան պատժիցը վախէնանք, ու մեր սուրբ
հաւատն ուրանանք, որ մեռնինք, ինչ երեսով պէտքէ գնանք
մեր ծնողաց մօտը. ինչ աչքով պէտքէ նրանց նայենք:... 2է,
չէ. մեռնինք միասին, երթանք միասին...» **)

Ը

7. Սիրոյ զգացումն:

«Վէրքաի մէջ [Թէն զուտ սիրոյ զգացման ընդարձակ տեղ
չէ տրուած, բայց մի քանի հատ ու կտոր նկարագրութիւնները
բանաստեղծական են և բուն հայկական: Սէրը հարկաւ ամէն
տեղ և ամէն ազգի համար էլ միևնոյն զգացումն է, բայց այդ
զգացման արտայայտութեան ձեւը տարբեր է և այդ տեսակէտից
է ահա, որ մենք Վէրքաի մէջ նկարագրուած «սիրոյ զգացումը
«բուն հայկական» ենք անուանում:

«. . Բոյն էկել՝ շիշակացել էր, չինարի դառել. բեղերն նոր

*) նոյնը էջ 181 **) նոյնը էջ 179.

էր բերնի վրայ ծաղկել. Թուխ Թուխ ճալվերը շարժող երեսին հովին անէլիս՝ հէնց իմանաս հրեշտակ ըլի Թեով խփում. Տասնըվեց տարին անց կացել գեռ նա ծուռն չքով մէկի երեսի չէր մտիկ արել. Բազի վախտ մէկ քօղ կամ ս լիտակ լաչակ տեսնէլիս դորդ ա, խելքը գլխիցը գնում, սիրտը կրակով լցվում, աչքերը արտասուքը կոխում, ուզում էր սար ու ձոր ընկնի, գլուխն առնի կորչի, ամա մէկ քանի օր որ անց էր կէնում, աչքը էլ որ չէր տեսնում, սիրտն էլ հովանում էր. Բազի վախտ էնպէս գիտես՝ Թէ նրան վեր ըլին քաշում. Հովը տալիս, ծառը ծաղկելիս, ջուրը քշքշալիս, հէնց գիտես Թէ մէկ աներկոյթ ձէն նրան ասում ըլի. «Մուսա ջան քնի» ես աչքդ կկպցնեմ, երազումդ հետդ կխօսիմ, որ զարթնիս, գիւմ կլիմ, չունքի վախտը չի հասել՝ որ դու քոյ նասիքը գտնիս. ինչ որ ճակատիդ գրած ա՝ էն պէտք է ըլի»։ Բնից որ վեր էր կենում. հէնց իմանում էր՝ Թէ հրեշտակները մօտիցը նոր Թուան. նա չէր իմանում, Թէ սէրն ա էս, որ քիչ քիչ նրա սրտումը տեղ էր պատրաստում. Մէկ օր էլ էսպէս մէկ ծառի տակի քնած տեղը երազում մէկ Թաս գլնի բերին, դէմ արին նրան, ու մէկ հրեշտակի պատկեր նրան՝ Թեքն երեսին փռած կամաց ձէն տվեց. «Մուսայ ջան, եա խմիր էս Թառը, եա ինձ սպանիր. իմ կեանքս քո ձեռին ա. Հէրնմէր չունիմ, ընկելեմ մէկ անօրէն տաճկի ճանկ. Ղարսայ սարումն ա մերօրէն. Թէ սիրտ ունիս, Թէ Աստուածդ սիրում ես, արի, ինձ ազատի. չես ազատիլ, քո օրումդ դու կեանք չես տեսնիլ. Մուսայ ջան գնում եմ, դու գիտես. արի, Թէ չէ էս ա քսան օր ա ինձ տանջում են, որ Թուրքանամ, չեմ Թուրքանում, քեզ եմ սպասում. ինձ երազումս ասացին, Թէ դու ես իմ ազատողը»։

«Աչքը որ բաց արեց, հէնց իմացաւ՝ Թէ ծառ, խոտ, ծաղիկ՝ անմահական հոտով լցված ըլին, ու արեգակի չողքը երեսը սղալելով՝ ու սուլով սարի քամակը անցաւ...») *

«... Բայց մուսի աչքիցը քունն էր փախել, սրտիցը դարձրել Արեգակն էր դուս գալիս՝ նրա օրը մէր էր մտնում՝ օրն էր մէր մտնում՝ նրա ցաւերն էին նոր ի նորոյ բացվում. Սար ու ձոր նրա համար զժողք էր դառել. գիշեր ցերեկ նրա կերած հացը, նրա խմած ջուրը, նրա տեսած լիսն ու երազը՝ էն սքանչելի պատկերն էր, որ իրան կանչել էր. Ծառերն էին սլւում, Թէ

*) նոյնը էջ 232

Չուրը քչքչում, քամին էր փչում, թէ հովը հնչում՝ նա ոչինչ
 ձեն չէր իմանում, ոչինչ չէր տեսնում, եթէ ոչ իր սիրելեանի
 երկնային դէմքը:*)...«նա տեսնում էր՝ որ ջիւան Մուսին մէկ
 աղջկայ ձէն լսելիս, մէկ աղջկայ պատկեր տեսնելիս՝ իրանից
 գնում, խելքամազ էր ըլում, ամա էնպէս կարծում էր՝ թէ էս
 էն առաջին կրակն ա, որ ամեն ջահել մարդու սիրտ վառում
 բորբոքում ա, երբ ինքն իրան ճանաչում ա, երբ տրինը եռ ա,
 ընկնում, ու սար ու ձոր մարդու աչքին ես սազ ու քեամանչայ
 են դառնում, ուշ ու միտքը տանում, ես թուր ու դանակ դառ-
 նում, սրտումը ցցվում: Ձատ անգամ սիրտը բերանն էր գալիս՝
 որ իր ցաւերն ասի, ամա լեզուն չորանում էր, պապանձում,
 երեսը կարմրաթափում, չէր պիղում՝ թէ ինչ ջուղաբ տայ... էլ
 հաց ու շուր միտքը չէր բերում, գլուխն առնում՝ կորչում. սար
 ու ձոր պէտք էր ոտնատակ տված որ նրան մէկ տեղ քնած
 քթել էին:***)

Միմիայն Աղասին էր հասկանում Մուսիի վարդը, միայն
 նա էր մատածում իր սիրելի ընկերոջ վիշտը փարառելու մասին
 «... Ախ լաւ եմ իմանում՝ ազիզ ջան, որ սիրոյ թիւը երեսիդ
 քովի ա, սիրոյ նետը քեզ էլ ա դիպել, բայց ինչի՞ չես պարզ
 ասում, որ գլուխս եղ դնեմ, սիրածդ գետնի տակին էլ որ ըլի
 հանեմ, ձեզ ձեր մուրազին հասցնեմ, ու ես էլ ձեր ոտի տա-
 կին հոգիս տամ: Մէր ու նշանած գլխիս կրակ են ածում, սար
 ու ձոր ինձ՝ քիչ ա մնում, ուտեն, մէկ քար չունենք, որ՝ գըլ-
 խներս վրէն դնենք, էլի դու՝ ո՞վ սէք, ո՞վ բնութիւն՝ ուզում ես
 ցոյց տալ քոյ զօրութիւնը: Ախ՝ ո՞ւր կորչի մարդ, որ քոյ ձեռի
 ցը պրծնի, քոյ ցաւը չտեսնի: Առաջ վառում, բորբոքում ես
 մեր սիրտը, յետոյ էրում, խորովում. առաջ վարդի հոտով դա-
 լիս, մեր սիրտը մտնում, յետոյ՝ փուշ ու սուր դառնում, մեզ
 կտրատում:***)

- « Հրեշտակ էիք, որ ինձ երևեցար,
- « Երկրումն ես ծնվել թէ երկնքիցը եկար.
- « Մէկ ջան ունէի, էն էլ դու տարար.
- « Այ իմ սուրբ պատկեր՝ արի՛ հոգիս առ:
- « Ամպին եմ սրտիս դարձերը պատմում,
- « Ծրվում՝ գալիս չի, ու քեզ եղ ասում.

*) նոյնը էջ 234. ** նոյնը էջ 234—235 *** էջ 236—237.

« Քար ու սար աչքիս աղի արտասուներն
« էլ եղ սիրտս ածում, էլ եղ ինձ էրում:

« Թող մէկ էլ տեսնիմ քոյ սուրբ պատկերը.

« Թող մէկ էլ տայ ինձ բաժակ քոյ ձեռք.

« Մէկ շունչդ առնիմ, ընկնիմ սարերը,

« Քեզ մատաղ անեմ իմ գլուխս, իմ օրը: *)

8. *Հայրենեաց սէր:*

Արովանի զգացմանց աշխարհի թագն ու պսակը կազմում է նրա մշտամօրմբը, թախծալի և ոգևորութեան հասնող սէրը՝ դէպ իր թշուառ որ կիսակործան հայրենիքը, դէպ իր անբաղձ և ճակատագրի ձեռքից հալածուած ազգը.

« Վայ էն ազգին, որ աշխարքում անտէր ա,

« Վայ էն երկրին ու թշնամու գերի ա,

« Վայ էն խալխին՝ որ ինքն իր կեանքն, աշխարքը

« Զի պահպանիլ, ու հարամու ձեռ կտայ:

« Ով որ սարեր կերթայ իրան ֆորսն անի,

« Ով որ կուզի, տեղը նստած, մուլք դատի,

« Անտէր ազգին նրա գիւլէն կըդիպչի,

« Անտէր գլուխն նրա քիսէն կլցնի:

« Գատաղած ծովն ինչ կհարցնի լաց, շիւան.

« Նրա ֆրթնէն (ալիքը) ոչ սիրտ ունի, ոչ հոգի:

« Թէ ճար ունիս, մի տար նաւիդ գլուխն իրան.

« Աչքդ թեքեցիր, ծովի տակին կբացվի:

« Ա՛խ արեգակ, բարբի հրեշտակ՝ մէր մտի,

« Ինչ ես կանգնել, սիրուն աչքերդ բաց արել.

« Հայի համար որ դուս էլ չգաս դու իսկի,

« Դարդ չի անիլ, վաղուց է նրա ասողը թեքվել: **)

Արովանը յիշում է անցեալը, յիշում է պատմութիւնը, հայ ազգի գլխովն անցածները և հիանում, ոգևորում է դարձեալ այդ ազգի տոկունութեամբ, զիմացկունութեամբ և համբերատարութեամբ... էն օրհնեալ հողը, ուր Առորիք, Պարսիկք, Հոնք, Ալանացիք, Մակեդոնացիք, Արաբք, Օսմանցիք՝ ջրհեղեղի պէս վրայ եկան, հարիւրաւոր ազգ ու տշխար ոտնակոխ արին,

* նոյնը էջ 235--236 նոյնը էջ 80 81

Նշեցին, սրբեցին, թրի, կրակի մատաղ արին, ուր տեղ ուր
սար չի մնացել, որ արին չտեսնի, քար չի մնացել, որ մարդ
տակով չանի, ու հարկը մեր հարեան ազգեր էնպէս են հողի
հետ հաւասարվել, կորել, որ էս օր ոչ նրանց չունը կայ, ոչ
անունը, բայց սուրբ հայոց ազգը, տնյալթելի՝ հայկայ որդիքը՝
իրանց կեանքը, թագաւորութիւնը, մեծութիւնը, փառքը, իշ-
խանութիւնը, զօրքը կորցնելէ ետեւ, որ տեսան՝ թէ էս աշ-
խարհակործան ջրհեղեղին, էս գազան ազգերին, որ մէկը միւսի
ոտիցը ճուլակ ուր որ կամենում էին գնալ, Եւրոպայ, թէ Ա-
սիայ, հայոց հողովը պէտք է անց էին կացել, չեն կարող դի-
մանալ, աչքնները երկինքը քցեցին, գլխնները գոգնները դրին
և հազար թրի տակից, հազար կրակի միջից սիրտ սրտի տված
հոգի հոգու կպցրած, մինչև էս օր էլ՝ իրանց գլուխը, իրանց
սուրբ հաւատը, իրանց սուրբ օրէնքը՝ էն վեհանձնութիւնովը
պահպանեցին, որի օրինակը աշխարհում ոչ էլի ա, ոչ կըլի....
բաս ինչ անէր հայոց խեղճ ազգը. որ նոյնան դէսը վեց հազար
տարի, ոչ թէ քրիստոնէի կամ լուսաւորեալ ազգի, այլ հեթա-
նոսի, կռապաշտի, մահմէդականի, անօրէնի ձեռին էր աչքը
բաց անում, նրանց հետ քեալա տալիս, ու շատին շատ ան-
գամ իր ոտի տակը քցում, բայց կարող է վարդը ծովի միջումը
զօրանալ, մանիշակը կրակի առաջին դիմանալ. կարող է
կակող ցորնի հասկը էն կայծակին ու կարկտին համբռ-
նել, որ մեր ազգը իր թշնամուն համբերել ա, ես դիմացել
հայոց ազգ, հայոց ազգ, ձեր ջանին մեռնիմ. հայոց ազգ, քո
հողին մատաղ՝ հայոց աշխար էն ուր կաթը դուր ծծեցիր, էն
ո՞ր մէջը՝ ձեզ յերեց, էն որ ձեռը ձեզ գրկեց, էն ուր բերանը
ձեզ օրհնեց, որ դուր էս հողին ունենաք, էս սիրտը ձեր մի-
ջումը ըլի, էս հրաշքը դուր աշխարքին ցոյց տաք. էն պէտք է
ըլի, որ քօռանայ ձեզ շտեմնի. ձեր դադրը չիմանայ. էն ինչ
բերան պէտք է ըլի, որ կապիլի, ձեր փառքը չգովի, ձեր անունը
չպաշտի. էն ինչ քարացած սիրտ պէտք է ըլի, որ ձեզ չսիրի
ձեզ իր հողին մատաղ շտայ.... Դուք, դուք իրար պահեցէք,
ինչպէս ձեր նախնիքը դուք, իրար թասիք քաշեցէք ձեր նախ-
նիքը միտք բերէք, ձեր հողն ու ազգը պաշտեցէք, ես եւ եմ
դառնում, էլ իմ պատմութիւնն անեմ, բայց աչքս ճամփի ա

ականջս ձենի, ձեր ջանին դուրբան՝ չթողաք, որ էս մուրազը հե-
ռըս գերեզմանս տանեմ ու հողումն մարմինս քրքրվի, երկնքումը
հոգիս տանջվի...» *)

«...Ոչ Աստուծոյ, ոչ պարսիկք, ոչ մակեդոնացիք, ոչ հռով-
մայեցիք, ոչ պարթևք, ոչ մոնղոլք, և ոչ օսմանցիք չէին կարող
էն զօրութիւնը ստանալը, եթէ հայոց ազգը մէկի դէհը չէր
պահել: Դէհը պահելով՝ դուրդ ա՝ իր տունը քանդեց, չունքի իր
բարեկամը վեր ընկնելուց եդոյ իր Թշնամին աւելի ևս իր չա-
քութիւնը գործում, իր ինադը (Չիգըր) հանում էր. բայց էս-
տով հայոց ազգը արարած աշխարքին յաւիտեան յաւիտենից
կարող է համարձակ ցոյց աւել, թէ ինչքան հոգի ունէր, ինչ-
քան կամաց զօրութիւն սրաի հաստատութիւն, որ իրան չորս
կողմի էն հզօր ազգերը կորան, փշացան, անունները չկայ, հա-
յոց ազգը անուն ունի ու իրան հաւատն ու լեզուն մինչև էս
օր իր արնի գնովը պահեց, հասցրեց՝ որ մէկ ազգ էլ ա էս-
պէս օրինակ չունի: **)

Նա պատմելով հայերի՝ պարսիկների ձեռքից կրած հա-
լածանքն ու տանջանքը յանցանքի մի մասն էլ հայերի վրայ է
գցում և գանգատւում. «Սիրելի կարդացող՝ իմ անքի լոյս հայ՝
էս քո հաւատակիցքն ու հայրենակիցքն են, որ ես ասում եմ,
ու էրվում. քեզ հետ մէկ աւազանից ծնվել, քեզ հետ մէկ մե-
ռոնով օծվել, մէկ խաչով կնքվել, երանք՝ որ լսում ես, փրտող
ինչ ա ասում, ջիգեարդ ինչ: Դիտեմ՝ որ ասում կրլիս մաքումդ
էնպէս օրը գնայ, ոչ եդ գայ, քո Թշնամին էս կրակի մէջը
չընկնի: Դիտեմ՝ որ սիրտդ էրվում, խորովում կրլի, ու ուզում
ես, որ էս անիրաւ ազգի երեսին էլ մտիկ չանես, նրան տես-
նէլիս՝ գլուխդ առնես, կորչես, բայց հաւատացիր ինձ՝ մեղա-
ւորը նրանք չեն, մենք ենք: Մենք որ իրար թասիբ քաշենք,
իրար պայծառացնենք, չենացնենք, ծովն էլ տեղիցը վերկենայ,
մեզ տակովը չի կարալ անիլ, ինչ թէ օսմանցին, ես պար-
սիկը...» ***)

«... Բայց վայ ձեր օրին, ձեր օղուշաղին, թէ գուք կեն-
դանի կանգնիր՝ ձեր աչքով տեսնիր սիրելիաց ասանջանքն՝ մըդ-
կրտալով, ձեռներդ խաչած՝ ձեր դօշը ծածկելով, հող տաք ձեր
գլխին, թաղէք ձեր որդին, ձեր սիրտը հանողին, կեանքը քան-
դողին եսիր գառնաք ու էլի չպրծնիք, էլի միշտ տանջվիք ու
ձեր հոգի վրայ դուք մատաղ ըլիք, ձեր աշխարքումը էսպէս

*) Նոյնը էջ 86—87 ** էջ 269 *** 94.

դուք մաշվիք ու դեռ սիրտ չանկէք, դուք չմիաբանիք, մէկ օր էս սուր, Թուրն, էս կրակն ու բոցը, էս պղինձն, շամբուրն, էս վառ հնոցը դուք ձեր Թշնամուն միշտ հաղիր չպահէք, նրան դուք ներէք, նրան չկոտորէք, ձեր ազգն, աշխարքը դուք ազատ չանէք ու էսպէս Թշուառ, տարաբախտ մնաք...») Գրծւում և մտա-

Աղասին Անույ աւերակները տեսնելով՝ հրճւում և մտա-
ծում է Անին նորից կենդանացնել, բնակութիւն հաստատել
այդտեղ. «... Մնանք էս սուրբ հողումը. մեր սուրբ Թագաւո-
րաց գերեզմանը, մեր սուրբ եկեղեցիքը ազատենք զողի, աւա-
զակի ոտքից, հարբերից աւելի ենք հիմիկ. ինչ ձեռք են բցել՝
ձեզ ըլի՛ Մնանք էստեղ. ես մենք էլ մեր արինը մեր սուրբ
Թագաւորաց հողի վրայ Թափենք, ես քիչ քիչ նրանց քաղաքը
էլ եղ պայծառացնենք: Տուն կայ, ջուրը բոլ, հանդը, դաշտը
մեծ, մէկի տեղեակ հինգ զարմանալի եկեղեցիք. քարի տակիցը
ռզզ կհանեմ, ձեզ կպահեմ: **)

Բայց քրդատանցի հայերի
պատասխանն այս է լինում. «Իմա՛լ կէղնի անիծած խողում վով
կմնայ, Յայսմաւորքն սուա իմա՛լ կխօսի: Մեր վիզը զարկես,
մեր ջանը խանես, վալլախայ էս չօլում կէցող հմլայ մէկն էլ ա
չեղնի, չեղնի: Խազար տարի խա առն, ես գլուխդ ի քարին
զարկի: Մենք չընք կենայ, չընք գինայ, ինչ կասես՝ առն: Մենք
մեր խողը չենք Թողայ: ***)

Սյս խօսքերի վրայ սրտմտած հեղինակը բացագանչում է
Աղասու բերանով. «2էք Թողալ, Աստուած ձեզ հետ, մեր աստ-
ղը մէկ անգամ ծռվիլ ա մարդն ինքն իր գլուխը որ Թրի տա-
կը դնի, էլ ում բանն ա կտրվիլ նրան բօմակ անի: Էսպէս
արինք՝ որ մեր տունը քանդվեց է՛: Գնացէք, Աստուած բարի
ճանապարհ տայ, ձեր սիրտը մէկ լիս քցի, որ ձեր խէրն ու
չարն իմանաք...» ****)

Վերջը, ճաքը կտրած, Թուրք փաշայի օգնութեանն է դի-
մում... արտասուքն աչքերը լիքը կրկին ընկաւ Աղասին փաշի
ոտը. էս գլուխը որ ինձ էլ պէտք չի՛, էս դուք որ հազար ան-
գամ ուզել ա, իր Թուրն իր սիրտը խրի՛ բոլոր, բոլոր քեզ մա-
տաղ փաշայ. ես էս սհաթին ինձ սպանի՛ր, ես առածդ արն,
որ ես իմ ազգի մայրաքաղաքը էլի չէն տեսնիմ, եղոյ գետինը
մտնեմ, Բայց տաճկահայատակ հայերը դարձեալ պատասխա-
նում են իրենց ազատողին. «Անխաւառ աջամ, ծօ՛, ինչ կըզը՝
բուցէ, ծօ գիր չգինան, կարդալ չգինան, փաշութիւն կտան,

*) նոյնը էջ 182 ** էջ 249 *** նոյնը.

հմայ էլ իր սազ կածէ։ Ո՛վ է խելք կորցրել, որ էմալ անիծած տեղ գայ՝ բուն դնէ։ Ձիտակ Աջամ, Աջամի լաճ. ինչ կուզես էրէ, ազլոր մազլոր չի խարցնիլ, հմայ կրողայ, մեր ճէտ խանչեց (մեր ազլորը կանչեց)։ «... Ա՛խ քաշելով, աչքը սրբելով՝ Աղասին Անին թողեց... Ելի որ դեռ Անու պարիսպը, եկեղեցիքը աչքին երևում էին, սիրտը մի քիչ հանդադրում էր. դօշին խփում էր, մի քաշում, կրակ վեր ածում։ Հէնց սարի գլուխը վեր էլան, որ էն կողմն անցնեն ու Անին պէտք է աներևոյ. թանար, էլ չկտրաց պահել իրան, թուլացաւ. ձիւց վեր ընկաւ, չօքեց, ձեռները երկինքը քցեց, աչքերը Անու վրայ ու դռաց. «եմ մռ իմ սիրտս, եա տուր ինձ հունար, ո՛վ դու երկնային ստեղծող բարերար, եա իմ հոգիս էլ հանիր, քեզ մօտ տար, եա քո երկնքիցդ արա՛ ինձ մէկ ճար»։

« Քանի չունչս վրէս ա, քանի ձեռքս գլուխս,

« Կրակ էլ որ թափես, խորովես իմ սիրտս,

« Ելի իմ հոգիս ուրախ քեզ կտամ,

« Թէ Անու միջումն իմ մարմինս թողամ։

« Աչքեր՝ քօռացէք, քալքի թէ էլ բաց

« Չտեսնիր դուք Անու լուսահողն օրհնած,

« Բալքի թէ մեռնիմ էս դարդովն էրված,

« Հոգս էլ ա հողին չմնայ կորած... »*)

Արովհանը յաճախ իր պատմութեան կապակցութիւնը թողնելով՝ շեղում է նիւթից. ոգեւորում և մէկ տեղ էլ ինքն իրեն բացագանչում. «... Բայց վա՛յ ինձ՝ դւր հասայ, ո՛ւր տարաւ ինձ իմ կսկիծը, իմ էրված սիրտը. Լեզուս չի, որ խօսում տ, հոգիս ա, որ զգում ա, ազգիս արինը առաջիս թափում, իմ հայրենիքն առաջիս քանդվում, իմ սիրելի ախպօր աղի արտասունքը ու դառը սուրբ՝ սիրտս էրում, խորովում։ Ինչպէս բերնիս հուպ տամ. արինս բխում ա դուս գալիս, աչքս կայծակին տալիս. ջանս էլ տամ, էլի իմ թանկագին ազգի արինն՝ ու ոսկեքը Ձորագետու հողումը չորացած՝ կարիւրի մ թէ մէկ մարդի չէրէէր, մէկ մարդ չիմանար, թէ ես էլ էս տեղ պէտք է զոհ լլէի, չիմանայի, չտեսնէի, չլայի ու աղի արտասունքով չխնդրէի... »*)

« Ախ Վաթան, Վաթան՝ քու հողին դուրբան,

« Քո ծխին դուրբան, քո ջրին դուրբան.

« Է՛ս փառքն ունէիր, էս պատին տառջ,

« Որ հմիկ աւերվել, մնացել ես անջան։

*) Նոյնը, էջ 263 ** էջ 160 - 170.

« Ընչի՛ն՝ ձեր վախտը աչքս բաց չարի,
 « Մարմինս հոգին, ջանս ձեզ տվի,
 « Որ հմիկ էսպէս չթռչէի չգայի,
 « Ձեր հոգը չտեսնէի, ձեր վրայ չլայի:
 « Հոգ ունենը՝ խլած, կեանք ունենը՝ մեռած,
 « Սխ՝ ջրի, կրակի մենք եսիր դառած,
 « Ոչ երկինքն տեսնի մեր սուգն ու լացն,
 « Ոչ երկիրն պատովի՝ մեզ տանի ցած:
 « Սխ՝ մեր սիրտն էսպէս ընչի՛ն՝ հովացել,
 « Արինը ցամաքել, մեր կուռը թուլացել.
 « Երաբ կտենեմ ար՝ ես մէկ օր էլ,
 « Մեր սուրբ երկիրը թշնամուց ազատիլ:
 « Էն ինչ շունչ կլի, որ էս նոր հոգին
 « Փչի, վեր կացնի քնից մեր ազգին.
 « Էն ինչ ձեռք կըլի, որ մեր աշխարքին
 « Էլ եղ սիրտ տայ ու կանգնացնի կեկին:
 « Սխ՝ ես էն ձեռին կեանքս դարբան կանեմ,
 « Էն կտխած հոգին երեսս կքսեմ,
 « Ապրիմ՝ իմ արինս նրան մատաղ կանեմ,
 « Մեռնիմ՝ հոգիցն էլ միշտ նրան կօրհնեմ: *)

Թ.

Սակայն ո՞վ և ինչն էր այսչափ քաղմակողմանի զգացմունք.
 ներ ներշնչում Արովհանին. Թող ինքը պատմէ.

«Ոչ քան-երեսուն տարուց աւելի ա՛ իմ ազիզ հէր, իմ
 սիրելի ազգ, որ սիրտս կրակ ա ընկել, էրվում, փոթաթում
 ա, գիշեր, ցերեկ լացն ու սուքը իմ աչքիցս, անն ու ռը՝ իմ
 բերնիցս չի պակսում, այ իմ արինակից բարեկամք, որ մէկ
 միտքս, ու մուրազս ձեզ պատմէի ու յետոյ հոգը մտնէի. Սմէն
 օր գերեզմանս առաջիս տեսնում էի, ամէն սհաթ մահուան
 հրեղէն սուրը գլխիս պտտում էր, ամէն քոպէի ձեր սիրտն ու
 դարդը՝ հոգիս էրում, մաշում էր, լսում էի ձեր քաղցը ձէնը,
 տեսնում էի ձեր սիրուն երեսը, իմանում էի ազնիւ միտքն ու
 կամքը, վայելում էի ձեր ազիզ սէրն ու բարեկամութիւնը, մը-
 տածում էի ձեր կորցրած փառքն ու մեծութիւնը, մեր առա-
 ջին՝ էն հիանալի թագաւորաց, իշխանաց գործքն ու կեանքը,
 մեր հայրենեաց, մեր սուրբ աշխարքի առաջվան սքանչելիքն ու
 հրաշքը. մեր ընտիր ազգի աննման բնութիւնը ու արած քա-

*) նոյնը էջ 250—251.

ջութիւնները: Մասիս առաջիս էր կանգնած միշտ, որ մատով ցոյց էր տալիս՝ թէ ինչ աշխարքի ծնունդ եմ ես, Դրախտը մտքումս էր կենդանի, որ ինձ երազում, թէ լուրջ՝ միշտ մեր երկրի անունն ու պատուականութիւնը՝ իմ առաջս էր բերում, Հայկ, Վարդան, Տրդատ, Լուսաւորիչ՝ քնած տեղս էլ ինձ անդադար ձէն էին տալիս, թէ Հայկայ զաւակն եմ ես, Նոյեան թոռը, Էջմիածնայ որդին, Ղրախտի՝ բնակիչը, զաշտում, թէ ժամում, չօլում, թէ տան՝ էն քարերն էլ ուզում էին՝ որ սիրաւորս պոկեն, հանեն որտեղ որ իմ ազգի ոտը կոխել ա, ու էս օր էլ կոխում ա, շատ անգամ մէկ Հայ տեսնելիս, ուզում էի՝ էլած չունչս էլ հանեմ, նրան տամ: Բայց ան՝ լեզուս փակ էր, աչքս բաց, բերանս բռնած, սիրտս խոր, ձեռս պակաս, լեզուս կարճ: զանձ չունէի, որ գործով ցոյց տայի ուզածս, անունս մեծ չէր, որ ասածս տեղ հասնի... *)

.... Հայաստան հրեշտակի պէս առաջիս կանգնել՝ ինձ թե էր տալիս: Ծնող, տուն, երեխայութիւն. ասած, լսած բաներ էնպէս էին կենդանացել, որ էլ աշխարհը միտքս չէր գալիս: Ինչ խուլ, կորած, մոլորած մտքեր ունէի, բոլորը բացվել, եղ էին եկել: Նոր էի իմանում, որ գրաբառ ու ուրիշ լեզվներ մինչև էն սփաթը միտքս փակել, բխովել էին.. **)

Եւ ահա Արտականն իր այդ գաղափարներն ու գերականները մարմնացնում է Աղասու անձնաւորութեան մէջ: Մէկ բարիկենդանի աշակերտներս՝ որ բաց թողի սկսեցի՝ ինչ որ երեխու-թիւնիցս լսած, կամ տեսած բան գիտէի, տակ ու գլուխ անիլ: Վերջը իմ ջիւան Ողասին միտս ընկաւ, նրա հետ հարիւր քաջ Հայի տղերք էլ իրանց գլուխը բարձացրին ու ամէնն էլ ուզում էին՝ որ իրանց ոտը գնամ: Միւսները մեծ մեծ մարդիկ էին շատերն էլ դեռ հլայ սաղ սալամաթ՝ փառք Աստուծոյ, Աղասին աղքատ ու մեռած, նրա սուրբ գերեզմանին զուրբան: Ասեցի կեցածաւորութիւն չանեմ, նրան՝ ընտրեցի... ***)

Աղասի, Աղասի. ով է այդ զգացմունքների աշխարհում ապրող, անձնանուէր, հայրենասէր, ծնողասէր և իղէալական պարզ բնաւորութիւն ունեցող երիտասարդը—եթէ ոչ Արտականնի երկրորդ եսը, նոյն իսկ ինքն Արտականը:

Այդ բոլորը, ինչ որ ասում և զգում է Աղասին՝ Արտականի զգացմանց արտայայտութիւնն է: այդ է պատճառն ահա, որ

*) նոյն յառ. IX **) յառ. էջ IV—V ***) նոյնը յառ. էջ IX.

զգացմունքների զեղմանհետ համեմատելով՝ շատ քիչ գործողութիւն կայ «Վէրք»-ում, վիպական կապակցութիւնը թոյլ է և ընդմիջումներով ու մենախօսութիւններով լի Միմիայն Աղասու անձնաւորութիւնն է սկզբից մինչև վերջն աչքիդ առաջը, միւս տիպերը ստուերների նման երևում և կարճ միջոցից յետոյ նորից անյայտանում են:

Աղասին ամեն բարեմասնութեանց աէր և իղէալական անձն է. նրա թէ ներքին հոգեկան արտայայտութիւնը և թէ արտաքին մարմնի յատկութիւնները զերազանց են: Նա ամենքին սիրում է և ամենքն էլ նրան են սիրում. ... Աղասու բարի խաօխութը, բարի սիրտն ու հոգին քիչը կունենան: Էն հասակը հասել էր, քսան տարին անց կացել՝ նա դեռ հօրնը մօր առաջին էնպէս էր, ինչպէս մէկ տնմեղ գառը: Մէկ օր նրանց խօսքիցը չէր դուս էկել. մէկ օր նրա բերնիցը մէկ թթու խօսք չէր լքսված. աչքը նրանց աչքին առնելիս, նա նրանց միտքը իսկոյն իմանում ու գլուխը մահու էր տալիս, որ նրանց կամքը կառարի... *)

Գեղըցիքը բոլոր նրա արեւովն էին խնդում, նրա գլխովն օրթում ուտում: Ամէնի աչքը նրա վրայ էր, նրան էր գովում, նրան էր օրհնում: Մէկին մէկ փորձանք դիպչելիս, կամ մէկ դարդ ունէնալիս, նա իր գլուխը եղ էր դնում, նրա մուրազին հասնում: Բերնի թիքէն հանում էր, ուրիշին ուտացնում: Էնքան իր ապրանքին, իր հանդին ու մալին չէր մուղայիթ, որքան իր հարեաններին: **)

Ամբողջ գիւղն երգում է.

- « Աղասի Զան՝ գլխիդ դուրբան՝
- « Դու ես մեր թագն ու պարծանքը:
- « Աշխարքս որ բոլոր ման գան,
- « Ո՛վ կլի հատդ, դու մեր կեանքը:
- « Գլխովդ միշտ պտիտ կըզանք,
- « Առ մեր հոգին՝ դու մեր հրեշտակ,
- « Թէ թո՛ղ ես էլ մեզ՝ ձէն կտանք,
- « Էլ քեզ չօրհնենք, քեզ դուրբան գնանք:
- « Երկնքին դու լիս ես տալիս,
- « Ծաղկներին հոտ, համ ու հոգի:
- « Դաշտ, սար ու ձոր քեզ տեսնելիս,
- « Գլուխ վեր բերում քո առաջի:

*) Նոյնը, էջ 26. **) Նոյնը էջ 26

«Թիւրքիւն մեռած սազիդ ձէնին.
 « Վարդն թողումս՝ սէրդ յիշելիս,
 « Ախ են քաշում, տալիս գլխին.
 « Վայ են ասում, դու մտիկ չտալիս.
 « Քանի սաղ ենք, քեզ ըլինք ղուրբան,
 « Քո չվաքիդ տակին մանք.
 « Ախ, թէ մեռնինք, մեր գերեզման
 « էլ գաս, կոխես, որ դինջանաք...»*)

«Մեծամարդիքը, ջահէլ տղէքն էս կողմից վրայ թափեցին,
 որ Աղասու ձեռին, ճակատին պաշ անեն, քեօխվէն չթողաց՝
 որ քնահարամ չըլլի Միւսնեքին ուզում էին սաղ-սաղ ուտեն,
 էնքան դօշընեքին կպցրին նրանց: «Օրհնըվի էն կաթը՝ որ
 դուք կերել էք. էն հողը՝ որ ձեզ ծնել ա. տղէն էղպէս կըլի,
 թէ չէ՝ քանի լեղուդ կարճացնես, գլուխդ կախ անես ուսերիդ
 կնստեն, ղուդդ կքամեն, աչքդ կհանեն, ջիգեարդ վեր կածեն...»**)

Աղասին բարեգործ է ու մարդասէր.

«Ճանուտէրի աղէն էր, աղքատի ու նաչարի ընկէր: Որք
 էր նրա ղուռը գալիս, սուփրէն էր բաց անում, կամ քիսէն,
 ում գութան չունէր, իւրանցը բան տալիս. ում եղն ու հոտաղ
 չունէր, իրանցն ուղարկում. ում փող չունէր՝ որ մշակ բունի՝
 իքին էտի, փորի, ետ թաղի, կամ թաղը ետ տայ, ինքն էր
 առաջ ընկնում, գեղի տղէքը հաւաքում ու գնում նրա բանն
 առանց խնդրելու անում, ու իբու տէրը մէջը մտնելիս՝ աչքը
 մնում սառած՝ նրան ումբը ու արև խնդրում, չունքի թէ մէկ
 տարի վազն անթաղ մնայ մեր աշխարհումն, խապառ կըչո-
 բանայ...» ***)

Նա ունի քաջութիւն և ոյժ.

«... Նրա թվանքի գիւլէն դարդակ չէր անց կէնալ: Միտն
 էնքան բարի էր՝ որ նհախ տեղը դուշ էլ չէր սպանիլ, մռջիմը
 չէր կոխիլ, ամա հարամի թշնամու ձեռին տապակուելով գի-
 շեր ցերեկ, որ թէ էնպէս էր պատահում, որ թուրքերն էկել
 էին բաղը լցվել, կամ իրան սպանիլ, կամ հարևանին, էն ժա-
 մանակը երկնքումն ըլէր, վեր կըգար, գեղի էն կողմիցը ձէն
 տային, իսկոյն ական թօթ ափել հաղիք էր, ու թէ բառով
 բանը չէր վերջանում, էն ժամանակը նա իրան թրի թվանքի
 ու կռան հունարը էնպէս էր ցոյց տալիս, որ թշնամին մնում
 էր կատու դառած, կամ նրա ձեռին, հնձանի տաքարին ղուր-
 բան ըլում, որ թաղում, ծածկում էին, չունքի հազար անգամ

*) նոյնը, էջ 28 **) նոյնը էջ 214. *** նոյնը էջ 25

էին փորձել վարավորդ արել, թէ մինչև Յաճկին չծածես, քեզ բարեկամ չի դառնալ: Էնքան ղվաթով էր՝ որ ձեռը տղամարդի գոտիկը որ չէր քցում, հաւի ճուտի պէս բարձրացնում, պիտի ծէրն էր հանում, պախտ տալիս, էլ եղ վեր բերում: Չին նի ըլելիս՝ որ ձեռը չէր բարձրացնում, ասլան ձին կզանում էր ու մէջքը դէմ անում: Հինգ մարդ վրայ թափէին, բոանց ձեռը կոտրէին: Գոմչի կամ եզան բողազը մէկ թուր խփելով՝ էնպէս էր դուս կարում, որ թրի ծէրը գետինն էր խրվում: Զատ անգամ քսան հարամի հէնց թրի ոռքովն էր յետ ածում: Թուրքերը նրա անունը լսելիս լեղապատառ էին ըլում: Զատ անգամ կռիւ քցած վախտը՝ հէնց նրա ձէնն իմանում էին թէ չէ, ճանճի պէս ցրվում, դէս ու դէն էին կորչում, գիւմ ըլում: Աւելի անունը ասլան բալասի էին գրել... *)

Թագաւորներ հասրաթդ քաշեն,
Որ ունէնան քեզ պէս որդի:
Քո անունը երբ լսում են,
Թող են դառնում քո թշնամիք... **)

Նա պարթև և գեղեցիկ տղամարդ է.

Վերա սուրահի բոյը, նրա թուխ-թուխ աչքերը, նրա դալամով քաշած ունքերը, նրա աննման, գեղեցիկ պատկերը, նրա անուշ լեզուն, քաղցր ձէնը, նրա լէն թիկունքը, բարձր ճակատը ու սակեթել ճալվերը՝ մարդի խելք էին տանում, տեսնողը մաթ էր մնում՝ չէր կշտանում: Սազը ձեռն առածին պէս, քաւին, փէտին չունչ, հոգի, լեզու էր տալիս. դորդ ա, արևն երեսն էրել, գունը փախցրել էր, ամա ծիծաղելիս՝ որ աչք ու ունքը չէր բաց անում, հէնց իմանաս՝ վարդ է բաց ըլում, երեսիցը լիս վեր թափում... ***)

Տանիցը որ դուռ ես գալիս,
Ամենիս աչքն վրէդ մայիլ՝
Բարձր լեզուդ մենք լսեսիս
Ոտիդ տակին ուզում մեռնիլ:

Ղալամով աչքերդ ա քաշած,
Սուրայի բոյդ մէկ չինարի:
Աշխարքի աչքն քո վրէն մեռած,
Աղասի ջան՝ մեզ մօտ արիւ՛... ***)

Աղասին այդքան բարեմասնութիւններ ունենալով՝ հարկաւ

*) Նոյնը, էջ 26, 27 **) Նոյնը էջ 28. ***) Նոյնը, էջ 26 ****) Նոյնը, էջ 29.

պէտք է լինէր նաեւ իր համագիւղացիներէ եւ նամանաւանդ գեուհաս աղջիկներէ իղէալը.

«Ձատ հէքնը մէք երանի էին տալիս նրա հօրն ու մօրը՝ որ էնպէս բարի զաւակ ունէին: Ինչ տեղ մէկ մէջլիս, կամ մէկ սուփրայ էր բաց ըլում, նա էր նրանց պուխը, ուրախութիւն ու քէֆ չհանց տուողը:» *)

«Ձատ մօր աչքի մնացել էր կարօտ, որ նրան իր փեսայ չինի, նրա գլխովը պախտ գայ: Ջահիլ աղջկէքըը նրա ձէնը լսելիս, ուզում էին որ հոգիները տան: Ձատ անգամ, ջրի ճամփին, կամ տան կտրներին կանգնած տեղը, որ Աղասու անց կենալիս չէին տեսնում, էնպէս էին կարծում թէ հրեշտակ է անց կենում, մնում էին քարացած, մայիլ էլած: Նրա ձէնը լսելիս, նրա բոյը տեսնելիս, սիրտները կրակ էր ընկնում, խեղճները գնում, ուզում էին իրանց հոգին հանեն, նրան տան: Ջան գիւում ասելիս, կամ ֆալ քցելիս, կամ թիզ բաց անելիս, ամէնն էլ իրանց մտքումը նրան էին դնում, երազում նրան տեսնում, վէր կէնում՝ նրա սիրուն՝ ամի, օխ քաշում: Նրա ձեռի խնձորը, կամ վարդը. որ մէկի ձեռն էր ընկնում, որ փթում էլ էր, կամ չորանում, էլի նա ծոցիցը չէր հեռացնում, քնէլիս բարձին էր դնում, զարթնելիս գօշին, երեսին, կամ բթին: Մէկ տեղ դօնաղ ըլէլիս՝ հազար տեղից պատի արանքից, դռի շիփից, տան պուճախից՝ հէնց նրան էին մօտիկ տալիս եւ շատը ուզում էր թէ հէնց էն սհաթը. եւ Աղասու ձեռը նրա ձեռին դիպչի, կամ շունչը շնչին, եւ թուրը սիրտը մըտնի, որ շուտով նրա արեին մատաղ ըլի, որ Աղասին նրան թաղի, Աղասու սիրտը նրա համար մըմնջայ, Աղասու տղքը նրա վրայ լայ...» **)

Բայց Աղասու ամենավսեմ առաքինութիւնն այն է, որ «էսքան զարմանալի յատկութիւնները ունէնալով՝ էլի երեխի հետ երեխայ էր, մեծի հետ՝ մեծ: Խանի, Ջահի առաջի էնպէս էր կանգնում, ջուղաք տալիս, որ հէնց իմանաս թագաւորի որդի ըլի: Ծիծաղն ու խնդութիւնը նրա երեսիցը պակաս չէր հարկիլ, էնքան պարզ էր նրա սիրտը, էնքան հանգիստ նրա խղճատանը, էնքան արդար նրա հոգին: Նրա ամէն մէկ խօսքը անգին ջաւահիր էր...» ***)

* նոյնը էջ 26—28 ** նոյնը էջ 27

*** նոյնը, էջ 27:

Ափսոս, որ բոլոր աղջիկների իդէալ Աղասու, հրաշալի նազուն, միմիայն Աղասուն գրած մի նամակով է ցոյց տալիս իր գոյութիւնը. նրա նկարագրութիւնը չկայ: Դրա փոխարէն նկարագրուած է Թագունին, այն աղջիկը, որին պարսից զինուորներն ուզում էին փախցնել և որի պատճառով Աղասին սարէտաբ ընկաւ, քարէքար և ծնողներից զրկուեց:

Ահա այդ բուն հայ դեռահաս աղջկայ կենդանի պատկերը.

«Թագունին, Թագունին. աշխարքի աչք Թագունին, երկնքի տակին, գետնի երեսին անթառամ ծաղիկ Թագունին, դրախտ, մանիշակ, անգին, անհատ, աննման Թագունին, ինչ լեզու պէտք է ըլի, որ նրա գովասանութիւնը պատմի. ինչ աչք, որ նրա տեսքն ու կերպարանքը մէկ բանի նմանացնի: Չարմաղ, լուսաթաթախ երեսը, որ արեգակի պէս լիս էր տալիս, ու վարդի պէս փայլում, դառել էր սպիտակ քաթան, սառել, սպլթնել: Էն երկնանման աչքերը, որ տեսնողի հոգին վառում, կրակում էին, ընկել էին խոր, փակվել, կուլ գնացել: Թագունին, մօրը մէկ Թագունին, որ հրեշտակի նման, ում որ մէկ մտիկ էր տալիս, հոգին անմահական խընդութիւնով լցւում էր: Նրա թուխ-թուխ ունքերը, նրա չալ-չալ աչքերը, նրա նռնահատ թշերը, նրա բարակ-բարակ՝ դալամ քաշած պոռնները, նրա լուսեղէն ճակատը, նրա մարմառ, նուրբ քիթը, նրա բիւրիւլի լեզուն, նրա ոսկեցնցուղ բուզը:

Մինչև էն հագաղը նրա ականջը՝ մէկ թթու խօսք չէր լսել, նրա աչքը՝ մէկ դառը օր չէր տեսել: Նրա երեսը, մէկ կոշտ զրից չէր էկել: Վարդի պէս ծաղկել, մանիշակի պէս մեծացել էր: Դեռ ոտը քարի չէր գիպել, գեռ մատը մէկ փուշ չէր մտել: Տասնը հինգ տարին անց էր կացել, գեռ նրա անմեղ հոգին աշխարքիցս մէկ բան չէր խաբար: Նրա ընկեր աղջկերքը դռներին, կտրներին էին ման գալիս, օր անց կացնում, նա ծունկը մօր ծնկանը կպցրած, եա կար էր անում, եա քարգահ, եա իրանց տանն ու դռանն էր մտիկ տալիս, եա իրանց մալին, ապրանքին աչք ածում: Ղուշը գլխի վրովը թռչէլիս, կարմրատակած, շունչը կտրած, լեղապատառ առն էր ընկնում, որ իր չվաքն էլայ մէկ ոքմին չտեսնի: Մօր մէկ մատը փուշ ըլիլիս, եա մէկ տեղը ցաւէլիս, ուզում էր, հողին հանի, իրան տայ, էլ քար, էլ խոտ չէր մնում, որ նա վրէն չը չոքի ու Աստծու ողորմութիւնը խնդրի: Աղքատ տեսնէլիս՝

բերնի թիքէն հանում, իրան էր տալիս, որ նրան օրհնի, նը-
րանց արեշատութիւն խնդրի, Բագն էլ՝ էն ժամանակն էր գը-
նում, սր լիսն ու մութը գեռ չէր բաժանված ըլում: *)

Այս հրաշալի նկարի գիմացը կարելի է գնել սիրահա-
րուած Մուսիի գեղատեսիլ պատկերը, որի նկարագրութիւնն
արգէն առաջ բերինք:

Աղասի, Մուսի, Թագուհի, Նազլու. սրանք են այն պարզ
գոյներով որանչելի նկարուած պատկերները, որ դեռ երկար
ժամանակ մեր վերածնունդ գրականութեան պանծալի, մար-
գարտաշար ակունքներով զարգարուած՝ բուն ազգային գեղա-
րուեստական կաճառի սրահները պէտք է զարգարեն: Իսկ
սրահի ճակատին մշտապէս և անջնջելի ոսկէ տառերով
գրոշմուած կլինի „Խաչատուր Աբովեան“ անունը:

Ժ.

V. Օ Վ Ս Ա Ն Ա.

Օվսանան մի հարուստ պարոնի (Մէլիք Գետրոս) աղջիկ
է՝ սիրահարուած Վանօ անունով մի երիտասարդի վրայ. երեք
տարի է սիրում են միմեանց, բայց հայրը չէ տալիս, որովհետեւ
Վանօն թէև լաւ ընտանիքից է, բայց հարուստ չէ: Օվսանան,
նստած է պարտիզում. նա այսօր Վանօին չէ սպասում, բայց
Վանօն յանկարծ գալիս է և սովորականից դուրս վա-
զելով գրկախառնում է իր տիրած աղջկայ հետ: Օվսանան
յետ է հրում նրան, բայց հէնց այդ միջոցին թփի տակից մի
զինուած մարդ դուրս գալով յարձակում է Վանօի վրայ. Վա-
նօն սուրը քաշում է և յարձակողին մեռցնելով՝ տեսնում է,
որ նա պարոն կնեազ Գեօրգինն է:

Վանօն կառկածելով Ովսաննայի հաւատարմութեան վրայ,
անարգական խօսքեր է ասում նրան, Ովսանան ուշագնաց է
լինում:

Աղմուկի ձայնը զարթեցնում է Մէլիք Գետրոսին
և նա ծառաներով պարտէզն է գնում տեսնելու թէ ինչ է
պատահել: Վանօն տեսնելով նրանց մօտենալը, Ովսանին իր
ձիւ վրայ է գնում և ճանապարհընկնում դէպի Երևան, որտեղից
որ եկել էր:

Ովսանան թմրութիւնից զարթնում է ճանապարհին. Վա-

* նայն, էջ 63, 64

նօն նրան ծաղրական և արհամարհական խօսքեր է ասում.
«Բեկ պախ պրծացնէի...» էջ 295.

Վանօն ոչինչ չէ ուզում լսել, տանում է նրան մի գիւղ, մի ընտանիքում թողնում և ինքը հեռանում: Ովսանան, անմեղ Ովսանան յուսահատուած ուզում է իր պատուհանի տակովն անցնող ջրի մէջն ընկնել ու խեղդուել, բայց առաւօտեան արշալոյսը նրան յետ է կանգնեցնում այդ մտքից և նա որոշում է Հայաստանի կուսանոցներից մէկը մտնել:

Միւս օրը Վանօն մի ուրիշ ձի էլ է քրէհում և երկուսը միասին անխօս շարունակում են իրենց ճանապարհը դէպի Երևան:

Երևանում Վանօն մի հօրեղբօր որդի ունէր Ստեփան անունով, որ ապրում էր իր քրոջ հետ միասին և շուտով պէտք է պսակուէր Հռիփսիմէի հետ:

Վանօն Ստեփանին իր մօտ կանչելով խնդրում է նրան մի վանքի անուն ասել, որտեղ կարելի լինի Ովսանին տեղաւորել, որ յետոյ ինքը զգնայ, դուլուղ մանի, կռիւ անի: Ստեփանը չէ համաձայնում՝ «չունքի վանքումը շատ փող էին ուզում, ու ինքն էլ է՛նքան կարողութիւն չունէր, որ էս խարջը քաշի»: Վերջը խորհուրդ է տալիս նրան Ովսանին իր քրոջ աղա-խինը կարգել և այդ բանը գլուխ բերել իր նշանածի ձեռքով, որպէս զի ոչինչ չիմացուի: Ովսանան լսելով այդ խօսակցութիւնը նոյնպէս խնդրում է, որ աղախին լինի Ստեփանի քրոջ մօտ և առիթից օգուտ քաղելով՝ խօսում է իր անմեղութեան մասին. «...թող երկինք, երկիր ինձ վկայ...» էջ 299

Բայց Վանօի սիրտը քարացել է:

Վանօն հրաժեշտ տալիս՝ Ովսանան վերջին անգամ իրաւունք է խնդրում խօսելու, որպէս զի իր անմեղութիւնը ցոյց տայ:

Վանօն կասկածում է, որ այդպիսի բան կարող է լինել.
«... իմ խելքն անկարելի ա համարում...» էջ 301.

Ովսանային տանում են Գայիանէի մօտ ծառայելու:

Վանօի ձեռքով վիրաւորուած Գեորգին առաջ Գայիանէի սիրահարն է լինում, չբայց չքաւոր լինելով՝ քաշում է առաջարկութիւն անել եղբօրը. վերջը «ճուշայ» քաղաքում ժառանգութիւն ստանալով հարստանում է, մոռանում է Գայիանէին և Ովսանայի վրայ սիրահարւում, Մաքիայ զղաբաւաչի:

աղախնի դաւաճանութեամբ այգին ներս մտնում և մեզ ծանօթ արկածին հանդիպում: Գեորգու Պեպի ծառան եղելութիւնը յայտնում է Գայիանէին:

Վանօն դեռ չէ գնացել, այլ գիր էր չրել, որ մէկ տեղ ճարի ղօնշունումը, էս գրի ջուղաբին էր սպասում:

Վերաւորութեամբ Գեորգին էլ առողջանում և մէկ աշնան երեկոյ Երևան է մտնում:

Գայիանէն խիստ ծուռն աչքով է ընդունում նրան և արածները երեսովը տալով ուզում է տանից քշել: Այդ միջոցին Մագթադ դարաւաշը լեղապատառ ներս վազելով յայտնում է Վանօի և Ստեփանի գալուստը: Գայիանէն շփոթուած Գեորգուն մէկ սենեակի մէջ է փակում և ինքը մնում մթնումը:

Այդ տեղ Վանօն և Օվսանէն դարձեալ պատահում են մի մեանց, դարձեալ ակնարկում անցեալը, Վանօն իր տեսածի վրայ է հիմնում. «միթէ լաւ չես գիտում...» էջ 308.

Գեորգին աղախնի ձեռքով ազատում փախչում է. Վանօն իր նամակի «ջուղաբը ստանալով հէնց այդ գիշերն էլ պարապստում է մէկ քանի պօլկ ղոնշունի» հետ Դաղստան գնալու: Ստեփանը ներս է մտնում և խնդրում, որ չգնայ:

Վանօն կատարում է նրա խնդիրը և «նօքարին» հրամայում, «որ փօշթի ձիանը եղ տանիլ տայ»... էջ 310.

Ստեփանը նկատած լինելով իր քոյր Գայիանէի ծափուկ տեսակցութիւնը, խնդրում է Վանօին, որ օգնի իրեն այդ անծանօթին բռնելու: Վանօն համաձայնում է:

Ստեփանը մենակ հանդիպելով Օվսանին, որ այժմ կոչում է Հռիփսիմէ—հազորդում է նրան Վանօի գնալու մտադրութիւնը: Օվսանէն կսկիծով պատմում է նրան իր դրութիւնը: Ստեփանն այդտեղից գնում է Վանօի թագստեան սենեակը և հազորդում նրան պատահածը:

Այդ միջոցին գալիս է Օվսանի հայր Մելիք Պետրոսը և մի նամակ է բերում Ստեփանի մի բարեկամից, որ նրան օգնէ գտնելու իր աղջկան և պատժելու փախցնողին: Նամակից երևում է, որ Օվսանին փախցնելու կասկածն ընկնում է Գեորգու վրայ: «չունքի ասում էր, թէ լըսել ենք, որ մէկ...» էջ 316

Ստեփանը վարպետութեամբ համաձայնութիւն է յայտնում նրան օգնելու և աշխատում է շուտ հեռացնել նրան իր տնից, որպէսզի Օվսանին չհանդիպէ:

Հէնց Մէլիք-Գետրոսը տանից դուրս է գնում թէ չէ, գալիս է Գեորգին ու գայիանէի սենեակը մտնելով սկսում են իրենց սիրախօսութիւնները. յանկարծ աղախինը յայտնում է Ստեփանի գալը. իսկոյն թագ են կացնում Գեորգուն, Ստեփանը Վանօի հետ միասին որոնում են, որ բռնեն անժանօթին. Գեորգին Ովսանի սենեակի դուռը բաց տեսնելով մտնում է ներս և նրա ձեռքը բռնում. հէնց այդ միջոցին ներս է մտնում Ստեփանը և զրանց այդպէս տեսնելով՝ համոզւում է՝ թէ Գեորգին Ովսանի համար է իրենց տուն գալիս. որքան էլ Ովսանէն իր անմեղութեան մասին է խօսում, Ստեփանը նրա խօսքը կտրում է:

Դայիանէն ազատում է կասկածանքից: Գեորգին բակը մտնելով ընկնում է Վանօի ճանգը. Վանօն կռուի է հրաւիրում նրան, բայց գեորգին փախուստ է տալիս:

Ոյն միջոցին, երբ չորսը միասին խօսում էին, ներս է մտնում Գեորգին և ազնիւ կերպով բոլորը ճշտութեամբ խոստովանելով՝ հանգոյցը բաց է անում. սկզբումը Վանօն հաւատ չէ ընծայում նրա խօսքերին. բայց վերջին դէպքերն ու Դայիանէի խօսքերն էլ լսելով՝ աչքերը բացւում են և հաշտութիւն է կայանում. կենեալ Գեորգին Դայիանէի հետ է նշանւում, Վանօն էլ Օվսանի: Մելիք Գետրոսն էլ այդ ժամանակ ներս գալով՝ մնում է չուարած և վերջն օրհնում նրանց

Երեսուն և հինգ էջ տեղ բռնող այս գրոյցը, որին հեղինակը «պատմութիւն» է կոչում, ոչինչ գրականական արժէք չունի. մենք բովանդակութիւնն առաջ բերինք, լոկ, որովհետեւ Արժեքների գրչի ծնունդն է. ինչ համեմատութիւն «Վէրք»-ի և և այս թոյլ, անգոյն ու անհամ զրուածքի մէջ. ոչ վիպական, ոչ գեղարուեստական տեսակէտից բաւականութիւն չէ տալիս ընթերցողին: Չկայ այն բուռն զգացմունքների արտայայտութիւնը, այն ի սրտէ բղխած ոգևորութիւնը, որ պատահում ենք «Վէրքի» ամեն մի երեսի վրայ. չկայ նոյնպէս բնութեան և բարքերի նկարագրութիւն: Հեղինակը խորը չէ թափանցել նոյն իսկ նկարագրուած անպարտաւոր աշխարհը և նրանց սրտի վիշտն ու տանջանքը տպաւորութիւն չեն թողնում ընթերցողի վրայ:

Վանօի դէպի Օվսանէն ունեցած ջերմ սէրն ու իր վարմունքը, Գեորգու թեթեամբութիւնը, սրտի ազնւութիւնն ու

իր արածները այնքան էլ չեն համապատասխանում իրար:

Կարճ՝ միմիայն Արովեանի անունը կարող է արդարացնել այդ զրոյցի տպագրութիւնը:

VII. ՖԵՏԻՑՐԱՅ ԿԱՄ ՈՐԴԻԱԿԱՆ ՍԷՐԸ

(Երգախաղ մէկ անգամ տալու):

Քսան և Եթն էջ տեղ բռնող և իննը տեսարանից բաղ կացած այս երգախաղի (օպերետ ?) միտքը բացատրում է հեղինակը, սրով և բովանդակութեան մասին գաղափար է կազմում ընթերցողը:

Այս «երգախաղը» կարդալուց յետոյ եթէ չգիտենաս էլ, թէ Արովեանի գրածն է, իսկոյն կարող ես նմանութիւններ գտնել դրա և «Վէրք»-ի մէջ. հայրական սիրով տոչորուած Ֆէօդորան յիշեցնում է քեզ ծնողասէր, ջիւան Աղասուն: Արովեանի զգացմունքների բուռն արտայայտութիւնը, դէպի բնութիւնն ունեցած սէրն այդտեղ էլ աչքի են ընկնում՝ հակառակ «Օվսանա» գրուածքի չոր ու ցամաք տպաւորութեանը: Թէև «երգախաղի» նիւթն օտար կեանքից է վերցրած, բայց լեզուն ու արտայայտութեան ձևն այնպէս են հայացրած, որ կարդալու միջոցին մոռանում ես թէ օտար կեանքի նկարագրութիւն ես կարդում:

Ակամայ երկարացած այս յօդուածը վերջացնենք դարձեալ զգացմունքների աշխարհի մի երկտողով:

«Սիրելի կարդացող՝ չնեղանա, որ բանն էսքան երկարացրի: Էնդուր համար եմ էստոնք յիշում, որ իմանաս՝ թէ ազգի սէրը ինչ լազաթ ունի, ինչ զօրութիւն» էջ X:

Իս. Յարութիւնեան.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ

ՎԱՐԱԳԱՅ ԱՅԳԵՊՈՆԻ ԱՅԺԸ

Վանեցիների մէջ մի հին սովորութիւն կայ, որ աշնանը մի մի ոչխար առնելով՝ չաղայնում են բուն բարեկենդանի համար և այդ ժամանակ միմեանց մօտ կոչունքի են գնում, որին անուանում են «սրապօտիւ»։ Այդ հացկերոյթներին տրուելիք կերակուրների տեսակները կախուած են հրաւիրեալների կամքից ու ախորժակից, ուստի և տանտէրը պարտաւոր է յայտնել հիւրերին մօրթուելիք ոչխարի տեսակը և այլն և նորա փափկութիւնն ու չաղութիւնը գովել՝ հիւրերի ախորժակը բանալու համար։ միևնոյն ժամանակ հարցնում է հիւրերին թէ ինչ տեսակ կերակուր են ցանկանում, որ պատրաստուի այդ ոչխարից։ Ամեն մէկ հրաւիրեալ մի ճառով գովում է իւր սիրած կերակուրը, մինչև որ վիճաբանութիւնը վերջանայ և այնուհետև սկսւում է կոչունքի նախատօնակը։ մի երկու պոզիկ գինու հետ դատարկում են ժաժիկի պանրի ու պատրաստ գտնուած խորովածի ամաններ։

Սի անգամ այդպիսի կոչունք է ունենում Վարազայ այգեպանը, որ իւր մօրթելի այժը դժբաղդաբար գիշերը այգում մոռանալով՝ այժը գայլերի կոչունքին է հանդիպում։ Կոչնատէրը վհատուած կախ երեսով մըտնում է կոչնականների մօտ և յայտնում նոցա կատարուած եղելութիւնը։ բաց հրաւիրեալները առանց սըրտաբեկուելու և ուրախութիւնն ընդհատելու՝ յայտնում են որ իրանք գոհ են նոյն իսկ լոկ գինիով ու ժաժիկ պանրով և մեծ ու փոքր միասին բոլորչի բազմելով՝ նոցա միջից դուրս է գալիս մի բանաստեղծ և ակումբի գլուխն անցնելով երգում է հետևեալ բանահիւսու-

Թիւնը, որ մենք առաջ ենք բերում այստեղ հանգ.
Գր. եպ. Աղուանեանի հաւաքածոյքից առնելով.

— Ելէք տեսէք վո՞վն է կերեր մեր էծը.

միւսները պատասխանում են.

— Ելանք տեսանք գէլն էր կերեր մեր էծ.

յետոյ ամենքը միասին ասում են.

— Գէլն էր էծուն, էծն էր Թփուն, Թո՛ւփն էր իգուն, իգ ¹⁾ Վարագայ հալալէր, ճալալէր. ինչ բարի տարիկ մը էր իկէ վեր մե:

— Ելէք տեսէք վո՞վն էր կերէ մեր գէլը.

— Ելանք տեսանք արջն էր կերէ մեր գէլ.

— Արջն էր գէլուն, գէլն էր էծուն, էծն էր իգուն, իգ Վարագայ, հալալէր, ճալալէր. ինչ բարի տարիկ մը իկէ վեր մե:

— Ելէք տեսէք վո՞վն էր կերէ մեր արջը.

— Ելանք տեսանք խոզն էր կերէ մեր արջ.

— Խոզն էր արջուն, արջն էր գէլուն, գէլն էր էծուն, էծն էր իգուն, իգ Վարագայ, հալալէր, ճալալէր, ինչ բարի տարիկ մը էր իկէ վեր մե ²⁾:

— Ելէք տեսէք վո՞վն էր կերէ մեր խոզ.

— Ելանք տեսանք Ֆիլն էր կերէ մեր խոզ.

— Ֆիլն էր խոզին, խոզն էր արջուն, և այլն:

— Ելէք տեսէք վո՞վն էր կերէ մեր Ֆիլը.

— Ելանք տեսանք ձիւկն էր կերէ մեր Ֆիլը.

— Ձիւկն էր Ֆիլին, Ֆիլն էր խոզին, և այլն:

— Ելէք տեսէք վո՞վն էր կերէ մեր ձիւկ.

— Ելանք տեսանք մարդն էր կերէ մեր ձիւկ.

— Մարդն էր ձկան, ձիւկն էր Ֆիլին, և այլն:

— Ելէք տեսէք վո՞վն էր կերէ մեր մարդ.

— Ելանք տեսանք հողն էր կերէ մեր մարդ.

— Հողն էր մարդուն, մարդն էր ձկան, և այլն:

— Ելէք տեսէք վո՞վն էր կերէ մեր հողը.

¹⁾ այգի. ²⁾ այսպէս ամեն տան «էլանք տեսանք» տողի վերջը յաջորդ ուտողը նախորդի վերայ դասաւորելով յետագարձ կարգով է ասում մինչև վերջը:

- Ելանք տեսանք օձն էր կերե մեր հող.
- Օձն էր հողին, հողն էր մարդուն, և այլն:
- Ելէք տեսէք վո՞վն էր կերէ մեր օձը.
- Ելանք տեսանք խաւքն էր կերե մեր օձը.
- Խաւքն էր օձուն, օձն էր հողին, և այլն:
- Ելէք տեսէք վո՞վն էր կերե մեր խաւքը.
- Ելանք տեսանք թֆանքն էր կերե մեր խաւքը.
- Թֆանքն էր խաւքին, խաւքն էր օձուն, և այլն:
- Ելէք տեսէք վո՞վն էր կերե մեր թֆանքը.
- Ելանք տեսանք ժանկն էր կերե մեր թֆանք.
- Ժանկն էր թֆանքին, թֆանքն էր խաւքին ևն:
- Ելէք տեսէք վո՞վն էր կերե մեր ժանկը.
- Ելանք տեսանք եղն էր կերե մեր ժանկ.
- Եղն էր ժանկին, ժանկն էր թֆանքին և այլն:
- Ելէք տեսէք վո՞վն էր կերե մեր եղ.
- Ելանք տեսանք մուկն էր կերե մեր եղը.
- Մուկն էր եղին, եղն էր ժանկին և այլն.
- Ելէք տեսէք վո՞վն էր կերե մեր մուկը.
- Ելանք տեսանք կատուն էր կերե մեր մուկ.
- Կատուն էր մկան, մուկն էր եղին և այլն:
- Ելէք տեսէք վո՞վն էր կերե մեր կատուն.
- Ելանք տեսանք փետն էր կերե մեր կատուն.
- Փետն էր կատուուն, կատուն էր մկան և այլն:
- Ելէք տեսէք վո՞վն էր կերե մեր փետը.
- Ելանք տեսանք կրակն էր կերե մեր փետ.
- Կրակն էր փետին, փետն էր կատուուն և այլն:
- Ելէք տեսէք վո՞վն էր կերե մեր կրակ.
- Ելանք տեսանք ջուրն էր կերե մեր կրակ.
- Ջուրն էր կրակին, կրակն էր փետին և այլն:
- Ելէք տեսէք վո՞վն էր կերե մեր ջուր.
- Ելանք տեսանք պաղն էր կերե մեր ջուր.
- Պաղն էր ջրին ջուրն էր կրակին և այլն:
- Ելէք տեսէք վո՞վն էր կերե մեր պաղը.
- Ելանք տեսանք արևն էր կերե մեր պաղը.
- Արևն էր պաղին պաղն էր ջրին և այլն:
- Ելէք տեսէք վո՞վն էր կերե մեր արև.
- Ելանք տեսանք ամպն էր կերե մեր արև.

— Ամպն արևուն արև պաղին պաղն էր ջրին եայլն:
 — Ելէք տեսէք վո՞վն էր կերե մեր ամպ
 — Ելանք տեսանք հովն էր կերե մեր ամպ.
 — Հովն էր ամպին ամպն արևուն եայլն:
 — Ելէք տեսէք վո՞վն էր կերե մեր հով.
 — Ելանք տեսանք հով գնացե՛ հով չկայ.
 — Մենք էլ էրթանք գիշեր գնաց գիշեր չկայ.
 — Վերջինն ասենք պոճոճենք.
 — Մէկ մէկ կթղայ էլ կոնծենք. —
 — Հովն էր ամպին, ամպն արևուն, արև պաղին,
 պաղն էր ջրին, ջուր կրակին, կրակ փետին, փետն էր
 կատուուն, կատուն մկան, մուկն էր եղին, եղն էր
 ժանկին, ժանկ թփանքին, թփանք խաւքուն, խաւքն
 էր օձուն, օձն էր հողին, հողն էր մարգուն, մարգն
 էր ձկան, ձուկն էր ֆիլին, ֆիլն էր խոզին, խոզն էր
 արջուն, արջն էր գելուն, գելն էր էժուն, էժն էր
 թփին, թուփն էր իգուն, իգ Վարագայ, հալալէ՛ր ճա-
 լալէ՛ր, ինչ բարի տարիկ մը էր կե վեր մե:

Ս Ի Ր Ե Ր Գ

Պայիռն ասաց կռմրիկ խառքիւն,
 Բնի՛ կռչաս կռցկռց արուն,
 Կեօհանչ իրն թարի գարուն,
 Ես քե կառնեմ վեր թերթերուն,
 Կառնեմ՝ կեչնեմ քաննր սարերուն,
 Բեռն կը դնեմ՝ մեծ քարերուն,
 Դուռը կրանամ հարստ քանուն,
 Զենիկ կողքայ գառնիկ մարուն,
 Մեր սարերիք վեր Աստծուն:

ԳՆԻՆՈՒՆԲԱՌԵՐ

Ա. գուլթանի, արօրի եւ հերկելու վերաբերեալ:

Ախոռք — 1. փինչ, որ գուլթանի վարած հողը շրջող տախտակը և գուլթանի իշոյ ոտը. հաստատում է իրար վրայ. 2. սորա նման փնչեր, որոնք գուլթանի արօրի սայլի վերայ պէտք եղած տեղերն են դարձնում.

Ակ կամ ալն — գուլթանի կամ սայլի անիւ.

Ակովուկ — լուծն ու արօրը միմեանց վերայ կապող շղթայի երկաթէ կեռ.

Ամուլակոս — գուլթանի և արօրի ամուլ լծի ահօսան կողմը լըծուած տոււար, ուր լծում են ամենից զօրաւորին:

Ամուկորտ — ամուլ լծի կորտի կողմի տոււարը.

Ամուլար — ամուլան լուծք եղող կամ վարող մշակը.

Առատամ — գուլթանի կամ արօրի այն տեղն է, որի վերայ անցնում է խփը (գիւղացիք սորա համար պատմում են, թէ Աստուած այս փայտը շինեց և Ադամին տալով ասաց. — ան Ադամ, սորանով վարէ, ցանէ և կեր. սորանից էլ առաջացած են համարում այդ անունը):

Առաւել — գուլթանի մէկ ահօսը լրանալով միւս ահօս անցնելու շրջանը:

Առմատայ, արմատայ — գուլթանի խարիզանի մէջտեղ հաստատուած այն հաստ ցիցն է, որի վերայ ձգում են գուլթանի շղթայի օղակը:

Առմտայ — գուլթանի շղթայածայրի օղակ:

Բնատայ — 1. կալոտոյ ցռուկը կապելու կամ դունչն անցնելու փայտէ օղակ. 2. գուլթանի շղթայ.

Գործք — հերկելի արտի մէջ առաջին անգամ 2 ահօս վարելով տուած նշանը:

Էշ — ուղտապարանոցաձև ծուռ փայտ, որի ետևի ծայրի տակը հաստատուած է առատամը:

Թւ. — Վ. գուլթանի ոտնախպէր և առատամն (խոփի կողմից) իրար կապող փայտը.

Թուր. — Վ. առատամն ու գուլթանի էշը գուլթանի խոփի մօ-

տից իրար կապող երկայն բառակուսի տաշուած թրաձև փայտ.

Լծառք.—վ. լուծ բաշող տաւարի վղի այն մասը, որի վերայ լուծ է դրւում.

Խարիզան.—վ. գերանաչափ փայտ է, որի մի ծայրը գութանի սեռնի մէջտեղ է հաստատուած, միւս ծայրն ամուլի լծի վերայ:

Խաւ կամ հաւ.—վ. գութանի թրի վերին ծայրի ծակի մէջ անցկացրած մատաչափ փայտն է՝ թուրը դուրս չգալու համար:

Ծես.—վ. գութանի խարազանի վերայ հաստատուած այն ցիցն է, որից կապում են ճամբարակի մէկ ծայրը:

Ծռմաճ.—վ. մաճի միւս կողմի ցիցը, որ կարելոր դէպքում մաճկալը ձախ ձեռքով բռնում է:

Կանտրիկ (կանտրիւ)—վ. արօրի ծայրը լծան վրայ կապող փայտէ մեծ օղակն է:

Կարաւ.—վ. գութանի վերայ մէկ ցից է, որ առատամն ու մաճի ոտնախալէրը իրար վերայ միտելով հաստատում է:

Կնկուղ.—վ. գութանի իշոյ վերի ծայրի վերայ հաստատուած մի ցից է. որին կապում են ճամբարակի մէկ ծայրը. այսպիսով գութանի խարազան կոչուած փայտըն և էշը կապում են իրար հետ:

Կնճակ.—վ. լծակից աշխատող զոյգ եղն ու լծան երկու տաւարն իրարու կնճակ են:

Կուհա.—վ. սայլի և գութանի անիւնների գունդ, որի մէջ շրջում է սեռնի ծայրը:

ձևիչ.—վ. 1. գութանի իշոյ տակից հաստատուած մեծ դանակի ձևով ձևիչ երկաթն է, որ խոփի վրայից ալօս է ձևում: 2 սօլկարի գործիք, որով սօլ են ձևում:

Ճամբարակ.—վ. բարակ փոկերից հիւսուած բազկաչափ հաստ կաշեկապ, որ միացնում է մէկ մէկու գութանի էշն ու խարազանը:

Մալուխ.—վ. Լուծն ու արօրն իրար կապող փոկի ծայրի մէջ անցնելիք մատի հասա. սրածայր փայտ է:

Մաճ.—վ. այն ցիցն է, որ գութանի իշոյ ոտն ու ոտնախալէրը վերի կողմից կապում է իրար:

Մանկեռ.—բազմամատնեայ փայտէ գործիք, որով ցանուած

արտը կամ ածուն կմանկութիւն սերմը հողի ներքեւ
ծածկուելու:

Միջնակ.—Վ. արտի երկու կողմը վարածների մէջ անվար
մնացած տեղը:

Մուսիկ.—Վ. կորտի կողմից հողոված գութանի անիւ:

Շեփ.—Վ. 1. մատնաչափ լայնութեամբ երկար կաշի, որ կա-
պում են խարաղանի ծայրին տաւարներին զար-
կելիս աւելի ցաւ տալու համար: 2. գութանի
միջից շրջուած և երկայնաձիգ իրար կպած հո-
ղակոշտեր:

Ոժտուն.—Վ. գութանի երրորդ լուծն սարծել լծաւ ոժ-
տունվար.—Վ. ոժտուն լուծ վարող:

Չորոց.—Վ. չորս տաւարից լծած կէս գութան:

Պարոր.—Վ. մանկեռ կամ տափ քաշող երկու ձողաչափ
փայտեր, որոց ծայրն ամրացած է լուծի վրայ:

Պկի.—Վ. լծան մէջ տեղ ցցած ցից զոյգ փայտեր, որ լծան
կապուած քաշան պս ու այն կսղմ չխոտորի:

Պտեղ.—Վ. գութանի խարաղանի վերին ծայրին ամրաց-
րած փոքր ցից, որին կռթենցնում է իւր ոտը
ամուլի լուծ վարող մշակը:

Սարծիլ.—Վ. գութանի երկրորդ լուծք, ամուլան առջևի լուծք:

Վարելիս.—Վ. խարաղանն ու իր կռթը միմեանց վրայ կա-
պող կապը:

Վիլկի, Վիցկի.—Վ. այն արօրը, որ վանում քաշուում է մի
լծով, իսկ Մշում երկու:

Վրան.—Վ. երկու փայտերի միջնավայրը զտրնուելիք փայտ
կքելու համար կամ սայլի և գութանի անիւնե-
րը սեռնի վրայ հաստատելու փինչ (թալաշ):

Տափ.—Վ. տափան, ցանուած արտի հողակոշտերը փխրե-
լու գործիք, որով սերմը հողի հետ է խառնուում:

Տափեմ.—Վ. ցանուած երկիրը տափել:

Տէօղ.—Վ. գութանի կամ սայլի անուի երկաթէ շրջանակ:

Փամփալ.—Վ. 1. բաճի կռթը ամրացնելու չորրորդանի ձևով 4
մատնաչափ փայտէ, որ բաճի ու կռթի մէջ տեղ են
սեղմում: 2. նոյնպիսի բայց տափակաձև գործիքով
գութանի խարաղանի ծայրը ամրացնում են սեռնի մէջ:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

ԿԱՆՈՆ ՈՈԿԵՐԻՉ ԱՐՀԵՍՏԵՒՈՐԱՅ

Մեր բազմահարուստ պատմական նիւթերի մէջ գտանք մի ձեռագիր, ութն թերթից բաղկացած, տետր՝ կապույտ հաստ թղթի վրայ գրած այն գրչութեամբ, որ անկասկած վերաբերում է դարուս առաջին քառորդին: Դորա վերնագիրն է «Կանոն կարգադրութեանց ժողովոյ ոսկերիչ արհեստաւորաց, հոգացեալ ի պէտս յաւերժական խաղաղութեան, և միաբանական սիրոյ»: Այդ կանոնները 35 յօդուածից են բաղկացած:

Աչքի առաջ ունենալով, որ մեր համբարութեանց անցեալի մասին շատ քիչ տեղեկութիւններ կան մեր գրականութեան մէջ և համոզուած լինելով, որ սորա հրատարակութեամբ բաւական նիւթ տուած պիտի լինինք համբարութեան պատմութեան ուսումնասիրութեամբ պարապողներին՝ մենք գետեղում ենք այստեղ այդ կանոնները՝ գրաբարից աշխարհաբարի վերածելով նոցա:

Ա.

Ամենից առաջ այս ժողովի համար արժան է ընտրել չորս գլխաւոր կառավարիչ՝ հանճարեղ և Աստուածպաշտութեան հոգւով լցուած մարդիկ: Նոցանից մէկը կկոչուի Արհեստապետ (ուստաբաշի), իսկ երեքը նորա խորհրդականները կլինին, և այս չորսի գործը կլինի մի տարի ժամանակով հսկել բոլոր ոսկերիչների դատաստանի և բարեկարգութեան վերայ, և եթէ սոքա բարի գտնուին՝ կմնան այնքան ժամանակ, ինչքան որ ժողովի մեծամասնութեան հաճելի կլինի, ուղիղ դատաստանով և մէկմէկու անկեղծ հաւատարմութեամբ և ոչ թէ կողմնապահութեամբ:

Հարկ չկայ, որ սոքա հասակով ծեր լինին և կամ արհեստով գերազանց և կամ հարուստներ, այլ այն է հարկաւոր, որ քրիստոնէական խղճի և հանճարեղ մտքի տէր լինին, բնութեամբ արդարադատ և բարքով առանց ագահութեան: Որովհետեւ թէ Աստուած և թէ մարդ՝ աշխարհն և ժողով կառավարելու համար այդպիսի մարդ են պահանջում:

Ընտրութեան ձևն այսպէս է լինում. ընդհանուր ժողովը միաբանութեամբ առաջ 12 մարդ է ընտրում, և այս 12-ը ընտրում են 4 կառավարիչներին, այս չորսն էլ ընտրում են իրանց համար գրագիր, սպասաւոր և քահանայ:

Բ.

Արհեստապետի և նորա երեք կառավարիչների ու խորհրդակիցների ընտրութեան ժամանակ նախ քահանայի ներկայութեամբ Խաչի ու Աւետարանի վերայ երդւում են հաւատարիմ հայր լինելու ամբողջ ժողովին և յետոյ հաստատւում են իրանց իշխանութեան մէջ:

Երդման ձեւը

Ս. Խաչն ու Աւետարանը դնում են մաքուր պատառով ծածկած մի մաքուր սեղանի վերայ, և քահանան շուրջառով ու փորուրարով կանգնում է սրբութիւնների մօտ և չորս ընտրուածներն էլ ս. Խաչի ու Աւետարանի առաջ, աջ ձեռքերը վեր բարձրացրած: Եւ քահանան վերցնելով երդմնագիրը՝ նոցա կողմից կարդում է և նոքա քահանայի հետ ասում են հետևեալը.

Մենք, չորսս, որ ընտրուած ենք մեր եղբայրակիցների ժողովից, Ամենատես Աստուծոյ առաջ ս. Խաչի ու Աւետարանիս վկայութեամբ, երդւում ենք հոգու և մտքի ամենայն ուղղութեամբ և ճշմարտութեամբ, որ ինչքան ժամանակ կառավարիչ կլինինք ոսկերիչների ժողովին, կլինինք հաւատարիմ մեր ամեն գործառնութեան մէջ թէ դատ վարելում, թէ վկայելում, և թէ ճշմարիտ հաւասարատեսութեան մէջ, ամենքի համար թէ մեծի և թէ փոքրի, առանց ագա-

հոլթեան, առանց կողմնապահութեան, առանց նախանձի և ատելութեան, առանց քարեկամութեան և չարակամութեան, և այս մեր ուխտիւ պայմանիս թող վկայ լինի նախ Աստուած և յետոյ ս. Խաչս ու Աւետարանս:

Եւ կհամբուրեն Աւետարանն ու Խաչը, ժողովը կփակուի և քահանային վարձատրելով՝ ճանապարհ կդնեն: Սորանից յետոյ մեծերը համբուրում են ընտրեալների բերանը, իսկ փոքրերը՝ ձեռներն ու շնորհաւորելով նոցա իշխանութիւնը՝ ցրւում են:

Գ.

Ընդհանուր ժողովը պարտաւոր է ճանաչել իւրեանց Արհեստապետին և միւս երեք խորհրդականներին, ինչպէս գլխաւոր և կառավարիչներ իրանց արհեստի վերաբերեալ, պարտաւորւում են անսալ և հնազանդել նոցա բոլոր օրինաւոր հրամաններին, մեծ պատուով ակնածել նորանից ինչպէս որդիք իրանց հայրերից: Նոյնպէս էլ նոքա՝ ըստ կանխագոյն երդման պէտք է ամենայն հաւատարմութեամբ կառավարեն և պաշտպանեն նոցա իրաւունքը, ամենայն իրաւամբ և արդարութեամբ. և զժուար գէպքերում պարտաւորւում են ընտրել ժողովից խոհեմ և արդարադատ մարդիկ որքան էլ հարկաւոր լինի և նոցա հետ վճռել երկու բողոքաւորների գործերը:

Դ.

Այս պատուելի ժողովի չորս կառավարիչները պիտի ունենան մի պատրաստական սպասաւոր՝ այս ու ալետեղ ուղարկելու կարեւոր գործի համար, որին հները իգիգբաշի էին անուանում: Եւ այս սպասաւորը ազատ կլինի ամեն տեսակ հարկից և սորան էլ կառավարիչների պէտք կփոխեն, եթէ որեւէ անհաւատարմութիւն տեսնեն նորանում, կամ չափազանց արբեցութիւն, կամ կռուասիրութիւն կամ գողութիւն և կամ եթէ վատ բերան ունենայ ու կռուացնող:

Ե.

Թէ չորս կառավարիչների և թէ բոլոր ժողովի ա-

ուղին գործն այն է, որ մի աշակերտ մինչև որ բաւական հասու չլինի արհեստին, հրամանահաց չստանայ. և մինչև որ չորս գլխաւորների վկայութեամբ և ժողովի բանագէտների հաւանութեամբ յայտնի չլինի նորահմտութիւնն արհեստի մէջ՝ չպիտի ձեռնադրուի ինքնագլուխ արհեստաւոր:

Զ.

Աշակերտը երբ ցանկանայ ոսկերչի մօտ մտնել, պէտք է չորս գլխաւոր կառավարիչների գիտութեամբ և վերահասութեամբ լինի և առանց սոցա թղթի չպէտք է ընդունուի, աշակերտի դաշանց թուղթը գրելու է ոսկերիչների գրագիրը և ոչ ուրիշ մէկը և ինքը գրագիրն էլ պէտք է ստորագրէ վկայութիւնը: Իսկ դաշնագրութեան թուղթը ղերբովոյի պէտք է լինի և ոչ հասարակ աւելի հաստատութեան համար և տէրութեան գանձարանին շահ:

Է.

Հրամանահացի (դաստուրահացի), նոյնպէս և ինքնագլուխ վարպետ օրհնելու համար դրամ միապէս չը պէտք է պահանջուի, այլ կարողութեան համեմատ, որովհետեւ թէպէտ կան ոմանք, որոնք արհեստով գերազանց են, բայց չունենոր են, և կան ոմանք, որոնք արհեստի գիտութիւնով առաւել են, բայց արհեստը աւելի քիչ իմացողի արդիւնքը նորա արդիւնքից աւելի է, և այս առաջ է եկած կամ նոցա անմիութիւնից, կամ ծուլութիւնից և կամ ուրիշ պատճառից, ինչպէս և ամենքին յայտնի է: Աւելացրած են այս խօսքերը՝ «Հաւասար թող լինի»

Ը.

Մի աշակերտ, որ մտնում է մի վարպետի մօտ ոսկերչութեան աշակերտ, վերը լիշաճ օրինադրութեան համեմատ, պէտք է մնայ նորա մօտ մինչև վարպետ օրհնուիլը: Եւ ուրիշ վարպետ երբէք չէ կարող իշխել և համարձակուիլ հանել նորան իւր վարպետից: Նոյնպէս էլ աշակերտը և աշակերտի տէրը այդպէս պիտի

վարուին: Իսկ եթէ աշակերտն ու աշակերտի տէրը ուրիշ բանաւոր պատճառ ունին այն վարպետից դուրս գալու և հանելու, պարտական են պատճառը վերոյիշեալ չորս գլխաւոր խորհրդականներին յայտնել և նոքա պատճառը քննելով՝ կվճռեն թէ որինն է իրաւունքը վարպետի ու աշակերտի մէջ, և այն ժամանակ կտան ճշմարիտ բաւականութիւն, առանց տարաձայնութիւնները հռչակելու, այլ անխռով խաղաղութիւնով ու հանգարտութիւնով:

Թ.

Եթէ հրամանահայ տուած մի աշակերտ բանաւոր և իրաւացի պատճառով և չորս կառավարիչների վերահասութեամբ դուրս՝ գալով՝ ցանկանայ վարձու մըտնել մի ուրիշ վարպետի մօտ, պէտքէ դարձեալ այդ չորսի խորհրդով ու հրամանով լինի և նորան ընդունող վարպետը գրաւոր հաստատութիւնով պիտի պարտաւորուի հասարակութեան գանձարանին հատուցանել մի քիչ դրամ, իւր կարողութեան համեմատ, ինչքան որ արժան կհամարեն չորս կառավարիչները, և նորա կէսը տալու է վարձուորը (քեարգահը) յօգուտ հասարակութեան:

Ժ.

Երբ աշակերտները վարպետ օրհնուին, նոյն օրը պիտի տալ և աշակերտի հրամանահայը (դաստուրահայ), որովհետև այդ օրն է պատշաճաւորը:

ԺԱ.

Վարպետ օրհնելու կամ հրամանահայի վարձը չը պէտք է անարգ լինի և յետնեալ, օրինակ «եռզն» կամ հինգ ապսի, այլ իւրաքանչիւրի կարողութեան համեմատ, որովհետև մեծ անպատուութիւն է այս ազնիւ արուեստի անուան, ինչպէս և արուեստաւորի համար, որ ամեն ծառայական արհեստների թագաւորը լինելով՝ այդպիսի անարգ և յետնեալ նուէրներով վարպետ ձեռնարդուի նուիրեալը. և սա կախուած կլինի

չորս վերապատուեալ կառավարիչների քրիստոնէական խղճմտանքից, ինչքանի էլ արժանաւոր կգատեն նուիրեալ աշակերտին:

(Այս յօդուածի լուսանցքում աւելացրած է հետեւեալ ծանօթութիւնը. «այս գլուխն փոխեցաւ թուրք աշկերտ օրհնելոյ»):

ԺԲ.

Ամեն մի վարպետ պարտաւոր է իւր աշակերտին վարժեցնել նախ ծաղկարարութեան, կարակնի (կարկինի) և քանոնի, այսինքն փարգալի և լիլինկայի գործածութեան մէջ, նաև չափերի և ձևերի ճանաչողութեան մէջ, որ առանց սոցա ոչ մի արհեստ չի կարելի սովորել բնաւ կամ իւր ձեռքով և կամ եթէ ինքը բաւական չէ, ուրիշների ձեռքով: Եւ ամեն վարպետ թէպէտ աշակերտի տէրը չէ, սակայն պարտաւոր է առանց խնայելու օրինակ տալ նորան, և այն՝ նախ իփառս Աստուծոյ, երկրորդ՝ ի պատիւ բանական մարդկութեան, երկրորդ՝ ի պատիւ ազգին և չորրորդ՝ ի պատիւ փառաւոր ժողովի, չուզենալով, որ ժողովում մի ապաշնորհ վարպետ գտնուի: Աշակերտն էլ վերահասու պէտք է լինի՝ փորագրութեան և չօքուրթմալի և չիւթիշին: Եւ եթէ մի աշակերտ քիչ կամ շատ վերահասու չէ վերջ յիշածներին, չը պիտի օրհնուի: Նախապատուած չորս անձինք պարտաւոր են հսկել այս բանի վերայ և յորդորել աշակերտի վարպետին և եթէ տեսնեն որ նա զանցառու է լինում, պէտք է յանգիմանեն նորան և զգուշացնեն: Իսկ եթէ վարպետը յանգնելով չլսէ չորսին և աշակերտին ցանկանայ ապաշնորհ թողնել, չորսը պարտաւոր են այդ աշակերտին (որ ժողովի որդին է ու գտաւոր) հանել վարպետից և տալ ուրիշ վարպետին, ժողովի անուան օգտի ու փառաւորութեան համար:

(Վերջը հետեւեալ համարում)

Գ. ա. ք. Ա.

ԻՔՍ ՃԱՌԱԳԱՅԹՆԵՐԻ ՄԻ ՆՈՐ ԳՈՐԺԱ- ԴՐՈՒԹԻՒՆ

Վերջերս իբս ճառագայթները գործադրութիւն գտան և շերամապահութեան մէջ, որ ահագին գործնական նշանակութիւն ունի ճիշտ որոշելու և ընտրելու համար, թէ որ բոժոժներից պիտի դուրս գան արու և որ բոժոժներից է՞ք թիթեռներ: Յայտնի է, որ մինչև օրս զժուար էր արտաքուստ որոշել այդ. միակ միջոցը, որով մօտաւորապէս զանազանում էին բոժոժների համեմատական ծանրութիւնն էր, որովհետեւ դիտուած է, որ ընդհանրապէս է՞ք թիթեռի բոժոժն աւելի ծանր է, քան թէ արուինը: Սակայն այդ միջոցը միշտ ցանկալի հետեանքի չէ հասնում, շերամապահները յաճախ սխալւում են և սխալը միանգամայն վնաս է հասցնում նրանց, որոնք ցանկութիւն ունին սերմ ստանալ, իսկ սերմը ստացւում է միայն է՞ք թիթեռներից:

Եւ ահա, այդ տեսակէտից ուշադրութեան արժանի են Տեսնոարի և Դեռի վերջերս կատարած դիտողութիւնները, որոնք ապացուցանում են, որ իբս ճառագայթների օգնութեամբ միանգամայն հնարաւոր է սովորական շերամի սրդի (*Bombyx mori*) արու բոժոժը զանազանել է՞ք բոժոժից: Բանն այն է, որ ինչպէս բոժոժը, նոյնպէս և նրա մէջ զարգացող հարսնեակի մարմինը բոլորովին ազատ անց են կացնում իրենց միջից իբս ճառագայթները: Ընդհանրապէս այն ձուերը, որ թիթեռներն ածում են բոժոժից դուրս գալուց յետոյ և որոնք հասունանում են, երբ թիթեռը դեռ ևս բոժոժի մէջն է, պարունակում են իրենց մէջ բաւական քանակութեամբ հանքային մասնիկներ (աղեր), որոնք անթափանցիկ են այդ ճառագայթների համար: Այդպիսով բաւական է ունենալ Բեռնդեռնի ճառագայթների միջոցով հանած բոժոժի լուսանկարը, որպէս զի կարելի լինի ճիշտ զանազանել երկու տեսակ բոժոժները: Այս ուղղութեամբ կատարած բազմաթիւ փորձերը պարզեցին հետեւեալ հետաքրքիր երևոյթը: Այս բոժոժներից ստացուած լուսանկարի վրայ նշմարւում է բոժոժի և նրա մէջ ամփոփած հարսնեակի հազիւ հազ նշմարելի ուրուագիծը, որ

տպացոյց է, որ մարմնի բոլոր մասերը իրենց միջից միակերպ լաւ անց են կացնում Բեօնտգենի ճառագայթները. ընդհակառակն էգ բոժոժի նկարի ուրուագծի այն մասում, ուր միջատի փորն է, նկատուում են աչքի ընկնող բազմաթիւ մութ կէտեր, որոնցով իմացուում է, որ այնտեղ կան ձուեր:

Բեօնտգենի ճառագայթների այս նորագոյն գործադրութիւնը ահագին նշանակութիւն ունի, ոչ միայն վերը յիշուած պատճառով, այլ նաեւ նրա համար, որ արուի բոժոժները, ըստ որակի, տալիս են անհամեմատ աւելի լաւ մետաքս, քան թէ էգերինը: Բացի այս՝ երբ միանգամ հընար է լինում անսխալ կերպով որոշել էգի բոժոժը արուի բոժոժից, դորանով արուի ծանր բոժոժները, որոնք առաջ էգի տեղ ընդունուելով թողնւում էին սերմի համար, այժմ ազատուում են փչանալու վտանգից և այդպիսով ստացած մետաքսի քանակութիւնը ևս աւելանում է:

Թարգ. Մ. Մ.

ԵՐԵՔ ՔԱՐՈՋ

Խաչակապ գիւղում երեք բահանայ կային:

Մեծ պասի մի կիրակի երեքն էլ միմեանց ետեւից բարոզ խօսեցին: Առաջինը սկսեց այսպէս.

— Սիրելի ժողովուրդ, մհիկս ¹⁾ գիտում էք ի՞նչ կայ, սուրփ Աւետարանի զրաղին կիրում աթաղուացարուք, սրբեցարուք՝ մհիկս, սիրելիք, մենք սրանից ի՞նչ պտենքհսկանալ. — մթամ ²⁾ թէ մեծ պաս ա եկել. պտի լուանուանք ու սրփուենք. սրա հըմար էլ ես ձեզ աշխարօրէն մի լաւ առակ կասեմ, դէ խեցէ՛ք: — Արջն որ արջնայ, բռաստուն օր իր ծակումը կենումայ ու բռաստուն օրից ետոյ դուս ա կալիս իր ծակիցը ու քինում մի շըռոթանի ³⁾ տակ մտնում, պիրանը բաց անում, ջուրը պիրանովը նի ա դառնում, ետքովը դուս դառնում: Եկեց անումա թա ինչա մէջ շօլը թըմզի և փորումը տանձի կձեպ չի մնայ, որ նորն ⁴⁾ ու

1. այժմ. 2. իբր. 3. ջրվէժ. 4. նուուը.

տելիս իրան վնաս կտայ: Թէ մհիկս սիրելիք դուք էլ էն արջից ըննակ ⁵⁾ ըննելով՝ պէտկայ կաք մեր զաքին խըստը վանում էք ձեր մեղքերը ասիք, որ քհանէն էլ ձեզ թաղուծին տայ, շըռոթանի պես լուանայ ձեր մէջ շօլը իս չէ՛ մեխքը որ ձեր մէջը մնաց՝ մըհացու կը դառնայ և ձեր հոգին կ'սպանի էն գինումը, ⁶⁾ դէ՛, օրհնեալ էք օրհնեալ լէք»:

Առաջ է գալի երկրորդը և բարձր ձայնով ասում.

— Աստուածային օրհնութիւնը և նախախնամային գըթութիւնը սփռեալ ծաւալեսցէ 'ի վերայ համախմբեալ ժողովրդոցի վերայ եղիցի ամէն: Սիրելի ժողովուրդ, գիտում էք ինչ կայ, լազզին որ լազզին ա՛ կալիս ա՛ մեր եխտոտ ամանները վաքում ⁷⁾ ու ամանում կլէկ, նշադիր բցում — թըմըզացնում, սրփում սիպտակացնում: Դէ՛ մհի ես ձեզ սրա հայերենը ասեմ (Երեսին խաչ հանելով) — լազզին է տէրն մեր Յիսուս Քրիստոսը, կլէկը — ղորմեսցին և նշադիրն է հաղորդը: Մհի, սիրելիք, մենք օր կանք, Քրիստոսի փոխանակն ենք, դուք պէտկայ գաք մեր զաքին չոքէք խըստը վանուէք, որ մենք էլ ձեր մեղքին թողուծին տանք, լազզու նման թըմըզացնենք, սրփենք, կլէկենք ձեզ, ոնց որ էն սիպտակ ամանը, դէ՛ օրհնեալ էք և օրհնեալ լինիք»:

Հերթը երրորդին հասնելով՝ կանգնում է մէջ տեղ և ձայնում.

— Հօ՛, հօ՛, ա, խալիւր, ղորդ ա ես կարգալ չեմ կիտում, ամա տենց չի: (Ձեռքերը կնցնելով դէպի աջ ու ձախ սիւնների տակ կանգնած քահանաները). ո՛չ սրա ասածն է ոչ նրա, մեղքը որ կայ՝ անծողի պէս պան ա, անծողը թա հողի տակ կցաւ ⁸⁾ հու, էն ա միշտ կը կենայ, ամա թա հու տափի երեսն ընկաւ, եկող քինացողը կոխ կտայ ու կփչացնի: Մհի թա դուք էլ եկաք ձեր մեղքը քհանին սեցիք, նա էլ թողուծին կտայ, թա հու չէ, ձեր սրտումը կմնա տափի տակի անծողի պէս և ձեզ էն դիննումը դըթողքը կտանի: Դէ՛, հու բալա ⁹⁾ տղէն ունց կարդալ լաւ բըրր զում ա: Սրանից ետ տէր ընդ ձեզ. բինացէք»:

5. օրինակ. 6. հանդերձեալ կեանքում. 7. հաւաքում.
8. մնաց. 9. փոքրիկ.

ՍՏԱՅՈՒՆԻ ԳՐԻՔԵՐ

Братская помощь, С. П. Б. 1897 (մեծ. պ. Առ. Ծառուբեանից).
Գէորգ Բարեուգարեանցի բանաստեղծութիւնները Տփ. 1897
Կրօնական. բարոյական խորհրդածութիւններ. թարգմ. Գր.
Եպիսկ. Աղափիրեանց Բ տպ. գ. Ե—Ժ. Վաղ. 1897.

Լ. Ա. Սաֆօ. պօէմա. հրատ. Աղբիւր-Տարազի. Հուլի. 1897.
G. Owsepian. Die Entstehungsgeschichte des monotheismus
nach ihren Quellen geprüft und dargestellt. Leipzig.
1897.

Նոր մատենադարան. Հայրենազուրկ թարգմ. Իս. Յարու-
թիւնեանցի. Տփլիս 1897.

» Գիւղական վարժուհի, թարգմ. Լ. Մ.-Ադ. Տփ. 1897.

» Զինուոր Յակովբ, թարգմ. Տ. Կոստան. Տփլ. 1897.

» Կեանքի դպրոց, նոյն. Տփլիս 1897.

Խաչ. Աբովեան. Ն. Տէր Կարապետ. (արտ. Լուսնայից). 1897.

Լինհարդ և Գերտուռդ. (արտատպած Լուսնայից). 1897.

Նկարագիր Համախառն թեմի. գրեց Մ. արք. Ս. Տփ. 1897.

Մ. Գիւլիօ. Դաստիարակութիւն և ժառանգականութիւն.
թարգմ. Ս. Մ. Վաղարշապատ 1897.

Իմմ. ք. Նազարեան. Պարզ քարոզներ. ա. գ. Դ. Վաղ. 1895-7.

Յիշատակարան աղէտից Գրիգորի Խլաթեցւոյ. պատմ. վի-
պաս. հրատ. Գրիգոր Խլաթեանց. Վաղ. 1897.

Ա. Տէր-Միքէլեան. Հօյսատ. առաք. ուղղափառ ս. եկե-
ղեցին և իւր ս. կարգը. Վաղարշապատ 1897.

«Նոր-Փորձ», տետրակ Ա. Մոսկվա 1897.

Հ. Ռուսթ. Ընձենաւորը. թ. Յ. Միրիմանեանցի. Թ. 1896.

Հ. Գաբր. վ. Մէնէվիչեան. Գիրք գրելու արուեստ. Վ. 1898.

Ա. Իսահակեան. երգեր ու վէրքեր. Ալէքսանդր. 1898

Դոք. Ն. Տաղուարեան. Մանրէարանութիւն և Պոլիս 1898.

Պ. Բուրգից շնորհ. Սիմէոն սարկ. Մնացականեանը բաժա-
նորդ գրուելով «Լուսնայի» 1898 թ. դրբերին մի օրինակ եւս թո-
ղել է մեր տնօրինութեան. խմբագրութիւնը այդ օրինակը իբրեւ
նուէր կուղարկէ Սեւանի հայոց մենաստանի մատենադարանին:

Հրատարակիչ ԳԻՒՑ Ա. ՔԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՑ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Ա Ր Ա Ր Ա Տ»

Ա Մ Ս Ա Դ Ի Ր

ԼԱ ՏԱՐԻ

Բաժանորդագինն է (Ռուսաստանում 4 ռ.
(Արտասահմանում 5 ռ.

Հասցեն.—Св. Эчмиадзинъ. Типографическому Комитету.

„Ա Ր Ձ Ա Գ Ա Ն Ք“

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԼՐԱԳԻՐ

Տարեկան 10 ռ., կէս տարուան 6 ռ.

Հասցեն.—Тифлисъ, Редація АРДЗАГАНКЪ.

«Ն Ո Ր - Դ Ն Ր»

Քաղաքական գրականական ամենօրեայ լրագիր

ՏԱՐԵԿԱՆ 10 Ռ.

Հասցեն.—Тифлисъ Ред. ежедневной газеты НОРЪ-ДАРЪ.

«Մ Շ Ա Կ»

Գրականական և քաղաքական լրագիր

ՏԱՐԵԿԱՆ 10 Ռ.

Հասցեն.—Тифлисъ Редація МШАКЪ.

«Ա Ղ Բ Ի Ի Ր»

«Տ Ա Ր Ա Ջ»

Միամսեայ պատկերազարդ
Հանդէս մանուկների, ծնող-
ների և դաստիարակ. համար

պատկերազարդ շաբաթա-
թերթ ընտանեկան ընթեր-
ցանութեան համար

1893 թուին կը հրատարակուին նոյն ուղղութեամբ:

«Աղբիւր»ի տարեկան գինը 3 ռ., Ալբոմ պրեմիայով 4 ռ.
(արտ. 5 ռ. կամ 12 ֆր.), Մայրական բախտ պրեմիայով
7 ռ. (արտ. 10 ռ. կամ 30 ֆր.): «Տարազ»ի տարեկան
գինը 6 ռուբլի:

Հասցեն Թիֆլ., Ред. иллюстр. жур. Агбюръ-Таразъ.

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԳԷՍ

1898 թուին լոյս կտեսնի երկու գիրք.

ԳՐԱՆ Է 3 Ռ.

Դիմել Տիփսիս Երուանդ Հալայեանցին.

ՀՈՒՏՈՎ ԼՈՅՍ ԿՏԵՄՆԻ

ԴԻԻԱՆ ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Գ Ի Ր Ք Դ.

(ՂՈՒԿԱՍ ԿԱԹՈՒՂՈՍՈՍ)

Բաժանորդագինն է 3 ռուբլի:

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ Է

ԽՈՍՐՈՎԻԿ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ

Հրատ. Գիտտ ա. քահ. Աղանեանի:

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ՊԱՏԻ ՕՐԱՅՈՅՑ

1898 թ.

(Տառներորդ տարի)

Կազմեց Գիտտ տառք քահանայ Աղանեանց.

Գինն է 50 կոպէկ, ճանապարհածախրով 65 կոպէկ:

(Հուտով կսպառուի)

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ԽՈՀԱՐԱՐՈՒՀԻ

Կերակուր պատրաստելու ձեռնարկ

Կ ա զ ժ ե ց Թ. Ա.

Գինն է 40 կոպէկ, գումարով զիջումն:

Դիմել «Լումար»ի խմբագրութեան:

ԳԻՒՏ Ա. ՔԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՑԻ

Ա. Ա շ խ ա տ ու թ ի լ ն ն ե ր ը.

Ազոթատետր. Բ. տպ. 1889		— 10
Կրօնի դասագիրք ա. տ. 1889 (սպառուած.)		— 15
„ Բ. տ. Դ. տպ. 1891		— 25
„ Դ. տ. Գ. „ 1890.		— 25

Տոմար եւ տօնացոյց Հայաստ. ս. եկ. բ. տպ. 1894	— 50
Կարնոյ գաղթը. պատմ. տեսութիւն, 1891	— 10
Դիւան Հայոց պատմ. գիրք Ա.-Բ. 1780—1834 Սահ.-Մեռ- րոպ. մրցանակին արժանաց. 1893	2 —
Դիւան Հայոց պատմ. գիրք Գ. Սիմէոն կաթողիկոսի յիշա- տակ. կենսագրութեամբ, յաւելումներով ու ծա- նօթ. Սահակ-Մեսրոպ. մրցանակին արժան. 1894	7 —
Կարգ Աստուածպ. Հայաստան. ս. եկեղեցւոյ բ. տպ. 1895.	— 40

Բ. Թ ա ր գ մ ա ն ու թ ի լ ն ն ե ր ք .

Հաւատարմ. ամեն արգելքների յաղթում է. ֆ. Հոֆ. 1877	— 40
Խաւարից դէպի լոյս. ֆ. Հոֆմանի. 1877	— 40
Դօն քիչօտ լամանչեցիՄ. Սերվան. 1878 (սպառնում).	
Գէորգ Ռոլլէստոն, վէպ 1879 (սպառնում).	
Երրորդ ոսկի, առակ Լակիդէի բ. տպ. 1893	— 10
Ռօբինզօն (Հրատ. Թեֆլիցի տպագր. ընկ.) 1881	— 60
Չէստերտօնի ժառանգը. պատկ. 1882	1 —
Ակտէա, տ. Սիսօեփայի 1885	— 50
Եան Էրնստ Սմոլեար. Ն. Եանչուկի 1885	— 20
Արծուի մտածմունքը. պոէմ. Մ. Բոգդանովի 1892	— 50
Գիւղի սուրբը, Սվետոպոլկ Չէխի, 1892	— 10
Կեանքի դպրոցը, Դիկկէնսի 1892	1 —
Դէպի Լվթէնք. Սենկէւիչի, 1896	— 15
Մի կտոր հաց. Պոտսպէնկօի. 1896	— 10

Գ. Հ ր ա տ ա ր ա կ ու թ ի լ ն ն ե ր ք

Իս. Յարութիւնեան. Հայոց գիրք. 1893 Տփլիս	1 50
Իշխ. Կ. Բեհբուզեան. Ծովա. 1893	— 15
Ռանդաբէ. Էման. վէպ. Թարգ. Յ. Լալայեանի	— 25
Ալբեր Այնօ. Գուրգի լեռն. Թարգմ. 1894	— 25
Ճաղարեգեանց Յ. Հայոց լեզու ա. տ. 1894	— 30
Խրիմեան Հայրիկ. Ժամանակ. 1895	— 15
Սպիրի. Այծարած Մօնի. Թարգ. Իս. Յար. 1895	— 15
Բակ. Կիլիկիա. 1896	— 15
Պետալօցցի. Լինհարգ եւ Գերտուգ 1897.	1 — 50
Թ.Ա. Խոհարարուհի. 1897	— 40
Լոււմայ. գրական հանդէս 1896. ա. գիրք.	2 —
Լոււմայ. " " 1896 բ. գիրք.	2 —
Լոււմայ. " " 1897 ա. գիրք.	2 —
Լոււմայ. " " 1897 բ. գիրք.	2 —
Լոււմայ. " " 1898 ա. գիրք.	2 —

«Լ ՈՒՄ Ա Յ»

ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1896 Ա. ԳԻՐԳ.

Արտոյտ, զբոյց. Թումանէ:

Սուրբ ոսկերք, Բաֆֆի:

Մի լար, իմ ընկեր.) Թումանէ:
Լուսմ են ամպերը.)

Ստեփաննոս Պալասանեան, Իս. Յարութիւնեան:

Հայրենիք, Լեօպարդի. Թարգմ. Ճ.

Երկու ամիս Աղուանից և Սիւնեաց աշխարհն. Բաֆֆի:

Մի կտոր հաց, Ի. Պօտապէնկօի, Թարգմ. Գ. ք. Ա.

Երրորդ սեռ, Վ. Ֆէրրերօի, Թարգմ. Յ. Լալայեան:

Դէպի Աթէնք, Հ. Սենկէիչի, Թարգմ. Գ. ք. Ա.

Գաստիարակ. զօրութիւնը, Թարգմ. Ս. Մանդինեան:

Քահանաների նիւթական ապահովութեան խնդիրը,

Գիւտ քահ. Աղանեանց:

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Ա. Գարագաշ, Քինակ. պատմ. Հայոց, Ա. Խաչատրեան:

Փ. Քորիձէ, վրացերէն երգեցմունք պատարագամատուցի:

Ա. Գալստեան. Բագուի աղքատան, եկ. Հոգ. պատմ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Տփլիսի աւերումը աղա Մահմադ խանի ձեռքով:

Մ. Էֆինի նամակը Գէորգ Հախվերդեանին:

Յ. Չէրքէզեանի նամակը Մատթէոս Կաթուղիկոսին:

Ս. Նազարեանի նամակը Մատթէոս Կաթուղիկոսին:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Դիեաի սխալներ, Կ. Հեսսի, Թարգմ. Ս. Կանայեանց:

Փառստ, Գէօթէի, նախ երգ. Գ. Բարխուդարեանց:

Նիւթեր դպրոցական զատմութեան համար:

Մայր Աթոռի Թանգարանը:

Ստացուած գրքեր:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1896 Բ. ԳԻՐՔ.

Սանիկ, վէպ, Ս. Կ.
 Կիլիկիա, Բակ:
 Աղթամար, Ա. Թաշճեան:
 Տացու Յովէսը, Կ. Զ.
 Լրտես օրիորդ, անգղ. թարգմանեց Կ.
 Խաչատուր Աբովեան, Ն. Տէր. Կարապետեան:
 Երկու ամիս Աղուանից և Սիւնեաց աշխարհն. Բաֆֆի:
 Կապ բռնողը, Ս. Աւետիքեան:
 Անժամանակ թատրոն և ընթերցանութիւն, գերմ.
 թարգմ. Ս. Մանգրինեան.
 Նորամուծութիւններ Հայաստանեայց եկեղեցում, Գիւտ
 քահ. Աղանեանց:

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Դրանսիրվանիոյ Հայոց Մետրապօլիսը, Հ. Գր. Գովքի-
 կեանի, Յ. Ճաղարբէգեան:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Ղազարայ Փարպեցւոյ պատմութեան Հայոց Յառաջա-
 բան, Նորայր- Ն. Բիւզանդացի:
 Նիւթեր գպրոցական պատմութեան համար:
 Երկու հատուած մեր հին մատենագրութիւնից:
 Ս. Նազարեանի նամակներ:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Մի նոր հոսանք:
 + Յովհաննէս Խաչումեան:
 Կրթութիւն (գերմաներէնից)
 Ս. Պատարագի արարողութիւնը ըստ պ. Մ. Եբմա-
 լեանի, Արմոգ:
 Բեօնտգէնի գիւտը, Ա. Սպարապետեան:
 Պետալոցցու 150 ամեակը:
 Ծանուցումներ:
 Ստացուած գրքեր:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Լինհարդ և Գերտրուդ, Պեստալոցցու, գերմ. թարգմ.
Իս. Յարութիւնեանց:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1897 Ա. ԳԻՐԲ.

Անդրէաս երէց, պատմական վիպակ, Մուրացան:

Խաչատուր Աբովեան, Ն. Տէր-Վարապետեան:

Մեր տէրը, պատկեր, Ս. Աւետիքեան:

Աղգասէր ճարդը իր յահուան վախտը, Խ. Աբովեան:

Առ մայրն իւր, Խ. Աբովեան:

Մշոյ աշխարհ

Կարօս խաչ (ժողովրդական բանահիւսութիւն):

Ինքնօգնութիւնը կանանց կօլլէջներում Մս. Բէնքսի,
թարգմ. Ա. Սպարապետեան:

Քաղաքակրթութիւն և հին աշխարհներ, Վ. Հէնի,
գերմ. փոխադրեց Տիրատուր:

Աշակերտի յուշատետրը, Ի. Յարութիւնեան:

Հայաստանեայց եկեղեցու կանոնգիրք Գ. ք. Աղանեանց:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Դանիէլ կաթողիկոսի գրութիւնները Ֆրանսիական դես-
պանին և նախարարին:

Դանիէլ կաթողիկոսի գրութիւնը Նապօլէօն մեծին:

Դանիէլ կաթողիկոսի գրութ. Գերմ. Ֆրանց Գ. կայսեր:

Բարձրագոյն խորհրդ. գրութիւնը Նապօլէօն մեծին:

Պարսից տիրապետութեան վերջին տարին, Գ. ք. Ա.

Ս. Նազարեանի նամակները:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Աստուածաշնչի տպագրութիւնը ս. Էջմիածնում:

Գաւրդան երէց (մշու բարբառով):

Քահանայ մը, որ չկշտանար, Յ. Պարոնեան:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Լինհարդ և Գերտրուդ, Պեստալոցցու, գերմ. թարգ.

Իս. Յարութիւնեան:

1897 թ. ԳԻՐԳ.

Պետրոս Հանչեանց. կենս. Մեղքիսեդեկ եպիս. Մու-
րատեան

Անդրէաս երէց. պատմական վիպակ, Մուրացան:

Մշոյ աշխարհ, տեղագրութիւն:

Խաչատուր Աբովեան, կենս. Ն. Տէր. Կարապետեան:

Հայր սուրբը. պատկեր, Ս. Աւետիքեան Բանանցեցի:

Բանաստեղծի ժամացոյցը, Ա. Թումանեան.

Մանուկ, բանաստեղծութիւն, տ. Ազնիւ:

Աւօ, պատկեր, Ա. Մկրտչեան:

Աղբատի հալը, պատկ., Յ. սարկ. Ճուղուրեան:

Մամօ. զին, քրդերէնից, Սաղաթիւլ:

Վարակիչ հիւանդութ., գ. Թ. բժշ. Ս. Մայսուրեանց:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Նիւթեր Աղուանից պատմութեան համար:

Գ. եպիս. Արուանձտեանցի նամակը Հ. Ալիշանին:

Օտեանի նամակը Գ եպիս. Արուանձտեանին:

Ք. Պատկանեանի նամակն առ Նոյն:

Մ. Նալբանդեանի մի նամակ:

Ս. Նազարեանի նամակներ:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Վեհ. Հայրապետի նուէրը:

Վանի բւեռագիրները:

Հարիւրամեակ Նոր-Նախիջևան բողաքի:

Մտքի լուսանկարը, Թարգ. Ա. Սպարապետեան:

Տիգրանակերտի կանանց զարդերը:

Ստացուած գրքեր:

Հանգ. Արուանձտեանի երկերի հրատարակութիւնը:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Լինհարդ և Գերարուդ, Պետալոցցու, գերմ. Թարգ.
Իս. Յարութիւնեանց:

ԻՍԱՀԱԿ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՑԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ա.

Հէ զ ի ն ա կ ու թ իւ ն ն ե ռ ը.

ՀԱՅՈՑ ԳԻՐԸ, պսակուած Սահ.-Մետրոպ. մրցան. 1 ռ. 50 կ.

ՀԱՄԱՌՕՏ ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ, գինն է 1 ռ.

ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ մանկավարժական բարձրագոյն հաստատու-

թիւնների գործունէութ. և հայ ուսանողները 40 կ.

ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ԳՊՐԱՆՈՑԻ սաների առաջին դպրոցական ճա-

նապարհորդութիւնը, յաւելուածով 40 կ.

ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ԳՊՐԱՆՈՑԻ սաների երկրորդ դպրոցական ճա-

նապարհորդութիւնը 20 կ.

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՊԱՆԱՍԵԱՆԵԱՆ գինն է 25 կ.

ԱՇԽԱՏՈՒՄ ՅՈՒՇԱՅԵՐԸ գինն է 30 կ.

Բ.

Թարգմանութիւնները. (բոլորն էլ գերմաներէնից)

ՊԵՍՏԱԼՈՑՅԻ. Լինհարդ և Գերտրուդ. վէպ 1 ռ. 50 կ.

ՀՈՒՔՍԼԵՅ (Գէբսլի) Տարերբ բնական գիտութեանց. 40 կ.

ԴՐ. ՆԱՌԻՄԱՆ. Էրզրում 15 կ.

Ե. ՍՊԻՐԻ. Վարդ ընտին 10 կ.

» Ուռնից Յովսէփ 15 կ.

» Այծարած Մանի 15 կ.

» Ալպեան հովիւ 20 կ.

» Հայրենազուրկ 50 կ.

Աշխատասիր. գիմողները ճանապարհածախս չեն վճարում:

Հայցէն *Армянская Семинарія Нерсисянъ*
Исаакъ Арутюнянцъ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ՊԱՏՐԱՍՏ ԵՆ

ԺԱՆ ԺԱԿ ՌՈՒՍՈՅ ԷՊԻ

Համառօտ հոգեբանութիւն

ՆՈՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

1. Խուլ Խաչիկ, պատմական վէպիկ. Գամալեանց Ս. 1894. — 25
2. Գեղեղազէի երգը, փոքր Ասիայի կեանքից, Թարգմ. Յ.

- Լալայեանց 1894 — 25
 3. Ղարիբ Մշեցի պատկ. տաճկահայ. ներկայ կեանքից 1894. — 10
 4. Հուքսէյ. Տարերք բնական գիտութեանց. ժողովրդ. ընթերցանութեան համար գերմ. թարգ. Իս. Յարութիւնեանց 1894 — 40
 5. Վահան Մամիկոնեան. Ճարարեգեան Յ. 1894 . . . — 40
 6. Ալպեան հովիւ, գերմ. թ. Իս. Յարութիւնեանց 1895 — 20
 7. Հայրենագուրկ, գերմ. թարգմ. Իս. Յարութիւն 1896 — 50
 8. Գիւղական վարժուհի, Չիամպուրի, թարգմ. Լ. Մելիք Ադամեանի 1897 — 25
 9. Հոֆման. Զինուոր Յակոբ, գերմ. թ. Տիր. Կոստանեան
 10. „ Կեանքի դպրոց, գերմ. թարգ. նոյնը:

«Հ Ո Ւ Մ Ա Յ»

զրական հանդիսից արտատպուած գրքերը

1. ԻՍ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ. Ստեփաննոս Պալասանեան գ. 25 կ.
 2. ՊՕՏԱՊԷՆԿՕ. Մի կտոր հաց. թարգմ. Գ. քահ. Աղանեանց գ. 10 կ.
 3. ՍԵՆԿԵՒԻՉ. Դէպի Աթէնք. թարգմ. Գ. քահ. Աղանեանց գ. 15 կ.
 4. Դաստիարակութեան զօրութիւնը. թարգմ. Ս. Մանգինեան գ. 30 կ.
 5. ԲԱԿ ԿԻԼԻԿԻԱ գ. 15 կ.
 6. Ն. ՏԷՐ-ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ. Խաչատուր Աբովեան 60 կ.
 7. Անժամանակ թատրոն և ընթերցանութիւն. թարգմ. Ս. Մանգինեան գ. 25 կ.
 8. ԻՍ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ. Աշակերտի յուշատետրը գ. 30 կ.
 9. ՍՏ. ԱԻԵՏԻՔԵԱՆ. Ղեկավարներ գ. 40 կ.
 10. ՊԵՍԱԼՕՅՅԻ. Լինհարդ և Գերտուդ. թարգմ. Իս. Յարութիւնեան գ. 1 ր. 50 կ.
 11. ՄԵԼՔԻՍԵԴ. ԵՊԻՍ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ. Պետրոս Շանշեանպատկերով. գ. 50 կ.